

P. Geyl

Napoleon

Voor en tegen
in de Franse geschied-
schrijving

×
3×a
×

INHOUD

VOORREDE	XIII
I DE TEGENSTELLING BIJ HET BEGIN	I
DE DISCUSSIE ZONDER EIND	3
Eerste hoofdstuk: CHATEAUBRIAND	7
Tweede hoofdstuk: Mme. DE STAËL	9
Derde hoofdstuk: DE NAPOLEONTISCHE LEGENDE	14
<i>Le Mémorial de Sainte-Hélène</i>	14
<i>Dichters en romanschrijvers</i>	15
II DE EERSTE GESCHIEDSCHRIJVERS	25
Eerste hoofdstuk M. MIGNET	27
Tweede hoofdstuk: BARON BIGNON	29
<i>De schrijver</i>	29
<i>Het werk</i>	31
<i>De betrekkingen met de Paus</i>	32
<i>Buitenlandse politiek</i>	33
<i>Het despotisme</i>	35
<i>Bewondering</i>	36
Derde hoofdstuk: ARMAND LEFEBVRE	39
<i>De geest van het werk</i>	39
<i>Apologie van de 18e Brumaire</i>	40
<i>De noodlottige misslag van Lunéville</i>	42
<i>Apologetische neiging</i>	46
	V

Vierde hoofdstuk: ADOLPHE THIERS	48
<i>De schrijver, de tijdsomstandigheden, het werk</i>	48
<i>De veldheer, de zoon der Revolutie</i>	51
<i>De fatale wending na Austerlitz</i>	52
<i>De breuk met Engeland in 1803</i>	54
<i>De moord op de hertog van Enghien</i>	55
<i>Bewondering door dik en dun</i>	57
1814 en 1815	62
<i>Slotoordeel</i>	65
III REACTIE TEGEN DE LEGENDE	67
DE TIJDSOMSTANDIGHEDEN	69
Eerste hoofdstuk: JULES BARNI	71
Tweede hoofdstuk: EDGAR QUINET	75
<i>De schrijver</i>	75
<i>Het Franse volk en de vrijheid</i>	75
<i>Het Concordaat</i>	79
<i>Schets van Napoleon</i>	81
<i>Constantijn en Theodosius</i>	83
Derde hoofdstuk: PIERRE LANFREY	85
<i>De man en het werk</i>	85
<i>Bonaparte vóór Brumaire</i>	88
<i>De proscriptie der Jacobijnen, 1800</i>	93
<i>Napoleon en de Spaanse verwickeling, 1808</i>	95
<i>Napoleon en de ontvoering van Pius VII, 1809</i>	101
<i>Napoleon en de letterkunde</i>	103
Vierde hoofdstuk: GRAAF D'HAUSSONVILLE	108
<i>De Consul-Keizer en de kerk</i>	108
<i>De schrijver en zijn boek</i>	115
<i>Het Concordaat</i>	117
<i>De kroning in Notre-Dame</i>	120
<i>Kardinaal Caprara en de „Keizerlijke Catechismus”</i>	121
<i>Onderworpenheid van het episcopaat</i>	125
<i>De Paus in gevangenschap; het Concilie van 1811</i>	128

<i>Het (ontwerp-) Concordaat van Fontainebleau, 1813</i>	133
<i>Historische achtergrond van de kerk-en-staat-opvattingen van Napoleon en van Thiers</i>	134
<i>D'Haussonville's denkbeelden in de katholieke wereld</i>	137
Vijfde hoofdstuk: HIPPOLYTE TAINE	140
<i>De schrijver</i>	140
<i>Het „portret”</i>	142
<i>De instellingen</i>	146
<i>Het onderwijs</i>	148
<i>De kritiek van Prins Napoleon; Mme. de Rémusat</i>	152
<i>Het belangrijkste gedeelte van het werk onaangetast</i>	156
IV BEWONDERAARS	159
DE POLITIEKE EN GEESTELIJKE ACHTERGROND	161
<i>Anti-democratische en anti-Engelse stromingen</i>	161
<i>De Dreyfuszaak</i>	163
<i>Maurice Barrès</i>	164
Eerste hoofdstuk: PRINS NAPOLEON	167
<i>Politieke opvattingen</i>	167
<i>Tegenover de geschiedenis</i>	168
Tweede hoofdstuk: HENRY HOUSSAYE	171
<i>„1814”: Napoleon volgen tot het uiterste</i>	171
<i>„1815”: Hetzelfde probleem nogmaals</i>	176
<i>Het „aan stukken scheuren” van Frankrijk</i>	179
<i>Houssaye's werk</i>	180
Derde hoofdstuk: ARTHUR-LÉVY	181
<i>Polemisch tegen Taine</i>	181
<i>Mme. de Staël en Mme. de Rémusat</i>	181
<i>Hardvochtigheden</i>	184
<i>Napoleon's menselijke en burgerlijke kant</i>	186
Vierde hoofdstuk: FRÉDÉRIC MASSON	190
<i>Geesteshouding; geschied-opvatting</i>	190
<i>De intellectuele vorming van Napoleon</i>	195

<i>De familie</i>	201
<i>Erfelykheid; pretenties</i>	203
<i>Le Grand Empire en de broers</i>	206
<i>Joseph in Napels</i>	208
<i>Jérôme in Westfalen</i>	211
<i>De vergissing van het systeem der koningen</i>	213
<i>Joseph in Spanje</i>	216
<i>Murat in Napels</i>	220
<i>De familie na de val</i>	222
<i>Tegenstrijdige pogingen tot synthese</i>	223
<i>Eindindruk</i>	227
Vijfde hoofdstuk: GRAAF ALBERT VANDAL	229
<i>De schrijver en zijn opvattingen</i>	229
<i>„L'avènement": geest en strekking</i>	231
<i>De staatsgreep van Brumaire</i>	236
<i>De 18e Brumaire</i>	237
<i>De 19e Brumaire</i>	238
<i>Het relaas beschouwd</i>	240
<i>„Ordre, justice, modération"</i>	244
<i>De bestuurswet van Pluviôse an VIII</i>	246
<i>Was de Revolutie om vrijheid begonnen? Faguet, Mathiez, Aulard</i>	248
<i>Het Concordaat</i>	250
<i>Slotbeschouwing</i>	253
V HET VRAAGSTUK DER BUITENLANDSE POLITIEK	257
Eerste hoofdstuk: OUDE BEKENDEN	259
<i>Nogmaals Bignon, Armand Lefebvre, Thiers en Lanfrey</i>	259
<i>Nogmaals Vandal</i>	262
Tweede hoofdstuk: EMILE BOURGEOIS	266
<i>Het „secret" van Bonaparte; tot 1805</i>	266
<i>Van Presburg tot Tilsit</i>	269
1812-1813	275
Derde hoofdstuk: NOG TWEE OUDE BEKENDEN	277

<i>Masson: Engeland de vijand; Napoleon de bevrijder der volken</i>	277
<i>Arthur-Lévy over Napoleon en de vrede</i>	279
Vierde hoofdstuk: ALBERT SOREL	282
<i>Algemene geesteshouding</i>	282
<i>Deel V: „Bonaparte et le Directoire”</i>	287
<i>Kritiek van Guyot en Muret</i>	294
<i>De vrede van Amiens, deel VI</i>	300
<i>Sorel en Driault over de Derde Coalitie, 1805, deel VI</i>	313
<i>„Le Grand Empire, 1806-12”, deel VII</i>	321
<i>De onderhandelingen van zomer 1813, deel VIII</i>	329
<i>De obsessie der natuurlijke grenzen</i>	340
Vijfde hoofdstuk: EDOUARD DRIAULT	345
<i>Een schoolboek</i>	345
<i>Afwijzend tegenover vorige interpretaties</i>	347
<i>Napoleon een Romeins Keizer</i>	350
<i>De profeet der Revolutie in Europa</i>	355
<i>Kritiek; de Keizergedachte; de Muret</i>	360
<i>„De profeet der Revolutie”; tegenstrijdigheden</i>	367
<i>Madelin's satyre</i>	371
<i>Grandmaison, Conard, Pisani, Lanzac de Laborie over Spanje,</i>	
<i>Dalmatië, België</i>	374
<i>Duitsland; Rambaud</i>	378
<i>Langs het hellend vlak: deel IV</i>	382
<i>De bekeerling: deel V; „Le vrai visage”</i>	386
VI DE TEGENSTELLING AAN HET EIND	393
STROMINGEN EN TEGENSTROMINGEN	393
<i>Anti-militaristische tendenties</i>	393
<i>Anatole France</i>	394
<i>Université tegenover Académie</i>	396
VIJF UNIVERSITAIREN	398
Eerste hoofdstuk: ALPHONSE AULARD	398
<i>De vestiging van het despotisme</i>	398
<i>De kerkkwestie</i>	402

Tweede hoofdstuk: A. L. GUÉRARD	405
Derde hoofdstuk: G. PARISET	407
<i>De buitenlandse politiek</i>	407
<i>La terreur consulaire</i>	408
<i>De code; vergelijking met Thiers en Vandal</i>	410
Vierde hoofdstuk: JULES ISAAC	415
<i>Een schoolboek</i>	415
Vijfde hoofdstuk: CHARLES SEIGNOBOS	417
<i>De nuchterheid tot systeem verheven</i>	417
DRIE ACADEMICIENS	420
Zesde hoofdstuk: JACQUES BAINVILLE	421
<i>De schrijver en de Action française</i>	421
<i>Tragische grootheid in de greep van het noodlot</i>	423
<i>Leesbaar, maar buiten de historische discussie</i>	430
<i>Napoleon, artiest en intellectueel</i>	431
Zevende hoofdstuk: LOUIS MADELIN	436
<i>De schrijver</i>	436
<i>Portret van de Bonaparte van 1799</i>	437
<i>Kanttekeningen bij „realist” en „democratie”; Napoleon en Rome</i>	439
<i>Het Concordaat</i>	443
<i>Het pijnlijke geval van Venetië</i>	443
<i>Het verbreken van de vrede van Amiens</i>	445
<i>„Heel de kwestie” van 1814</i>	448
Achtste hoofdstuk: GABRIEL HANOTAUX	451
<i>De schrijver</i>	451
<i>Antithetische voorstelling</i>	452
<i>Een portret van Bonaparte</i>	455
<i>Het Concordaat</i>	458
<i>De staatsinrichting: „un homme est tout”</i>	460
<i>De administrator: „un imagiatif”, „un illusionniste”</i>	462
<i>Wegbereider van de eeuw der burgers</i>	465
<i>„L'Empire de recrutement”</i>	468

NOG EEN UNIVERSITAIR	472
Negende hoofdstuk: GEORGES LEFEBVRE	472
<i>De schrijver en het werk</i>	472
<i>Nog een portret</i>	473
<i>De dictatuur</i>	478
<i>Het Concordaat</i>	481
<i>De code in Frankrijk</i>	482
<i>De code buiten Frankrijk</i>	486
<i>Het probleem van oorlog en vrede</i>	489
<i>De verbreking van de vrede van Amiens</i>	491
<i>Het Keizerschap; de Derde Coalitie; 1813</i>	493
<i>Geestelijk leven, ontoereikendheid van het ideaal</i>	497
<i>Maatschappelijk leven; de fusie mislukt</i>	499
<i>Besluit: de betekenis van Napoleon</i>	501
BIJLAGEN	506
JAARTALLEN	511
ALPHABETISCH REGISTER	524
NAMEN VAN SCHRIJVERS	532

MEDEDELING

Twee passages, onderscheidenlijk over Stendhal en over Michelet, die in de laatste Engelse en Amerikaanse uitgaven van *Napoleon For and Against* in de tekst waren ingelast, zijn op pag. 506 als bijlagen te vinden.

Utrecht, maart 1965

P.G.

VOORREDE,

Ik ben geen Napoleon-kenner. Om die titel te verdienen moet men een leven van studie aan de man en aan het tijdvak gewijd hebben.

Dit boek is mee onder invloed van onze jongste ondervindingen ontstaan. Reeds in het voorjaar van 1940, toen het mij moeilijk viel aan mijn eigenlijke werk te blijven, verdiepte ik mij nog eens in wat mijn eigen bibliotheek mij over Napoleon bood, sleepte weldra boek na boek van buiten in huis, en schreef eindelijk een artikel, dat in het Juni-nummer van één van onze grote tijdschriften had moeten verschijnen. Na de capitulatie kreeg ik het handschrift terug, nog gemerkt met een aanwijzing aan de drukker om spoed te betrachten, en zonder een woord van uitleg; maar ik begreep zó wel, dat de redactie de parallellen met onze eigen tijd, al had ik Hitler of nationaal-socialisme geen enkel maal genoemd, te duidelijk vond. Toen ik het artikel in September 1940 voor enige colleges op de Economische Hogeschool te Rotterdam gebruikte, bleek mijn gehoor evenmin moeite te hebben die parallellen op te merken, en toen ik de lezingen een maand later onder heel andere omstandigheden en voor een heel ander publiek, namelijk in het concentratiekamp te Buchenwald voor mijn mede-gijzelaars zo gezegd voor Indië, herhaalde, was het opnieuw dat, wat men er met het innigste genoegen uit haalde.

In Buchenwald, waar ik meer dan een jaar doorbracht, was van voortzetting der Napoleon-studie geen sprake; ik had daar weinig andere boeken tot mijn beschikking dan Homerus. De rest van mijn internering sleet ik in verschillende verblijfplaatsen in ons eigen land, waar het op den duur wel mogelijk was boeken te laten komen, en daar heb ik ook nog vrij wat over Napoleon gelezen. Maar het was toch pas na mijn ontslag uit de gevangenschap, in Februari 1944, thuis, dat ik het oude, nooit verschenen artikel in handen kreeg en mij opeens door

het onderwerp weer volledig gepakt voelde.

Het was, om billijk te zijn tegenover mijn eigen werk, volstrekt niet alleen *de parallel*, die er mij in aantrok. Napoleon oefende zijn eigen fascinatie, de Franse geschiedschrijving had haar eigen bekoring. Zelfs de eerste aanleiding tot het schrijven van het artikel in 1940 was niet het probleem van overeenkomst en verschil tussen Napoleon en Hitler geweest, maar het historiografisch probleem, het probleem van de oneindige verscheidenheid der interpretaties van Napoleon, zijn loopbaan, zijn doel, zijn verrichtingen. Vandaar de aanhef genomen uit Romein's intreedrede. Toch had mij — het kon niet anders — de parallel evenzeer getroffen als mijn lezers en hoorders, en in het boek dat uit mijn omwerking van het artikel groeide, is de parallel, al heb ik er maar een enkel maal een toespeling op gemaakt en hem nergens uitgewerkt, ontegenzeggelijk een element gebleven.

* * *

„I always hate to compare Hitler with Napoleon”, zo hoorde ik dezer dagen aan de Engelse radio dat Winston Churchill in het Lagerhuis gezegd had; maar hij liet erop volgen: „but . . .” en begaf zich toch in de vergelijking. Zo gaat het ons allen. Zo gaat het ook mij. Men kan het eenvoudig niet laten. De overeenkomsten zijn te treffend. Het is zeker waar, en ik hecht eraan dat met nadruk te zeggen, dat de verschillen, dat de contrasten, evenzeer in het oog springen. De geschiedenis herhaalt zich nooit; het opmerken van parallellen betekent geen constateren van identiteit. De verschillen, de contrasten, tussen dit tweetal wereldbestormers zijn zodanig, dat men werkelijk, ook al heeft men zoals ik de dictator in hem gehaat lang vóór er van Hitler sprake was, een neiging voelt de schim van Napoleon om vergiffenis te vragen dat men het waagt hem met die ander in één adem te noemen. De Revolutie die hij vertegenwoordigde (voorzover hij ze vertegenwoordigde) was een andere; de nationale beschaving die zijn veroveringen vergezelde . . . neen, ik wil niet zeggen dat de Franse beschaving een

zoveel hogere was dan de Duitse: het verschil is, dat onder Napoleon de Franse beschaving, hoe ook door hem beklemd en verengd, de veroveringen nog vergezelde, terwijl het karakter van de verovering die wij beleefd hebben, zich met geen beschaving verdroeg; de persoonlijkheid ten slotte van Napoleon — waarlijk, als ik de vergelijking op dat punt zou willen gaan uitwerken, voel ik opeens mijn gemoed in opstand komen tegen de *détracteurs*, met wie ik het anders (zoals men zal opmerken) niet slecht kan vinden.

„Maar” . . . Maar het feit blijft, dat wij hier te maken hebben met verwante verschijnselen. In beide gevallen heeft men een revolutie — o twee revoluties bezield door radicaal verschillende beginselen, ik vergeet het allerm minst, door lijnrecht aan elkaar tegenovergestelde beginselen zelfs tot op zekere hoogte. Maar met dat al in beide gevallen een revolutie, bezield door dat bewustzijn dat iedere revolutie hebben moet en dat haar tot iets zo onberekenbaar gevaarlijks maakt, het bewustzijn van een nieuwe wereld, van een nieuwe orde te brengen, van alle standaarden, alle wetten van het verleden buiten gebruik te stellen, van in zichzelf een macht niet alleen, maar een recht te bezitten, waarvoor alles wijken moet, verzet waartegen, zo het geen kinderspel heten zal, misdaad is.

Napoleon belichaamde zeker de beginselen van 1789 niet of niet zuiver, maar die geest die ik schetste was uit de Revolutie in hem gevaren en maakte hem tot de dictator, tot de veroveraar. De dictator, die met nieuwe wetgeving de weerstanden in de oude maatschappij poogde te breken en met een gecentraliseerde bestuursinrichting zijn macht in de staat opvoerde, die niet alleen alle georganiseerde medezeggenschap en meningsuiting maar alle vrije gedachte onderdrukte, die het intellect haatte en met de kerk die hij eerst aan zich dienstbaar poogde te maken in botsing kwam, die met censuur, politie en propaganda de geest naar zijn wens meende te kunnen fatsoeneren. De veroveraar, met wie niet te leven viel, die het begrip bondgenootschap niet verstond, maar zo hij het niet in vazalliteit kan omzetten, het althans tot zijn eigen uitsluitend voordeel interpreteerde; die zijn gestadige machtsuitbreiding met de leu-

zen van vooruitgang en beschaving tooide en ten slotte uit naam van heel Europa, dat aan hem orde en vrede danken zou, Engeland als de rustverstoorder en de vijand meende te mogen brandmerken.

Geweldmethoden en gruwelen? Het ergste wat onze generatie heeft moeten aanschouwen, de Jodenvervolging, had in het systeem van Napoleon geen tegenhanger, ja dat systeem bleef tot het eind toe trouw aan begrippen van burgerlijke gelijkheid en mensenrechten, waarop de achterstelling en vernietiging van een groep, niet wegens daden of overtuigingen, maar wegens geboorte of bloed, de scherpste inbreuk gevormd zou hebben. Toch zijn geweldmethoden en gruwelen van de verschijning van de dictator en veroveraar onafscheidelijk en wij zullen zien hoe zwaar allerlei daden Napoleon binnen en buitenslands aangerekend zijn. In zekere mate niettemin is dit één van de punten waarop de vergelijking hem goed zal doen. Wat is de proscriptie van „de generale staf der Jacobijnen” bij de uitroeiing van alle oppositie-partijen in gevangenissen en concentratiekampen, zoals die in het Derde Rijk heeft plaats gehad? Wat is de moord op Enghien bij die op Dolfuss, bij die op von Schleicher met zijn vrouw en zoveel anderen op de 30ste Juni 1934? Wat zijn de terechtstellingen van Palm en van Hofer, wat zijn zelfs de straoefeningen op zoveel weerspannige dorpen en steden in Duitsland en in Spanje toegepast, bij wat in onze tijd alle bezette gebieden van Hitler's legers te lijden hebben gehad? De Franse politie was indertijd in de bezette of ingelijfde streken gehaat en gevreesd, maar als men over haar optreden leest met het hoofd vol van onze recente ervaringen, staat men versted van de remmen en weerstanden die zij in de taaie rechtsbegrippen en zachtzinnige zeden van een humane tijd nog vond.

Ik gun haar, en ik gun heel het Napoleontisch regiem, het crediet dat hun ook hier uit de vergelijking toekomt. Maar aan onze eigen standaarden, aan onze vastberaden wens dat van onze generatie in weerwil van de beleefde verschrikkingen geen terugval in de beschaving zal worden gedateerd, zijn wij verplicht bij de beschouwing van het verleden niet minder fijnge-

voelig te reageren dan de tijdgenoten; hier, anders dan bij de Jodenvervolging, moeten wij bij het vergelijken opmerken dat er weliswaar verschil bestaat in de maat, maar niet in het beginsel.

Er is nog een punt waartoe wij kunnen vrezen dat de parallel zich zal uitstrekken, al zal eerst een volgend geslacht dat met zekerheid kunnen zeggen. Ik bedoel de legende. Als men ziet hoe het Franse volk de hand die het kastijdde, gelikt heeft; als men opmerkt hoe in de glans van de militaire prestatie, van de macht, onsoliede en vergankelijk als zij was, de fouten en vergripen van de Held, de beproevingen van het volk, de rampen en verliezen van de staat vergeten werden; als men de vernuftige, de verbeeldingrijke, de groots geconstrueerde uitleggingen en systemen' waarneemt, die geschiedschrijvers — en zo voortreffelijke geschiedschrijvers! — nog een eeuw naderhand ontwikkelden om alles goed te praten; dan kost het geen moeite zich voor te stellen hoe ook in volgende generaties van Duitsers de man die ons verdrukt heeft en hen ten verderve gevoerd, zijn verdedigers en zijn bewonderaars zal vinden.

* * *

Maar, zoals ik al zei, ik zou dit boek geen recht doen, indien ik de indruk wekte alsof het om *de parallel* begonnen was en daaraan naar mijn eigen mening zijn voornaamste belang ontleenen moet. Zonder twijfel heb ik onder het lezen en onder het schrijven eindeloos veel malen verbaasd gestaan, als die parallel op nog weer onverwachte punten zich aan mijn geest voordeed. De gedachte dat Revolutie en Dictators hun wetmatigheid bezitten, heeft zich herhaaldelijk aan mij opgedrongen. Maar ten slotte is het boek toch geworden wat ik wilde dat het zijn zou, en wat de titel aangeeft, een boek over Napoleon zoals de Franse geschiedschrijvers hem gezien hebben.

Twee dingen hebben mij zelf onder het werken eraan voortdurend geboeid. Ten eerste de rijkdom van de Napoleon-figuur. Ik wil niet trachten in deze voorrede te geven wat ik in het boek zelf niet heb willen ondernemen, een synthetische beschou-

wing daarover. Ik verbeeld mij niet dat ik de verschillende interpretaties onbewogen, zonder ze aan een eigen oordeel te toetsen, heb kunnen meedelen. Hoezeer ik er ook naar gestreefd heb de belangrijkste tot hun volle recht te doen komen, de lezer zal geen moeite hebben te ontwaren dat ik mijn eigen, met mijn opvattingen en beginselen samenhangende, voorkeuren en afkeren heb en dat ik — om de simplistische indeling van mijn ondertitel te volgen — meer met de categorie *tegen* dan met die *vóór* sympathiseer. Maar ik denk er daarom niet aan de hele Napoleon in Lanfrey of Taine te zoeken en heb niet alleen uit Masson en Bainville dankbaar andere aspecten van die veelzijdige persoonlijkheid leren zien, maar bij Sorel en Vandal voor het historische verschijnsel probleemstellingen gevonden, die tegenover de al te enkelvoudige verwerping van de Dictator en Geweldenaar terughoudend stemmen.

En ten tweede heb ik, om zo te zeggen aan één stuk door, genoten van het schouwspel dat de Franse historiografie oplevert. Wat een leven en een geestkracht, wat een vormvermogen, wat een vernuft, verbeelding en durf, wat een scherp onderscheiden geesten en persoonlijkheden! En hoe nauw is dat alles verbonden met het hele politieke en culturele leven van het Franse volk! Ook wij hebben tijden gekend waarin onze geschiedenis ons een politiek gevechtsterrein was en men elkaar met verschillende interpretaties van Willem de Zwijger of Oldenbarnevelt, van de Synode van Dordt of van de Acte van Seclusie bestookte. Er zijn aan een dergelijk gebruik gevaren voor de geschiedenis verbonden, ik zal de laatste zijn om het te ontkennen. Maar het brengt haar dichter bij het publiek, het stelt haar beter in staat het openbaar leven te doordringen en te verrijken. En alles bijeen is dat voor de cultuur van een volk winst.

Ik kan enkel hopen dat ik aan de lezer iets van die belangstelling, zowel voor de proteïsche figuur en het problemenrijke regiem van Napoleon, als voor het kleurig tafereel van zijn historiografen in verbinding met de moderne geschiedenis van Frankrijk zal kunnen meedelen.

Utrecht, 14 October 1944

P. G.

I

DE TEGENSTELLING BIJ HET BEGIN

DE DISCUSSIE ZONDER EIND

Ik wil een aantal voorstellingen van Napoleon, zoals men die bij de voornaamste Franse geschiedschrijvers aantreft, uiteenzetten en onderling vergelijken. Daarbij zullen sterke verschillen opvallen, — en is het wonder? Over een zo veelzijdige persoonlijkheid, over een leven dat een heel tijdvak zo beheerst en dooreengewoeld heeft, komt de geschiedenis niet tot een onwrikbaar resultaat. Dat neem ik haar niet kwalijk; die vaste conclusies, zoals misschien andere wetenschappen ze opleveren, van haar te verwachten, vind ik haar aard miskennen.

Ik zeg dit met wat nadruk voorop, omdat juist Prof. Romein bij zijn intrede te Amsterdam dat standpunt innam. Hij behandelde een onderwerp dat overeenkomt met het mijne: achtereenvolgens besprak hij de verklaringen die in de loop der tijden van onze opstand tegen Spanje gegeven zijn, en de uitkomst, een staalkaart van uiteenlopende meningen, scheen hem ernstig te ontstellen. „Het verguisde beeld” — zo noemde hij zijn rede, en de wetenschappelijke geschiedmethode scheen hem te falen, omdat zij inplaats van tot eenheid tot verscheidenheid leidt.

Zonder mij in geschied-philosophische of geschied-methodische beschouwingen te begeven wil ik toch zeggen hoe onvermijdelijk en natuurlijk mij die onzekerheid voorkomt; en ook, dat zij volstrekt niet op rekening van de wetenschappelijke methode geschoven kan worden. De wetenschappelijke methode dient vooreerst om feiten vast te stellen, en er zijn er heel wat waarover wij het dank zij haar beoefening eens zijn. Zodra het echter op verklaring, op interpretatie, op waardering aankomt, is zeker de bijzondere oefening van de historicus nog van dienst, maar dan komt toch onvermijdelijk het persoonlijk

element in het spel, het standpunt, dat bepaald wordt door eigen tijdsomstandigheden en door een individuele overtuiging. Iedere historische voorstelling is van verklaring, interpretatie, waardering, afhankelijk. Wij kunnen — zo zou ik het ook kunnen uitdrukken — het verleden niet zien, wij kunnen het althans niet in enigerlei samenhang zien, in een mededeelbaar, op hoorders of lezers over te brengen beeld, dan van een standpunt uit. Dit impliceert keuze, persoonlijk perspectief. Het is onmogelijk, dat twee historici, vooral twee historici die zelf in verschillende tijden leven, eenzelfde historische persoonlijkheid op dezelfde wijze zien zouden; en de onmogelijkheid wordt meer absoluut, naarmate die persoonlijkheid een meer omvattende politieke betekenis bezit.

Is er één wiens beslissingen van dag tot dag door een wijder netwerk van internationale verhoudingen bepaald werden, de draagkracht van wiens beslissingen zich in een wijder golving van gevolgen over heel Europa deed gevoelen, dan Napoleon? Het spreekt dus vanzelf, dat de verschillende schrijvers die getracht hebben hun mening over hem en zijn loopbaan vast te leggen, tot verschillende resultaten komen. Die overstelpende veelheid van gegevens, van factoren, van krachten en stuwingen, in hun samenhang te brengen, en dan het éne juiste, het als ik het zo zeggen mag, bij God, in het licht der eeuwigheid, ware evenwicht vast te stellen, — dat kan geen menselijk vernuft, dat is een wezenlijk bovenmenselijke taak. Het oordeel waartoe de mens — en de historicus *is* immers maar een mens, een meneer achter een schrijftafel, al zegt men soms nog zo plechtig: de Geschiedenis leert . . . — het oordeel dan waartoe de geschiedschrijver geraakt, kan voor hemzelf het enig mogelijke, voor hemzelf het ware zijn, hij kan zich erdoor met het verleden verbonden voelen en uit dat gevoel troost en kracht putten, en het zal toch niet anders dan een betrekkelijk oordeel zijn.

Betrekkelijk; gedeeltelijk. De waarheid mag voor God één zijn, voor de mens heeft zij vele kanten. Daarvandaan komt het, dat het achtereenvolgens doordenken van zo'n reeks uiteenlopende meningen over eenzelfde historisch verschijnsel niet

enkel maar een tijdverdrijf behoeft te zijn; noch enkel tot ontmoedigende conclusies omtrent de onbetrouwbaarheid van de geschiedenis te leiden. Men kan in alle een deel van de waarheid vinden, ook wanneer ze lijnrecht tegenover elkaar schijnen te staan. Elke stelling of voorstelling blijkt op zichzelf onbevredigend, maar al wordt zij opgegeven voor een andere, daarom is zij nog niet waardeloos geweest. Er blijft bij de critici iets van hangen. De volgende zijn gewoonlijk een trekje rijker. Men kan de geschiedschrijving opvatten als een discussie zonder eind.

EERSTE HOOFDSTUK

CHATEAUBRIAND

Napoleon had, nog bij zijn leven, zijn verguizers en zijn verheerlijkers. Om een schets te vinden zoals de eersten hem zagen, is het niet nodig naar het Europa te gaan dat hem bestreed en op het laatst ten val bracht. In zijn eigen Frankrijk waren er Chateaubriand en Mme. de Staël, van wie de eerste hem op het kritieke ogenblik na zijn eerste abdicatie en toen de Bourbons hun ietwat onzekere buiging maakten, in de meest terugstotende kleuren afschilderde.¹⁾

Chateaubriand is een grote figuur in de Franse letterkunde, één van de zeer weinige die het tijdvak opgeleverd heeft — Mme. de Staël is de enige die men dadelijk en zonder aarzelen, hoezeer haar werk ook van het zijne verschilt, naast hem stellen kan. — In hem, in zijn nieuwe, kleurige stijl niet alleen, maar in heel zijn houding tegenover zichzelf en tegenover het leven kondigt zich de romantiek aan. Hij is de edelman, met een heimwee naar het *ancien régime*, met een waarachtig gevoel voor waarden van schoonheid en traditie die door de Revolutie in het gedrang waren gekomen, maar toch volstrekt niet louter de man van reactie, daarvoor was zijn intelligentie te ruim en zijn historisch instinct te sterk ontwikkeld. In een vroeg stadium had hij „zich aangesloten” („rallié”), zoals het heette wanneer een emigrant zich onder het regiem schikte, en weldra zijn roem gevestigd door de publicatie van *Le génie du christianisme*, een gans gevoelsmatige, traditionalistische, aesthetisch-maatschappelijke apologie van het katholicisme, die op dat ogenblik van reactie tegen de antikerkelijke strekkingen van de Revolutie geweldig insloeg, een gelukkige begeleiding voor het lezend publiek van Bonaparte's Concordaat. Door Fontanes, de hofpoëet en -redenaar van de Consul-Keizer, zelf man van het *ancien régime*, stond de jonge Chateaubriand aan het nieuwe hof in

¹⁾ *De Buonaparte, des Bourbons*; 1814.

goed aanzien, maar hij was van weerbarstiger materiaal gesneden dan de plooibare, op zijn voordeel bedachte Fontanes.

Zijn recht tot de aanval van 1814 had hij, terwijl Napoleon's macht onaantastbaar leek, met tenminste twee moedige daden gekocht. In 1804, na het ombrengen van de hertog van Enghien, nam hij, temidden van de verslagen stilte waarmee dat wanbedrijf ontvangen werd, zijn ontslag uit de diplomatieke dienst. En in 1807 schreef hij in zijn blad de *Mercure* een artikel, dat nog veel groter opzien baarde. In nauwelijks bedekte termen richtte het zich tegen de keizerlijke tyrannie en daagde haar voor de rechterstoel der geschiedenis. Het blad werd meteen onderdrukt. Toch had Napoleon nog de verwachting iets met hem te kunnen beginnen en de *Académie* durfde hem dus in haar midden kiezen. Zijn intreerede was echter van zo'n aard, dat de zich met alles bemoeiende heerser hem niet veroorloofde ze uit te spreken zonder wijzigingen, die hij weigerde. Het was zijn trots, zijn zelfgevoel, evenzeer als zijn principiële afkeer van het despotisch gezag, wat hem tegen de Keizer overeind hield, maar in ieder geval, overeind bleef hij, en Napoleon, al nam hij geen enkele maatregel tegen hem (zeker wel wat tot teleurstelling van de *vicomte*), trok zich de oppositie van de grote schrijver, hoe machteloos die ook zijn mocht, wel degelijk aan. Inderdaad verlevendigde een getuigenis als de van aanleg royalistische, katholieke edelman zich een enkel maal veroorloofde, de moed van allen die in hun hart nog verzet pleegden, ook van hen die uit heel andere gemoeds- en gedachtebronnen putten.

Het geschriftje van 1814 was maar een pamflet. Het ontleent zijn belang grotendeels aan het oogenblik waarop het verscheen: vlak middenin de grootste onzekerheid liet het een geluid horen dat aan onzekerheid in het verfoeien van de gevallen keizer niet leed. Wat was Napoleon? De vernietiger, de mensenverachter, de vreemdeling, „le Corse”, die in 't bijzonder de *Franzen* verachtte en om het Franse bloed niet gaf, de verslinder van generaties van jongemannen, de verdrukker van alle vrije meningsuiting daarbij, die van de schrijvers de tol van hooggestemde loftuigen verlangde vóór hun boeken verschijnen mochten, — om kort te gaan: de tyran.

TWEEDE HOOFDSTUK

MME DE STAËL

Tussen Mme. de Staël en Napoleon was het open vete. Zij werd in 1803 voorgoed uit Frankrijk verbannen en haar boeken, die eerst enkel maar door de gehoorzame pers van onzedelijkheid beticht waren, verboden. Zowel de gezichtshoek van waaruit zij zijn regiem beoordeelde, als haar persoonlijkheid en methoden maken verklaarbaar, dat de dictator haar met zoveel minder geduld behandelde dan Chateaubriand.

Mme. de Staël was de dochter van die Zwitserse bankier Necker, die op het allerlaatst van het *ancien régime* een ogenblik de hervormingsminister had zullen zijn, en van wie de *Assemblée nationale* in het eerste stadium der Revolutie zo hoge verwachtingen had gecoesterd. Zij vereerde haar vader en bleef haar leven lang trouw aan de oorspronkelijke, de liberale bedoelingen van de Revolutie. Misschien was het haar protestantse oorsprong en opvoeding, die dit verklaren; ook was het haar niet-Franse afkomst misschien, hoe innig zij Frankrijk lief had, die haar immuun maakte tegen verlokkingen van macht en glorie, waar zoveel anderen voor bezweken. Met haar eigen fortuin en de titel van haar man, een Zweeds diplomaat, nam zij in het Parijse mondaine leven een grote plaats in, die zij dank zij haar actieve en briljante persoonlijkheid door een reeks regiemwisselingen heen wist te handhaven. Haar *salon* was haar leven; conversatie, zij zegt het zelf, haar grootste genoegen; maar misschien was het toch nog groter genoegen voor haar, invloed te oefenen, zich in de ontwikkeling van de grote gebeurtenissen die zich onder haar oog afspeelden, door haar vrienden, door haar bemoeiingen, te laten gelden.

Een vrouw van een zo verterende activiteit, die in de politieke wereld iedereen die wat betekende wou kennen en als het kon naar haar hand zetten, had natuurlijk ook getracht

generaal Bonaparte na zijn triomfen in Italië aan haar lijn te krijgen. Veel succes hadden haar pogingen niet opgeleverd, Bonaparte moest van intellectuele vrouwen niets hebben. Maar dat neemt niet weg dat Mme. de Staël ook na de tocht naar Egypte nog tot zijn bewonderaarsters behoorde en geestdriftig naar Parijs kwam teruggesnel om van het schouwspel van zijn herstellend en verzoenend bewind (zo meende zij) na de 18de Brumaire te genieten. Al heel spoedig was zij ontgoocheld. De pretentie van de jonge dictator om alles zelf te doen en er geen gepraat over te dulden stuitte haar tegen de borst; zij had een scherp oog voor de gevaren van de wetsverkrachtingen waartoe hij spoedig verviel. Zo zette zij haar vriend Benjamin Constant aan om in het Tribunaat onverschrokken te waarschuwen en kritiek te oefenen, en meer was niet nodig om Bonaparte aanstonds een vijandin in haar te doen zien. De vinnigheid, de persoonlijke wrevel, waarmee hij haar vervolgde, droeg er zo goed toe bij als de geestkracht waarmee zij van haar kant met woord en geschrift de strijd volhield, om haar van een bekende tot een grote Europese figuur te doen worden.

En zij had in haar wezen iets Europees. Zij voelde zich vurig Frans, maar kende Europa beter dan de meeste Fransen. Haar Zwitsers-protestantse jeugd gaf haar de sleutel tot een wereld waarin die moeilijk konden doordringen, en zeker na de Revolutie moeilijker dan tevoren. Vóór haar had haar grote landgenoot Rousseau al het zijne gedaan om de Franse cultuur buiten de perken van het enge classicisme te voeren, dat door de meesten voor alleen nationaal werd uitgegeven. In de Revolutie mocht zijn geest politiek gezegevierd hebben, cultureel was met die schokkende gebeurtenis een reactie gepaard gegaan tegen de belangstelling voor het gedachtenleven van de grote Germaanse landen, Engeland en Duitsland, die in de onmiddellijk voorafgaande periode juist verruimend en bevruchtend begon te werken.¹⁾ De Revolutie volgde de reactionair-classicistische traditie van Voltaire niet enkel in haar voor latere geslachten onleesbare literaire productie, maar in haar algemene

¹⁾ Vgl. Joseph Texte, *J. J. Rousseau et les origines du cosmopolitisme littéraire* (1895), 406 vlg.

conceptie van de mens als een universeel geldige abstractie, in haar onverschilligheid of ongeduld tegenover het eigene, het onderscheidende van volken of nationale beschavingen. Natuurlijk droeg de abstractie hoofdzakelijk Franse trekken, ofschoon zij onderwille van het universele toch van het bizonderste en daarmee tevens van het diepste en echtste ontdaan werd, tot grote schade van de oorspronkelijkheid en leefkracht der Franse beschaving.¹⁾ Onder Napoleon werden die tendenties enkel maar verscherpt. In zijn hele denken was hij classicistisch, typisch achttiende-eeuws universalist, hoezeer er ook, naar wij zien zullen, in zijn persoonlijkheid een sterke romantische trek valt op te merken; maar tevens prikkelde hij welbewust de trots en zelfgenoegzaamheid van *la grande nation*; de oorlogen leidden vanzelf tot geringschatting van niet-Franse beschavingen, tot haat in het bijzonder tegen de Engelse; en nooit was de afgeslotenheid en onvruchtbare verstarung van de Franse beschaving zo sterk als toen Frankrijk het hele vasteland van Europa overstroomde.

Het is de betekenis van Mme. de Staël in de beschavingsgeschiedenis van Frankrijk, dat zij zich onder de ongunstigste omstandigheden tegen die verenging bleef stellen. Dit was de uitgesproken bedoeling van haar beroemd boek over Duitsland, dat haar nog in het bijzonder de banbliksems van Napoleon en zijn politie-departement op de hals haalde. Maar op politiek gebied — en dat was niet geschikt om de keizer gunstiger te stemmen — gold haar grote bewondering Engeland, het land van het vrije spel van uit het volk voortkomende krachten,

¹⁾ Voltaire voerde het feit dat Corneille en Racine overal, Shakespeare daarentegen alleen in Engeland gespeeld werd, als een afdoend bewijs voor de mindere letterkundige waarde van de laatste aan. De redenering heeft sedertdien haar uitgangspunt verloren, maar afgescheiden daarvan is zij tekenend voor de Frans-klassicistische geesteshouding. De volgende beschouwing, die men traditioneel Engels kan noemen, zou voor Voltaire onverstaanbaar geweest zijn: „A man does not attain to the universal by abandoning the particular, nor to the everlasting by an endeavour to overleap the limitations of time and place. The abiding reality exists not somewhere apart in the air, but under certain temporary and local forms of thought, feeling, and endeavour. We come most deeply into communion with the permanent facts and forces of human nature and human life, by accepting first of all this fact, — that a definite point of observation and sympathy, not a vague nowhere, has been assigned to each of us.” — E. Dowden, *Shakspeare . . . his mind and art*, (3de druk 1883), 8 vlg.

het liberale land bij uitnemendheid. Op het laatst, in 1813, bezocht zij vorsten en ministers die zich tot de laatste ronde opmaakten en spoorde hen aan, maar tot de oorlog tegen Napoleon alleen, want onderscheid maken tussen de overweldiger en het Frankrijk dat zij lief had, lag aan heel haar beschouwing van de toestand ten grondslag. De Bourbons verheerlijken, zoals Chateaubriand gedaan had, ging haar niet af. Daartoe voelde zij zich te zeer op de wortel der Revolutie stoelen; wat zij Napoleon verweet, was dat hij de republikeinse vrijheid vermoord had; vrijheid, een verlichte, gematigde vrijheid, een vrijheid waarin filosofen en letterkundigen zich thuis konden voelen, dat bleef haar ideaal.

Van dat gezichtspunt schreef zij na de omkeer haar *Considérations sur la Révolution française*, die na haar vroege dood in 1818 werden uitgegeven. Haar visie op Napoleon die zij in het tweede deeltje aan de hand van een overzicht van heel zijn loopbaan ontwikkelt, is van een merkwaardige bezonnenheid. Persoonlijke herinneringen en waarnemingen zijn erdoorheen gevlochten en toch zijn wij hier even ver van de *mémoires* als van het pamflet; die geniale vrouw is erin geslaagd historische afstand te nemen, — hetgeen natuurlijk niet zeggen wil dat zij de objectieve waarheid omtrent Napoleon heeft kunnen geven. Maar de vijandige kijk op hem vindt men in haar werkje het eerst in een verband met de gebeurtenissen gebracht, dat tot nadenken stemt, en de problemen waarmee de liberale geest, de geest van geloof in de heerschappij van redelijke en zedelijke normen, ieder keer weer in zijn verhouding tot dat verschijnsel van de op- en ondergang van macht en geweld zal worstelen, zijn door haar zo gesteld, dat men dikwijls het gevoel heeft of latere schrijvers, die natuurlijk oneindig veel fijner schakeren kunnen en die over onmetelijk veel meer gegevens beschikken, slechts uitbreiding aan haar teksten geven.

Ziehier dan in korte trekken de schets die men bij haar van de man, zijn loopbaan en zijn persoonlijkheid, vindt.

Bonaparte, die naarboven komt als soldaat, voor wie de beginselen van de politieke strijd niet bestaan en die dan ook alle republikeins idealisme om hals brengt, eerst in het leger, dan

met het leger in de staat; de volslagen egoïst, voor wie menselijk meegevoel zomin bestaat als beginsel, voor wie de mensen, die hij veracht, werktuigen zijn, stukken op het schaakbord; vreemdeling tussen de Fransen, en die, daar hij geen geloof heeft en geen vaderland, niets dan zijn eigen grootheid najaagt; de sluwe macchiavellist, die vrede belooft en werkt met de boeman van het Jacobinisme, maar als hij zo zijn onbeperkte macht eenmaal bezit, niets dan oorlog brengt; de man ten slotte voor wie kerk en literatuur geen waarde hebben dan in zover zij bijdragen tot zijn grootheid of tot zijn macht, en onder wie beide geestelijk versterven moeten; — evenals bij Chateaubriand zou men kunnen samenvatten: de tyran.

DERDE HOOFDSTUK

DE NAPOLEONTISCHE LEGENDE

Le Mémorial de Sainte Hélène

Die het eerst hiertegenover een beeld van niets dan lichtende schoonheid, liefelijke menselijkheid, grootheid en goedheid stelde, dat was — Napoleon zelf! Op St. Helena werkte hij aan zijn nagedachtenis. Het *Mémorial*, waarin graaf Las Cases zijn gesprekken optekende ¹⁾, en dat in Frankrijk een onberekenbare invloed oefende: eerste en voornaamste bron van wat men *la légende Napoléonienne* noemt — dat *Mémorial* was uitnemend geschikt om een volksboek te worden. Anecdotes en herinneringen, kriskras uit heel de wonderbaarlijke loopbaan, wisselen af met beschouwingen, alles gevat in het kader van de tragedie van Longwood en de bittere strijd met Sir Hudson Lowe, door Las Cases mee van dag tot dag gememoreerd. Die opzet geeft aan het boek iets menselijks, iets dat de belangstelling niet alleen, maar de ontroering van talloze lezers kan opwekken. Napoleon verschijnt er niet enkel als de verre, hoge keizer in, hij is genaakbaar, en al is hij ook onvergelijkelijk knap en groot en fortuinlijk geweest, hier is hij toch één van ons.

Maar uit dat levendig en bont geheel rijst ook de politieke figuur op, en dan is het in de eerste plaats de zoon van de Revolutie, die de weldaden van gelijkheid en bevrijding uit de feodale ordening eerst in Frankrijk zelf veilig stelde; door orde te scheppen, door het land van de partijen te redden, die de vruchten van de Revolutie bijkans hadden doen verloren gaan; door vrede af te dwingen van de vorsten, die Frankrijk en de Revolutie haatten. Die vrede (Lunéville, 1801, Amiens 1802, toen Bonaparte nog maar juist als Eerste Consul was opgetreden) was een verademing, de zegevierende jonge vredebrenger werd

¹⁾ Ik bezit een editie onder de titel *Mémoires de Napoléon Ier*, die eigenlijk aan een door N. gedictieerd geschrift over de veldtochten toekomt.

met één slag overweldigend populair: hieraan mocht Napoleon na zijn val graag herinneren, het feit was nauwelijks voor bestrijding vatbaar, maar hoe kort duurde die vrede! Hoe eindeloos, al zwaarder en bloediger, werden daarna de veldtochten, tot aan de rampen en de eindelijke instorting toe. Alles de schuld — zo leert Napoleon in het *Mémorial* — van diezelfde vorsten, en van het afgunstige Engeland. Zijn veroveringen hadden de Franse naam met onsterfelijke roem omstraald — *gloire*, dierbaar woord voor de Fransen van die eeuw! — maar zij waren hem opgedrongen. In zelfverdediging had hij Europa moeten onderwerpen. En dan nog was die onderwerping met weldaden vergezeld gegaan. Na het Franse volk waren Hollanders, Zwitsers, Duitsers, Italianen, Spanjaarden, met de zegeningen van de codes en de andere Revolutie-hervormingen gelukkig gemaakt. Had men hem zijn gang laten gaan, of was hij steeds aan de overwinnende hand gebleven, Europa zou een bond van vrije volken gevormd hebben, in een eeuwige vrede om het verlichte en gelukkige Frankrijk geschaard. De haat van de vorsten, de afgunst van Engeland, die onruststoker, die zeerover, voor wie niets dan lage materialistische motieven telden, hadden die schone toekomst voor Frankrijk en voor Europa verstoord.

Ziedaar Napoleon's apologie. Maar het *Mémorial* zou onvoldedig geschetst zijn en de indruk die het maakte onvoldoende verklaard, als ik er niet aan toevoegde dat die apologie niet alleen in de anecdotes en de herinneringen en de bijzonderheden van de trieste ballingschap half schuil gaat, maar dat de gevallen keizer zich door geen vrees voor tegenstrijdigheid weerhouden laat om met onuitputtelijk welgevallen over zijn krijgsdaden te spreken. Het hele werk straalt van de glorie die Napoleon nog in zijn onmacht omgeeft, en waarin het Franse volk met hem deelt: dat is zijn telkens terugkerende gedachte, de roem van Frankrijk, en wat hij gedaan heeft, heeft hij voor Frankrijk gedaan.

Dichters en romanschrijvers

De Napoleontische legende voedde zich uit velerlei bronnen. Was de voornaamste niet de val zelf van Napoleon? Kon men

hem niet gemakkelijker verheerlijken, nu men zijn dwingende hand niet meer voelde en niet meer aan zijn onverzadelijke eisen behoefde te voldoen? Chateaubriand zegt iets in die geest in zijn *Mémoires d'outre-tombe*, waarin hijzelf, ofschoon al zijn aanklachten herhalend, vrij baan laat aan zijn bewondering, een bewondering die een ware obsessie was van zijn persoonlijk leven en die hem dwong zijn eigen loopbaan, van zijn geboorte in hetzelfde jaar af, gedurig met die van de Geweldige te vergelijken, te contrasteren, te verheffen vooral ook met de oppositie die hij gevoerd had.

„Het is de mode van den dag”, schrijft hij, ¹⁾ „de overwinningen van Bonaparte te vergroten: de lijdens verdwenen, men hoort de verwensingen, de smartekreten en het noodgeschrei van de slachtoffers niet meer; men ziet het uitgeputte Frankrijk zijn bodem niet meer met vrouwen beploegen; men ziet geen ouders meer in gevangenschap om borg te staan voor hun zoons, geen dorpsbevolking meer in haar geheel boeten voor een voortvluchtig loteling; men ziet de biljetten der conscriptie niet meer aan de straathoeken aangeplakt en de voorbijgangers voor die massale doodvonnissen tehoop gelopen om er ontsteld de namen van hun kinderen, van hun broeders, van hun vrienden, van hun burens in te zoeken. Men vergeet dat iedereen over die zegeprelen jammerde; men vergeet dat de minste toespeling tegen Bonaparte, ontsnapt aan de censuur, in de schouwburg met graagte werd opgevat; men vergeet dat het volk, het hof, de generaals, de ministers, de naasten van Napoleon zijn verdrukking en zijn veroveringen moe waren, dat zij genoeg hadden van die partij die ieder keer gewonnen werd en opnieuw gespeeld moest, van dat bestaan dat iedere ochtend wéér in de waagschaal werd gesteld omdat rust onmogelijk was.”

Inderdaad, men vergat het. Men vergat zijn bezwaren tegen het despotisme, nu men met de Bourbons en hun emigrantenhof en hun priesters te doen had en Frankrijk geen roem meer oogsten kon. Zie maar een individueel geval als dat van Beyle — Stendhal — die zolang Napoleon leefde, gemokt had over

¹⁾ III, 341. De *Mémoires d'outre-tombe* verschenen in 1860, enige jaren na de dood van Chateaubriand.

de vertrapte vrijheid en die eerst nu recht onder de bekoring raakte.¹⁾ De jongelui van zijn romans zweren bij Napoleon. Fabrice uit *La Chartreuse de Parme* is een Italiaan, en Stendhal zelf ziet het niet anders dan dat de Franse verovering voor Italië de gelukkige bevrijding uit priesterheerschappij en obscurantisme betekende, terwijl met Napoleon's val alles wat dom en oud en bang en wreed was, weer een hoge toon ging voeren.²⁾ In *Le rouge et le noir*,³⁾ dat in Frankrijk speelt, laat Stendhal zijn oude bezwaren nog wel verkondigen door een verbitterd republikein, die van Napoleon niet anders weten wil dan dat hij alle monarchale malligheden en de kerk weer in ere hersteld heeft. Maar ook voor de jonge Fransman Julien is Napoleon een god en het *Mémorial* „het enige boek, regel van zijn leven en voorwerp van zijn verrukking”. Regel van zijn leven? en hij wil priester worden! Maar wat hij eruit leert, is dat men zich moet aanpassen, dan kan men met wilskracht alles bereiken, en nu behoort de wereld niet meer aan het zwaard en de frisse, vrolijke moed, maar aan de soutane en de stille, niets ontziende veinzerij.

Wat een les! Niet iedereen durfde haar aan, maar wat een verbijstering, wat een gevoel van onmacht, van gefnuikt worden, overviel dan die generatie, „gewonnen tussen twee veldslagen”. Het is de Musset⁴⁾, die op de pathetische toon der romantiek haar leed uitklaagt. Een „professeur d'énergie”, zoals naar wij zullen horen verkondigen voor een latere Franse jongelingschap, was voor hem Napoleon niet, met het „faites-vous prêtre”, dat ook volgens hem die jeugd van alle kanten tegen klonk, wist hij geen raad. Maar hoe overweldigend groot, benauwend maar toch ook bewonderenswaardig, was voor zijn

¹⁾ A. Chuquet, *Stendhal-Beyle* (1902), hoofdstuk „Napoléon”.

²⁾ De *tredecim mesi* (1799—1800), wanneer de Franse heerschappij door een Oostenrijkse overwinning onderbroken wordt, worden volgens Stendhal te Milaan gevoeld als een terugval in somberheid en duisternis; alleen de monniken en een paar edelen als de markies del Dongo (de vader van de hoofdpersoon), die dan ook „professait une haine vigoureuse pour les lumières”, waren er bedroefd om toen Bonaparte Marengo won en de Fransen terugkwamen. In 1810 zien de sympathieke personages terug op „dix années de progrès et de bonheur”. Zie *La Chartreuse de Parme*, 17, 13.

³⁾ De ondertitel luidt: *Chronique de 1830*.

⁴⁾ *Confession d'un enfant du siècle*.

verbeelding temidden van de vale puinhopen van het heden de figuur van de Keizer!

Geen kritiek, geen cynische gevolgtrekkingen, en geen wanhoop, niets dan verbazing met open monden om die bovenmenselijke fortuinlijkheid, ontroering om dat einde, en een gul, gestreeld aanvaarden van de glorie als afstralend op alle Fransen en in 't bijzonder op het volk, het volk dat hem zijn soldaten geleverd had, — dat was de geesteshouding zoals Balzac die schetst¹⁾, van boeren luisterend naar een oudgediende over Napoleon's loopbaan. Een volslagen wonderverhaal maakt die ervan.

De moeder van de held had hem aan God gewijd, om de godsdienst weer van de grond op te richten, — en zo was hij onkwetsbaar; hem liet de kogelregen ongedeerd, terwijl om hem heen zijn metgezellen vielen. Hij wende de soldaten aan overwinnen, soms nam hij zomaar 10.000 van zijn vijanden na ze met 1500 Fransen omsingeld te hebben. Hij begon met Italië te veroveren; de koningen vielen hem te voet, was dat een mens als gij en ik? Maar in Parijs werden ze bang dat hij ook Frankrijk opslokken mocht en stuurden hem naar Egypte. „Voilà sa ressemblance avec le fils de Dieu.” Hij belooft zijn soldaten landerijen als buit; wonderen op wonderen, Indië was aan de beurt, maar de pest komt tussenbeide. Dan vertrekt hij omdat hij Frankrijk redden moet (versta: van het *Directoire*).

„Qu'avez-vous fait avec mes enfants les soldats? qu'il dit aux avocats.” Hij sluit ze in hun praatkazerne op, en maakt ze stom als vissen en slap als tabaksbuidels. Paus en kardinalen komen in hun statie voor zijn Keizerkroning. „Mes enfants”, zegt hij, „est-il juste que les parents de votre empereur tendent la main?” laten we dus voor elk een koninkrijk gaan veroveren. „Convenu, répond l'armée.” Wat een mooie tijd! De kolonels worden generaal, de generaals maarschalk, de maarschalken koning. Overwinningen; men sterft met de kreet „Vive l'empereur!” — „Etait-ce naturel? Auriez-vous fait cela pour un simple homme?”

Dan komt zijn oproep om na alle andere hoofdsteden nu

¹⁾ *Le médecin de campagne*, 1832.

Moskou nog te gaan veroveren, dat zich met Engeland verbonden heeft. De koningen komen hem de hand likken, wie gaat niet allemaal mee! de Polen, die hij uit hun vernietiging wil opheffen, zijn onze broeders. Maar de geheimzinnige Rode Man, die zijn pad al meer gekruist heeft, waarschuwt hem dat de mensen hem in de steek laten en zijn vrienden hem verraden zullen. Moskou; de brand; de verschrikkelijke terugtocht. „On dit qu'il pleurait la nuit sur sa pauvre famille de soldats.” Verraad, volgens de voorspelling, aan alle kanten; ook in Parijs, zodat hij weg moet, en zonder hem begaan de maarschalken domheid op domheid, Napoleon had hen te vet gevoerd, zij wilden niet meer draven. Van lotelingen en burgers maakt hij nog prachtsoldaten, maar zij smelten als boter op een rooster, en in zijn rug de Engelsen! die de volken tot opstand krijgen met de dwaasheden die zij hun influisteren.

Zijn abdicatie te Fontainebleau; hij neemt afscheid van ons, wij huilen allen als kinderen. „Mes enfans, nous sommes vaincus par la trahison.” Hij komt terug met zoo man, en dat is het grootste wonder van al, hij neemt er heel Frankrijk mee! Waterloo. Napoleon kan de dood niet vinden. Frankrijk verpletterd, de soldaat veracht, onkrijgshaftige edelen in zijn plaats. De Engelsen maken zich meester van de Keizer door verraad en nagelen hem aan een rots in de Oceaen. In Frankrijk zeggen ze nu dat hij dood is, maar dan kennen ze hem niet! „Vive Napoléon, le père du peuple et du soldat!”

Dit is wel werkelijk legende. Legende in de naiefste vorm. De roep van verraad moet, als naar gewoonte, de verbijstering en schaamte over de nederlaag verhullen. Maar inderdaad, men vindt in dit verhaal, zo typisch voor Balzac, bij wie men de kritiek van Stendhal niet zoeken moet, maar wiens verbeelding de werkelijkheid zo pakkend doet leven, — men vindt er alle elementen in, die de man uit het volk het aan redeneren niet gewende hoofd op hol kunnen brengen: zucht tot het wonder en nationale zelfoverschatting, godsdienstig gevoel en belustheid op gewin, republikeinse en anti-aristocratische neigingen en de simpelste behoefte aan heldenverering en trouw. Dat die elementen onderling strijdig zijn, maakt hun mengsel niet min-

der koppig. Napoleon is de man van de eerzuchtige jongeling, de man van de dromende dichter, maar hij is ook de man van het volk. „De enige koning die het volk zich herinnert”, denkt Stendhal's Julien als hij een paar werkluï met spijt over de dagen van de Keizer hoort spreken.

Béranger trouwens, de Franse Tollens — of moet ik zeggen de Speenhoff van een vorige eeuw? — „volks” op zijn burgerlijke manier, frivool en sentimenteel tegelijk, vrijheidsman afkerig van priesters en aristocraten, Béranger, die tegenover de Restauratie Napoleon idealiseert, benadert hem het liefst door een oud sergeant (herinneringen aan glorie, aan geestdrift voor de vrijheid: de naties werden door onze overwinningen koninginnen en bekransden onze soldaten met bloemen, nu hebben onze door hem geadelde chefs de goede zaak verlaten en vleien de tyrannen; ontwaak, volk! . . .), of door een oud moedertje, die hem gezien heeft in zijn glorie, die hem in zijn tegenspoed in haar hutje heeft mogen ontvangen en hem hard brood en haar zuur landwijnkje heeft voorgezet:

Il me dit: „Bonne espérance!
Je cours de tous ses malheurs
Sous Paris venger la France.”
Il part; et, comme un trésor,
J'ai depuis gardé son verre.

Maar hij is in zijn verderf gesleept; bittere smart.

On parlera de sa gloire
Sous le chaume bien longtemps.

Bien, dit-on, qu'il nous ait nui,
Le peuple encor le révère.

„Men vraagt zich af,” zegt Chateaubriand,¹⁾ „door welke goocheltoer Bonaparte, zo'n aristocraat, zo'n hater van het volk (*si ennemi du peuple*), tot de populariteit die hij geniet, is kun-

¹⁾ *Mémoires d'outre-tombe*, IV, 60.

nen komen. Want die oplegger van jukken is ontegenzeggelijk populair gebleven bij een natie die er haar eer in stelde altaren op te richten voor de onafhankelijkheid en de gelijkheid. Zie hier de oplossing.

„Wij kunnen dagelijks waarnemen dat zijn instinct de Fransman naar de macht drijft; hij geeft niet om de vrijheid; enkel de gelijkheid is zijn afgod. De gelijkheid nu en het despotisme hebben geheime verbindingen. In die twee opzichten had Napoleon vat op het hart van de Fransen, die *militairement* neigen tot de macht, en *démocratiquement* verzot zijn op het waterpas. Toen hij de troon beklom, liet hij er het volk met zich plaats nemen. Proletarisch koning vernederde hij koningen en edelen in zijn *antichambres*; hij effende de rangen, niet door ze neer te drukken, maar door ze op te heffen. Neerhalen tot hun peil zou de plebeïsche afgunst meer gestreeld hebben, het hogere peil was vleïender voor hun trots. Ook deed zich de Franse ijdelheid te goed aan de meerderheid die Bonaparte ons over de rest van Europa gaf. Nog een oorzaak van Napoleon's populariteit ligt in de bezoeking van zijn laatste dagen. Na zijn dood, naarmate men beter te weten kwam wat hij op St. Helena had geleden, begon men zich te vertederen; men vergat zijn tyrannie om zich te herinneren dat hij, na eerst onze vijanden overwonnen en ze vervolgens over Frankrijk gehaald te hebben, ons tegen hen verdedigd had; wij verbeelden ons dat hij ons heden van de smaad waarin wij leven, redden zou. Zijn naam is door zijn ramspoed weer onder ons gaan leven, zijn roem heeft op zijn ongeluk gedijd.

„De wonderen die hij met de wapenen verrichtte, hebben onze jongelingschap betoverd, zij hebben ons geleerd de brute kracht te aanbidden. Zijn ongehoorde fortuin heeft aan de aanmatigendste eerzucht de hoop gelaten op te stijgen tot waar hij geklommen is.”

Maar met die sombere toon van kritiek sprak Chateaubriand de taal van het verleden — of van de toekomst. De tijdgenoten gaven zich liefst over aan de illusie. Zoals Victor Hugo, die, heel anders weer dan Stendhal of Balzac of Béranger aan de figuur van de Keizer zijn romantische zucht naar grootheid

uitvierde, op onnaspeurlijke wijze met vrijheidliefde vermengd. In zijn „ode aan de zuil” — de triomfzuil op de Place Vendôme van welks top op de dag van de intocht der bondgenoten in Parijs, 31 Maart 1814, het beeld van de Keizer door een groepje hoogadellijke royalisten met hun betaalde plebeïsche handlangers was afgesleurd — wijdde de dichter, in 1830, aan Napoleon „de jonge poëzie, de jonge vrijheid bezingende,” en beloofde de grote dode dat deze generatie, die zonder hem als meester gekend te hebben hem als een god vereerde, hem uit zijn eilandgraf zou komen halen. En wat een vervoering, als werkelijk, tien jaar later, het stoffelijk overschot in Parijs aankomt. „De begenadigde dichters zullen voor u knielen; de wolken zijn weggedreven van Uw glorie, niets zal haar zuivere straling meer verduisteren.”

Sainte-Hélène, leçon! chute! exemple! agonie!
L'Angleterre, à la haine épuisant son génie,
Se mit à dévorer ce grand homme en plein jour.

Jadis, quand vous vouliez conquérir une ville,
Ratisbonne ou Madrid, Varsovie ou Séville,
Vienne l'austère, ou Naple au soleil radieux,
Vous fronciez le sourcil, ô figure idéale!
Alors tout était dit. La garde impériale
Faisait trois pas comme les dieux.

Tu voulais, versant notre sève
Aux peuples trop lents à mûrir,
Faire conquérir par le glaive
Ce que l'esprit doit conquérir.
Tu prétendais, vaste espérance!
Remplacer Rome par la France
Régnant du Tage à la Néva;
Mais de tels projets Dieu se venge.
Duel effrayant! guerre étrange!
Jacob ne luttait qu'avec l'ange,
Tu luttais avec Jéhovah!

Wat al elementen, die wij bij de geschiedschrijvers tot in onze tijd zullen zien terugkeren! Deernis met het persoonlijk lot, afschuw van het koudbloedige Engeland, onwedergeboren vreugde in militaire macht, en tegelijk een poging om het streven te vergeestelijken, om er Frankrijk's idee uitstralend over Europa, om er vrijheid en wereldvrede aan te verbinden en zo het schouwspel van de ondergang te verheffen.

Victor Hugo vertolkte met zijn gedicht de heersende tijdgeest; Chateaubriand's beschouwing was de uiting van een onafhankelijk enkeling; zeker. Toch lieten er zich in de jubel der verering wel meer wanklanken horen. Er is één gedicht befaamd gebleven, waarin de Napoleontische legende op het ogenblik van haar luidruchtige opgang en triomf met pakkende kracht werd uitgedaagd en verworpen, te merkwaardiger omdat de schrijver een jonge man was, en sprak, niet uit naam van godsdienst of koningschap, maar van de vrijheid en de republiek. Ik bedoel *L'idole* van Auguste Barbier (1831).

Iedereen kent die regels:

O Corse à cheveux plats! que la France était belle
Au grand soleil de messidor!
C'était une cavale indomptable et rebelle,
Sans frein d'acier ni rênes d'or.

Van dat prachtig dier maakte de Corsicaan zich meester, en reed het meedogenloos, het bloedig de sporen gevende, het met zijn rukken aan het gebit de tanden verbrijzelend, tot het stervend neerviel — hèm de lendenen brekend —. Zeker, roept Barbier uit (zich onmiskkenbaar tegen Hugo richtend), ook ik lijd bij de herinnering aan die smadelijke dag dat men het beeld onder het oog van de vreemdeling neerhaalde; dat Franse vrouwen de Kozakken hun boezem boden; maar slechts één belaad ik daarom met mijn haat: Sois maudit, ô Napoléon! — Maar het afgodsbeeld herrijst.

Grâce aux flatteurs mélodieux,
Aux poètes menteurs, aux sonneurs de louanges,
César est mis au rang des dieux.

Ach, besluit de dichter, goede vorsten, wijzen die het volk
de ketenen vieren:

Le peuple perdra votre nom;
Car il ne se souvient que de l'homme qui tue
Avec le sabre et le canon.

Die het stenen laat sjouwen voor zijn pyramiden-bouw, die
vereert het; het volk is als een meid die haar liefde slechts
geven kan aan de minnaar die haar slaat . . .

Vertaling van de aangehaalde gedichten:

Hij zei mij: „Heb goede hoop! ik ij! om Frankrijk bij Parijs voor al zijn
ongelukken te wreken.” Hij gaat; en als een schat heb ik sedert zijn glas bewaard.

Nog lang zal men onder het strodak van zijn glorie spreken. Ofschoon,
zegt men, hij ons geschaad heeft, het volk vereert hem nog.

St Helena, les! val! exempel! doodstrijd! Engeland, zijn genie uitputtend
om te haten, begon de grote man bij klaarlichte dag te verslinden. — Vroeger
wanneer gij een stad veroveren wildet, Regensburg of Madrid, Warschau of
Sevilla, het trotse Wenen of het stralend zonbelichte Napels, fronstet gij, o
ideale verschijning, en alles was gezegd. De keizerlijke garde maakte drie
schreden als goden. — Gij wildet, ons levenssap aan de te langzaam rijpende
volken schenkend, door het zwaard veroveren wat de geest veroveren moet.
Gij vermat U, stoute hoop! Frankrijk de plaats van Rome te doen innemen,
van de Taag tot de Nawa heersende; maar God wreekt zulke plannen. Ver-
schrikkelijk tweegevecht, vreemde strijd! Jacob worstelde slechts met de Engel,
gij met Jehova zelf!

O Corsicaan met uw sluike haren! Wat was Frankrijk schoon in de volle
zonneshijn van Messidor (de revolutionaire maand van midden Juni tot midden
Juli)! Zij was een ontembaar en steigerend ros, zonder stalen gebit of gouden
teugels.

Dank zij de zangrijke vleiërs, de leugenachtige poëten, de lofuiters, wordt
Caesar onder de goden geplaatst.

Het volk zal uw naam vergeten; want dat herinnert zich slechts hem die
met sabel en kanon doodt.

II

DE EERSTE GESCHIEDSCHRIJVERS

EERSTE HOOFDSTUK

M. MIGNET

De verbinding van de Napoleontische legende met het radicalisme is een van de merkwaardige verschijnselen van de eerste generatie na de val van het Keizerrijk. Maar Barbier's vloekzang was reeds een aanwijzing dat de vijandige beschouwing in naam van de vrijheid en van 1789 nooit onderbroken werd. Op het gebied van de geschiedschrijving herinner ik voor de vroegste periode enkel aan Mignet's beknopte geschiedenis van de Franse Revolutie, die al in 1824 verscheen, nog vóór de mythe zich goed gevormd had, maar die gedurig herdrukt werd. Ook dit was het werk van een jonge man. Het bewind van de Consul-Keizer krijgt een honderdtal bladzijden. Met scherpe, snelle lijnen wordt het beeld ontworpen van de despoot, die de Revolutie en het land aan zich ondergeschikt maakt.

„De natie,” zegt Mignet van 't tijdstip van de vrede van Amiens, „lag in de hand van de grote man, of van de despoot; het stond aan hem haar vrij te bewaren of te knechten. Hij gaf de voorkeur aan zijn zelfzuchtige plannen, hij stelde zichzelf alleen boven de mensheid. Opgevoed in de oorlogstent, laat in de Revolutie gekomen, begreep hij slechts haar materiële en belangen-kant; hij geloofde noch in de zedelijke behoeften die haar het aanzijn hadden gegeven, noch in de overtuigingen die haar bewogen hadden en die vroeg of laat zouden terugkeren om hem te doen ondergaan. Hij zag een opstand die op zijn einde liep, een vermoeid volk dat zich aan hem had uitgeleverd en een kroon die hij van de grond kon oprapen.”

In het Concordaat ziet Mignet slechts Bonaparte's opzet om de kerk aan zich te onderwerpen en door de kerk het volk, en hij sluit zijn korte beschrijving erover met het woord van de generaal op 's Eerste Consuls vraag, hoe hij de ceremonie van het *Te Deum* na de bekrachtiging gevonden had (die cere-

monie die de ongodsdienstige generaals van de Revolutie tegen heug en meug hadden bijgewoond): „'t Was een mooie monnikenfrats. Er ontbraken enkel de miljoen mannen, gesneuveld om te vernietigen wat gij weer opricht.” In de instellingen ziet Mignet slechts de onvrijheid: de pers, de vertegenwoordigende lichamen geknot en genuilband; de willekeur van autoriteiten en rechtbanken. In de oorlogen, de poging om Europa dienstbaar te maken aan een waanzinnige machtsdroom.

Neen, toch iets meer in dat laatste. „Hij is contra-revolutionair geweest door zijn despotisme ten opzichte van Frankrijk; maar zijn veroveraarsgeest heeft hem ten opzichte van Europa een vernieuwer gemaakt. Verscheiden naties die vóór zijn komst slechts sluimerden, zullen leven met het leven dat hij hun gebracht heeft. Maar daarin heeft Napoleon slechts aan zijn natuur gehoorzaamd. Uit de oorlog geboren, was de oorlog zijn neiging en zijn vermaak.”

Er zit in die schets iets van een doctrinaire dorheid. De volheid van het leven ontbreekt eraan. Die zou éérst de bewondering in een reeks van brede werken moeten aanbrengen, vóór de bezinning kwam, om toch weer met veel van de denkbeelden van de jonge Mignet te werken.

TWEEDE HOOFDSTUK

BARON BIGNON

De schrijver

De eerste geschiedschrijver die een brede behandeling ondernam en wiens werk nog meetelt, is Bignon, wiens *Histoire de France depuis le 18 brumaire* in 1829 begon te verschijnen; de schrijver stierf in het begin van 1841, toen hij zijn veeldelig werk¹⁾ tot 1812 gebracht had; zijn schoonzoon Ernouf voltooide het op grond van nagelaten aantekeningen tot na de slag bij Leipzig.

In het testament van Napoleon, gedagtekend Longwood, 15 April 1821, staat als 32ste legaat te lezen: „*Item au baron Bignon, cent mille francs. Je l'engage à écrire l'histoire de la diplomatie française de 1792 à 1815.*”

Bignon was in 1797 in de diplomatieke dienst getreden en had onder de Eerste Consul en Keizer belangrijke functies verricht in verschillende Duitse hoofdsteden en in Warschau, als gezant, soms ook als bestuurder. In de voorrede tot zijn eerste deel geeft hij, in antwoord op veronderstelde argwanende vragen van de lezer — de stemming was nog weinig gunstig voor Napoleon —, rekenschap van zichzelf. 't Is waar, hij heeft Napoleon gediend, en met ijver; hij heeft hem zelfs geveleid — wie niet? 't Is waar, hij schrijft op uitnodiging van de Keizer zelf, en inderdaad, hij gevoelt de grootste bewondering voor hem. Wil dat zeggen, dat hij een aanhanger van het despotisme is? Allerminst: sedert 1817 zit hij in de Kamer, en aan de linkerkzijde. „Na lange tijd de glorie gediend te hebben, heb ik de rest van mijn leven aan de vrijheid gewijd.” — „Dan zult ge ons wel fraaie uitvallen tegen het keizerlijk despotisme leveren?” meent de lezer. Maar de schrijver, na verzekerd te

¹⁾ Elf delen; in 1842 verscheen een tweekolommen-uitgave in twee kwartodelen te Brussel; daarnaar zal ik citeren.

hebben, dat hij van geen despotisme hoe ook genaamd kan houden, en dat hij in zijn jeugd als zoveel anderen door de begoocheling van een republiek bevangen was, legt uit dat het keizerlijk despotisme een dictatuur was, wel niet, zoals Turgot verlangde, een dictatuur om de vrijheid, maar om Frankrijk's suprematie in Europa te stichten. Het keizerrijk wekt de gedachte aan kracht, grootheid en glorie. Bignon is nu tevreden met de constitutionele monarchie, die de erfenis der Revolutie in de *Charte* bewaart, en hij zou ook die krachtig, groot en glorieus willen zien.

Een goed herkenbaar type rijst uit die levensfeiten en die politieke geloofsbelijdenis op voor ieder die in de Franse geschiedenis thuis is. Het ambtelijk personeel waarmee Bonaparte van den aanvang werkte en dat hem door alle metamorfoses van zijn bewind trouw volgde, was van revolutionaire oorsprong. Later kwamen de „gerallieerde” royalisten; die hadden tegen de monarchale ontwikkeling van de positie van de dictator minder beginselbezwaar, maar toen de Restauratie kwam, in 1814, voegden zij zich daar nog gemakkelijker in. De oud-republikeinen intussen hadden Bonaparte's leiding aanvaard, omdat zij meenden dat de Revolutie zelf, en Frankrijk voor het behoud van zijn internationale positie, sterk gezag behoefden, en tenzij men alles aan hun zorg voor de eigen loopbaan wil toeschrijven, mag men veronderstellen dat wat hen iedere volgende stap in conservatieve, of feitelijk contra-revolutionaire richting berustend volgen deed, de glorie was en de macht, welke die onvergelykelijke oorlogsheld aan het land bezorgde. Vooral voor een man wiens loopbaan buitenslands lag als Bignon, laat zich dat horen, en ook dat, toen de uitzonderlijke regeerder die Napoleon geweest was wegviel, zijn oude neiging tot „de vrijheid” weer ruim baan zocht. De nieuwe regering was immers ver van „sterk”, zij kon niet bogen op schitterende triomfen voor Frankrijk, dat door de vredestractaten binnen zijn oude grenzen weer teruggebracht en er zich beknelde in voelde — vooral over het verlies van het Rijnland en van België, de veroveringen van de Revolutie, wrokte men na — en, punt van belang, zij begunstigde de priesters en de Jezuïeten. Zo'n

oud-revolutionaire Bonapartist toch kan zich „de vrijheid” niet anders dan met anti-clericale trekken voorstellen.

Het werk

Hoe kwam nu Bignon tot de geschiedenis van Napoleon? Inderdaad lang niet uitsluitend als de lofredenaar; men kan zelfs zeggen met opmerkelijke onafhankelijkheid. Maar vóór ik dat illustreer en tracht er de grenzen van te bepalen, eerst een woord over zijn behandeling van de stof en over het materiaal dat hij gebruiken kon.

Tot de geschiedenis van de diplomatie, zoals Napoleon's opdracht luidde, heeft hij zich niet bepaald. Zijn werk is, in aanleg althans, een geschiedenis van Frankrijk gedurende het tijdvak geworden. Hoofdstukken over buitenlandse en over binnenlandse zaken wisselen elkaar af, telkens binnen dezelfde tijdsgrenzen: een ietwat kroniekmatige trant. Maar de documentatie is vrij uitgebreid. De schrijver heeft niet alleen zijn eigen papieren en die van veel andere tijdgenoten kunnen gebruiken, in 1829 verkreeg hij, aankloppend bij de toen juist tamelijk liberale regering, voor wie de naam van Napoleon niet enkel afschuwwekkend was, toegang tot de archieven zelf, en vooral in zijn latere delen heeft hij veel uittreksels uit officiële stukken en in het bijzonder ook uit Napoleon's eigen correspondentie verwerkt. Met veel verstand is dat gedaan, men vindt op tal van punten de hoofdlijnen hier reeds goed getrokken, door een man van ondervinding en inzicht, die het ambtelijk standpunt voortreffelijk uiteenzetten kon en van tijd tot tijd de bezwaren ertegen evenzeer. Overal herkent men de diplomaat-ambtenaar, thuis in de staatszaken, en gewoon helder en bevattelijk te stellen.

Wanneer hij echter in de voorrede tot zijn zevende deel verklaart, dat eenmaal de historicus die Napoleon werkelijk verdient (want daarvoor wil hij zichzelf niet uitgeven), geen ontdekkingen meer zal behoeven te doen; dat die in zijn, Bignon's, werk slechts de kennis der onderhandelingen zal hebben te putten, welke de ware toedracht der politieke gebeurtenissen uitmaken; dan glimlacht de moderne lezer onwillekeurig. Die

ideale geschiedschrijver, meent Bignon, „zal slechts een kunstwerk hebben te maken, waarin de feiten aantrekkelijker worden voorgedragen, het geheel beter geordend, de détails verfraaid, en het verhaal boeiender gemaakt door betere compositie en een hogere en meer briljante stijl.” Hij had geen idee van de onverzadelijke zucht naar méér en naar grondiger, die latere onderzoekers zou bezielen, noch van de veelheid der standpunten en de menigte der mogelijke probleemstellingen, van de verfijning der psychologie, de stoute vlucht der verbeelding, van de eindeloosheid kortom der discussie, aan het eerste begin waarvan hij zich liet horen.

Die vergissing is kenmerkend voor de aard van het werk. Ik sprak zoëven van 's mans onafhankelijkheid, maar gaf al aan, dat die haar grenzen had. En inderdaad zijn die grenzen niet ruim. Bignon de geschiedschrijver blijft Bignon de diplomaat-ambtenaar, hij blijft tot in zijn vingertoppen de Bonapartist. Voor mij ligt het aardige van zijn boek juist hierin dat de lezer als het ware de Napoleontische gedachtersfeer binnentreedt; zelfs waar hij kritiek oefent, blijft voor de schrijver veel vanzelfsprekend, dat wij van ver benaderen moeten.

De betrekkingen met de Paus

Neem als voorbeeld zijn verhaal van de steeds erger wordende spanning tussen Napoleon en Pius VII, de Paus met wie de Eerste Consul het Concordaat had gesloten, die later naar Parijs was gekomen om de Keizer te kronen, en wiens wereldlijke macht eindelijk, in 1809, bij decreet werd vernietigd, zijn staat, met Rome, bij het Franse rijk ingelijfd en hijzelf weldra als gevangene weggevoerd. Wij zullen die kerkelijke kwestie verderop nog van verschillende kanten besproken zien, maar ik ken geen relaas waaruit, als men zich maar op het Napoleontisch standpunt stellen wil, als men de oppermacht van de staat en van de Keizer maar als een onomstotelijk gegeven wil aannemen en alle verzet ertegen aanvoelen als onverdraaglijke priesterlijke heerszucht en middeleeuwse achterlijkheid, de handelwijze van Napoleon zo volmaakt redelijk en onvermijdelijk

schijnt te worden.¹⁾ En dit zonder hevigheid, zonder schimpwoorden of kleinering van de tegenpartij, zelfs met een fijne schets van de Paus, die zei dat hij na als een lam geleefd te hebben als een leeuw zou weten te sterven.

Buitenlandse politiek

Neem de buitenlandse politiek. Hier toont de schrijver toch zijn onafhankelijkheid ontegenzeggelijk. Hoezeer ook de macht en de glorie van Frankrijk bij hem vóór alles komen, hoezeer hij juist onderwille daarvan Napoleon zo trouw gediend heeft en nog zo bewondert, hij is niet blind voor de buitensporigheid, voor de onhoudbaarheid, waarin het hele bewind ten slotte verviel. Hij stelt de grens laat.

„Van de 18de Brumaire”, schrijft hij aan het begin van zijn zevende deel,²⁾ „tot aan de vrede van Tilsit” — dat is de vrede van 1807, die vriendschap met Alexander I van Rusland moest stellen in de plaats van oorlog en waarbij Pruisen gehalveerd en heel de onderwerping van Duitsland bevestigd werd — „was de grootheid van Frankrijk langs een steeds voortschrijdende lijn reeds op een wonderbaarlijke en ver reikende wijze toegenomen; maar zij kon nog gerechtvaardigd worden door de defensieve aard van de oorlogen die haar hadden teweeggebracht en het was nog mogelijk haar te consolideren.” Er zou over de defensieve aard van de oorlogen, tegen Engeland in 1803, tegen Rusland en Oostenrijk in 1805, tegen Pruisen in 1806, veel te zeggen zijn, en iets daarvan zal hierna nog gezegd worden;³⁾ ook de mogelijkheid om iets blijvends te maken van Frankrijk's heerschappij niet enkel over de Lage Landen en het Rijnland, maar over heel Duitsland en Italië beide lijkt twijfelachtig. „Maar van dat tijdstip af”, vervolgt Bignon, „zou het rijk, ofschoon het nog scheen te groeien, aan werkelijke kracht verliezen wat het aan gebiedsuitbreiding won. Evengoed als wie ook, begreep Napoleon hoe weinig bestendigs er in

¹⁾ II, 201. ²⁾ Begin van het 2de deel in de Brusselse uitgave. ³⁾ Vgl. b.v. 267 vlg., 305 vlg., 318 vlg. Bignon betoogt het rechtmatig karakter zowel van de oorlogen als van Napoleon's vredesvoorwaarden in 1805: deel I, 424; 482.

een onbepaalde vergroting zitten kon: hij onderscheidde voortreffelijk wat het zaak was in de Franse macht permanent te maken en wat slechts tot zijn regering behoren kon. „Après moi”, zei hij, en met reden, „après moi, le Rhin, les Alpes et les Pyrénées.” Inderdaad, dat waren de veroveringen van Frankrijk; de rest was *zijn* verovering” („le reste était la conquête de l’homme”).

Het was zeker niets ongewoons, tot in de naaste omgeving van Napoleon toe, om dat onderscheid tussen zijn vroegere en zijn latere, en tussen Frankrijk’s en zijn persoonlijke politiek te maken. De hoofdman van wie zo dachten was, tijdens het bewind zelf, zoals wij nog zien zullen, Talleyrand. Ook in de geschiedbeschouwing is dit achterna een gangbare voorstelling gebleven. Maar Napoleon zelf verwierp haar, in weerwil van Bignon’s aanhaling, met alle kracht die in hem was, veel van wat hij op St. Helena orakelde, had geen andere bedoeling dan juist dat inzicht te bestrijden, en (ook dit zullen wij zien) vrijwat latere schrijvers stonden op dit punt méér onder invloed van de legende, dan de practische, kundige, nuchtere Bignon.

Deze schroomt dan ook volstrekt niet om scherpe blaam uit te spreken over bepaalde excessen waartoe Napoleon’s machts-politiek hem voerde. De beruchte samenkomst te Bayonne (1808) bijvoorbeeld, waar de Bourbons van Spanje met list en geweld tot afstand doen gekregen werden, noemt hij ronduit „een hinderlaag” en vergelijkt ze met de wandaden van Tiberius — een eruditie die bij de heersende mode voor Rome weerklank vond; het is tekenend dat Bignon hier juist de auteur volgt — de bittere Tacitus —, op wie Napoleon wegens zijn verguizing van de Caesaren gebeten was.

Toch treft ons in de toon waarop zelfs deze schrijver doorgaans de gebeurtenissen beschrijft, iets dat begrijpelijk maakt hoe Napoleon zo lange tijd met zijn successen en met zijn methoden bij de Franse opinie ingang vond. Dat groeien in de triomfen van de Franse wapenen, dat schamper leedvermaak om de nederlagen van Frankrijk’s vijanden, die hoon — een willekeurig voorbeeld uit vele — wanneer Rusland en Engeland na Austerlitz hun bondgenoot het koninkrijk Napels, waar zij troepen

hadden, in weerwil van hun tevoren gevoerde hoge toon haastig in de steek lieten, de troepen wegtrekkende net toen zij nodig werden; — dat doet gevoelen hoe de Fransen zich met hun Keizer vereenzelvigden.

Tegen de Engelschen in het bijzonder toont Bignon zich doorlopend fel vijandig. Dit wil niet zeggen dat hij zich verliest in declamaties: hij valt nooit uit zijn gladde kanselarijstijl en blijft altijd zakelijk. Zijn betoog over de volmaakte redelijkheid van Napoleon's houding in zake het Continentaal stelsel bijvoorbeeld, dat de Keizer niet op zichzelf als wettig voorstelde, maar als represaille hem afgedwongen door de onwettige nominale blokkade die de Engelschen geproclameerd hadden en waarin de nog neutrale staten willoos en wederrechtelijk berustten, — dat betoog is de moeite van het lezen waard.¹⁾ Evenzo, in een geheel andere orde van zaken, en zeker nog veel eenzijdiger, gespeend van de verbeelding voor de andere partij die de historicus hebben moet, zijn verdediging²⁾ van het strenge recht geoeffend aan de boekhandelaar Palm in Neurenberg, die in 1806 door de Franse bezettingstroepen wegens het verspreiden van opruiende literatuur gefusilleerd werd; geen zaak deed de Franse naam in het stille, humane, vreedzame Duitsland van toen meer kwaad dan die, Bignon erkent het; toch plaatst hij zich uitsluitend op het standpunt van het oorlogsrecht en als men weten wil, hoe zo'n geval ambtelijk gezien werd, is zijn koele, goed sluitende verhandeling hoogst leerzaam. Maar men hoort steeds de man van het regiem.

Het „despotisme”

Onafhankelijk — Bignon toont het zich toch in zijn behandeling van „het despotisme”. Wanneer in 1800, na een aanslag op het leven van de Eerste Consul, een strafmaatregel wordt doorgezet zonder vorm van proces, bijwijze van proscriptie — men trof daarbij bovendien de verkeerden; ik kom op dit geval spoedig uitvoeriger terug — dan uit hij zijn afkeuring scherp.³⁾

¹⁾ II, 28 vlg.

²⁾ I, 560.

³⁾ I, 93 b. Vgl. hierna, 94 vlgg.

Het ter dood brengen van de hertog van Enghien — ook daarover hierna meer — tracht hij wel zoveel mogelijk te vergoelijken, maar verdedigen doet hij het niet. De invoering van een nieuwe adel, zo karakteristiek voor de reactionaire tendenties van Napoleon's bewind, brandmerkt hij zonder omwegen als een inbreuk op de beginselen van de Revolutie, waar de grote meerderheid van het Franse volk voor voelde. In het buitenland, zegt hij ¹⁾ (en men meent een persoonlijke ervaring in de klacht te vernemen), „waar ieder Frans burger tot dan toe een aanzien genoot als de *civis Romanus* in de schoonste dagen der Republiek, waar de Franse natie in haar geheel als de adel van het mensdom werd beschouwd”, deed de nu gemaakte onderscheiding afbreuk aan wie geen deel in de nieuwe titels hadden.

Maar hoe incidenteel blijven zulke opmerkingen! Bignon spreekt met alle eerbied over Mme. de Staël en haar vrienden (ook dat zouden niet alle lateren doen!), maar hij kan toch haar uitbanning in het begin van de hervatte oorlog met Engeland zo erg niet vinden als de grote schrijfster zelf en Benjamin Constant de wereld wilden doen aannemen. Er is ook hier in zijn uiteenzetting veel raaks, hij onderscheidt het element van persoonlijk zelfgevoel heel aardig, en dat het niet enkel om Mme. de Staël's briljante conversatie ging, maar om het feit dat haar salon een middelpunt van oppositie vormde, is zeker juist. Voor hem echter is alles gezegd als hij erop gewezen heeft, hoe klein de minderheid was die zich daar druk om maakte, en dat de Eerste Consul (dat was Bonaparte toen nog) haar vrede had aangeboden. De dictatuur zelf, die geen de geringste oppositie verdragen kon, aanvaardt hij.²⁾

Bewondering

Wat Bignon voornamelijk verrukt, behalve de overwinningen, dat zijn de materiële weldaden die Frankrijk aan de nooit sluimerende zorg, de scherpe blik, het aan zijn macht evenredig

¹⁾ II, 42 b.

²⁾ I, 307.

doorzettingsvermogen van de heerser dankte, en aan wie mocht spotten met de vleitaal van zijn minister van binnenlandse zaken — tot 1807 was dit Champagny — in de pompeuze jaarverslagen waarin die wonderen worden opgesomd, houdt hij voor, dat de Keizer, „presque toujours animé de sentiments généreux, voulant le bien avec passion, et intelligent à le vouloir”, voor die glorie althans hard werkte.¹⁾ Hij baseert zijn geschiedverhaal (het is zijn trots en inderdaad zijn verdienste) liever op de bevelen en plannen zoals men die in 's Keizers eigen correspondentie kan aantreffen,²⁾ maar ook dan, wat een schitterend tafereel! Bignon meesmuilt wanneer hij de Keizer maatregelen ziet beramen om de literaire kritiek te verbeteren; hij weet dat Napoleon's „gewoonte om alles van de regering te laten afhangen” hem soms op „verkeerde paden” voerde;³⁾ maar niettemin staat hij ook tegenover de bedoelingen en zelfs veelal tegenover de bemoeiingen van de Keizer op het gebied van het geestelijk leven met louter bewondering.

Als hij bijvoorbeeld de volstreckte heerschappij over het onderwijs die de Keizer aan zich trok bespreekt, laat hij de kritiek wel even aan het woord, maar noemt onder de redenen waarom dat stelsel onvermijdelijk was, behalve Napoleon's eigen overheersende aard, het belang van een nieuw regiem en het voorbeeld niet alleen van alle republieken der oudheid, maar de bevoegdheid die zijn onmiddellijke voorgangers van de Revolutie zich hadden aangematigd, en besluit:⁴⁾ „Of men het eens is of niet met zijn opvattingen over dit teder punt” (zoveel had hij van de politieke strijd onder de Restauratie althans geleerd, dat hij wist dat het punt teder was!), „men zal moeten erkennen dat hij met zijn inzichten steeds het goede bedoelde, dat hij steeds verlangde de mens door de beschaving van de geest te adelen en generaties voor te bereiden die nuttig zijn zouden voor de roem en de welvaart van de staat.” Als het tot de instelling van de *Université* komt, die geduchte corporatie om het staats-monopolie inzake onderwijs uit te oefenen, is het

¹⁾ I, 500 b.

²⁾ II 155 a.

³⁾ I, 667.

⁴⁾ I, 491 b.

punt dat Bignon interesseert, vooral dat van de richting van de grootmeester: Fontanes, Chateaubriand's beschermer, was één van die voorstanders van het oud regiem die bij Napoleon zozeer in de gunst kwamen, de man van de religieuze partij tegenover die van de „philosophen”¹⁾ noemt Bignon hem, en hij is er vooral op uit te betogen dat Napoleon niet werkelijk tegen de vooruitgang was.²⁾ Alsof het alleen daarom ging! Over de betekenis van de *Université* zullen wij nog heel andere geluiden vernemen.

¹⁾ Het gewone woord voor de rationalisten van de *Encyclopédie*; men zou het haast met *vrijdenkers* kunnen weergeven.

²⁾ II, 156 a. — Grootmeester was de titel van de Rector.

DERDE HOOFDSTUK

ARMAND LEFEBVRE

De geest van het werk

In 1845 begonnen twee grote werken te verschijnen, Armand Lefebvre's *Histoire des cabinets de l'Europe pendant le Consulat et l'Empire* en Thiers' *Histoire du Consulat et de l'Empire*, een voortzetting van zijn bijna twintig jaren vroeger voltooide jeugdwerk *Histoire de la Révolution française*. Het werk van Thiers werd de grote populaire geschiedenis van Napoleon. Onuitputtelijk stroomden de delen te voorschijn, tot zij in 1862 alle twintig verschenen waren. In weerwil van die omvang was het succes overweldigend. Een generatie lang beheerste Thiers het terrein. In zijn schaduw kon het werk van Lefebvre niet recht gedijen. De schrijver, een paar jaar jonger dan Thiers, (hij was geboren in 1800), diplomaat, zoon van een diplomaat die Napoleon gediend had, heeft daaronder geleden¹⁾. Inderdaad kon zijn werk, dat onder de niet zeer aantrekkelijke titel inderdaad een geschiedenis van Bonaparte's buitenlandse politiek bracht, zich met de vaart en de volheid en kleur van Thiers niet meten. Toch bezit het zijn eigen kwaliteiten. De beperking van het onderwerp, ook al plaatst de schrijver zijn diplomatieke geschiedenis breed op de bodem van de ontwikkeling der Revolutiegedachte en van het consulaire-keizerlijk regiem in Frankrijk, geeft er een sterker eenheid aan. Dat ziet men meteen als men hem naast Bignon legt: die wordt dan nòg meer de kroniekschrijver, terwijl wij bij Lefebvre de poging tot een wezenlijk historische voorstelling waarderen kunnen.

De schrijver had zijn eigen opvatting van Bonaparte en zijn staatkunde, en hij ontvouwt die met zekere hand. Zijn *verhaal*

¹⁾ Dit geeft Sainte-Beuve te verstaan, in een van zijn *Causeries de lundi*, die vóór het eerste deel van een 1866 door de zoon van de schrijver bezorgde en voltooide tweede uitgave herdrukt staat. Naar die uitgave citeer ik.

is niet wat wij in zijn boek nog het belangrijkste vinden zullen. Tenslotte is zijn documentatie naar onze tegenwoordige standdaarden onvoldoende, al putte ook hij uit de archieven; maar alleen uit de Franse, en dat is op zichzelf al een onherstelbare leemte in een boek over dat onderwerp. Hij begaat dan ook in weerwil van de stelligheid van zijn toon veel misslagen, vooral in zijn voorstelling van bedoelingen en drijfveren. De stijl heeft daarenboven weinig eigens. Het is zijn blik op het geheel, zijn algemene beschouwingen, zijn interpretatie van de figuur in verband met de grote gebeurtenissen — wat het de moeite waard is na te gaan. Wij zullen dan aanstonds opmerken dat hij met Bignon niet alleen naar zijn afkomst en omstandigheden maar ook naar de geest veel overeenkomst vertoont. Ook hij aanvaardt de Revolutie in haar burgerlijke idealen, ook hij is anti-clericaal, voelt voor gelijkheid en zelfs vrijheid; maar het geestdriftigst van al voelt hij toch voor de grootheid en de macht van Frankrijk.

Apologie van de 18de Brumaire

In zekere zin is hij meer consequent realist dan Bignon. Dat blijkt al dadelijk uit de inleiding, waarin hij de opkomst van Bonaparte en de staatsgreep van 18/19 Brumaire behandelt. Ongemeen fors van lijn is dat stuk. De toestand van Frankrijk vóór de staatsgreep wordt beschreven als kritiek. Verwarring in het bestuur, bittere tegenstellingen in de bevolking — de naweeën van 10 jaar revolutie — onvastheid en onbekwaamheid in de leiding; en het buitenland op de loer om de macht van Frankrijk, die zich een ogenblik in de drift van de eerste, overtuigde jaren te dynamisch had getoond, en die nog drukkend genoeg was, terug te dringen. De staatsgreep was dus een weldaad, hij was een volstreekte noodzaak. Lefebvre maakt zich met dat inzicht van alle redeneringen over recht of onrecht en over de oorbaarheid van Bonaparte's eerezucht af.

Eens in het zadel had deze, naar hij meent, drie wegen kunnen inslaan. Hij had de steun van de royalisten kunnen aanvaarden en een restauratie bewerken; maar dat was niets voor de man

die zelf meester worden wou, en die trouwens zag, dat een herstel van het *ancien régime*, hoe sterk de reactie ook was; op onverzoenlijk verzet stuiten en de latente burgeroorlog aanwakkeren zou. Hij had met de Jacobijnen kunnen samenwerken, want ook die verlangden niets liever; maar dat zou een hernieuwing van de oorlog in zijn revolutionairste vorm betekend hebben, een ondersteboven keren van Europa zoals Bonaparte niet aanstond; en trouwens ook in Frankrijk zelf, een heerschappij gedeeld met „clubs” en felle volksmenners — niets voor de generaal „qui n’aimait l’énergie populaire que sous l’habit du soldat.”¹⁾ Zo restte de brede middenmassa van de opinie, over ’t geheel tevreden met de sociale hervormingen van de Revolutie en begerig die te behouden, maar verlangend naar stabilisatie; orde, dat was het wachtwoord dat Bonaparte verstond, eenheid, een einde aan dat eeuwige geharrewar, weg met de partijen, genieten van de Revolutie, arbeid, opbouw — en vrede. Maar een vrede die de gewonnen machtspositie bevestigen zou.

Eenmaal in het zadel — maar het paard was nog niet aanstonds getemd. Op de staatsgreep volgde een constitutie (de constitutie van het jaar VIII) die het gezag van de dictator nog een zekere parlementaire rem aanlegde. Zich daarvan ontslaan, Frankrijk vast in zijn hand krijgen, over alle krachten ongehinderd beschikken, dat was van den aanvang af Bonaparte’s geheime gedachte. „De constitutie was geen werk van goede trouw.” Het realisme van Lefebvre blijkt in dat rustige constateren, en meer nog in de aanvaarding die erop volgt²⁾: „en dat kon zij niet zijn. Overal leugen, in woorden gelijk in dingen. De natie, monarchaal door haar zeden, republikeins door haar ideeën, was zonder het te bevroeden aan de wonderlijkste tegenstrijdigheden ten prooi . . . Het was slechts door veinzen en verhelen, door list, dat hij de grootste taak die een sterfeling ooit ondernomen heeft, tot een gelukkig einde kon brengen.” Die taak was dan, het Franse volk met zichzelf te verzoenen, het verzet in de Vendée en elders te breken, de

¹⁾ I, 13.

²⁾ I, 26.

tegenstellingen te overbruggen, de kerk weer in te schakelen, de kerk die zoals Lefebvre het uitdrukt, door het Concordaat „een van de nuttigste werktuigen van zijn regering werd;”¹⁾ kortom die eenheid onder een sterk gezag te vestigen, nodig om Frankrijk en de resultaten van de Revolutie veilig te stellen tegenover een afgunstig en begerig Europa.

Maar zou het bij veilig stellen blijven? Wanneer Lefebvre beschreven heeft, hoe Bonaparte zich na Marengo en na Amiens sterk genoeg voelt om de oppositie in het Tribunaat uit te sluiten en ook de toch zoveel volgzamer Senaat tot zwijgen brengt door, in 1802, over het hoofd van de vertegenwoordigende lichamen heen het volk uitspraak te laten doen — het volk dat, verblind door zijn successen, hem met 3½ miljoen tegen 8000 stemmen het consulaat voor het leven opdraagt — roept hij uit: „Als God die man, die hij zo groot gemaakt heeft, geen gematigdheid verleent, zal hij vroeg of laat van zijn fortuin misbruik maken en misslagen begaan, die de toekomst van heel een volk in gevaar kunnen brengen.”²⁾ Maar komt die bedenking niet wat laat? Lag deze mogelijkheid niet in de staatsgreep zelf verscholen, en was de 18de Brumaire dan wel zo'n gelukkige datum in de Franse geschiedenis? Lefebvre trekt die conclusie niet, en toch meent hij, en herhaalt hij heel zijn werk door, dat Bonaparte zijn eerste misslag, en een noodlottige, waar alle latere rampen van Frankrijk uit voortvloeiden, al vóór 1802 begaan had.

De noodlottige misslag van Lunéville

Dat was de vrede van Lunéville, in 1801 gesloten met Oostenrijk, dat door Bonaparte zelf in Italië (Marengo) en door Moreau in Duitsland (Hohenlinden) definitief verslagen was. Die vrede had, betoogt Lefebvre³⁾, een vrede van verzoening kunnen en moeten zijn. „Wij hadden twee grote vijanden in de wereld, één op het vasteland, Oostenrijk, en één ter zee, Engeland.” Samen waren die twee al zeer machtig, maar de

¹⁾ I, 194.

²⁾ I, 209.

³⁾ I, 94.

mogelijkheid bestond, zolang zij beide vijandig gezind bleven, dat zij vroeg of laat de beide overschietende mogendheden, Rusland en Pruisen, met wie Frankrijk's betrekkingen zwevende waren, zouden meeslepen. Een coalitie van de vier nu, zou Frankrijk, zou de Revolutie en de Franse nationaliteit zelve, in gevaar brengen. „De Eerste Consul had zich moeten bezinnen, alle doorzicht van zijn veelomvattende geest te hulp roepen, en zijn land die geduchte en hachelijke kans besparen.” Daartoe had hij de verbinding tussen Oostenrijk en Engeland voorgoed moeten verbreken door met het éne of met het andere land een waarachtige vrede aan te gaan. Practisch wil dat zeggen: met Oostenrijk, want dat Engeland onverzoenlijk was, staat voor Lefebvre vast.

Hij schildert Engeland met schrille kleuren. Een sociale toestand die voor de heersende klasse („l'oligarchie anglaise”, het woord dat Napoleon graag gebruikte) oorlog noodzakelijk maakte: het enige middel om de aandacht der bevolking af te leiden van de onteigening door die oligarchie van de vrije boerenstand en haar beslaglegging op heel de bodem; in oorlog wees zij de burgerij, bezeten van een wilde speculatiewoede en winzucht, het middel om alle markten der wereld te vermeesteren. Vrede met dat Engeland, een echte vrede, zou alleen mogelijk geweest zijn door afstand te doen van alle maritieme, koloniale en industriële grootheid. Antwerpen en Egypte, San Domingo en Louisiana, de koopvaardijvloot, de Franse beginselen van zeerecht (het beginsel dat de vlag de lading dekt, „dat heilig en onvervreemdbaar beginsel” zoals de schrijver het elders¹⁾ noemt), dat alles zou volgens Lefebvre nog nauwelijks genoeg zijn geweest om Engeland te verzoenen. Dat de vrede van Amiens maar een wapenstilstand was, dat neemt Lefebvre dus de Eerste Consul niet kwalijk, dat kon niet anders, dat lag aan de onverzadelijke heerszucht van Engeland; een punt, dat ik voorlopig laat rusten, maar dat zoals wij zien zullen, nog aanleiding tot heel wat meningsverschil is geweest.

Ik merk even op dat die kijk op Engeland, even zwartgallig als die van Bignon, het hele werk van Lefebvre blijft beheersen,

¹⁾ I, 114.

en dat hij, met zijn emphatische, door geen sprankje humor verlichte stijl, het nog erger maakt dan zijn voorganger. Ieder ogenblik begaan volgens hem de Engelsen valse streken, lafhartige misdaden, tonen hun koudbloedig egoïsme, hun niets ontziende hardvochtigheid, trappen op de zwakken, laten de slachtoffers van hun mooie beloften in de steek, en berekenen zelfvoldaan hun winst.¹⁾

Maar met Oostenrijk was het een ander geval. Alleen — men zou het de vrije hand in Italië hebben moeten laten en ook van Duitsland beoosten de Rijn moeten afblijven; de aartsbisschoppelijke keurvorsten van Keulen, Mainz en Trier hadden beoosten de Rijn schadeloos gesteld moeten worden. Zo had men Oostenrijk tevreden kunnen stellen, de coalitiegeest zou op het vasteland bezworen zijn, en: „meester over al onze bewegingen hadden wij ons in onze volle lengte tegen onze grote vijand ter zee kunnen oprichten, lijf tegen lijf met hem worstelen, landen op zijn kust en hem in het hart van zijn macht treffen, zonder een afleiding aan de Rijn te hoeven vrezen.”²⁾

In plaats daarvan maakte Bonaparte te Lunéville ongenadig gebruik van de macht die de overwinningen hem schonken. Bij de vrede van Campo Formio had het *Directoire* Oostenrijk al uit zijn Italiaanse bezittingen geworpen, weliswaar Venetië in ruil gevend (inderdaad, al zegt Lefebvre dat niet, was dat de eigenmachtige politiek van generaal Bonaparte na zijn eerste Italiaanse triomfen in 1796 geweest, aan het *Directoire* opgedrongen, dat het vervolgens, 't is waar, *con amore* voortzette). Dat was de eerste stap op de verkeerde weg geweest. Maar in plaats van nu terug te treden, ging de Eerste Consul nog verder. Ook Venetië werd aan Oostenrijk ontnomen en in Duitsland werden al de krachten waarmee Oostenrijk placht te werken, niet de geestelijke keurvorsten alleen en alle kerkelijke heren en corporaties, maar de „rijksonmiddellbare” ridderschap, onteigend, om de middenstaten, en vooral het

¹⁾ Zie b.v. I, 60, 66; 113; 128; 134; II, 5 : „Un peuple froid, calculateur qui n'estime la gloire qu'autant qu'elle s'escompte en argent.” — Enz.

²⁾ I, 99.

steeds op Oostenrijk naijverige Beieren, te versterken en tegen Oostenrijk op te zetten.

Heeft het zin wat gebeurd is weg te willen cijferen en achterna aan een vroeger geslacht een eigen programma voor te schrijven? Lefebvre erkent dat de verwezenlijking op haast onoverkomelijke bezwaren gestuit zou hebben. De natie, vol geestdrift voor de schitterende positie die voor haar op het vasteland scheen weggelegd, zou die vrijwillige zelfbeperking, die afstand van wat met haar opofferingen bereikt was, niet begrepen hebben. Italië prijs geven zou trouwens juist ook de handelsbelangen en de heerschappij over de Middellandse zee, nodig om Egypte te behouden of te herwinnen, geschaad hebben. Maar bovendien, Bonaparte beschouwde Italië als zijn bijzonder domein; hij wilde dat volk uit zijn eeuwenlange slaap wakker schudden, hij wilde hun nationale gevoelens opwekken. En minder dan wie ook was hij een man om voor gevaren in de toekomst terug te deinzen. „Hij was hartstochtelijk verzot op de oorlog, omdat hij uitblonk in oorlogvoeren. Hij hield er vooral van als een middel om de naties te ontroeren en te overbluffen, zijn gezag te versterken en zijn dynastie te grondvesten. Hij achtte zich in staat om Oostenrijk en Engeland beide ten onder te brengen, en handig genoeg om Pruisen en Rusland aan zich te verbinden.”

Zo gezien wordt Lefebvre's inzicht geen betweterij tegenover het verleden meer, maar een poging tot verklaring, tot vaststellen van de verantwoordelijkheid ook, die hij tussen de verblinding van het Franse volk en de heerszucht en activiteitsdrang van de dictator die het zich gegeven had, schijnt te willen verdelen. „Uit de boezem van dat noodlottig vredesverdrag”, besluit hij, „zijn onze glorie zowel als onze rampen voortgekomen. De wedergeboorte van Italië teweegbrengen, dat was een grootse en poëtische onderneming; maar aan het eind gaapte de afgrond. Vijftien jaar lang hebben wij onafgebroken overwonnen en veroverd, en wat is van al die grootheid het einde geweest? De verdragen van 1815 en de marteling van St. Helena.”

Wij zagen dat Bignon een grens trekt in 1807 en pas na die

datum het hoofd over Napoleon's buitenlandse politiek begint te schudden. Lefebvre ziet het onheil al veel vroeger aankomen, en voor de historische beschouwingswijze zit in zijn meer organische, meer aan het wezen der dingen verbonden verklaring iets aantrekkelijks. Wij zullen zien dat het probleem later nog weer van heel andere kanten bekeken is, maar zullen dan toch ook zijn manier van benaderen, zij het met aanmerkelijke nuances van verschil, herkennen.

Apologetische neiging

Overigens blijft Lefebvre zijn eigen met zoveel beslistheid voorgedragen stelling in de loop van zijn werk niet steeds indachtig. Bewondering voor Napoleon, bitterheid tegen Frankrijk's vijanden slegen hem mee. Als hij bijvoorbeeld beschreven heeft hoe de Keizer in 1806 na Oostenrijk verslagen te hebben ook Pruisen neerwerpt en voor een situatie komt te staan, die hem tot nieuwe, almaar verder reikende plannen, tot een onderwerping van half Europa en de stichting van *le Grand Empire* steunend op de vazalkoninkrijken van zijn broers voert, ziet hij heel scherp dat dit „een verschrikkelijke situatie” is. „Onze misslagen, de gewelddadigheden van onze vijanden en onze rampen ter zee” (Trafalgar) hebben ertoe geleid. Zo zegt hij eerst. Maar besluit dan dat „de onverbiddelijke Fortuin” Napoleon „genoopt heeft dit reusachtige plan te ondernemen en niet, zoals men gezegd heeft, een minderwaardige dynastieke trots. Zeven jaar lang zullen wij er hem met onvergelykelijke geestkracht de uitvoering van zien vervolgen.”

De onverbiddelijke Fortuin? Waar zijn „onze misslagen” gebleven? Er klinkt in deze passage een toon van bewondering voor Napoleon door, die doet vragen, of Lefebvre voor de fouten van zijn held nog wel oog zal hebben. En het antwoord moet luiden, dat heel zijn werk (en dit is niets ongewoons, zoals wij zien zullen, en trouwens bij Bignon al gezien hebben) in dit opzicht doortrokken is van tegenstrijdigheid.

Neen, Lefebvre is zeker niet blind voor Napoleon's fouten. Hij ziet de grofheid van zijn optreden tegen de Paus,

wanneer ook die in het machtsysteem gedwongen moet worden en zich teweerstelt; ¹⁾ hij verbloemt ook het onverstand en de verraderlijkheid van Bayonne niet. ²⁾ Hij zegt zelfs ergens (en met hoeveel recht!) dat de diplomatie Napoleon's „zwakke punt” was. ³⁾ „Alles ontbrak hem daar; ten eerste zijn eigen geest. Opgegroeid in het legerkamp, met meer zin voor het feit dan voor het recht, zoals alle krijgslieden; een te groot veldheer om niet veel meer behagen in het gruwelijk spel van de oorlog te hebben dan 's lands belang vereiste, had hij noch in zijn denken noch in zijn handelen die maat, dat geduld, die fijne behendigheid, die in de hoogste kunst van onderhandelen verlangd worden.” — Hij maakte voor dat doel maar al te veel gebruik van militairen zoals hijzelf, zegt Lefebvre elders, ⁴⁾ bijvoorbeeld die generaal Beurnonville, „hard en gebiedend, de mond altijd vol dreigementen, bij voorkeur van oorlog en sabelslagen sprekend”.

Maar voor algemene gevolgtrekkingen uit die en dergelijke opmerkingen schijnt de schrijver terug te deinzen. Gemeenlijk vergoelijkt hij toch, en vooral viert hij zijn ergernis en afkeuring op de vijanden van Frankrijk bot, in de eerste plaats op de Engelsen natuurlijk. Op tal van plaatsen, waarlijk niet alleen waar hij tegen de Engelsen uitvaart, blijkt hoezeer hijzelf nog in het systeem bevangen zat. Soms lijkt het fatalisme dat hij belijdt, dan ook wel voornamelijk als apologie van Napoleon en van Frankrijk, te moeten dienst doen. Wat niet wegneemt (zonder dat ik de fatalistische beschouwing ook maar in het minst voor mijn rekening nemen wil), dat hij hiermee een vruchtbare gedachte tot de literatuur over Napoleon heeft bijgedragen.

¹⁾ III, 257.

²⁾ III, 460, 501. 512.

³⁾ III, 126.

⁴⁾ I, 193.

VIERDE HOOFDSTUK

ADOLPHE THIERS

De schrijver, de tijdsomstandigheden, het werk

Dat Thiers' *Histoire du consulat et de l'empire* twintig delen omvatte¹⁾ (van een goede 500 bladzijden elk), dat zij tussen 1845 en 1862 verscheen, en een overweldigend succes was, heb ik al verteld. Naar het schijnt, schreef Thiers vlugger dan de drukker drukken kon, want al van 1855 dateert zijn nabetrachting op het voltooid werk. Alleen reeds als fysieke prestatie is de *Histoire du consulat et de l'empire* iets bizonders.

Thiers was een Provençaal evenals Mignet, zijn tijdgenoot, en innig met hem bevriend. Dat hun opvattingen hemelsbreed verschilden, was echter al in Thiers' jeugdwerk over de Revolutie gebleken. Sedertdien had de politiek Thiers in beslag genomen; heel zijn aanleg dreef hem tot de strijd van de dag en de strijd om de macht. Hij was een van de journalisten geweest, die de stoot gaven tot de omwenteling van 1830, en onder Louis Philippe kwam hij weldra in de regering. In 1840 had hij als eerste-minister Frankrijk bijna in een oorlog met Engeland gewikkeld. Hij stond nu in oppositie tegen zijn opvolger, de conservatieve, voorzichtige, vredelievende Guizot (mee een historicus van formaat), die met Engeland een *entente cordiale* tot stand bracht. Verheerlijking van Napoleon als de onverzoenlijke vijand van het Engelse imperialisme, dat was bij Thiers een vorm van oppositie tegen Guizot. Ook de ver- tegenwoordiger der Revolutie huldigde Thiers in Napoleon, van de Revolutie zoals een *bourgeois* die waarden kon, en de schepper van onvergelykelijke *gloire*. Gedurende zijn eerste-ministerschap had Thiers aan de reeds lang opgestoken Napo-

¹⁾ Ik citeer naar de in ons land veelvuldiger voorkomende Brusselse tweekolommen-uitgave in zes delen.

leon-cultus een krachtige stoot gegeven door de plechtige overbrenging van het stoffelijk overschot naar Frankrijk. Al vóór '30 placht de parlementaire oppositie de naam van Napoleon als de man van verlichting en vooruitgang tegen de reactionaire tendenties van het koningschap te gebruiken; maar ook voor dat verbeeldingloze, saaie burgerkoningschap van na '30, waaronder 't Franse volk, zoals Lamartine vlak vóór de omwenteling van 1848 getuigde, zich verveelde, bleek de herinnering aan de held, aan de heerser die grootheid over Frankrijk gebracht had, een gevaar. Radicalen en republikeinen maakten er zich meester van, en midden onder het schrijven van zijn grote werk werd Thiers overvallen door de Republiek, en daarna nog meer, en nog onaangener, verrast door het opkomen van het Bonapartisme en van Napoleon III.

Ondertussen zou het wel zeer onbillijk zijn als ik de voorstelling wekte, dat Thiers' geschiedenis maar een propaganda-geschrift was. Het was een eerbiedwekkende poging om het materiaal over Napoleon, toen nog lang zo uitgebreid niet als nu, maar ook toen reeds overstelpend, te ordenen en in een goed leesbaar verhaal te verwerken. Ook Thiers gebruikte de correspondentie van Napoleon, die toen op het Louvre bewaard werd, en verder natuurlijk alles wat er reeds aan *mémoires* en bescheiden van wat aard ook in het licht gegeven was. Zo kon hij zich een denkbeeld vormen van de oneindig verscheiden bedrijvigheid van de veldheer en de heerser. Maar daarin lag toch het bijzondere van zijn werk niet zozeer, dat had Bignon al gedaan. In zekere zin was hij de ideale geschiedschrijver zoals die bescheiden voorloper Napoleon toegewenst had. Lefebvre zal daar anders over gedacht hebben, maar het grote publiek genoot.

En het had geen ongelijk. Thiers is een meester van de historische verteltrant. Wat het eerst treft, is de doorlopende bevattelijkheid van zijn voorstelling. Zij boeit in weerwil van haar breedvoerigheid immer alleen al daardoor, door haar glashelderheid, logische aaneenschakeling, ordelijke verdeling; steeds gedragen door mensenkennis en practische ervaring van de wereld der politiek. Kortom, een triomf van de eigenschap die

volgens zijn eigen beschouwing ¹⁾ de eigenschap bij uitnemendheid van de geschiedschrijver moet zijn: „l'intelligence”. Zullen wij hem toegeven dat daarin „de waarachtige superioriteit” van de geschiedschrijver wortelen moet? Het dient toch gezegd dat zijn relaas er geen diepte aan heeft kunnen ontlenuen. Thiers vorst niet naar het laatst waarom, zijn psychologie vergenoegt zich met antwoorden die niet ver onder het oppervlak van de conventie gaan, en met zijn nimmer falende en altijd plausibele welsprekendheid glijdt hij over heel wat onopgeloste vragen en tegenstrijdigheden heen. ²⁾ Toch behoeft men hem niet bij zijn woord te vatten. Hij beschikt over andere krachten. Geestige vonkeling of onverwachte wendingen moet men bij hem niet zoeken, maar als zijn verhaal tot dramatische effecten of contrasten leidt (en hoe zou een geschiedenis van Napoleon niet!), vindt het er hem tegen opgewassen. Zijn ontroering, in de laatste delen, bijvoorbeeld, over de rampen die zijn held over zichzelf en over Frankrijk brengt, is echt, en doet hem bijwijlen passages schrijven van pakkende kracht.

Meer dan bij één van de twee vorigen kan men bij Thiers invloed van de Napoleontische legende waarnemen. Dat wil niet zeggen dat hij hem meer bewonderde, en ook niet dat hij minder kritiek oefende. Het wil zeggen dat hij een bepaalde lezing van de figuur en van de bedoelingen aanvaardde, die door Napoleon zelf gepropageerd was.

Hij oefent veel kritiek, en meer naarmate hij verder komt. Men zou kunnen zeggen dat de tijdsomstandigheden, die vóór 1848 de neiging om Napoleon te bewonderen zozeer ten goede kwamen, onder het schrijven van de latere delen een meer gereserveerde houding begunstigten. Van het avontuurlijk en anti-parlementair bedrijf van de neef van de grote man moest Thiers niets hebben. Maar het kwistiger uitdelen van kritiek in die latere delen hing met het onderwerp toch ook geheel natuurlijk samen. Hoe verder de loopbaan van Napoleon hem voert, des te zwaarder krijgt de lofspreker niet van de veldheer, maar van de staatsman, het te verantwoorden. En ook dan,

¹⁾ *Avis au lecteur*, vóór dl. XII, 1855; Bruss. uitg. achter dl. III. ²⁾ Kenmerkend voor de *grande histoire*. De Sacy vreesde dat de opkomende historische kritiek deze in haar vaart zou stuiten: Fruin, *Verspr. Geschr.*, IX, 355 vlg.

al meet hij de gevaren van het despotisme wel niet zonder een oog op de nieuwe Keizer zo breed uit, blijft Thiers de fouten van zijn held vergoelijken waar het kan, en waar het niet kan ze met smart meer dan met bitterheid bespreken. Hij oefent kritiek, maar in die latere delen zo goed als in de vroegere, en in de allerlaatste nog het meest van al, straalt door alles zijn bewondering heen — maar dat woord drukt zijn houding niet ten volle uit: zijn genegenheid, zijn liefde.

De veldheer; de zoon der Revolutie

Misschien moet ik daarbij vooropstellen de intense belangstelling die Thiers voor de krijgsbedrijven gevoelde. Ik zal over Napoleon de veldheer in dit boek maar weinig te zeggen hebben. Zijn grootheid als zodanig, van de eerste verrassende successen in Italië af tot die wonderbaarlijke afweer op Frans grondgebied in zijn tegenspoed toe, springt in het oog. Het overzicht van het terrein, de blik voor het belangrijke punt, het lezen in de geest van de tegenstander, het vermogen om snel te beslissen, de macht van de persoonlijkheid die zich doet gehoorzamen, Napoleon bezat dat alles in de hoogste mate. Alleen bijwijze van paradox of uit haat tegen heel de verschijning heeft men soms gepoogd het te ontkennen, en geen historicus van betekenis heeft dat ooit gedaan.¹⁾ Tolstoi's opvatting (in *Oorlog en vrede*) is in de grond onhistorisch, anti-historisch zelfs; zij laat ook van de staatsman niets over.

Om de verschillende meningen over de staatsman, over de politieke betekenis van de figuur en van het werk, is het mij te doen. Maar men heeft Thiers' *Histoire du consulat et de l'empire* niet volledig gekenschetst, als men nalaat op te merken wat een plaats de veldtochten erin beslaan. En Thiers beschreef ze niet alleen uitvoerig, maar met vaste toets. De militairen van zijn tijd vonden het wat moeilijk zijn competentie te erkennen, ofschoon zij na '70, toen de oude man nog geroepen werd om het land na de nederlaag te leiden, verlegen stonden tegenover de politicus die zo ernstig gewaarschuwd had. De veldheer

¹⁾ Of het zou moeten zijn G. Ferrero in zijn boekje *Aventure* van 1938.

van een latere generatie, maarschalk Foch, verklaarde dat hij uit het boek had leren lezen!

Wat de staatsman Napoleon betreft, lag het hoogtepunt voor Thiers — en hij erkent het reeds als hij die vroege triomf beschrijft — in het begin. „De man die Frankrijk van 1799 tot 1815 bestuurd heeft, heeft zonder twijfel in zijn loopbaan dagen van bedwelmende glorie gekend; maar zeker heeft noch hij noch het Frankrijk dat hij betoverd had zulke dagen meer doorleefd, dagen waarvan de grootheid van zoveel wijsheid vergezeld ging, en vooral van die wijsheid welke op duurzaamheid doet hopen.”¹⁾ Hij schrijft dit na verteld te hebben van het brengen van orde, van overwinning (Marengo) en vrede (Lunéville en Amiens), van verzoening (Concordaat en amnestie); en vlak tevoren, hoe het publiek versted stond van wat het vernam omtrent het aandeel dat die jonge krijgsman in de Raad van State genomen had aan de voltooiing van de nieuwe *Code civil*.

Maar niet enkel de kracht en de wijsheid van de staatsman bewondert Thiers, hij ziet in hem, met veel minder reserve dan Bignon en Lefebvre, waarvoor Napoleon zelf zich uitgaf, de bevestiger en verspreider van de Revolutie, en bovenal ziet hij in hem — wel heel anders dan Chateaubriand en Mme. de Staël! — de goede Fransman; hij gelooft, wat Napoleon zelf, vroeg en laat, in talloze proclamaties en toespraken het Franse volk verzekerde, en wat de stem van St. Helena achterna nog onvermoeid herhaalde, dat vurige liefde voor Frankrijk, voor Frankrijk's eer en grootheid, dat zucht tot het waarachtig belang van Frankrijk, de drijfveer van zijn leven was.

De fatale wending na Austerlitz

Thiers meent niettemin, dat Napoleon's politiek zelf schuld heeft gehad aan de rampen waarin heel de loopbaan geëindigd is en die ook Frankrijk hebben bedolven; hij meent dat persoonlijk eerezucht en veroveringslust mee hielpen om de vredebrenger van 1801 en 2 op de weg van het avontuur te lokken,

¹⁾ I, 317 b.

die tot Waterloo zou voeren. Hij ziet dat als de corruptie van een goede inborst door succes boven menselijke maat, soms ook wel als het meeslepen van een grote geest tegen de nobelste bedoelingen in door een hartstochtelijk temperament. En de eerste fatale wending ziet hij dan ook pas genomen na Austerlitz (2 December 1805). Die verbazingwekkende overwinning gaf Napoleon het gevaarlijk vertrouwen, dat zijn genie en de macht van Frankrijk onweerstaanbaar waren, en hij verloor alle matiging uit het oog.¹⁾ Het omverwerpen van Pruisen (1806), de vernedering van Pruisen, dat was groots, maar het bracht Frankrijk buiten zijn natuurlijke kring van actie. De onderwerping van heel Duitsland, het duizelingwekkende gebouw te Tilsit opgericht (1807), dat ging de perken van voorzichtigheid en van zelfkennis te buiten. En toch, zelfs dan nog bespiegelt Thiers²⁾, dat het „zonder nog nieuwe lasten die weldra op de zwoegende grondslagen gestapeld werden”, niet had hoeven instorten; Frankrijks fortuin was nog niet onherstelbaar te gronde gericht en . . . „sa gloire était immense”.

Men zal opmerken dat deze beschouwing naar haar aard verwant is aan die van Bignon; het verschil ligt in het tijdstip waarop de fatale wending zou zijn ingetreden. Thiers stelt dat vroeger dan zijn voorganger, maar niet heel nadrukkelijk: in de laatst aangehaalde passage laat hij zijn verbeelding toch spelen met de gedachte die Bignon in alle ernst had voorgedragen, dat de geweldige positie, te Tilsit voor Frankrijk verworven, te bestendigen zou zijn geweest. Ik laat nu daar of het niet beter is in 't geheel niet van een *wending* te spreken, maar de fataliteit te zoeken, op het voorgaan van Lefebvre (als ik diens voorstelling op mijn eigen, door hemzelf nooit uitgesproken wijze onder woorden brengen mag), in het feit dat het dat wonderbaarlijk brein van den aanvang af aan evenwicht of zelfbeheersing zoals voor een duurzame vrede nodig geweest zouden zijn, ontbrak, en dat ook de omstandigheden (waar die waren te Leoben en Campo Formio voor een niet onbelangrijk deel door hemzelf geschapen) daarvoor niet gun-

¹⁾ II, 87 b.

²⁾ II, 323 b.

stig waren. Ik wil met Thiers in de oprechtheid van Bonaparte's bedoelingen met de vredes van Lunéville en Amiens geloven (wij zullen later zien, — ten opzichte van Amiens althans — hoezeer die in twijfel getrokken kunnen worden), maar vind het dan nòg moeilijk aan te nemen dat hij aan de verbreking van de vrede met Engeland in 1803, een jaar later, geen schuld had. Lag dáar niet reeds de wending?

De breuk met Engeland in 1803

Als men Thiers leest — en in dit opzicht althans bestaat tussen hem en zijn beide voorgangers geen verschil van mening — schijnt er geen twijfel te bestaan of de Eerste Consul had in het hernieuwde conflict met Engeland alle recht aan zijn zij. Zeker, hij keurt die beruchte driftuitval af, al niet meer de eerste van een lange reeks die bij Napoleon tot een methode werd: de Engelse gezant ten aanhore van 't hele *corps diplomatique* aangeblaft en de ontzettendste onheilen voor Engeland voorspeld, als het de zaken van 't vasteland niet aan Bonaparte overliet. Die driftuitval was maar het uiterlijk teken, volgens Thiers ¹⁾, van een ommekeer die zich in „de beweeglijke en hartstochtelijke ziel” van Napoleon voltrokken had: „een vruchtbare en arbeidzame vrede”, dat was de droom geweest waarin hij zich vermeid had. „Nu plotseling werd hij vermeesterd door een tegelijk patriottische en persoonlijke woede, en Engeland overwinnen, vernederen, ten-onderbrengen, vernietigen, werd van nu aan de hartstocht van zijn leven.” Toch wist hij zich te beheersen en gedroeg zich opnieuw met een onveranderlijke gematigdheid, om goed te doen uitkomen dat niet hij maar Engeland de oorlog wilde. ²⁾

En dat is waar het in Thiers' behandeling van dit geval op aankomt; hijzelf is daarvan overtuigd. Er is geen spoor van inzicht bij hem dat het gebruik door de Eerste Consul van de hem te Amiens toch maar schoorvoetend gelaten machtspositie op het vasteland gemaakt; ingrijpen in Zwitserland,

¹⁾ I, 460 b.

²⁾ I, 462 b.

annexatie van Piëmont, optreden elders in Italië, troepen houden in Holland — dat dat alles de weerzin en het verzet in Engeland tegen een regeling die velen daar immers al vernederend en gevaarlijk achtten, prikkelen moest. En zelfs vóór de scène die Lord Whitworth te verduren kreeg, waren er behalve de daden ook al dreigementen geweest, bestemd om de Engelsen te intimideren, en wel geschikt om twijfel te wekken of de Eerste Consul zo in zijn droom van een vruchtbare vrede verzonken was als Thiers schijnt te menen: daar was het beruchte rapport van Sebastiani over een herovering van Egypte in de *Moniteur* gepubliceerd, daar was de dépêche waarin Talleyrand onder het dictaat van Bonaparte (Talleyrand was overigens juist de man om het volle onverstand van zulke taal te beseffen) de Engelsen waarschuwde dat zij, als zij Frankrijk in de oorlog dreven, het dwingen zouden het ganse vasteland te veroveren. „De Eerste Consul is nog maar 33 jaar oud, hij heeft nog slechts staten van de tweede rang vernietigd. Wie weet in hoe korte tijd hij, als men er hem toe noopt, het aangezicht van Europa veranderen zal en het Westelijk Keizerrijk doen herrijzen.” Thiers vermeldt dit alles wel degelijk. Maar het schokt hem niet in zijn overtuiging dat het eigenlijk Engeland was, dat door zijn vasthouden van Malta het pas gesloten vredesverdrag schond en zo de oorlog uitlokte. Hij klaagt dat Whitworth (die vlak vóór het beruchte drifttoneel, maar nà al de opgesomde machttuitbreidingen en uitdagingen van Frankrijk's dictator een rustig onderhoud met hem had) „de grootheid en oprechtheid” van de taal die de Eerste Consul tot hem sprak, niet begreep; en als Bonaparte aanhoudt om de integrale uitvoering van het vredesverdrag, spreekt hij slechts, vindt Thiers, „de taal van rechtvaardigheid en gegriefde trots.”¹⁾

De moord op de hertog van Enghien (1804)

De houding van Thiers komt ook treffend uit, als hij de moord op de hertog van Enghien bespreekt. Een ander woord dan moord kan men hier toch slecht gebruiken, en Thiers zelf verdedigt de daad niet.

¹⁾ I, 458 a.

De in 1803 dus weer uitgebroken oorlog met Engeland sleepte; zou het van Boulogne uit, waar het kamp al haast een jaar was opgeslagen en waar koortsachtig plannen gemaakt en voorbereidselen getroffen werden, ooit tot een invasie komen? Met Oostenrijk en Rusland bestond een spanning, maar vooralsnog werd op het vasteland de vrede bewaard. Ondertussen stookten de Engelsen in Frankrijk onrust aan, en de graaf van Artois ¹⁾, die in Engeland vertoefde, deed daar op de meest roekeloze wijze aan mee. Royalisten kwamen heimelijk van overzee en smeedden komplotten met geestverwanten; moordaanslagen tegen de Eerste Consul waren aan de orde van den dag. Men beschouwde hem in Engeland als een avonturier, die zich van Frankrijk meester gemaakt had; men waande van het éne ogenblik tot het ander zijn ééndagsbewind ineen te zien storten. Bonaparte werd door de komplotten, waarvan allengs vrij wat ontdekt was, tot razernij geprikkeld. Hij kon Engeland niet bereiken, en de graaf van Artois ook niet. Maar een andere Bourbon, de jonge hertog van Enghien, zoon van Condé, hield zich in Baden vlak bij de Franse grens op. Wachtte hij op een sein om zijn rol in het komplot te spelen? stond hij in betrekking tot de samenzweerders? Vermoedens van dien aard — gevangenen hadden verklaapt dat er een prins van den bloede verwacht werd — wettigden geenszins de oplichting op neutraal gebied die Bonaparte beval. Voor de krijgsraad kon trouwens alleen bewezen worden dat Enghien in Engelse soldij stond (er wàs ook niet meer); hij werd op die grond meteen gefusilleerd, dezelfde nacht nog. Een waarschuwing, en tevens een uitdaging, aan de Bourbons en de royalisten; een *gebaar*, waarbij dus een mensenleven, en het recht, op de meest krasse wijze werden opgeofferd.

Thiers ontkent dit niet. Maar wie geeft hij de schuld? De royalisten, die met hun komplotten en hun heulen met Engeland de goede Eerste Consul tot zoiets brachten. „Son coeur, généreux et bon, quoiqu' en aient dit ceux qui ne l'ont pas connu” — zo durft hij schrijven ²⁾, juist naar aanleiding van deze wandaad.

¹⁾ De jongste broer van Lodewijk XVI, de latere Karel X.

²⁾ I, 532 b.

Maar dat is geen ondoordachte uiting. Daar zit een heel systeem achter. Bonaparte is voor Thiers de drager van het beginsel der Revolutie in zijn weldadige aspecten, en vooral als het tegen de Bourbons gaat, voelt de man van 1830 dat sterk. „Evenals twaalf jaat vroeger”, zo schrijft hij, „de *émigrés* en hun verraad de toen nog schuldeloze Revolutie tot bloedvergieten geprikkeld hadden” — het schrikbewind immers was het antwoord op de invasie en de royalistische opstanden in verstandhouding met het buitenland geweest —; „zo deden nu diezelfde” — altijd die gehate royalisten! — „tourner du bien au mal, de la modération à la violence, celui qui, jusqu’ à ce jour, n’avait été qu’un sage à la tête de l’Etat.” — „De ondankbaarheid van de partijen” (Bonaparte had immers verzoening gebracht) „en de onbeschaamde haatdragendheid van Europa” — ziedaar het jammerlijk incident verklaard.¹⁾

Bewondering door dik en dun

Voor Thiers waren Bonaparte’s gedragingen tot dan toe dus die van „een wijze” geweest. In de latere jaren, ik zei het al, vindt hij er wel veel op af te dingen. Hij weet, dat Napoleon vatbaar was voor „de redoutables entraînements” en wat een gevaren dit voor de vrede inhield.²⁾ Ik heb al aangehaald, hoe twijfelmoedig hij staat tegenover „het werk van Tilsit”. Dat zijn overwinningen Napoleon in een roes brachten, waarin hij de verhoudingen niet meer in hun ware licht kon zien; en dat Frankrijk ’t gelag moest betalen, Thiers weet het. Hij weet hoe onbesuisd (om het geval enkel maar van de pragmatische kant te bekijken) het gevangen zetten van paus Pius VII in 1809 geweest is, en hij verbindt het, zeer terecht, met het ter dood brengen van Enghien en het afzetten van de Spaanse koninklijke familie („de hinderlaag van Bayonne”, in 1808, waarop ik nog terugkom) als een episode van die „verbitterde strijd met de oude Europese orde”,³⁾ waarin Napoleon zich gestort had. Hij weet ook, hoe Napoleon in zijn omgeving en

¹⁾ I, 535.

²⁾ I, 631 a.

³⁾ III, 210 a.

in Frankrijk geen tegenspraak verdragen kon, hoe zijn systeem zich meer en meer tot een despotisme ontwikkelde, en hoe dat bij zijn medewerkers en dienaren op den duur alle zelfstandigheid ondermijnende, alle eigen initiatief verlamde, tot grote schaa voor Frankrijk en voor hemzelf. Hij weet, hoe vermoeid het Franse volk raakte van die eindeloze oorlogen, hoe bedenkelijk reeds de tijdgenoten dat afdwalen naar het verre Oosten van Europa in 1807 vonden, en dat Napoleon, ofschoon zulke stemmingen met zijn onbedrieglijke scherpzinnigheid volmaakt onderscheidend, niet hebben kon dat men die onheilspellende tekenen onder woorden bracht.¹⁾

En toch, de Napoleon van Thiers blijft niet alleen onvergelijkelijk groot, als heerser en als veldheer beide, hij blijft goed, hij blijft aantrekkelijk. Thiers constateert zijn tekortkomingen nooit anders dan met weemoed. Zelfs na een van zijn strengste passages, als hij in een nabetrachting over de campagnes van 1810 en 1811 in Spanje geconstateerd heeft dat Napoleon's genie vermoeid was, dat hij moedwillig blind was gebleven voor onaangename feiten en bevelen had gegeven op grond van getallen die hij weten moest dat de versleten legers niet meer bereiken konden, onzekere en weifelende bevelen soms, en dat hij ten slotte de schuld op zijn generaals schoof en in 't bijzonder Massena met gruwelijke onbillijkheid behandelde — zelfs dan, als hij opmerkt dat zich in de ziel van Napoleon „afgunst, wrok, drift, verbijstering en dwaling” afspeelden, is het slechts om zich af te vragen hoe hij, als „zijn eigen toch zo grote ziel” daarvoor vatbaar was, blind kon zijn voor de onvermijdelijkheid dat ook zijn generaals eraan toegaven . . .²⁾

Groot als heerser! en wijs! Napoleon's correspondentie met zijn koning geworden broers zou naar de mening van Thiers „bestudeerd dienen te worden als een opeenvolging van diepzinnige lessen over de kunst van regeren.”³⁾ Men voelt zich bij het doorbladeren van die correspondentie inderdaad in aanraking met een buitengewone geest. De beslistheid, de klare,

¹⁾ II, 593.

²⁾ III, 416 b.

³⁾ II, 130 a.

scherp gegrifte trekken van de adviezen, de afkeer van woordenkramerij, het vermogen om in de verwarring het feit waar het op aankomt te onderscheiden, het is een lust die kwaliteiten ieder keer weer op te merken. Soms stuit men ook inderdaad op passages die de lof van Thiers ten volle verdienen. Ik haal er een naarvoren uit een brief aan Jérôme, de jongste der broers, veel jonger dan Napoleon, die hij Koning van het Noordwest-duitse land Westfalen gemaakt had.

„Luister niet naar hen die u zeggen dat uw volk, aan knechtschap gewend, uw weldaden met dankbaarheid in ontvangst zal nemen. Er bestaat in het koninkrijk Westfalen meer verlichting dan men u zal willen wijs maken en uw troon zal alleen op het vertrouwen en de liefde van de bevolking veilig staan. Wat men in Duitsland vurig verlangt, dat is dat gij hun die niet van adel zijn maar talent hebben, een gelijk recht op de ambten zult gunnen; dat alle resten van lijfeigenschap en van versperringen tussen de soeverein en de laagste klasse van het volk volledig afgeschafte zullen worden. De weldaden van de Code Napoléon, de openbaarheid van de procesvoering, de jury, ziedaar wat uw monarchie moet onderscheiden . . . Uw volk moet een vrijheid, een gelijkheid, een welstand genieten die in het overige Duitsland ongekend is.”¹⁾

Zo'n brief moet Thiers in het bijzonder recht tot het hart gegaan zijn, omdat Napoleon er met zo 'n bewustheid als de verspreider van de Revolutie-beginselen in verschijnt. Men zou zich alleen kunnen afvragen of het *wijs* van de heerser geweest was een nietsnutte jongeman als Jérôme met die taak, die ver boven zijn kracht ging, te belasten; maar daarover zullen wij later meer horen. Het onvermengde van Thiers' lofspraak doet ook als men zich tot de correspondentie zelve bepaalt, vreemd aan.

Neem bijvoorbeeld de correspondentie met Louis, die in 1875 afzonderlijk uitgegeven is.²⁾ Er mag waarheid, en zelfs wijsheid schuilen in de opmerking dat Louis er tezeer op uit was om voor goedgehartig door te gaan; dat een vorst die in het eerste

¹⁾ Zie b.v. Rambaud, *l'Allemagne sous Napoleon Ier.*, 219.

²⁾ Door Félix Rocquain: *Napoléon Ier. et le roi Louis.*

jaar van zijn regering „zo goed” gevonden wordt, in het tweede bespot zal worden; ook de spilzucht en het hol vertoon van Louis werden door zijn broer naar waarde geschat. Maar hoe dor wordt die hardheid na een wijl, wat een tekort aan begrip spreekt er uit die gedurige herhaling, alsof de regeerkunst uit niets dan gebieden en geweld aandoen bestond. Ik laat de brutoheid van de toon tegenover de jongere broer als het naar de crisis van 1810 gaat nog daar, de hoon, het inwrijven van zijn onverstand en van zijn onmacht, de morele geweldpleging vermengd met sluwheid — Napoleon had genoeg van Louis' koningschap en alle middelen waren hem goed om hem tot afstanddoen te bewegen. Tussen de verdiende verwijten door, lopen er die schreeuwend onbillijk zijn, en als de antwoorden hout snijden, wordt er eenvoudig geen notitie van genomen, of wel er volgt op een herinnering aan gedane beloften en een beroep op eer een bitse uitval: „Il était inutile de me faire un étalage de principes.” Maar wat te zeggen van de bewering dat als Louis zijn vermaning om „Français de coeur” te wezen in de wind sloeg, zijn volk — de Hollanders! — hem met smaad en spot weg zou jagen? „On avouera”, is het commentaar van de Franse uitgever van 1875, ¹⁾ „qu'il était difficile de montrer plus de sécheresse et d'orgueil, joint à si peu de sagacité dans l'appréciation des événements.”

Een opeenvolging van wijze lessen? Daartoe behoorde dan ook zeker „la fameuse théorie de répression que Napoleon a si souvent développée à Murat pour l'Espagne, à Joseph pour le royaume de Naples, à Junot pour la Toscane, à Davout pour l'Allemagne du Nord”. ²⁾ De theorie nl. dat strenge straf-oefeningen in bezette of ingelijfde gebieden humaan waren, aangezien zij nieuwe oproeren voorkwamen. Maar was zelfs die wonderlijke humaniteit meer dan een voorwendsel? Was het iets anders dan niets ontziende machtsbegeerte? Aan Joseph, toen nog Koning van Napels, schreef Napoleon in 1808: „Ik zou wel willen dat het Napelse plebs in oproer kwam. Zolang gij geen voorbeeld gesteld hebt, zult gij er geen

¹⁾ Blz. CXX.

²⁾ A. Rambaud, *l'Allemagne sous Napoléon* (1896), 193.

meester zijn. Elk veroverd land moet zijn oproer hebben.”

Ondertussen, noch de fouten van Napoleon, noch de diepe vermoeidheid en tegenzin, lang vóór het einde, van de Franse publieke opinie, verheelt Thiers. Een werkelijk aangrijpend beeld schetst hij van de stemming waarin men de Keizer na zijn tweede rampspoedige veldtocht, de Duitse van 1813 na de Russische van 1812, met zijn verslagen leger achter de Rijn-grens zag terugvallen.¹⁾

„Hij vond in Parijs het publiek in een staat van diepe neerslachtigheid, bijna van wanhoop, en in 't bijzonder van hevige geprikkeldheid tegen hemzelf. Met hoeveel ijver en willekeur zijn politie ook te werk ging, zij kon dat algemene gevoel tenauwernood beletten naarbuiten te breken . . . Men vergaf hem niet, dat hij de gelukkige kans om vrede te sluiten die de overwinningen van Lützen en Bautzen geboden hadden, verzuimd had. Men geloofde zijn (inderdaad valse) voorstelling van de Praagse vredesonderhandelingen eenvoudig niet²⁾ en was ervan overtuigd dat de mislukking aan hem lag. Men beschouwde zijn eerezucht als buitensporig, wreed voor de mensheid en noodlottig voor Frankrijk . . . De geketende of betaalde schrijvers die alleen bevoegd waren de kranten samen te stellen, en die niemand meer geloofde, ook wanneer zij de waarheid zeiden, hadden van de hertog van Rovigo” (Savary, minister van politie) „instructies ontvangen hoe zij de onheilen van de veldtocht moesten voorstellen. De vorst had dienst gedaan om de rampen van 1812 te verklaren, de afval der bondgenoten moest de uitleg geven van die van 1813 . . . — Hij wil al onze kinderen aan zijn waanzinnige eerezucht offeren; die kreet steeg op uit de gezinnen in Parijs zowel als in de verst gelegen provincies. Men ontkende het genie van Napoleon niet, men deed erger, men dacht er niet meer aan, men dacht enkel nog aan zijn hartstocht voor oorlog en veroveringen. De afschuw die men indertijd voor de guillotine had gevoeld, voelde men nu voor de oorlog . . . Frankrijk, dat door tien jaar revolutie genoeg had gekregen van de vrijheid,

¹⁾ V, 247 b.

²⁾ Vgl. de discussie over de onderhandelingen van Praag, hierna blz. 335 vlgg.

had nu door vijftien jaar militair bewind een afkeer van het despotisme en van bloedvergieten van het éne eind van Europa tot het andere geleerd . . .”

1814 en 1815

En toch, als zijn verhaal hem verder leidt, bejammert Thiers Napoleon's ondergang van ganser harte. Natuurlijk komt dat mee van de gevolgen die hij onmiddellijk uit die ondergang voor Frankrijk zag voortvloeien. Met andere woorden: hij wil niet, zoals Mme. de Staël metterdaad gedaan had, scheiding maken tussen Napoleon en het vaderland. Hoezeer de ontwikkeling daar op dat kritieke ogenblik toe scheen te leiden, hij vereenzelvigd de twee integendeel met een zekere verbeterheid, en een diepgaand verschil in zijn visie op de figuur met de opvatting van Mme. de Staël, neen een verschil in heel hun zedelijke en politieke beschouwingswijze, waaruit ook het eerste voortkomt, maakt dat begrijpelijk.

Als in 1814 de bondgenoten in Parijs zijn doorgedrongen, zit Napoleon nog met een rest van zijn zwaar gehavende legers te Fontainebleau. Hij wil nog een aanval wagen, en Thiers, die meent dat hij een kans had (er is wel een fervente bewondering nodig om dat geloof te delen), neemt het de maarschalken bitter kwalijk dat zij hem in die wanhoopspoging niet meer volgen willen en de abdicatie afdwongen. Ik wil het voor die kinderen van de krijgsfortuin niet opnemen. Door Napoleon groot gemaakt, met zwerige uniformen bekleed en toegerust met weidse titels en onmetelijke landgoederen, dachten zij nu aan niets anders dan hoe nog zoveel mogelijk van hun profijten uit de katastrofe te redden en eindelijk rust te hebben. Het is niet onbegrijpelijk dat ook de toenmalige Franse opinie in Marmont („hertog van Ragusa”! . . .), die in dat verzet van de pretorianen een bijzondere rol speelde, en die onder het volgend Bourbons regiem een groot man werd, nooit anders dan de verrader van 1814 heeft kunnen zien.¹⁾ Maar wat is de over-

¹⁾ Karel X maakte hem in Juli 1830 kommandant van Parijs en prikkelde, daarmee de bevolking nog. „Raguser” zei men voor „trahir”: Vaulabelle, *Histoire des deux Restaurations*, VIII, 209.

weging van Thiers? Er was nog een kans, dat zodoende de Rijngrrens behouden zou zijn! Het bezit van het Duitse Rijnland en van het Nederlandse Vlaanderen, de landen die de Revolutie in haar eerste aanloop al verworven had en die nu op het laatst van het Napoleontisch avontuur verloren gingen, dat is wat de Franse patriot op dat ogenblik aan Napoleon bindt. Napoleon's fouten hadden dat alles verspeeld? Maar alleen Napoleon kon het nog terugwinnen. Bij die gedachte moet alle kritiek op het binnenlands beleid zwijgen; scheiding maken tussen het land en de dictator is verraad.

Hetzelfde probleem doet zich nogmaals voor in 1815, na de terugkeer uit Elba. Zodra Napoleon weer eenmaal op de Tuilerieën zetelt, is het voor Thiers de plicht van iedere Fransman hem in zijn verweer tegen de dadelijk weer aanrukkende bondgenoten te steunen. De departementen die zich weren om hun jongemannen te leveren voor die zoveelste bloedproef, worden geprezen om hun „lofwaardige pogingen”¹⁾; de Vendeërs, die net als een generatie tevoren tegen de Revolutie, en weer onder een De la Rochejaquelein, in opstand komen, worden gegisp: zij toch „onttrokken 15 of 20.000 Fransen aan dat geduchte *rendez-vous* van Waterloo, en droegen zodoende bij tot de meest tragische ramp van onze geschiedenis.”²⁾ Een houding tegenover Waterloo, dat op het kritieke uur onvoorwaardelijk zich met Napoleon vereenzelvigen, die wij ook bij veel latere Franse geschiedschrijvers zullen aantreffen. Thiers ging ze te natuurlijker af, omdat hij, zoals ik zei, in de wezenlijke goedheid van Napoleon, in de zuiverheid van zijn drijfveren kon geloven, en dan ook de oprechtheid van zijn bekering tot liberale en vredelievende voornemens aannam.

Want dat is van de Honderd Dagen, dat verbazingwekkend slottaferaal van het grote drama, nog het merkwaardigst, dat Napoleon nu in de rol verscheen van de door het lot getuchtigde despoot en veroveraar, die uit die tuchtiging wijsheid geleerd had. Persvrijheid, parlementair bewind, vrede — dat alles zou hij nu aan het Franse volk waarborgen. Thiers is zo naïef niet

¹⁾ VI, 295 b.

²⁾ VI, 319 a. „*Le désastre le plus tragique de notre histoire.*” Arm Frankrijk, dat sedert wel erger beleefd heeft.

(al komt het woord bij het bespreken van die bij uitstek intelligente wereldling soms onweerstaanbaar uit de pen), dat hij niet begrijpen zou hoe verklaarbaar het wantrouwen was waarop dit stuitte. Hij begrijpt het van de Franse liberalen en democraten; hij begrijpt het van de buitenlandse vorsten en volken. „God”, zegt hij, met het oog op de eersten, „ziet het berouw en neemt er genoegen mee. De mensen hebben noch zijn inzicht noch zijn barmhartigheid: zij nemen slechts de misslagen waar, en aan hun ruw recht beantwoordt slechts de feitelijke, volledige, opvallende kastijding.”¹⁾ En van de tweeden merkt hij op ter verklaring van hun woede tegen de rustverstoorder — een woede die hij overigens wel heel betreurenswaardig vindt — dat Napoleon ze zich op de hals gehaald had met „een onverdraaglijk misbruik van de overwinning gedurende vijftien jaren”.

Maar tegelijk is Thiers dus overtuigd van Napoleon's berouw. Met gevoel beschrijft hij het bezoek dat de Keizer, kort vóór hij op die laatste noodlottige veldtocht uittrok, temidden van de meest drukkende en nijpende beslommingen, aan *la Malmaison* bracht, het landhuis waaraan de herinnering aan Joséphine verbonden was, die er na haar verstoting tot haar dood in 1814 had gewoond, en waar hij trouwens, als Eerste Consul nog, zijn gelukkigste dagen met haar gesleten had. Wat een andere tijd was dat, hoe had de wereld hem toen vereerd! . . . „Maar toen had hij haar nog niet vermoeid, geknecht, verwoest; in plaats van een tyran zagen de volken een redder in hem. Peinzende over die dagen verbloemde hij zich niets, bedeede hij zich het strenge recht van het genie toe, maar zei zich toch, dat nu hij van zijn dwalingen was teruggekomen, de wereld hem wat vertrouwen weerom moest geven en hem in staat stellen de nieuwe van Elba meegebrachte wijsheid in praktijk te brengen.”²⁾

Thiers herhaalt dan wel dat van de mensen geen tweede kans te verwachten is en dat God alleen de waarachtigheid van het berouw kan kennen, maar het is duidelijk dat voor

¹⁾ VI, 291 b.

²⁾ VI, 334 b.

hem het despotisme en de veroveringslust niet meer dan bijkomstige fouten zijn geweest, en dat nu de rampen hem gelouterd hebben, de echte Napoleon, de weldoener van het Franse volk en van de mensheid, weer naarvoren trad — enkel om bij Waterloo verpletterd te worden. Hier is dus behalve de ramp voor Frankrijk, dat bij het nieuwe vredesverdrag harder behandeld werd dan in 1814, wel ware, diepe menselijke tragedie. En het is ook duidelijk, dat voor de man die zo dacht, Napoleon's uitspraken op St. Helena een vertrouwenwekkend, ja een eerbiedwekkend getuigenis moesten zijn.

Slotoordeel

Tracht men nu het gehele werk te overzien, dan moet men wel enige waarheid bekennen in de opmerking van Sainte-Beuve, dat het beeld van Napoleon als politieke figuur zoals Thiers het geschetst heeft, wat los van lijn, wat verspreid, wat onvast blijft. ¹⁾ De grote verteller, de intelligente geest geboeid door alle talloze vraagstukken die hij op zijn weg ontmoette, heeft een voortreffelijke uiteenzetting gegeven, waarmee verder gewerkt kan worden, die inderdaad ook nu nog een bruikbare grondslag vormt. Maar hij is niet sterk in de synthese. Daarvoor was zijn eigen persoonlijkheid te opportunistisch, te soepel, te aanpasbaar.

Te beginselloos, te veel aanbiddend van het succes, zeiden zijn vijanden. Want inderdaad was het grote werk nog maar net voltooid of er stak een reactie op tegen de Napoleontische legende, die in Thiers' boek, met al zijn verdiensten van zake-lijkheid en nauwkeurigheid, in weerwil ook van al zijn soms harde kritiek, nog een triomf beleefd had. Die reactie richtte zich veelal regelrecht tegen Thiers, een hulde aan zijn betekenis voor de Napoleontische studie. Dat zal mij nog herhaaldelijk gelegenheid geven om mijn al te schraal overzicht van zijn onuitputtelijk rijk werk op de meest uiteenliggende punten aan te vullen.

¹⁾ In zijn bespreking van Lefebvre's werk: *Histoire des Cabinets de l'Europe*, etc., vóórin de latere uitgave herdrukt: I, p. XXXIII.

III

REACTIE TEGEN DE LEGENDE

DE TIJDSOMSTANDIGHEDEN

Die reactie hing nauw samen met de oppositie tegen het tweede Keizerrijk, die in de jaren zestig aan kracht won.

Verering voor de eerste Napoleon, dat was een van de peilers waar Napoleon III en zijn bewind op rustten. Hoe zeer hijzelf dat beseftte, bleek uit de grootscheepse uitgave van de brieven van Napoleon, die op zijn last in 1857 ondernomen werd, en meer nog uit het besluit dat hij in 1864 nam om de commissie die daaraan tot dan toe gewerkt had en die al 15 delen had laten verschijnen, te ontbinden en haar te vervangen door één waarover Prins Napoleon het voorzitterschap aanvaardde. Die eerste commissie was over 't geheel volgens wetenschappelijke beginselen te werk gegaan. De tweede verklaarde bij haar optreden aan de Keizer, dat zij zich zou laten leiden door deze „zeer eenvoudige gedachte” (!), „que nous étions appelés à publier ce que l'Empereur aurait livré à la publicité si, se survivant à lui-même et devant la justice des âges, il avait voulu montrer à la postérité sa personne et son système.” In de 17 delen die zij nog bezorgde, werden dan ook tal van brieven die geen gunstig licht op Napoleon wierpen, rustig weggelaten. Het is niet onvermakelijk dat juist na deze officiële zorgen (die trouwens niet onopgemerkt bleven en daardoor eer een averechtse uitwerking hadden) een stroom van aan de grote nagedachtenis vijandige werken in het licht kwam.¹⁾

¹⁾ Thiers had toegang tot de originelen in het Louvre gehad, maar toen de commissie aan het werk toog, schijnt daarvan voor anderen geen sprake meer geweest te zijn. Er waren echter vrijwat brieven in particuliere archieven, en terwijl de commissie, op de minuten werkende, schijfte, publiceerden onafhankelijke historici daaruit soms brieven die zij had weggelaten. Dat deed bijvoorbeeld d'Haussonville, die straks besproken wordt. Na '70 ging het grote archief natuurlijk weer open. Reeds in 1875 bracht toen bijvoorbeeld het hiervóór genoemde werk van Rocquain een aanvulling van de *Correspondance*. In 1897 verzamelde Léon Lecestre uit wat de officiële uitgevers terzijde hadden gelaten (met inbegrip van wat hier en daar door anderen openbaar gemaakt was) twee delen vol, onder de titel *Lettres inédites de Napoléon Ier* (naderhand brachten

Aanvankelijk hadden velen die tegenover Napoleon III en zijn semi-dictatoriaal regiem vijandig stonden, — Thiers, zoals wij zagen, — de verering gedeeld; een geliefde methode van aanval was dan het aanwijzen van contrast: *Napoléon le Petit* noemde Victor Hugo de nieuwe Keizer verachtelijk. Maar de staatsgreep van 1851 was als een bliksemschicht geweest om het gevaar van de verbinding van democratie en caesarisme te onthullen, of als men wil, om de onwaarachtigheid van een democratie gebaseerd op „sterk gezag” en militarisme te belichten. Het nieuwe regiem zelf, dat ten slotte zijn dictatoriaal karakter, zelfs als het wat getemperd werd, niet kon verbloemen, zag zich genoodzaakt de Napoleontische legende in een minder liberale zin te interpreteren dan de eerste Keizer zelf het in de Honderd Dagen en op St. Helena had gedaan. Het werd gewoonte de Revolutie, waarvan Napoleon nog steeds de erfgenaam, de bekroner, heette, voor te stellen als begonnen om burgerlijke, en onverschillig voor politieke vrijheid, het Franse volk als tevreden met gelijkheid, met sociale hervormingen beschermd door een niet-verantwoordelijk gezag. De strijders voor de omvergeworpen vrijheid konden niet over het hoofd zien, dat dit inderdaad de positie van de eerste Napoleon geweest was, en de nooit geheel vergeten traditie van Mme. de Staël's afwijzende houding herleefde.

anderen nog in verscheidene boekdelen aanvullingen). In zijn voorrede schreef Lecestre: „Il convient de faire remarquer que ces lettres ainsi réunies laissent une impression bien différente de celle qu'elles auraient produite, si elles avaient été insérées à leur place respective dans la *Correspondance*. Encadrées dans les pièces si nombreuses où éclate le génie de l'Empereur, elles auraient peut-être passé presque inaperçues, ou du moins l'admiration inspirée par les incomparables qualités du souverain et du général auraient fait oublier dans une certaine mesure les coups de butoir du despote.” Volgens die beschouwing, waarin veel waarheid steekt, heeft Napoleon III met zijn bronnenvervalsing dus het tegendeel bereikt van wat hij beoogde. Tot de nieuwe commissie die in 1864 met die wonderlijke beginselverklaring optrad, behoorde ook Sainte-Beuve: zie de inleiding tot deel XVI der *Correspondance*. Zie hierna, blz. 168, de verdediging door Prins Napoleon vele jaren later voorgedragen.

EERSTE HOOFDSTUK

JULES BARNI

Nog vóór de historisch belangrijke werken verschenen die ik bespreken wil, was het probleem scherp gesteld in een felle kritiek op Thiers' geschiedenis door Jules Barni. De schrijver zat als politiek balling in Zwitserland. Zijn boek ¹⁾, een reeks lezingen in 1863 te Genève gehouden, werd in Frankrijk geweerd. Natuurlijk was het er clandestien toch wel in zekere mate verspreid, maar in 1869 liet de schrijver het in Frankrijk herdrukken; hij en zijn uitgever meenden dat die uitgave door de justitie met rust gelaten zou moeten worden en inderdaad is mij van een vervolging niets bekend. Jules Barni had Kant vertaald en werken geschreven als *La Morale dans la démocratie*, *Les Martyres de la libre pensée*.

In zijn kritiek op Thiers begint hij met zich af te vragen, wat diens standpunt is, en constateert dat hij het succes als maatstaf neemt en er geen vaste morele waardemeter op na houdt. Het verwijt was niet nieuw. Lamartine had reeds gezegd: „C'est un écrivain complice de la fortune; il ne reconnaît le tort que quand le tort est puni par le revers.” De tegenstelling tussen eerbied voor het historisch feit als zodanig (om het in andere woorden uit te drukken dan die Barni gebruikt) en het besef van een verplichting om het feit aan eeuwige zedelijke normen te toetsen is er een die in de geschiedbeschouwing zowel als in haar object, de strijd der mensen die men politiek noemt, altijd bestaan heeft en altijd zal bestaan. Men werd er zich in deze jaren in Frankrijk, in het verzet tegen de onverantwoordelijke en uit het geweld van de staatsgreep van 2 December voortgekomen macht, helder van bewust.

Het boekje van Barni is geen ernstige bijdrage tot de historiographie van Napoleon. Het is te louter polemisch. Maar de

¹⁾ *Napoléon et son historien M. Thiers*.

schrijver brengt uit tal van uitingen zowel als verzwijgingen of onoplettendheden van Thiers de geest van diens grote werk wel treffend aan den dag, en men vindt bij hem de probleemstellingen al aangegeven waaruit al de vier volgende werken die ik bespreken ga, zullen leven.

Barni wil niets weten van de voorstelling van Napoleon als de voortzetter van de Revolutie. Integendeel, hij ziet hem als de man die de Revolutie gestremd heeft, of waar hij ze niet vernietigen kon, ze vervalste. Ik stip vluchtig enige punten aan. Thiers bewondert het systeem van centralisatie dat de Eerste Consul invoerde, met de prefecten als de voornaamste werktuigen van het centraal gezag. Barni herinnert aan de Tocqueville, die reeds had aangetoond, dat daarmee dwars tegen de oorspronkelijke wensen van de *Assemblée constituante* werd ingegaan, dat het een terugkeer was tot het *ancien régime* met zijn intendanten. „Het verkiezingsbeginsel door de Revolutie ingevoerd werd vernietigd.”¹⁾ Het goedpraten van de onderdrukking der vertegenwoordigende lichamen en het schouderophalend terzijdeschuiven van de leden die zich daartegen teweer trachtten te stellen met de opmerking „dat zij de algemene ontwikkeling van de opinie en de behoeften des tijds miskenden”, wekt natuurlijk Barni's ergernis.²⁾ Tegenover Thiers' ingenomenheid met de instelling van het Legioen van Eer, „ce beau système de récompenses”, stelt hij Bonaparte's cynische uitspraak: „C'est avec des hochets” (rammelaars) „qu' on mène les hommes”:³⁾ de instelling had geen andere bedoeling dan om de gelijkheid te ondermijnen, die niettemin de grote weldaad van de Revolutie heette, welker ongestoord genot men aan Bonaparte dankte. De instelling van een nieuwe adel onder het Keizerrijk was daarop natuurlijk nog erger inbreuk. Reeds in zijn *Histoire de la Révolution française* had Thiers geschreven dat Napoleon de Revolutie voortzette door een aristocratie te vormen uit plebejers.⁴⁾ Inderdaad geen heel aannemelijke ge-

¹⁾ Blz. 57 en 59.

²⁾ Blz. 64.

³⁾ Blz. 69.

⁴⁾ Blz. 145.

dachtengang, maar zijn beschouwing over de Keizerkroning zelf is nauw verwant.¹⁾

„Het was niet een van de geringste triomfen van onze Revolutie, die soldaat uit haar eigen boezem voortgekomen te zien wijden door de Paus, die daartoe opzettelijk de hoofdstad van de christenheid verlaten had.” Barni tekent hierbij aan: „Wat mij betreft, ik beken dat ik onmogelijk een triomf van de Revolutie kan zien in de omverwerping van haar heiligste beginselen, in de ondergang van haar kostbaarste veroveringen, in het herstel van de meest met haar geest strijdige instellingen en vormen.” Thiers vervolgde: „Had slechts de beheersing der eerezucht zich naast het genie op die troon neergezet, om Frankrijk een toereikende vrijheid te waarborgen en om een redelijke grens aan de loop der heroïsche ondernemingen te stellen . . .” — „Ik onderbreek hier de geschiedschrijver”, zegt Barni, „en ik voeg hem toe: Wat! gij prijst die man als hij de grondwetten onder de voet treedt en zich van de soevereiniteit meester maakt; gij roemt de consulaire en de Keizerlijke staatsinrichting die hem alle macht uitleveren en hem de absolute meester van 30 miljoen onderdanen maken; en gij wilt dat die usurpator zijn eerezucht zal beheersen, gij wilt dat die despoot het land dat hij naar zijn luimen regeert, een toereikende vrijheid zal waarborgen, gij wilt dat die almachtige veldheer de loop van zijn ondernemingen die gij heroïsch noemt, zal bepalen? Wat een vreemde logica en wat een wonderlijk vergeten, bij een historicus, van alle lessen der geschiedenis! . . .”

De willekeur van het gerecht, de onvrijheid van de pers, het Concordaat bedoeld niet om de godsdienst te redden maar om haar tot een werktuig van de regering te maken (een heel andere kritiek dan die van Mignet²⁾), zoals men zal opmerken, een die reeds Mme. de Staël liet horen en die wij weldra uitvoerig betoogd zullen zien); en dan de oorlogen! Had Bonaparte geen schuld aan het verbreken van de vrede van Amiens? Barni vraagt het enkel, maar protesteert ernstig tegen de stelselmatige anti-Engelsheid, die Thiers met zoveel andere Franse schrijvers

¹⁾ Thiers, I, 602 b; bij Barni, 153.

²⁾ Vgl. hiervóór, 27 vlg.

gemeen had. Vervolgens de gewelddaden, de fusillades, de schrikaanjagingen. Barni merkt op dat Thiers geen woord verspilt aan de terechtstelling te Mantua in Februari 1810 van de Tiroomse volksleider Andreas Hofer. Napoleon had aan Eugène, zijn stiefzoon, onderkoning van Italië, in wiens handen de gevangene zich bevond, geschreven: „Mijn zoon, ik had u gelast Hofer naar Parijs te laten komen, maar zend, nu hij eenmaal te Mantua is, bevel onverwijld een militaire commissie samen te stellen om hem te berechten en hem ter plaatse waar uw bevel aankomt te laten executeren. Laat dat alles binnen 24 uur geschied zijn.” Geen woord daarover, zegt Barni, hoewel de dood van Hofer een zo diepe nawerking had in de Duits-sprekende landen; maar een uitvoerige beschrijving van „de feesten, voorbereidingen en details van étiquette”, „aan het genoegenvaarvan” Napoleon „zich” op dat eigen ogenblik „overgaf”, in afwachting van de Oostenrijkse aartshertogin, om de trouw aan wier huis Hofer zijn leven veil gehad had, en die nu de vrouw van de geweldenaar kwam worden.

Ten slotte bestrijdt Barni punt voor punt het „portret” van Napoleon waarmee Thiers zijn twintigste deel besloten had. Ik wil er slechts één van aanstippen. Napoleon, volgens Thiers, „était par son génie fait pour la France, comme la France était faite pour lui.” Hiertegen komt zijn criticus met de oude voorstelling van Mme. de Staël en Chateaubriand: Napoleon was geen Fransman. Hij schraagt ze met aanhalingen van Fichte (uit diens *Reden an die deutsche Nation* van 1813) en van Quinet, van wie ik aanstonds een boek zal beschouwen, en die reeds vroeger zijn theorie van de Italiaanse oorsprong van Napoleon's Keizerdroom verkondigd had. Zelf oordeelt Barni: „Die verachting van de mensheid, die geringschatting van anderer opinie, die caesarische trots, die ongevoeligheid des harten en die diepe morele onverschilligheid welke Napoleon onderscheidde, waren niet de eigenschappen van een Fransman.”

Men zal hierna opmerken, ik zei het reeds, hoe al deze motieven terugkeren bij de schrijvers die nu aan het woord kwamen en die een eind schenen te zullen maken aan de verering van de Fransen voor hun grote Keizer.

TWEEDE HOOFDSTUK

EDGAR QUINET

De schrijver

Ik open de rij met Edgar Quinet's werk *La Révolution*, van 1865. Dat boek is niet zozeer een geschiedenis van de Revolutie als wel een interpretatie. Voor een grondige toetsing aan de feiten moeten wij hier niet zijn. Maar in grote trekken wordt een beeld van de man van de 18e Brumaire geschetst, dat zijn historische betekenis heeft. (Overigens besluit Quinet het tijdvak der Revolutie met de Keizerkroning, midden in Napoleon's loopbaan dus).

Quinet, de vriend van Michelet, was evenals deze hoogleraar aan het *Collège de France* geweest en had met hem in 1844 en '45 veel opschudding verwekt door lezingen over de Jezuiten, die een oorlogsverklaring tegen het katholicisme vormden. Inderdaad beschouwde Quinet, die geenszins atheïst of onreligieus was, het katholicisme als de grote rem op de ontwikkeling der beschaving in Frankrijk. Zijn vele geschriften over godsdienstgeschiedenis, over Duitse en Italiaanse cultuur (vóór Barni was hij een kenner van de Duitse filosofen en dichters, in zijn generatie van Fransen al zeer ongewoon), over vrijheidsstrijd in de moderne wereld en in de oudheid, hebben uit strikt wetenschappelijk oogpunt weinig waarde. Quinet was een profeet — maar een profeet van wijde en waarachtige cultuur — van zijn ondogmatisch religieuze wereldbeschouwing, van zijn anti-despotisch liberalisme. In 1851 moest hij Frankrijk verlaten en leefde sedert in Zwitserland; in 1865 was hij de zestig voorbij.

Het Franse volk en de vrijheid

Quinet's *Révolution* wekte enige verwondering. Van een strijd-

baar anti-clericaal, die het universitair monopolie zonder bezwaar had willen aanwenden om een deïsme te propageren, dat naar zijn mening de ontwikkeling der beschaving in Frankrijk beter zou dienen dan het katholicisme, had men die felle aanval op het *Comité de salut public* niet verwacht. Stellig pasten zijn opvattingen omtrent staatsonderwijs slecht bij zijn liberalisme. Niettemin was dat oprecht.

Volgens hem was de Revolutie in haar vroegste phase wel degelijk de uitbarsting van een geneteuze vrijheidsdrang, van een verlangen naar een betere, een humanere, een meer verlichte mensheid. Dat zij later de republiek waarin zich die idealen hadden kunnen verwezenlijken verslond, dat zij zich met gelijkheid en de *code civil* en materiële welvaart vergenoegde en weggroop onder de scepeter van een eezuchtig soldaat, was een jammerlijk tekortschieten bij haar eigenlijk ideaal. Maar de ontsporing begon niet met de 18e Brumaire. Al lang tevoren had het Franse volk zich onmachtig getoond zijn Revolutie tot een goed einde te voeren. De Septembermoorden van 1792 al — „les événements de septembre”, zoals men zei: opvoeding tot huichelachtig verdoezelen van gruwelen—waren een voorbereiding tot het schrikbewind, dat de nobelste geesten van de Revolutie ombracht.

Quinet bejammert in het bijzonder de ondergang van de Girondijnen, voor hem de ware vrijheidsvrienden: zij immers wilden de centralisatie breken, het product en het werktuig van het oude despotisme. De Jacobijnen van het *Comité de salut public* wilden niet anders dan zich dat middel van de vroegere overheersing toeëigenen. Hun herstel van de willekeur van een absolute macht deed nog groter morele schade dan hun huishouden onder het leidend personeel van de Revolutie. Zo bleef een ontreddering achter, die het *Directoire*, hoe welmenend ook, hoe begerig om de Republiek op de ware grondslagen te vestigen, met onmacht sloeg. De geweldmethoden waren trouwens ook voor de Directeuren maar al te verleidelijk en toen in Fructidor 1797 drie hunner de beide anderen met behulp van het leger onschadelijk maakten en de wetgevende vergaderingen aantastten bovendien, was de volslagen ondergang van de vrijheid maar een kwestie van tijd.

De man die in Fructidor, van Italië uit, die aanslag had doorgezeten, was generaal Bonaparte; in Brumaire, twee jaar later, na zijn Egyptisch avontuur, bracht hij de genadeslag toe. „Zolang er nog een burgerlijk bewind was, en een constitutie, en een republiek, waren er de wortels nog, waaruit de vrijheid opnieuw had kunnen ontbloeien; nu kwam, met de sabel, het bewind van haar principiële ontkenning.” Maar na alles wat men beleefd had, na de gruwelen, na de schokken en teleurstellingen, na de beginselverzakingen, had een dusdanige vermoedheid en apathie de mensen bevangen, dat zij alles over zich heen lieten gaan, en het beroep van de overweldigde parlementariërs op de menigte vond geen weerklank. Het volk, inderdaad, was tevreden met zijn burgerlijke rechten, met zijn verworven goederen, maar wat een verblinding was dat! en tot wat een rampen, tot wat een ontaarding, tot wat een morele en geestelijke doodsheid voerde het!

Hoe dat tekortschieten van het Franse volk te verklaren? En het is niet die éne keer geweest, maar telkens als een liberaal bewind beproefd werd, in 1791 toen de *Constituante* het constitutionele koningschap op touw zette, in 1795-9 toen het *Directoire* de republiek in ordelijke banen trachtte te voeren, in 1848-51 onder de tweede Republiek, liet het volk haar in de steek.¹⁾ Men maakt zich niet in een paar jaar los van zijn geschiedenis. De Fransen hadden alle reden hun geschiedenis te haten: zij bood hun niets, geen parlement zoals de Engelsen, geen vrije kantons zoals de Zwitsers, niets dan willekeur. In 1789 verhieven zij er zich tegen en in een ogenblik van blijde geestdrift waanden zij zich vrij. Maar de oude zeden, „les moeurs serviles”, deden hun macht dra weer gelden, en te gemakkelijker omdat de Franse Revolutie niet vergezeld ging, zoals de Engelse of de Nederlandse, van een godsdienstige reformatie. Voor Quinet is de vrijheid onbestaanbaar met het katholicisme, en het is één van zijn grieven tegen Rousseau (wiens geest de Revolutie beheerste), dat hij voor die reformatie teruggedeinsd is, erger, dat hij er de geesten ongeschikt voor gemaakt heeft door die alle waarachtig geloof verstikkende leer²⁾ van zijn

¹⁾ II, 481.

²⁾ *La Révolution*, I, 137 vlg.

„vicaire savoyard”: „Je regarde toutes les religions particulières comme autant d’institutions salutaires. Je les crois toutes bonnes quand on y sert Dieu convenablement.” Zo schikte men zich weer in de oude slaafsheid.

En wat een treurige vertoning, die helden van 1792, die na Brumaire de meester dienden; die als men hen aan vroeger gezamenlijk beleden idealen herinnerde, enkel verlegen mompelen konden (als zij niet grof van zich afbeten): „Oublions tout cela;” die zich op den duur met titels en de livreen van de Keizer dekten; en heel die Revolutie, begonnen in verzet tegen het absolutisme, tegen de drukkende administratieve centralisatie en (zo meent Quinet) tegen de afgeleefde kerk van Rome,¹⁾ uitlopend op een bewind, waaronder men o ja! zijn aangekochte goederen veilig genieten kon en dat de codes invoerde, maar zo despotisch als de monarchie maar ooit geweest was, en nog straffer gecentraliseerd, en met de band tussen kerk en staat door het Concordaat hersteld!

„De Fransen, die sedert 1804 meenden de Revolutie gered te hebben omdat zij hun vijf codes bezaten, redeneerden als de Byzantijnen, die ook meenden Athene en Rome en de heldenziel der antieke beschaving gered te hebben, omdat Justinianus hun de Digesten en de Pandecten had verleend.”²⁾ Het was enkel een gedurfd sophisme als de Eerste Consul zijn bewind, dat alles in zijn tegendeel verkeerde, noemde „consolider définitivement les effets de la Révolution”. „Het verwonderlijkst is nog dat het sophisme en de eerezucht van een groot legeraanvoerder het oordeel van de geschiedschrijver werden” (een hak op Thiers!) „en het lokaas waarmee zich een deel van het nageslacht laat vangen.”³⁾

En die burgerlijke vrijheid zelf, die men zo listig als voorwendsel gebruikte om het politieke leven te vernietigen,⁴⁾ zij was maar een broos bezit nu de politieke waarborg ontbrak. „Alles was opgeofferd aan de gelijkheid, een godheid die alle andere verslond; zij stond boven in de wet opgetekend. En

¹⁾ II, 537.

²⁾ II, 537 vlg.

³⁾ II, 535.

⁴⁾ II, 596.

toch werd die gelijkheid zelf door de schepping van een nieuwe adel opgeheven en de majoraten brengen de oude privileges met zich. De adel van het oude Frankrijk herleeft en herneemt zijn aanzien, naarmate men de democraten die niet in zijn rangen kunnen doordringen, zich titels ziet fabriceren . . . De gelijkheid ging tweemaal te gronde, toen de nieuwe lieden haar verloochenden en toen de oude namen gerestaureerd werden.”

Een geestelijke onvrijheid, zo groot dat de literatuur wegwijnt. „Noch Kant, noch Fichte, noch Schelling, noch Hegel, zouden in Frankrijk de stoute stellingen hebben kunnen verkondigen, die de zedelijke wereld een nieuwe inhoud gaven; zij zouden bij het eerste woord in hechtenis genomen zijn.”¹⁾ Mme de Staël mocht niet in Frankrijk leven. „Gij weet wat het Keizerrijk van haar vergde alvorens haar vaderland, eer, faam en zelfs de twee miljoen die men haar schuldig was, terug te geven. Twee regels loftuitingen; zij had ze geweigerd.”²⁾ Maar aan die ballingschap dankte zij het, dat zij zich kon sterken en verfrissen met de nieuwe denkbeelden die elders opkwamen. Daaraan, en omdat zij haar geest niet had behoeven te misvormen door concessies als de anderen aan de machtige hadden moeten doen, aan haar eenzaam verblijf te Coppet en aan haar zwerftochten door Europa, terwijl de wereld en de Franse liberalen zich aan het juk gewend en hun richting verloren hadden, danken haar *Considérations* dat vermogen om de echo van 1789 te doen vernemen; dat haast vergeten geluid wekte een verwondering, een siddering; als door een wonder werd de traditie der vrije zielen weer aangeknoopt.

Het Concordaat

De kerk was dan tenminste bevrijd van de vervolging? . . . Wij weten al dat Quinet in de kerk geen kracht voor de vrijheid meer zien kon. Maar zijn veroordeling van het befaamde Concordaat van 1801, dat zo eindeloos veel malen als het doorslaand bewijs voor de staatsmanwijsheid van de jonge Eerste Consul

¹⁾ II, 560.

²⁾ II, 570.

is aangehaald (wij zullen er meer van horen) — Quinets veroordeling ervan is mee gegrond op het inzicht dat het Concordaat voor de kerk niet in waarheid een bevrijding was, maar integendeel knechtschap. Met een pennestreek, schrijft hij, had de Eerste Consul dat gezonde en moderne beginsel van de scheiding van kerk en staat (dat in 1795 voor de onuitvoerbaar gebleken *Constitution civile du clergé* in de plaats was gesteld) uitgewist.

„De godsdienst is voortaan nog maar een onderdeel van de hoge en lage politie; het geweten wordt opnieuw onder de hand en het zegel van de politiek geplaatst. Niemand mag tot zijn God bidden zonder de machtiging van de staat te hebben, en hij machtigt slechts die oude geloofsvormen die de wijding van de tijd hebben; vandaar de onmogelijkheid om iets in het godsdienstig leven te vernieuwen. Men maakt een regel van de dood . . . Ieder niet gesalarieerd geloof, iedere niet ambtelijke god wordt onderdrukt; en die verandering grijpt plaats zodra ze bevolen wordt. Geen ziel biedt weerstand. De officieel erkende godsdiensten verheugen zich, dat andere onmogelijk gemaakt zijn; en wat verstomd doet staan, is dat dit geestelijk regiem onder gedurig toezicht van de politie het regiem van de vrijheid der godsdiensten genoemd kon worden, zozeer was iedere gedachte van werkelijke vrijheid meteen uitgeroeid.

„De geestelijkheid geknecht onder de soeverein, zelf soeverein over het geweten; een despotische kerk in de macht van een despoot, ziedaar het Concordaat! Wat een knods in de handen van Hercules! maar zij kan zich ook tegen hem keren.

„De rede van Portalis” (de minister van eredienst) „die als inleiding tot het Concordaat van 1802 dient, is de oorsprong van dat overeengekomen katholicisme, dat geen sterveling ooit gezien heeft, fabelachtig, liberaal, verdraagzaam, zonder monniksorden, zonder kloosters, zonder ultramontanisme, zonder theocratie, bijna zonder paus, louter de verbeelding van een jurist die een groot krijgsoverste dient. Wat praten wij nog van utopieën? De eerste utopie is die van het Concordaat.

„Ziehier de ware betekenis ervan. In de politiek zocht de Revolutie een toevlucht bij Caesar; in de godsdienst bij de Paus.”¹⁾

¹⁾ II, 524 vlg.

Dat al die beschouwingen even zovele aanvallen op het re-
giem van Napoleon III waren, behoef ik eraan te herinneren?
Ook Quinet zat in Zwitserland en sterkte zich aan de gedachten-
wereld van het buitenland, omdat hij niet voor de despoot
had willen bukken. Ook in zijn tijd vierde in Frankrijk een
materialisme hoogtij, dat de mensen met de verloren vrijheid
moest verzoenen. En hoe schikten zich intellectuelen en ma-
gistraten, hoe prezen velen de zegeningen van het keizerlijk
bewind, en zonden zich in zijn gunsten en eerbewijzen, die
voorheen Louis Philippe gediend of onder de tweede Republiek
van vrijheid gedroomd hadden! Kerk en staat waren onder
Napoleon III zo nauw als ooit verbonden, Lamennais was al
kort na 1830 te Rome in ongenade gevallen, en het Concordaat
van 1801 was voor geestelijken en ambtenaars beiden een
heilig huisje. Maar omdat Quinet mee onder de invloed van
zijn eigen belevenissen schreef, daarom zijn deze denkbeelden
over de grote Napoleon en zijn werk niet minder vruchtbaar
voor de historische beschouwing.

Schets van Napoleon

De generaal, de militair, dat is Napoleon in de eerste plaats
voor Quinet. Hij tornt niet aan zijn verdiensten als zodanig,
al laat hij wel doorschemeren dat Bonaparte geen reclame ver-
smaadde om te zorgen dat men ze niet over het hoofd zou zien.
Massena, bijvoorbeeld, wiens veldtocht in Zwitserland geduren-
de Bonaparte's afwezigheid in Egypte evengoed legende had
kunnen worden, liet het bij de soberste rapporten, die niet tot
de volksverbeelding spraken. Voor Bonaparte was zijn militaire
reputatie politiek kapitaal, en toen in Brumaire de kans ge-
waagd moest worden, zou het bij een minder grondig bewerkte
en volgzame publieke opinie een streep door de rekening hebben
kunnen zijn, dat het gevaar van het vaderland dat hij redden
wilde, door de successen van Massena in Zwitserland en van
Brune in Holland juist zoveel minder dreigend leek. Hoe
dit zij, de soldaat, de vijand van het burgerlijk bewind, van
overleg, van vrijheid, de man van geweld, van macht, dat is

Napoleon; en die daarbij noch reclame noch bedrog spaarde.

„Eén ding verzekerde Napoleon's welslagen. Hij zag van ver het doel waarheen hij streefde. Onder de mannen van zijn generatie was hij de enige die zeer lang van tevoren wist wat hij wilde. Terwijl al de anderen zich onvruchtbaar heen en weer bewogen, volgde hij een rechte lijn. De absolute macht diende hem als kompas.”¹⁾

Hoe onscrupuleus hij daarbij over alles wat hem in de weg stond heenschreed, bewees het geval van Venetië: in 1796, in zijn allereerste opkomst, na zijn sensatieverwekkende successen in Italië, toen hij, enkel maar generaal in dienst van de Republiek toch, eigenmachtig heerste en onderhandelde, staten stichtte en ontbond, maakte hij zich van die neutrale republiek onder voorwendsels meester en leverde haar uit aan Oostenrijk, een aanslag op een historisch volksbestaan, die toen in Parijs nog wel enige huivering verwekte. Achterna, wat een sophisticatede verklaring: „'t Was om het patriottisme van de Venetianen te sterken, om de toekomst van hun zelfstandigheid voor te bereiden, en om hen later een nationale regering, hoe ook ingericht, te doen ontvangen.” Op St. Helena sprak de gevallen Keizer zo; daar, „waar de hartstochten zwegen, toen hij slechts het nageslacht als getuige had”, bedacht hij, koelbloedig, die erger dan machiavellistische spitsvondigheid. Daar kunnen wij hem leren kennen in zijn geschriften. „Welke auteur, welke wijsgeer,” smaalt Quinet, „heeft het geluk om voor alle moeilijkheden van godsdienst, van politiek, van sociologie, op het ogenblik dat de weg voor alle anderen gesloten is, een ster te hebben die slechts voor hem schijnt; zodat hij op elke vraag kan antwoorden: „Mijn belang was dat van het heelal; mijn heerschappij was vrijheid voor de anderen; mijn zegepraal was die van aarde en hemelen; mijn nederlaag is die van de Voorzienigheid; de sleutel tot alle mysteriën is mijn schepter. Ik was de alpha en de omega. Na mij is niets overgebleven, koningen noch volken, de oude en de nieuwe wereld zijn ledig.””²⁾

Geen Fransman, en geen modern mens, kan Quinet in Napoleon zien.

¹⁾ II, 489. ²⁾ II, 487.

„Het ideaal van Napoleon was het Rijk van Constantijn en Theodosius. Die traditie erfde hij, als alle Italiaanse Ghibellijnen, van zijn voorouders . . . In plaats van tot de religieuze vrijmaking van het individueel geweten mee te werken, stelde hij zich altijd een paus voor, van wie hij de Keizer en meester zijn zou; een conceptie die teruggaat op de idee der Ghibellijnen en der middeleeuwse commentatoren. Wanneer hij zich een toekomst droomt, is het altijd de gedweë wereld van een Justinianus of een Theodosius, zoals de imperialistische denkers van de middeleeuwen zich die voorstelden. De moderne vrijheid maakte onder zulke begrippen het figuur van een anachronisme; of erger, zij kon hem slechts een gril bij de volken en een valstrik voor zijn macht toeschijnen.”

Een in Frankrijk verdwaalde Italiaan, lijdende aan het bijgeloof van de *Monarchia del mondo* en executeur-testamentair van de hersenschimmen van Dante (al heeft hij die nooit gelezen), ziedaar Napoleon; geen van de generaals van Frans ras die men in het begin wel tegenover hem stelde, Moreau, Hoche, Joubert, Bernadotte, zou in zijn familiearchieven de overlevering van de Romeinse, universele monarchie gevonden hebben: die meer ongemene dan grote conceptie, die visie van *le Grand Empire*, onbegrensd, zelfs door de Oceaan niet afgesloten, behoort Napoleon toe en is Italiaans. En daaronder valt dan zijn triomfant herstel van het katholicisme, waarmee hij aan zijn gezag de nodige grondslag dacht te geven. Wat hij door de 18e Brumaire bij verrassing had verkregen, wijdde hij door het Concordaat.

Constantijn en Theodosius

Over Napoleon's politiek ten opzichte van de kerk maakt Quinet nog één belangwekkende opmerking.¹⁾ Om de aarde opnieuw onder het juk van Constantijn of Theodosius te brengen had hij niet alleen met het katholicisme het pausdom moeten herstellen, maar vervolgens zichzelf in de plaats daarvan dringen. Dan zou de paus nog maar een patriarch in de macht van de

¹⁾ II, 534 vlg.

Keizer geweest zijn. Napoleon zou, gelijk Constantijn, concilies van Nicaea hebben kunnen presideren. Hij zou absoluut gezag over de zielen hebben geoefend als over de lichamen. Dat was zijn doel. Maar bij de uitvoering vergiste hij zich op één punt. Dat waren de zogenaamde vrijheden van de Gallicaanse kerk. Hier schoot hij in doorzicht te kort. Hij zag niet, dat die vrijheden waarvan hij een slavernij wilde maken, met alle andere waren ondergegaan . . . Hij meende de kerk aan zijn zegewagen te kunnen knevelen door de vier artikelen van Bossuet, maar de kerk wilde daar niet meer van weten. Die artikelen, die het pausdom beperken moesten, waren schijn . . . Daar lag de zwakke kant van het Keizerrijk.”

Napoleon, betoogt Quinet, kon zijn vergissing niet herstellen, omdat hij niet aan het dogma durfde raken. Op dat pad miste hij, als een ware Latijn, afkerig van de Grieken, alle vermetelheid van de nieuwlichter of van de hervormer. De kerk bleef hem een onoverkomelijke versperring om het Byzantijnse ideaal in te gaan.

Hoe zakelijk en nuchter lijkt bij deze over de eeuwen heen strijkende beschouwing het relaas van Thiers! Of moet ik zeggen dat naast het relaas van Thiers deze beschouwing vergezocht en fantastisch aandoet? Ten aanzien van de kerkelijke politiek in ieder geval zal ik hierna betogen, bij de behandeling van een van de schrijvers wier boeken in de eerstvolgende jaren in zekere zin de feitelijke grondslag voor Quinet's voorstellingen zouden leveren,¹⁾ dat die toch geen Italiaans voorgelacht en geen Byzantijns model van node had, maar in de lijn van Franse en algemeen Europese tendenties lag — op de spits gedreven zeker, zoals Napoleon alles op de spits dreef. Overigens onthoud ik mij hier van eigen opmerkingen, juist omdat volgende hoofdstukken gelegenheid tot toelichting en discussie bieden zullen.

¹⁾ Vgl. hierna, blz. 108, vlgg. over d'Haussonville, *L'église romaine et le premier empire*. Veel wat hier misschien duister bleef, zal daar toegelicht worden.

DERDE HOOFDSTUK

PIERRE LANFREY

De man en het werk

In 1867 verschenen de eerste delen van een nieuwe *Histoire de Napoléon*, die bedoeld was om met de legende eens grondig af te rekenen. Het was inderdaad de eerste wetenschappelijk verantwoorde aanval erop. Had Barni maar verspreide opmerkingen gemaakt en Quinet zich bij algemeenheden gehouden, Lanfrey, zo heette de schrijver, ondernam het, een ordelijk en zakelijk relaas te leveren en de vijandige beschouwing in alle bijzonderheden door te voeren. Men kan, zei ik, Thiers' werk niet als een strijdschrift beschouwen. Dat nu, in weerwil van de gebruikelijke inleiding waarin de schrijver verzekert dat hij, nu verguizing en verdediging beide hun adem hebben uitgeput, slechts de rustige, billijke, helderziende waardeschatting leveren wil waartoe het verloop van tijd in staat stelt — dat nu, strijdschrift, is onmiskenbaar het karakter van Lanfrey's boek.

Hij, bekend journalist en publicist, wil het regiem van zijn dagen treffen door de grondslag zelf waar het op staat, aan te tasten. Hij wil laten zien hoe vals de gangbare voorstelling — in het bijzonder door Thiers geijkt — van de *grote* Napoleon is. Van Constantijn en Theodosius, van de tien eeuwen traditie der Fransche monarchie, zullen wij bij hem niet horen. Nietemin herinnert zijn voorstelling sterk aan die van Quinet. Eerzucht, heerszucht, niets anders ziet hij als de drijfveren van Napoleon. De bevestiger van de resultaten der Revolutie? het mocht wat! De onderdrukker van de vrijheid, de man van geweld en bedrog, aan wie Frankrijk niets dan ellende beleefd heeft: de domper gezet op alle kritiek, parlement en pers aan banden gelegd, alle onafhankelijke karakters uitgedreven, een nieuwe aristocratie van het meest opzichtige en vulgaire slag gevormd uit zijn sabelrinkelaars en ogendienaars; en die ein-

deloze oorlogen met heel Europa, onvruchtbare overwinningen, maar een rijke oogst van wantrouwen en haat, en de catastrophes van 1812 tot 1815 tot besluit.

Een strijdschrift is het werk van Lanfrey, omdat hij er meer op uit is die stellingen te bewijzen en om zo te zeggen aan één stuk door met Napoleon en zijn bewonderaars schermutselt, — meer dan een levend beeld te schetsen. Voorzover hij dat beproeft, voelt men dat zijn pen door afkeer en vijandigheid bestuurd wordt. Niet alleen kan men er zeker van zijn, dat Lanfrey in alle gevallen waar omtrent Napoleon's daden of bedoelingen een gunstige en een minder gunstige veronderstelling mogelijk zijn, de minder gunstige op de onaangenaamste wijze voorgesteld kiest, maar ook van de persoonlijkheid heeft hij zijn lezing uit de minst aantrekkelijke getuigenissen samengesteld.

„Als er één kenmerkende en treffende trek is,” schrijft hij, „in de talloze gesprekken die zij die hem het vertrouwelijkst benaderen konden hebben opgetekend, dan is het de afwezigheid van alle ongedwongen uitstorting. Men ziet hem steeds erop bedacht, hetzij om de bedoelingen van de ander te peilen, of om op diens geest te werken teneinde hem naar een bepaald doel te voeren; men zou er tevergeefs een ogenblik zoeken van overgave, van vervoering, van oprechte ontboezeming over zichzelf of over derden. Zelfs wanneer hij zich laat gaan in die coquetterieën van katachtige gratie, waarvan zijn tijdgenoten de bekoring zo herhaaldelijk beschreven hebben, verliest hij het effect dat hij bereiken wil niet uit het oog; tot zijn onvoorzichtige woorden toe berekent hij. Hij is gesloten voor de zijnen zogoed als voor vreemden. Zelfs zal men in heel zijn leven niet een enkele van die uitingen van wijsgerige zelfspot kunnen aanwijzen, die ons in Caesar of in Frederik verrukken omdat zij ons de man boven zijn rol uitstijgend vertonen, zichzelf beoordeelend, onbeneveld door zijn eigen fortuin . . . Napoleon is steeds op de planken, altijd in de weer met zijn figuur . . . Hij mist die uiterste menselijke grootheid die hierin bestaat dat men zichzelf op zijn waarde schat, en door zijn ongeneeslijke zelfingenomenheid blijft hij op het peil der kleine geesten.”¹⁾

¹⁾ II, 336 vlg.

Dit is een belangwekkende passage, en men kan er Napoleon ongetwijfeld in herkennen. Maar is dit werkelijk de hele Napoleon? Wij zullen later nog voorstellingen tegenkomen, die op een totaal tegenovergestelde indruk gebaseerd zijn en waaraan een zekere waarheid óók niet te ontzeggen valt. Maar Lanfrey is blind zelfs voor de grootheid van de figuur, zij het maar als de schepper van macht, als de veroveraar, als de heerser die zijn stempel op Frankrijk en op Europa gezet heeft; en van de verrichtingen, al ziet men ze als niet anders dan een duizelingwekkend avontuur.

Lanfrey die de kloeke rij van de *Correspondance* tot zijn beschikking had, kon daardoor van de brieven een veel ruimer gebruik maken dan Thiers, geplaatst voor de overweldigende massa in de archieven; en hij gebruikte ze met veel scherpzinnigheid. Maar het belangwekkende van zijn boek is ten slotte juist zijn standpunt, een standpunt nauw verwant aan dat van Mme. de Staël en van Quinet; het standpunt van de man die tot de geschiedenis met zedelijke probleemstellingen komt, die wat ik zoëven over „grootheid” en „macht” schreef, vermoedelijk als een dooddoener of als gevaarlijke misleiding zou hebben afgewezen, die zich instinctmatig schrap stelt tegen holle frazes over nationale eer en roem, die, onbewogen door succes of populaire bijval, zijn standaarden van vrijheid, waarheidsliefde, menselijkheid, eerbied voor geestelijke waarden, aanlegt en overeenkomstig oordeelt.

Men zal de levende Napoleon in Lanfrey niet vinden. Men zal ook de volledige historische waarheid niet vinden. Die laat zich in die snijdende oordeelvellingen, in dat scherp omlinnde zwart tegen wit, niet zeggen. Om die te geven was ook het beschikbare materiaal nog te eenzijdig, en soms is Lanfrey volkomen stellig over verhoudingen die later onderzoek bewezen heeft dat oneindig meer geschakeerd en fijner vertakt waren. Als één voorbeeld uit vele noem ik de passage waar de schrijver Napoleon in 1812 voorstelt als zich „in het diepste geheim” voorbereidende om Tsaar Alexander te overvallen, die enkel „enige defensieve arbeid” had laten ondernemen en overigens „de consequenties van zijn oorlogsverklaring aan Engeland

loyaal had aanvaard". Van die onschuldige Tsaar tegenover de boze Napoleon is sedert de Russische archieven geopend en Alexander's ambities, plannen, veinzerijen en listen ons haarfijn verteld zijn, ¹⁾ niets overgebleven.

Men zal Lanfrey dus met voorzichtigheid moeten gebruiken. Zijn beeld is niet het beeld dat de Geschiedenis als het hare kan waarmerken. Niettemin zal men telkens en telkens weer, als hem de nodige gegevens maar ten dienste stonden, op onweerlegbare redeneringen stuiten, die bij het vormen van het beeld hun groot belang hebben; allerlei illusies zullen „de ijzige koude wind die door dit boek waait," ²⁾ niet overleven.

Bonaparte vóór Brumaire

Voor Thiers, wij zagen het, waren de excessen van despotisme en oorlogszuchtigheid waartoe Napoleon verviel, een bezwijken van zijn betere aanleg voor de verleidingen van overweldigende triomf. Lanfrey — en daarmee blijft hij in de lijn van Mme. de Staël — toont ons een heel andere Napoleon, van zijn eerste aanvang af verteerd door eerzucht, begeerte om te slagen en naar boven te komen, koel berekenend onder het hete vuur van die hartstocht, volmaakt onscrupuleus in zijn middelen, zonder enig beginsel, maar meesterlijk spelend met de beginselen van anderen als hij ze in zijn ongeduldige gering-schatting niet over het hoofd ziet. Al lang vóór de Fransen hem tot hun ongeluk Eerste Consul maakten, hadden zij kunnen weten (als zij maar niet zo blind en zo lichtzinnig waren geweest) uit wat voor hout hij gesneden was.

Daar was reeds zijn geschriftje uit 1793, toen hij nog geen volle 24 jaar oud was, *Le Souper de Beaucaire*, waarin hij, aan de ingang van het schrikbewind en van de heerschappij der Montagnards, de Girondistisch-gezinde Marseillanen tot onderwerping vermaant, — en op wat grond? Op geen andere dan die van het voldongen feit; de jonge Bonaparte maalt niet om recht of reden, maar erkent met ijzingwekkende vroegrijpheid macht

¹⁾ Door Vandal, in zijn *Napoléon et Alexandre Ier* (1893/4). Vgl. Sorel, *Lectures historiques*, 192.

²⁾ Volgens G. P. Gooch, *History and Historians of the Nineteenth Century*, 257.

als de alles beslissende factor.¹⁾ Nog een keer laat hij zich gelden aan de linkerzijde van de Revolutie, maar ditmaal met kanonschoten: het is in October 1795, hij is net 26 en (na Toulon) al een man van enig gewicht. Wat besliste zijn partijkiezen voor Barras tegen de royalistische opstand? „Zijn persoonlijke sympathieën neigden”, schrijft Lanfrey, „naar de éne zijde zomin als naar de andere; hij volgde een berekening meer dan een beginsel.”²⁾ De beloning blijft niet uit: het kommando over het voor Italië bestemde leger. De befaamde proclamatie waarmee de jonge generaal zich tot zijn haveloze troepen richtte, is voor Lanfrey een onheilspellende afwijking van de geest die tot dan toe de republikeinse legers bezielde heeft: er wordt geen beroep meer gedaan op hun vaderlandsliefde, maar op hun hebzucht. „Soldaten, gij zijt slecht gevoed en bijna zonder kleren . . . Ik zal u de vruchtbaarste vlakten der wereld binnenvoeren, gij zult er grote steden en rijke gewesten vinden, gij zult er eer, roem en rijkdommen vinden . . .” Geen bevrijdingsoorlog meer, maar een veroveringsoorlog werd door die taal aangekondigd.³⁾ Aldus Lanfrey, die later zegt: „Onze nationale eigenliefde heeft meestentijds een sluier geworpen over die beweegredenen van schaamteloze roofzucht die onze eerste bezetting van Italië kenmerkten . . . Men vermeit zich liever in de schoonklinkende frazes en in de rhetorische gemeenplaatsen die de menigte een rad voor de ogen moesten draaien . . . Maar zodoende begrijpt men de ware zin der gebeurtenissen niet meer en ziet met verwondering hoe zoveel gewaande heldenmoed en deugd uitloopen op een zo cynisch vredesverdrag als Campo-Formio. Men begrijpt niet waarom ons werk in Italië zo snel weer ineestortte;⁴⁾ en waarom ten slotte onze eigen Republiek door de hand van de republikeinse soldaten moest ondergaan.”⁵⁾

Men ziet hier een geheel ander uitgangspunt dan bij Thiers. De staatsgreep van Brumaire, die nog een paar jaar in het verschiet ligt, betekent voor Lanfrey geen redding uit verwarring en onmacht, maar de ondergang van de door de Revolutie

¹⁾ I, 30 vlg. ²⁾ I, 72. ³⁾ I, 83. ⁴⁾ De Italiaanse republieken door Bonaparte gevormd bezweken al in 1798 voor de nieuwe Oostenrijkse aanval. ⁵⁾ I, 102.

gestichte Republiek. Die Republiek was bij het *Directoire* in slechte handen gevallen, toegegeven; maar het ergste wat het *Directoire* op zijn geweten heeft, is voor hem, dat het die jonge generaal de vrije hand liet. Zie hem daar, geld en kunstschaten naar Parijs zendend, de particuliere corruptie van zijn onderhebbenden oogluikend toelatend, eigenmachtig politieke regelingen treffend, zoals die ten hemel schreiende, waarbij de oude Republiek van Venetië eerst werd ontbonden en vervolgens, bij Campo Formio, aan Oostenrijk uitgeleverd, en zichzelf en het leger tot een macht makend waarvoor ook de Franse Republiek niet veilig meer zijn zou!

En met wat een uitgerekende sluwheid speelt die jonge man de mensen al tegen elkaar uit! Luister eens naar zijn zalvende woorden over de politieke onmondigheid waarin de Venetiaanse Senaat de *nobili* van de *terra firma* placht te houden;¹⁾ die *nobili*, die er straks onder Oostenrijk (maar dat plan is nog niet onthuld!) waarlijk niet beter bij zullen varen! Heel dat Venetiaanse treurspel, de listige toeleg, het moedwillig in het ongelijk stellen van de zwakke tegenstanders, het demagogisch overdrijven van verzet tegen de Franse troepen om een grief tegen de Venetiaanse Senaat te hebben,²⁾ het dient Lanfrey alles om te laten zien hoe de slechte kunsten van een dictatoriaal bewind Bonaparte als het ware aangeboren waren. Maar het leerzaamst in dit verband is nog de instructie waarmee Bonaparte 26 Mei 1797 een generaal uitzond om de Ionische eilanden in bezit te nemen. De generaal moest voorlopig de naam van Venetië's opperhoogheid aldaar ontzien, maar hij moest er meester zijn niettemin. „Als de bewoners geneigd mochten blijken tot onafhankelijkheid” (los van Venetië is natuurlijk de bedoeling), „dan moet gij die neiging aanmoedigen en niet nalaten in de onderscheiden proclamaties die gij tot hen richten zult, van Griekenland, Sparta en Athene te spreken.”³⁾

Lanfrey oordeelt die laatste zinsnede „te behoren tot de meest karakteristieke die Bonaparte ooit geschreven heeft, en dat zij dat gemoed tot in zijn laatste schuilhoeken doorlicht”. En het is wel zeker dat hij, vóór hij in Frankrijk tot de macht kwam, de

¹⁾ I, 261. ²⁾ I, 244 vlg. ³⁾ I, 123; en 269 vlg.

propagandakunst van de veroveraar al wist uit te oefenen en zonder gewetensbezwaar nobele gedachten gebruikte om te misleiden.

De Ionische eilanden, dat wildé voor Bonaparte zeggen: een springplank naar het Oosten, om het Turkse rijk aan te vallen. Reeds in de onstuimigheid waarmee hij zich plotseling, Italië als het ware vergetend, aan die droom overgaf, „verried zich de ongezondheid van die mateloze geest”, zoals Lanfrey het uitdrukt, „die later een gebouw voor de eeuwigheid meende op te trekken, terwijl hij slechts het materiaal voor een reusachtige ineenstorting verzamelde.”¹⁾ Het Egyptische avontuur valt in diezelfde categorie.

Maar vóór hij zijn kommando in Italië neerlei, gebruikte Bonaparte de onafhankelijke macht die hij zich daar verschaft had, nog voor een ingrijpen in Frankrijk. Het *Directoire* had hem laten begaan, had hem toegelaten zich als het ware voor de taak die hij zich in Frankrijk toedacht, te oefenen. Maar het *Directoire* was verdeeld, reeds toen: twee van zijn leden, Carnot, en vooral Barthélemy, stonden in contact met een oppositie in de Raden. Die oppositie was anti-Jacobijns, liberaal, zij wilde de hevigheden en de machtsoverschrijdingen intomen, zij wilde vrede, en een duurzame vrede, door matiging van het oorlogsdoel; achter die „constitutionnels” aan stuwden, onvermijdelijk, de royalisten. Maar het was in het minst geen royalist, die in de Vijfhonderd een vraag stelde over de oorlog met Venetië, waarin men zo onverhoeds verzeild was; het is kenschetsend dat hij opkwam, en met een verwijzing naar de Engelse parlementaire gebruiken, voor het goed recht van de Vijfhonderd om zich met die kwesties van oorlog en vrede te bemoeien. Hoogst opmerkelijk nu is de uitbarsting van woede waartoe die schuchtere aanloop tot kritiek op zijn beleid Bonaparte bracht. In zijn protesten aan het *Directoire* beklagde hij zich dat men hem na zijn bewezen diensten vervolgde, verdacht maakte, de spreker in de Vijfhonderd heette „geïnspireerd door een *émigré* en betaald door Engeland”, en hij voegde aan zijn brief een dolk toe; het was er een in beslag genomen

¹⁾ I, 285.

bij de samenzweerders op Venetië's gebied, die het voorwendsel tot de bezetting hadden geleverd, maar zij moest nu als symbool dienen voor de dolken waarmee de oppositie in de Vijfhonderd hem, zo liet Bonaparte zich uit, naar het leven zou staan . . . Bij protesten bleef het niet. Bonaparte dreigde onverbloemd met zijn tachtigduizend man (hij beriep zich herhaaldelijk op dat cijfer als een afdoend argument, dat alle kritiek de mond had moeten stoppen), die haakten naar het ogenblik waarop zij de constitutie zouden kunnen redden tegen de royalistische samenzweerders. „De lâches avocats et de misérables bavards”, heetten zijn tegenstanders in die Italiaanse uitbarsting; als men weet hoe het twee jaar later in Brumaire zou toegaan, herkent men de demagogie. Alleen doet het wat onverwacht aan, dat Bonaparte ditmaal met de driftigste Jacobijnen in één schuitje zat en dat hij ook op de felste revolutionaire instincten van zijn soldaten (toen nog gemakkelijk in beweging te brengen) een beroep deed. Want hij liet zijn leger manifesteren en adresseren dat het een aard had, en ten slotte leverde hij de generaal (Augereau), die de meerderheid van het *Directoire*, Barras zijn patroon, in het bijzonder, nodig had om Barthélemy en Carnot en de oppositie in de twee Raden te liquideren. Met de sterke hand, met behulp van troepen, ging dat de 18e Fructidor (3 September 1797); de slachtoffers werden niet, zoals na vroegere crisissen, guillotineerd, die tijd was voorbij, maar zij werden zonder vorm van proces naar Guyana verscheept, waar de meesten bezweken.

Dit was dan die beruchte gewelddaad, die de morele kracht van het regiem, van *Directoire* en Raden beide, zo ondermijnde, dat Bonaparte toen „de peer rijp was”, en hij voor eigen rekening een staatsgreep kon wagen, gemakkelijk spel had. Lanfrey heeft ondertussen deze geschiedenis zo verteld dat men goed beseffen zal — maar wij zullen zien dat lateren dit soms toch wel weer schijnen te vergeten — dat hij die in Brumaire van die verzwakte morele kracht profiteerde, in Fructidor zelf aan het wanbedrijf had meegedaan, en wel omdat hij niet hebben kon dat men ook maar met de vinger naar zijn eigenmachtig beleid in Italië wees.

De Egyptische onderneming volgt. De romantiek, de ernstige gesprekken met de geleerden die hij naar Egypte had laten komen, de bewondering voor de oude monumenten, — dat alles gaat Lanfrey voorbij. Maar die befaamde proclamatie tot de bevolking, waarin de indringer zich zo Mohammedaans voordeed als hij maar kon, daaraan geeft hij zijn aandacht; een staaltje propaganda geheel in Bonaparte's stijl, maar ditmaal toch te grof om wezenlijk in te slaan. En dan, toen de situatie door de nederlaag van de Franse vloot en de mislukking van de Syrische campagne gevaarlijk werd, toen bovendien in Frankrijk een crisis dreigde als waarvan hij steeds gedacht had partij te trekken, de terugtocht — alleen! of met een klein gezelschap van de beste generaals, het leger achterlatend onder het bevel van Kleber. De ernstige, goed republikeinse Kleber was diep verontwaardigd over de onmogelijke taak die hem op de schouderaars geschoven werd. Hij richtte tot het *Directoire* een bittere, met bewijzen gestaafde aanklacht. Toen die aankwam, was Kleber niet meer onder de levenden en het *Directoire* niet meer aan de macht. Bonaparte was Eerste Consul en kon zich de berechting van de tegen hem gerichte beschuldiging zelf aantrekken. Hij publiceerde het stuk voorzien van de meest tententieuze en leugenachtige aantekeningen, en wie zou het nog gewaagd hebben hem ter verantwoording te roepen? ¹⁾

De proscriptie der Jacobijnen (1800)

Dat Lanfrey Bonaparte met andere gevoelens in Frankrijk aan de macht zou zien komen dan Thiers of Lefebvre, begrijpen wij al; wij weten dat hij ertegenover staan zal als Mignet of Quinet. Maar een inleiding als hij vooraf heeft laten gaan, is erop berekend ons iets meer te geven dan theoretische beginselen of algemene richtlijnen; wij moeten met handen kunnen tasten dat van die man niets goeds te verwachten is, dat Frank-

¹⁾ I, 414 vlg. Ik laat het hier bij de waarschuwing dat haast al deze zaken anders kunnen worden voorgesteld. B.v. de oppositie in de Vijfhonderd die zich tegen Bonaparte's Italiaanse politiek keerde, was wèl hoofdzakelijk royalistisch of althans een werktuig in handen der de omverwerping der Republiek beogende royalisten; — Kleber's aanklacht was sterk overdreven, zo heet het bij anderen, Bonaparte had voor het leger gedaan wat hij kon; zie b.v. Madelin, *Histoire du consulat et de l'empire*.

rijk bij hem niet veilig zijn zal. De staatsgreep van Brumaire zelf wordt beschreven in al de naaktheid van het bedrog en de leugen die er bij te pas kwamen¹⁾, en het was met de staatsgreep niet afgelopen.

Terwijl Thiers, zoals wij zagen, van mening is dat Bonaparte zich tot 1804 toe, tot aan de ongelukkige geschiedenis van de hertog van Enghien, als een wijze aan het hoofd van de staat gedroeg, laat Lanfrey uitkomen met hoeveel list en woordbreuk de Eerste Consul in de jaren na de 18de Brumaire de beperkingen waaraan zijn macht nog blootstond, opruimde; wat een ongeduld hij tegenover alle kritiek, tegenover alle onafhankelijkheid, aan den dag legde. Het spreekt vanzelf dat hij zich niet schouderophalend afmaken zal van de protesten der beginselvaste republikeinen die nog in de vertegenwoordigende lichamen zaten. Dat die de publieke opinie niet meer achter zich hadden, is voor hem, en men mag hem deswegen doctrinair of een studeerkamerliberaal noemen, niet genoeg. Zeker, het was het volk dat door zijn gulle bijval Bonaparte in staat stelde om de parlementariërs en journalisten onschadelijk te maken. Maar het volk zou bedrogen uitkomen! Trouwens (zo redeneert Lanfrey), er zijn methoden die door niets verontschuldigd worden.

Laat mij hiervan één voorbeeld nemen in een geval waarover ik Bignon reeds kort aanhaalde²⁾, en verder heel Lanfrey's bespreking van het constructieve werk van Bonaparte als Eerste Consul ter zijde laten; ik kom daar in ander verband nog op terug.

Er waren ook in die eerste jaren samenzweringen geweest, en vlak vóór Kerstmis 1800 was er op de weg waarlangs de Eerste Consul naar de Opera reed, een „helse machine” ontploft: hij bleef ongedeerd, maar er vielen een aantal doden en gewonden. Bonaparte greep die gelegenheid aan om opruiming te houden onder de oppositie van links. In weerwil van veel tegenzin onder zijn naaste medewerkers (hij was nog lang niet de Keizer voor wiens woord alle tegenwerpingen zwegen) zette hij een buitengewone maatregel door: proscriptie, zonder vorm van proces, van een honderddertig bekende republikeinen —

¹⁾ Ik kom daarop later, onder Albert Vandal, uitvoeriger terug.

²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 35; Lanfrey, II, 264 vlg.

terroristen heetten zij voor de gelegenheid; maar onder hen waren er vrijwat, die enkel beginselvaste tegenstanders waren, mannen bijvoorbeeld, die zich op de 18e Brumaire, een jaar tevoren, tegen zijn staatsgreep hadden zoeken teweer te stellen en die hij sedertdien haatte. De honderddertig werden geïnterneerd of gedeporteerd; de meesten zijn aan het klimaat van Guyana bezweken.

Maar een paar dagen na de maatregel had Fouché, de minister van politie, die geen ogenblik in de schuld van de republikeinen geloofd had, de ware daders van de aanslag ontdekt: 't waren tegenstanders van rechts, *chouans*, royalisten. De nieuwe arrestanten werden schuldig bevonden en ge Guillotineerd, maar de gedeporteerde Jacobijnen werden daarom niet in vrijheid gesteld. Bonaparte was veel te blij van hen af te zijn en hij had de voorzorg genomen, dat in het proscriptiebesluit de veiligheid van de staat, niet de aanslag van 24 December, als reden vermeld werd: lachend wees hij een lid van de Raad van State daarop, toen die de moed had om voor de onschuldige slachtoffers te komen pleiten.¹⁾

Ook Thiers vermeldt de feiten.²⁾ Hij veroordeelt het gedrag van Fouché, maar zegt van Bonaparte zonder een woord van afkeuring, dat hij zich om „de geschonden vormen” weinig bekreunde, nu hij maar van „de generale staf der Jacobijnen” ontslagen was. Leest men de bijzonderheden bij Lanfrey, dan voelt men pas recht de wreedheid en afschuwelijkheid van een dergelijke willekeur, en Thiers' uiting, later, over Bonaparte's „*coeur généreux et bon*” krijgt een wonderlijke klank.

Napoleon en de onttroning der Spaanse Bourbons (1808)

Er is één incident in Napoleon's loopbaan, dat enkel door de meest overgegeven aanhangers³⁾ verdedigd wordt, waarvan de indruk hem in de tijd zelf al onnoemelijk veel kwaad deed,

¹⁾ Ik waarschuw even, dat ik deze bijzonderheid voor rekening van Lanfrey laat, die hier zijn bron niet vermeldt; zeker wel *mémoires*. ²⁾ I, 211 b.

³⁾ B.v. door Prins Napoleon (vgl. hierna, 169); anderen die 't veroordelen, leggen toch veel nadruk op de verwerpelijkheid van de Spaanse Bourbons en op Napoleon's overtuiging dat hij daar beter werk kon doen dan zij (b.v. Vandal, vgl. hierna, 263).

en dat in zijn gevolgen bijgedragen heeft tot zijn val. Ik bedoel de onttroning der Spaanse Bourbons in 1808. Wij zagen al dat noch Bignon noch Armand Lefebvre hun afkeuring verbergen ¹⁾.

De oude, zwakke koning van Spanje, Karel IV (een Bourbon, lijnrecht afstammeling van Lodewijk XIV, wiens kleinzoon in 1700 na het uitsterven van de Spaanse Habsburgers de Spaanse troon had verworven), — Karel IV had onder invloed van zijn vrouw en haar minnaar Godoy, de eerste-minister (Prins van de Vrede was zijn ietwat belachelijke titel), steeds, in weerwil van het lot van zijn bloedverwant Lodewijk XVI, aan het bondgenootschap met Frankrijk vastgehouden. Hoe weinig hierop te bouwen viel, had Napoleon echter in 1806 ontdekt, toen Godoy, menende dat de oorlog met Pruisen het graf van de Keizerlijke grootheid graven zou, zijn heimelijke vijandigheid geopenbaard had — net te vroeg! want de slag bij Jena was onmiddellijk gevolgd en hoe haastig Godoy ook terugkrabbelde en hoezeer hij zelfs in het zenden van een Spaans legercorps naar de Oostzee toestemde om zich te doen vergeven, de Keizer had niet vergeten. Na de val der Bourbons in Frankrijk en in Napels (waar hij zelf ze verdreven had) leek hem het voortbestaan der met de Bonapartes rivaliserende dynastie (want zo zag hij het nu) toch reeds een gevaarlijke anomalie. Daar kwam nog bij, dat het slappe wanbestuur van Karel IV en Godoy Napoleon kwetste — ik zou haast zeggen in zijn eerbied voor het vak, en hem ook in zijn belang trof, daar het Spanje's waarde als bondgenoot vernietigde.

Nu eindelijk was het ogenblik gekomen waarop Napoleon zijn aandacht aan Spanje geven kon, en de oplossing waartoe hij zich gedreven voelde, was de meest radicale: de onttroning van de Bourbons en hun vervanging door een van zijn broers. Wel had zich Ferdinand, de troonopvolger, tot hem gewend. Diens onmin met zijn moeder en poging om zijn vader de ogen te openen hadden aanleiding tot een schandaal gegeven, waarin de Spaanse opinie hartstochtelijk zijn zijde koos, bereid met hem van de grote Napoleon uitredding te verwachten. Maar Ferdinand toonde zich in die familietwist van een jammerlijke

¹⁾ Vgl. hiervoor, 34 en 47.

zwakheid en verraderlijkheid, en al ontnuchterde dat het Spaanse volk niet, dat Napoleon weinig lust had met hem in zee te gaan, is niet onbegrijpelijk. Het erge is de manier waarop hij zijn plan doorzette.

Hij had al troepen in Spanje, op doortocht naar Portugal, waar de Engelsen geland waren (begin van grote dingen!). Meer en meer Fransen kwamen binnen en minder en minder trokken verder naar Portugal. Uitleg werd daarbij niet gegeven. Het opperbevel over die troepen in Spanje was aan Murat opgedragen, die echter niet te horen kreeg wat Napoleon vóór had. Opeens brak toen, in die met angst en onzekerheid geladen atmosfeer, een oproer uit tegen het jammerlijk drietal, echtbaar en minnaar, en de Koning werd, te Aranjuez, gedwongen afstand ten gunste van Ferdinand te doen. Napoleon dacht er geen ogenblik aan zich daardoor van zijn voornemen te laten afbrengen en hij bleef vooreerst Karel IV erkennen. Onder Franse bescherming kwam deze, steeds vergezeld van zijn vrouw en Godoy, op de afgedwongen afstand terug: die verklaring werd nu een wapen in Napoleon's hand tegen Ferdinand. Maar hij wachtte zich wel deze, zolang hij zich temidden van zijn Spanjaarden bevond, de hoop te benemen, dat hij bij de afrekening de Keizer aan zijn zij zou vinden. Murat werd steeds in het duister gelaten, maar ondertussen had Napoleon Savary naar Spanje gezonden, de man die hij bij voorkeur voor delicate gevallen (men zou ook kunnen zeggen: voor het vuile werk) gebruikte, de man van wie hij verklaarde: als ik Savary gebod zijn vrouw en kinderen om te brengen, weet ik dat hij het zonder aarzelen doen zou... Savary's taak was het, de onnozele Ferdinand met een zoet lijntje naar Frankrijk te lokken. Te Bayonne zou Napoleon in het geschil tussen hem en zijn ouders bemiddelen.

De Koning en de Koningin, met Godoy, werden daar gebracht en ook Ferdinand, nog steeds de lieveling, de hoop, van zijn volk, begaf er zich heen, niet anders denkende dan dat Napoleon hem in zijn pas verworven grootheid zou bevestigen. Maar er wachtte hem een hinderlaag. Hij was er gevangene en kreeg onmiddellijk te horen dat hij van zijn kroon moest afzien. Met een soort duivels genoeg (als men Lanfrey geloven wil) sloeg

Napoleon het onstichtelijk toneel van de driftige woordenwisseling tussen vader en zoon ga. De oude Karel wierp zich in zijn armen als van een redder; Ferdinand sribbelde lang tegen, maar laf als hij was, bezweek hij ten slotte voor de regelrechte bedreiging van zijn leven die Napoleon uitte, en erkende het koningschap van zijn vader. Deze droeg het nu aan Napoleon over, die er Joseph mee begiftigde; een *junta* van Fransgezinde Spanjaarden bevestigde te Bayonne die keus. Ferdinand en zijn broers bleven in Frankrijk onder toezicht. Het was een kenmerkend ironische beschikking van Napoleon dat hij Talleyrand uitkoos voor de „eervolle” taak (zo schreef hij) om hun op zijn landgoed gastvrijheid te verlenen; Talleyrand, die tegen heel de strekking van zijn buitenlandse politiek al lang in oppositie was en die in het bijzonder dit Spaanse avontuur afkeurde, ofwel een dubbel spel speelde en terwijl hij Napoleon in werkelijkheid tot de daad geprest had, slechts tegenover de buitenwacht poogde zijn eigen verantwoordelijkheid ervan te scheiden: daaromtrent zoals over heel die gecompliceerde figuur, bestaan verschillende meningen, maar ook in het laatste geval zal de opdracht de bedoeling gehad hebben Talleyrand te compromitteren.

De afschuw in Europa was groot. Maar het bleef niet bij de schrik van de oude dynastieën voor zo'n omspringen met één hunner door die zoon van de Revolutie, zoals Napoleon zich hier weer meende te tonen. Erger nog was de hevige weerslag in Spanje zelf, waar men de Fransen niet kwaad gezind was geweest, zolang men denken kon dat zij Ferdinand steunen zouden, maar waar het verraad van Bayonne zoveel te erger tegen hen uitviel. Nog vóór de tragikomedie daar was afgelopen, was het de 2de Mei 1808 te Madrid tot een oproer tegen de Franse bezetting gekomen. Murat onderdrukte het bloedig, en Napoleon twijfelde niet of „die goede les”¹⁾ zou voortaan rust verzekeren. Hij had grote plannen met Spanje. Als hij de Bourbons zo verachtelijk opzij schoof, was het om vervolgens onder zijn eigen auspiciën (Joseph zou in werkelijkheid immers maar zijn stadhouder zijn) een waarlijk modern regiem in dat

¹⁾ Aldus schreef hij op 6 Mei: Lanfrey, IV, 297.

achterlijke monnikenland in te voeren. Hij zou hen „regenereren”, beloofde hij de Spanjaarden; hun kinderen zouden hem zegenen. Zijzelf deden het in ieder geval niet. *Dos Mayos* werd voor de Spanjaarden een wapenkreet (men denke aan het schrikwekkend tafereel van haat en verzet, waartoe Goya's fantasie de terechtstellingen op die dag vervormde) en een volksofstand organiseerde zich over het hele land, die, geleid door de edelen, aangevuurd door de geestelijken, Joseph's koningschap van het eerste ogenblik af tot een hopeloze onderneming maakte, en een keer zou betekenen in de geschiedenis van Napoleon. Spanje, met de Engelsen present, bleef een voortdurende druk op zijn systeem, en even erg als het militaire aspect was de morele indruk in Duitsland en elders.

Vrijwel alle schrijvers, ik zei het al, erkennen de begane fout. Wel verschilt de toon. Met koude verachting bespreekt Lanfrey het hele bedrog; punt voor punt rafelt hij het uiteen om de verraderlijke opzet te doen uitkomen. En waar hij vooral meer dan Thiers de nadruk op legt, dat is het uitsluitend geloof in brute macht en geweld waarvan Napoleon uitgaat, de minachting voor een volk als zodanig, de verzekerdheid dat elk volk zich kneden laat als men maar een harde vuist gebruikt. Hierbij brengt hij één wel zeer merkwaardige bijzonderheid naar voren.

In het *Mémorial de Ste. Hélène* wordt een brief meegedeeld,¹⁾ die Napoleon tussen het oproer van Aranjuez en de samenkomst te Bayonne aan Murat geschreven zou hebben (29 Maart). Ofschoon zij er geen minuut van aantreffen en het oorspronkelijk onder de papieren van Murat ook niet voorkwam, namen de uitgevers van de grote correspondentie het stuk als authentiek op: immers door Napoleon op St. Helena aan Las Cases meegedeeld. Als men de rest van de geschiedenis kent, vormt het niettemin wonderlijke lectuur. Het blijkt uit Napoleon's brieven van dag tot dag, (maar die bij de publicatie van het *Mémorial* natuurlijk nog onbekend waren), aan Murat, aan Savary, dat de Keizer de draden van de intrigue vast in handen

¹⁾ Onder de datum 12 Juni 1816.

had en alles bestuurde. In deze éne brief daarentegen zien wij hem in twijfel; hij kapittelt Murat omdat die hem omtrent de staat van publieke opinie in Spanje verkeerd inlichtte; hij waarschuwt hem, niet te snel door te tasten; hij voorspelt heel de hardnekkige weerstand van het Spaanse volk en doorziet de vurige geestkracht waarvan het blijk zou geven. Er klopt hier iets niet. Wat moeten wij ervan denken?

Thiers, die de andere brieven van Napoleon reeds kende, heeft het probleem als zodanig ontwaard en wijdt er een appendix aan. ¹⁾ Een vervalsing? (zo vraagt hij zich af). Maar de brief draagt zozeer de kenmerken van Napoleon's stijl! Zou Napoleon zelf hem op St. Helena in elkaar gezet hebben om de grofste misslag van zijn regering te verontschuldigen? Ook die oplossing verwerpt Thiers, ten eerste omdat er één klein feitje juist in vermeld wordt, dat Napoleon dàar moeilijk meer voor de geest kon staan; maar ook, omdat de grote Keizer voor zo'n kunstgreep te veel trots bezat. ²⁾ Hij redt zich dan uit de moeilijkheid door aan te nemen dat Napoleon op grond van bepaalde informatie een ogenblik van twijfel doorgemaakt en toen de brief geschreven maar nooit verzonden heeft; het niet verzenden moet hij dan op St. Helena vergeten zijn . . .

Schamper spot Lanfrey ³⁾ met de strijd tussen kritische zin en afgoderij, die zich in de geest van Thiers afgespeeld heeft. Zo'n gewrongen conclusie! maar die hem toeliet nog „de bijna bovennatuurlijke” scherpziendheid te roemen, waarvan, al was het zonder practisch gevolg, zijn held blijk gaf . . . Terwijl het toch zo duidelijk is dat Napoleon hier één van zijn gewone streken uitgehaald heeft om zich precies die schijn toe te eigenen en de schuld van zijn vergissing te schuiven op een ander, die hem met rooskleurige informatie misleid zou hebben, op Murat, die niet meer tegenspreken kon toen hij, Napoleon, dat fraaie stuk bijeendichtte, omdat hij dood was, gefusilleerd door de Oostenrijkers. Teveel trots? Alsof Napoleon het vervalsen niet gewoon was: dagelijks liet hij in de *Moniteur* diplomatieke berichten, buitenlands nieuws, Kamerdebatten, vervalsen, en iedere

¹⁾ Achter in deel II; deel VIII van de Parijse uitgave.

²⁾ II, 663 b. ³⁾ IV, 265 vlg.

regel van die lijvige *mémoires* van St. Helena is een leugen.

Aldus Lanfrey. Dat hij gelijk had op het punt van de valsheid van het stuk, valt wel niet te betwisten. Anders staat het met de vraag of Napoleon zelf de auteur geweest is: die durf ik niet beslissen.¹⁾

Napoleon en de ontvoering van Pius VII (1809)

Ik voer nog een geval aan, dat verwantschap met het besprokene vertoont: het betreft wel geen vervalsing, het toont alleen, dat de schuld op anderen schuiven bij Napoleon niets ongewoons was, terwijl het tevens bij Thiers nogmaals een zekere goedgelovigheid verraadt.

In 1809, toen Rome en de Kerkelijke Staat al een jaar lang door Napoleon's troepen bezet waren en feitelijk door hem werden bestuurd, was de verhouding met de Paus, dezelfde zachtmoedige Pius VII, met wie hij het Concordaat gesloten had en die naar Parijs gekomen was om hem te kronen, zo gespannen geworden, dat Napoleon's niet zo heel ruim geduld uitgeput was, en hij besloot de weerspannige uit Rome te verwijderen. Over de beschouwing van Napoleon's gedragingen in het kerkelijk vraagstuk zal ik weldra meer zeggen; nu alleen over de vraag of hij werkelijk tot die ontvoering besloten had.

Toen de Keizer te Schoenbrunn, waar hij na Wagram geruime tijd vertoefde, het gebeurde feit vernam, toonde hij zich zeer verstoord. „Je suis fâché qu'on ait arrêté le Pape; c'est une grande folie. Il fallait arrêter le cardinal Pacca et laisser le Pape tranquille à Rome.” Thiers, die deze brief (van 18 Juli 1809, aan Fouché) in een noot publiceert, schrijft dan ook, dat Napoleon „zeer betreurde dat men zich zo'n gewelddaad had veroorloofd.”²⁾ Maar Thiers had vlak tevoren andere brieven

¹⁾ Ph. Gonnard, *Les origines de la légende Napoléonienne* (Parijse „thèse”, 1906), vestigt er de aandacht op, dat het stuk, waarvan hij de valsheid zonder meer aannemt, met andere valsc stukken reeds in 1819, dus nog bij het leven van Napoleon en enige jaren vóór het verschijnen van het *Mémorial*, gepubliceerd is in het tijdschrift *La bibliothèque historique*. Het stuk komt ook voor in de door een ander van de metgezellen op St. Helena, Montholon, later (in 1847) uitgegeven *Récits de la captivité*, en wel als hem in 1819 (toen Las Cases reeds lang weg was) door Napoleon gedictceerd. Het betoog van Gonnard, blz. 110 vlg., dat Napoleon daarom niet zelf de vervalser geweest kan zijn, overtuigt mij niet.

²⁾ III, 212 b.

uit Schoenbrunn meegedeeld, van een maand vroeger, en daarin schreef Napoleon (aan Murat, die nu te Napels als Koning zetelde en die met het toezicht op de zaken van Rome belast was): „Ik heb u reeds doen verstaan dat het mijn bedoeling is dat er te Rome krachtig worde opgetreden en dat men voor geen vorm van weerstand uit de weg zal gaan . . . Als de Paus, tegen de geest van zijn ambt en van het Evangelie, oproer preekt en zich van de onschendbaarheid van zijn woning bedient om circulaires te laten drukken, moet men hem arresteren . . . Philips de Schone ¹⁾ liet Bonifacius arresteren, Karel V hield Clemens VII lange tijd gevangen, en die hadden nog minder gedaan.” Dit was de brief op grond waarvan de Franse auto-reiteiten te Rome handelden. Thiers zegt ervan dat Napoleon naderhand betreurde die instructie gegeven te hebben.

Heel anders is de interpretatie van Lanfrey. Hij merkt op dat het bevel, ofschoon zo strikt, toch algemeen gehouden was en iets aan het initiatief van de onderhebbenden overliet.²⁾ Hij twijfelt niet of dat was opzet: zie maar, achterna wast de Keizer zich de handen in onschuld. In de brief van 18 Juli aan Fouché betreurt hij niet zoals Thiers zei, die instructie gegeven te hebben; hij doet alsof hij geen instructie gegeven had. In een brief aan Cambacérès, die Lanfrey aanhaalt, gaat hij een stap verder: ³⁾ „De verwijdering van de Paus uit Rome is zonder mijn bevelen en tegen mijn zin geschied.” Eigenaardig dat hij er dan in berustte. Het is trouwens een flagrante onwaarheid. Maar dit behoorde tot zijn systeem: in de zaak van Enghien had hij zich verscholen achter beweerde te grote voortvarendheid van Savary; in die van Spanje van Murat; ditmaal was het Miollis, de gouverneur van Rome, die het odium moest dragen van een daad, die Napoleon zonder enige twijfel gewild had. ⁴⁾

¹⁾ Koning van Frankrijk, 1285-1314.

²⁾ Bignon, opnieuw typisch de ambtenaar, weigert daarom het als een instructie te beschouwen. Een *instructie* van Napoleon, zegt hij, zou de uitvoerders hebben genoemd, de plaats van hechtenis en de reisroute aangegeven, enz.

³⁾ Lanfrey, V, 16.

⁴⁾ Men zou hier kunnen vergelijken met Elizabeth van Engeland, die ook graag haar dienaren voor hachelijke gevallen liet opdraaien. Het bekendste, maar lang niet het enige, is dat van haar woede tegen Davison, omdat die zonder haar machtiging het bevel voor de executie van Maria Stuart zou hebben doorgegeven.

Vóór ik van Lanfrey afstap, nog één punt van wijdere strekking.

Tot de bekende episodetjes in het leven van Napoleon is altijd blijven behoren zijn ontmoeting met Goethe, tijdens de bijeenkomst te Erfurt, in 1808. De omgang met zijn vriend van Tilsit, weldra zijn vijand, de Tsaar; de hulde hem bewezen door de talrijke Duitse vorsten, feitelijk zijn vazallen, verscheidenen wie hij de koningstitel bezorgd had; de stille tegenwerking die Talleyrand zich veroorloofde — dat alles heeft het treffen tussen de Keizer en de Dichter niet doen vergeten. Het is de moeite waard na te gaan hoe verschillend de historische beschouwing hiervan zijn kan.

Lees Thiers, ¹⁾ en gij zult nauwelijks raden dat er misschien ergens iets niet in de haak was. Hij beschrijft hoe Napoleon op een soirée van de hertog van Saksen-Weimar (wiens minister Goethe, naar men weet, was) zich langdurig met Goethe en Wieland onderhield. Hij sprak over Tacitus, in wiens donkere schildering van de Romeinse Keizertijd hij verklaarde niet te geloven, over Werther, was uitermate gracicus, „en liet de beide eminene letterkundigen zien dat hij het adellijkst gezelschap om hunnentwil in de steek liet”. Ten slotte: „il les quitta flattés comme ils devaient l'être d'une si haute marque d'attention.” Hij verleende hun vervolgens de orde van het Legioen van Eer, „distinction qu'ils méritaient à tous les titres, et qui, accordée à de tels personnages, ne perdait rien de son éclat.”

Men zou zich in deze stijl een berichtje in de *Moniteur* kunnen denken. Thiers is blijkbaar doordrongen van de eer die Goethe te beurt viel. Hij neemt zelfs geen aanloop tot een lyrische ontboezeming, zoals er toch ook vele geschreven zijn, over de Man van de Daad en de Man van de Gedachte, die elkaar daar van aangezicht tot aangezicht aanschouwden en elk zichzelf eerden door de ander naar waarde te schatten. Natuurlijk, voor Thiers, die geen of weinig Duits kende, was Goethe niet veel meer dan een naam, en Napoleon was niet alleen zijn held, maar hij hield hem voor een grote geest ook. Ettelijke hoofd-

¹⁾ II, 583 b vlg.

stukken tevoren had hij de staat van de Franse letterkunde onder Napoleon besproken en niet anders gekund dan erkennen dat het daarmee niet fraai gesteld was.¹⁾ Chateaubriand, zeker, dat was tenminste een schrijver, al moest Thiers niets hebben van dat heimwee naar het verleden. Maar, zo barst onze nuchtere auteur op eenmaal los, „die eeuw *had* een onsterfelijk schrijver, onsterfelijk als Caesar: dat was de soeverein zelf, groot schrijver omdat hij een grote geest was, bezielde redenaar in zijn proclamaties, bezinger van zijn eigen daden in zijn legerberichten, machtig uiteenzetter in zijn talloze brieven, artikelen in de *Moniteur*”, enzovoort. — „Singulière destinée de cet homme, d'être le plus grand écrivain de son temps, tandis qu'il en était le plus grand capitaine, le plus grand législateur, le plus grand administrateur.” Geen wonder dan dat in het oog van Thiers bij de ontmoeting tussen Napoleon en Goethe de eer aan Goethe was.

Dat Lanfrey niet zwijmelen zal bij de gedachte dat een groot dichter door Zijne Majesteit de Keizer der Fransen onderscheiden wordt, kunnen wij ons licht voorstellen. Maar bij al wat wij hem reeds op de voor Thiers zo verblindende grootheid zagen afdingen, kwam nog dat hij (en daarmee bevond hij zich in het gezelschap van Mme. de Staël en Chateaubriand en Quinet) Napoleon een funeste invloed op het letterkundig leven van Frankrijk toeschreef.

Voor Thiers was het een reden om Napoleon te beklagen, dat hij geen schitterender literatuur om zich heen zag opbloeien. Hij gaf zich toch moeite genoeg: bekroningen, jaargelden; hij verlangde van elke klasse van het Instituut een rapport over de gang van letteren en kunsten, en toen in de Raad van State de voorzitter van de klasse der letteren hem zijn rapport („eenvoudig, krachtig, verheven”) had voorgelezen, antwoordde hij met een paar korte zinnen waarvan Thiers zegt: „Wanneer regeringen zich met de werken van de menselijke geest willen bemoeien, laat ze het dan met die grootsheid doen . . . en bovendien kon Napoleon die vruchtbaarste van alle aanmoedigingen verlenen, de goedkeuring van het genie.”²⁾

¹⁾ II, 363 b. ²⁾ II, 364 a.

Lanfrey daarentegen stelde Napoleon's despotisme verantwoordelijk voor de doodsheid van het letterkundig landschap. Bekroningen?! Wie kan de lijst van namen lezen zonder lachen! En de twee grote figuren, Chateaubriand (van wie Thiers dit hier niet vermeldt) en Mme. de Staël (die hij in dit verband helemaal niet noemt) in ongenade, omdat zij te onafhankelijk waren, omdat zij de geest stellen durfden boven de macht en niet in het stof kropen voor het succes. In Duitsland moest Mme. de Staël nieuwe horizonnen zoeken voor de Franse geest die in dat regiem als in een kerker opgesloten zat; ¹⁾ haar boek (*De l'Allemagne*, 1810) werd verboden en Savary, nu minister van politie, Savary, „le héros de tant de besognes basses ou sinistres”, schreef haar een onbeschofte brief, waarin tussen de schimpscheuten door als grond werd opgegeven dat haar boek *niet Frans* was. De pers, door Napoleon als „een openbare functie” beschreven, gekneveld, weldra maar één blad per departement toegelaten, ook wetenschappelijke of kerkelijke, kortom alle, bladen aan de willekeur der censuur onderworpen; en jaargelden? ja, door de Keizer toegestaan, maar ten laste komend, volstrekt naar de inval van het ogenblik, van een of andere periodiek die zich koest hield en betaalde. Wat welig bloeide in Frankrijk, dat was slechts de officiële vleitaal en de officiële retoriek.

„Sire”, aldus sprak de president van de Senaat Napoleon na Tilsit toe: „dit zijn wonderwerken waarvoor de waarschijnlijkheid eeuwen geëist zou hebben, en waartoe enige maanden Uwe Majesteit genoeg zijn geweest . . . Men kan Uwe Majesteit niet waardig prijzen. Uw glorie is te hoog. Men moet zich op de afstand van het nageslacht stellen om uw onmetelijke verheffing gewaar te worden.” En de president van het Hof van Beroep: „Napoleon staat boven de menselijke geschiedenis. Hij staat boven de bewondering; slechts onze liefde kan zich tot hem ophffen.” En een prefect: „Al die dingen gaan waarlijk ons vermogen te boven. Slechts het verbaasde stiiuzigen dat de bewondering ons oplegt, kan ze uitdrukken.” ²⁾

¹⁾ Lanfrey, V, 306. ²⁾ IV, 178.

Maar het valse pathos en de holle rhetoriek zijn nog weerzinwekkender dan die hyperbolen. Als Napoleon zijn Fransen nog weer eens heeft opgeroepen hem hun liefde te bewijzen en hem de nodige steun te geven ditmaal voor het „ordeherstel” in Spanje, dat „de veiligheid van hun kinderen verzekeren” moet, antwoordt dezelfde voorzitter van de Senaat: ¹⁾ „De anarchie, dat blind en verscheurend monster, waarvan Napoleon’s genie Frankrijk verlost heeft, heeft midden in Spanje haar fakkels doen ontbranden en haar schavotten opgericht. Engeland heeft zich gehaast er zijn phalanxen in te werpen en zijn standaarden onder de afzichtelijke vaandels van de satellieten der Terreur op te zetten. Des Keizers arm zal de Spanjaarden bevrijden. Ach! wat moeten de koninklijke schimmen van Lodewijk XIV, van Frans I en van de grote Hendrik een troost putten uit dat edelmoedige besluit van Napoleon . . . De Fransen zullen antwoorden op zijn geheiligde stem. Hij vraagt om een nieuw pand van hun liefde. Met wat een gloed in ’t hart zullen zij hem tegemoet snellen.” Dat was de toon van het tijdvak. Hoezeer viel Chateaubriand daar uit — en het was zijn onsterfelijke verdienste — toen hij in zijn *Mercure*, al was het verscholen in een boekbespreking, durfde schrijven: ²⁾

„Wanneer men in de stilte der vernedering nog slechts de keten van de slaaf en de stem des verklikkers hoort weerklinken, wanneer alles voor de tyran beeft en het even gevaarlijk is zijn gunst te verwerven als zijn ongenade te verdienen, verschijnt de geschiedschrijver belast met de wraak der volken. Vergeefs gedijt Nero, in het Rijk is Tacitus reeds geboren . . .”

Het blad ging van hand tot hand; de moedige woorden werden verslonden. De jonge Guizot komt te Coppet aan en kent ze van buiten: hij moet ze voordragen voor Mme. de Staël en haar vriendenkring, die ademloos toeluisteren. ³⁾ Maar de censuur smooit dat geluid meteen en de lucht is weer vol van de weë galm der huichelaars en der vleiers. „Napoleon”, schrijft Lanfrey, „had in zijn opgang al begrepen hoe die valse rhetoriek

¹⁾ IV, 398 vlg. ²⁾ IV, 192. Hiervóór, blz. 8, reeds een toespeling op dit befaamde artikel.

³⁾ P. Gautier, *Mme. de Staël et Napoléon*, (1902).

zijn valse grootheid kon bevorderen, en hij had haar dan ook aangemoedigd zelfs door het voorbeeld te geven.”

Behoef ik te zeggen dat het mij niet minder partijdig lijkt in Napoleon als spreker en schrijver slechts een holle rederijker te willen erkennen dan om hem de grootste schrijver van zijn eeuw te noemen? Maar het zal nu tenminste duidelijk zijn dat Napoleon's onderscheiden van Goethe een man als Lanfrey hoogstens een schouderophaling waard was. En er kwam bij dat Napoleon Goethe's vaderland verdrukte en vernederde; zo althans zag Lanfrey het; dat ook hierover andere opvattingen mogelijk zijn, zal later blijken. In ieder geval is het begrijpelijk (maar een Fransman moet zijn geest al door het liberalisme van Mme. de Staël hebben laten bevruchten om het te begrijpen!), dat Duitse patriotten het te Weimar vertoonde schouwspel pijnlijk hebben gevonden. Er zijn zowaar Duitsers geweest, zegt Lanfrey, die Goethe roemden omdat hij zich boven die lage aardse tegenstellingen wist te verheffen; zij mochten een voorbeeld nemen aan de dichter zelf, die aan Eckerman slechts, verontschuldigend, zei dat het niet ieders taak is, te strijden. In zijn herinnering aan het gesprek met de Keizer tekent Goethe op, en niet zonder ingenomenheid, dat deze, na hem een paar ogenblikken zwijgend te hebben aangezien, uitriep: „Vous êtes un homme, monsieur de Goethe.” Het commentaar van Lanfrey luidt ¹⁾: „Certes l'éloge était grand et mérité. Mais en reconnaissant que Goethe était en effet un homme dans la plus haute acception du mot, on doit ajouter qu'en cette circonstance il n'était qu'un chambellan.”

Al heeft Thiers het ook nog zo vaak over het steeds drukken-der despotisme van Napoleon en over de nadelige gevolgen daarvan voor de Franse samenleving, — leest men schrijvers als Quinet en Lanfrey, dan is het soms alsof de oudere voor geestelijke vrijheid toch het rechte gevoel niet had. En die indruk krijgt men opnieuw, als men zich verdiept in een ander werk dat tegen het eind van Napoleon's III regering verscheen, en waarin in 't bijzonder de verhouding tussen de Eerste Consul Keizer en de kerk werd nagegaan.

¹⁾ IV, 410.

VIERDE HOOFDSTUK

GRAAF D'HAUSSONVILLE

Napoleon's kerkelijke politiek is al een keer of wat ter sprake geweest, en wij hebben gezien dat de opvattingen onderling sterk verschillen. Toch krijgen wij met d'Haussonville voor het eerst een stelselmatige en grondige behandeling van een standpunt uit dat ik, hoe liberaal het zij, vóór alles religieus zou willen noemen, en als wij Bignon, of liever nog Thiers, als typisch voor het werelds, etatistisch standpunt nemen, kunnen wij vergelijken. Maar laat mij, om de lezer te oriënteren, beginnen met een overzicht, zo louter feitelijk, dat alle schrijvers, van welke richting ook, het zouden kunnen beamen.

De Consul-Keizer en de kerk, 1801—1814

De Revolutie was begonnen met te pogen de kerk, ondanks de protesten waaraan Pius' voorganger, Pius VI, het niet had laten ontbreken, een kant en klare kerkorde op te dringen, de *Constitution civile du clergé*; een poging die enkel tot vervolging, en binnen de kerk tot verwarring, tot een compleet schisma, geleid had. Zij was in 1795 opgegeven en de staat had de handen volledig van de kerk afgetrokken; zo heette het althans, maar in werkelijkheid was de kerk er onder het nu vigerende regiem van scheiding niet beter aan toe. De geestelijkheid voelde zich bitter miskend en mishandeld, en haar stemming jegens de Republiek was dan ook vijandig. De verzoening door het Concordaat was voor Bonaparte kostbaar, omdat zij hem de dankbaarheid van de geestelijkheid bracht, die trouwens door de erkenning van zijn recht op de benoeming der bisschoppen aan zijn invloed onderworpen werd. Die dankbaarheid, die ook de Paus gevoelde, en die zijn ergernis over de Organieke Artikelen waarvan de Eerste Consul de publicatie van het Concordaat onverhoeds deed vergezeld gaan, overleefde, was begrijp-

pelijk: de kerk werd in haar eenheid hersteld, zij kreeg een erkende positie in de staat en werd verlost van financiële zorgen, terwijl het enkele feit van de mislukking van de opzet der revolutionaire *Constitution civile* om de Franse kerk aan 's Pausen zeggenschap te onttrekken voldoening gaf. Maar er was meer! Om de kerk opnieuw te kunnen regelen liet Bonaparte het hele episcopaat door de Paus ontslaan — voor de ongeduldige dictator de gemakkelijkste manier om de tegenstand van royalistische zowel als „constitutionele” bisschoppen te breken, voor het aan de toekomst denkende Rome een ongedacht en nooit vertoond precedent van pauselijke gezagsoefening, een negatie van het ogenschijnlijk zegevierend Gallicanisme.

Hoe erkentelijk de Paus bleef, en hoezeer op goede betrekkingen met de machtige zoon van de Revolutie gesteld, bleek in 1804, toen hij zich liet pressen en, zij het niet zonder veel innerlijke strijd, naar Parijs kwam ten einde de tweede *Charlemagne* — ja de grotere *Charlemagne*! want Karel de Grote was maar in de pauselijke stad, in Rome, gekroond — tot Keizer te wijden. Maar daarna was de verhouding spoedig tot op het uiterste gespannen. De Paus was teleurgesteld dat zijn opzienbarende stap hem geen concessies op het punt van kerkelijke grieven of ambities opleverde, en daarna, na de geweldige uitbreiding in Napoleon's machtspolitiek door het neerslaan van Oostenrijk bij Austerlitz, had de onderwerping van Italië, met als gevolg de insluiting van de Kerkelijke Staat in het Franse systeem, de Paus ook als wereldlijk vorst alle reden gegeven om voor zijn onafhankelijkheid te duchten. Napoleon duldde geen neutraliteit binnen zijn machtsbereik. Na de overwinning prikkelde alle verzet tegen zijn wil en tegen zijn plannen voor de reorganisatie van Europa hem meer dan ooit.

Reeds in Februari 1806 schreef hij de Paus een brief vol klachten en terechtwijzingen en daarin die befaamde uitspraak: „Votre sainteté est souveraine de Rome, mais j'en suis l'empereur; tous mes ennemis doivent être siens.” De zachte Pius, in wie zoveel meer weerstandsvermogen school dan de machtige Keizer droomde, antwoordde fier: „er bestaat geen Keizer van Rome” en handhaafde zijn volledige soevereiniteit. Zo'n taal

kreeg Napoleon niet meer te horen, en nu van een zo zwakkel Moeilijkheden over de toepassing van het Continentaal Stelsel, die hij van al zijn bondgenoten en vazallen verlangde, kwamen de reeds reddeloos bedorven verhouding nog telkens verstoren.

In 1808 liet Napoleon heel de Kerkelijke Staat met Rome inclus bezetten. De protesthouding waarin de Paus daarna in zijn hoofdstad volhardde, ergerde hem onuitsprekelijk, en in 1809, weer na een overwinning, die Europa tot finale onderwerping scheen te brengen, na Wagram, vaardigde hij te Schönbrunn het decreet uit, waarbij hij in de volheid zijner bevoegdheid als nazaat van Karel de Grote, die indertijd de Pausen hun wereldlijke macht geschonken had, Pius van zijn soevereiniteit over de Kerkelijke Staat vervallen verklaarde. Toen deze hierop antwoordde met een excommunicatie, werd hij gevankelijk weggevoerd en, na een zwerftocht die hem tot in Grenoble bracht, te Savona aan de Golf van Genua (toen deel van het Franse Keizerrijk natuurlijk) geïnterneerd.

De Paus weigerde nu, als onvrij en verstoken van zijn kerkelijke raadslieden, enigerlei pauselijke functie te verrichten. De kardinalen toch waren, toen hij ontvoerd was, naar Parijs geroepen en luisterden met hun rode toga's Napoleon's hofleest op, terwijl het opperhoofd der kerk gevangen zat. De ijverigste voorstanders van het kerkelijk recht in het Heilig College echter, dertien in getal, vielen in Februari 1810 bij de Keizer in ongenade, omdat zij waren weggebleven van de receptie na zijn huwelijk met Marie Louise. Inderdaad zat daar veel aan vast. De ongeldigverklaring van het huwelijk met Joséphine was geheel buiten de Paus om door de Officialiteit van Parijs geschied. Dat geestelijke hof kon Napoleon natuurlijk niets weigeren, maar was het bevoegd tot zulk een uitspraak? De demonstratie der dertien scheen de wettigheid van het nieuwe huwelijk en van de gewenste troonopvolger in twijfel te trekken, en de Keizer was woedend. Zij moesten hun rode toga's afleggen — vandaar dat men hen voortaan „zwarte kardinalen” noemde — en werden hier en daar in Frankrijk geïnterneerd.

Er was althans één functie die alleen de Paus verrichten kon, en die voor de goede gang van zaken in de Franse kerk volgens

het Concordaat onmisbaar was, namelijk de „institutie” van door de Keizer „benoemde” bisschoppen, die slechts door die institutie bisschop werden. Reeds vóór zijn gevangenschap had Pius door het weigeren van de institutie vacatures laten voortbestaan in Duitsland, waar hij door de secularisaties na de vrede van Lunéville (1801) met veel van de vorsten overhoop lag; en wat Napoleon, die overigens ook in de Duitse zaken al dieper gemengd raakte, nog nader aanging, in Italië. In Februari 1810 liet de Keizer dus een *Sénatus-consulte* uitvaardigen, waardoor hij de Gordiaanse knoop meende te kunnen doorhakken. De annexatie van Rome bij het Franse Keizertrijk werd erin geregeld; Rome werd de tweede stad van het rijk; de troonopvolger, die nog geboren moest worden (maar over het geslacht van dat kind sprak de almachtige op een toon van stelligheid), zou Koning van Rome heten; een prins van den bloede zou steeds te Rome hof houden en de Pausen, voorzien van een rijke toelage en zich bij ede tot trouw jegens het Rijk verplichtend, zouden een deel van hun tijd aan 's Keizers zijde te Parijs verblijf houden, waarheen de pauselijke bureaux en colleges zouden worden overgebracht om voortaan door het Rijk bekostigd te worden. Was er kans om Pius tot aanvaarding van die regeling te krijgen? Napoleon meende van wel. Geplaatst tegenover zijn overweldigende macht niet alleen, maar geprest door tal van kardinalen en door de meerderheid van de Franse hogere geestelijkheid, hoe zou de Paus zich niet in het onvermijdelijke schikken?

Onverwachts bleek nu evenwel dat Pius veel scherper tegenover de plannen van de Keizer stond dan deze vermoedde. Napoleon had besloten zijn benoemelingen in de vacante bisschopzetels (er waren er nu al 27) ook zonder de kanoniek onontbeerlijke institutie te doen fungeren, door de kapittels der betreffende bisdommen te bewegen hun een vicariale machtiging te verlenen; de geestelijkheid, om welke redenen en met welke gevoelens dan ook, werkte mee, en ten slotte had de Keizer de benoemden gelast zich naar hun diocesen te begeven en er hun functies te aanvaarden. Dat was nog maar kort geschied toen, in de allerlaatste dagen van het jaar 1810, zijn politie

kennis kreeg van brieven, door Pius uit Savona gesmokkeld en gericht aan vertrouwde kanunniken in de kapittels van Parijs en van Florence, om hen aan te manen hun nieuwe, door Napoleon benoemde, maar door hem niet geïnstitueerde aartsbisschoppen op generlei wijze te erkennen en hun geen vicariale machtiging te verlenen. De ontdekking was niet geschikt om Napoleon tot concessies te stemmen; zij prikkelde hem tot barre woede-uitvallen (één is berucht gebleven: die nl. tegen zijn staatsraad Portalis, zoon van zijn vroegere minister van eredienst, en neef van de Parijse kanunnik; die laatste had zijn hart bij Portalis uitgestort, waarop deze de minister van politie enkel in algemene bewoordingen gewaarschuwd had dat er iets gaande was, zonder de naam van zijn bloedverwant te noemen: „heuler met mijn vijanden”, „verrader”, had Napoleon hem daarom in de volle Raad van State toegeschreeuwd en hem ten slotte, onder het beklemd en verlegen zwijgen van de anderen, de deur gewezen), tot harde strafmaatregelen tegen de onvoorzichtige kanunniken (opgesloten zonder termijn), en tot een nog strakker volhouden en nog onmatiger dwang tegenover zijn gevangene te Savona. De Paus werd van de weinige vertrouwden die hem nog gezelschap hielden, beroofd en onder de strengst mogelijke bewaking gesteld.

Tegelijk riep Napoleon een nationaal concilie naar Parijs bijeen met de bedoeling zijn programma kerkelijk te laten goedkeuren en daarmee de Paus pas recht het mes op de keel te zetten. Enige Franse bisschoppen, beducht voor nieuwe onheilen als men de machtige dorst weerstaan, — de dreiging op de achtergrond was de vorming van een nationale kerk, een afscheuring, en Napoleon die zich altijd met Karel de Grote vergeleken had, liet nu telkens de naam van Hendrik VIII van Engeland vallen — begaven zich nog vóór de opening van het concilie met goedkeuring van de Keizer naar Savona om Pius te bezweren in een schikking toe te stemmen. Zij kregen hem tot enige schoorvoetende toezeggingen, die zij op schrift stelden maar waarop hij half terugkwam zodra zij vertrokken waren.

Toch moesten beweringen omtrent een capitulatie van de Paus dienst doen om het concilie tot een uitspraak in de geest

van Napoleon te bewegen. Wat de Keizer wilde, was een regeling van de institutie, waardoor deze, indien de Paus ze onthield, door de metropolaan van het betreffende bisdom verleend zou kunnen worden. De hoofdzaak bleef voor hem zeker dat de Paus zich onderwerpen zou aan het *Sénatus-consulte* van Februari 1810, berusten in het verlies van zijn wereldlijke macht en zich schikken in de vergulde afhankelijkheid die hem werd aangeboden; maar daartoe zou hij vanzelf wel komen, als het verweermiddel van de institutie hem ontviel. Tot volslagen verrassing van Napoleon liep het echter ook op dat, voor het oog niet zo onredelijke punt al spaak. Hoe begerig de prelaten ook waren zijn wensen uit te voeren, hoeveel schrik de gevangenschap van de Parijse en Florentijnse kanunniken ook juist nog verspreid had, in de vergadering kwam de kerkelijke geest, die zich individueel meest koest hield, tot uiting. Meegevoel met de gevangene van Savona bracht een atmosfeer te weeg, waarin die oude, eerbiedige en angstige geestelijken tot een houding kwamen die henzelf verbaasde. Kortom, in weerwil van alle pogingen aangewend door de vertrouwensmannen van de minister van eredienst in de vergadering en van de voorzitter, niemand minder dan 's Keizers oom, kardinaal Fesch, bleek het onmogelijk het concilie ertoe te bewegen de tot een decreet verheven ontwerp-regeling van Savona (maar die door de Paus inmiddels naar wij zagen weer was verloochend) goed te keuren. Ja het verklaarde zich op het punt van de institutie incompetent.

Nog nooit had Napoleon zich in zijn eigen rijk, en dan nog wel door wat hij „mijn bisschoppen” noemde, zo gedwardsboomd gevoeld, en het was dus opnieuw: woede, strafmaatregelen en de lijn van zijn politiek nog strakker voorttrekken. Drie van de voornaamste „raddraaiers” van de oppositie (één hunner was de bisschop van Gent, met wie onze Willem I enige jaren later te stellen kreeg) werden zonder vorm van proces, zoals onlangs met de kanunniken geschied was, gearresteerd en gevangen gezet. Bij de overigen bracht er dat de schrik zo in, dat zij ten slotte in grote meerderheid hun goedkeuring hechtten aan het decreet dat zij zoëven verworpen hadden; 't is waar

dat men er nu voor gezorgd had, dat zij geen moed uit hun collectiviteit zouden putten: op raad van de nieuwe aartsbisschop van Parijs (die alleen uit vrees nu practisch als zodanig erkend werd) had de minister van eredienst de leden één voor één bij zich ten departemente ontboden.

Met het zo verkregen besluit togen nu de bisschoppen die al vroeger te Savona waren geweest nogmaals daarheen; ook een paar betrouwbare kardinalen, „rode kardinalen” natuurlijk! werden bij de Paus toegelaten. Die geestelijke afgezanten kregen Pius nu inderdaad tot concessies op allebei de hoofdpunten: de institutie, en de residentie van de Paus zelf op rijkskosten in Frankrijk. Napoleon, die het bericht hiervan gedurende zijn reis in ons land ontving, was echter over zekere reserves en pretenties in de pauselijke uitspraak nog ontevreden en gebod zijn geestelijke onderhandelaars, die al juichten over de bereikte vrede, dus nieuwe eisen te stellen. De Paus wilde nu echter van verdere toegevingen niet weten. Op dat oogenblik werd Napoleon's geest in beslag genomen door zijn plan van een veldtocht tegen Rusland, en hij stelde zich voor dat hij zijn volle wens zou kunnen opleggen, als hij straks met nieuwe lauweren bekroond en machtiger dan ooit daarvan terugkeerde. Om de Paus te Savona werd dus de ring van afzondering weer hermetisch gesloten, tot men hem in de zomer van 1812 plotseling naar Fontainebleau transporteerde.

Op het eind van dat jaar echter kwam Napoleon verslagen uit Rusland terug. Hij voelde zijn positie door het verlies van prestige geschokt en zag in die omstandigheden een gevaar in het ongeregelde van de kerkelijke kwestie, die hij eens door het Concordaat in zijn voordeel en voorgoed geregeld meende te hebben. Dezelfde onderhandelaars gingen nu dus naar Fontainebleau, maar weldra verscheen hier de Keizer zelf en in besprekingen die een paar dagen duurden, verkreeg hij van zijn gevangene de ondertekening van de preliminieren voor een nieuw concordaat, waarin zijn voornaamste denkbeelden, zij het in zwakker vorm dan hij vóór de Russische veldtocht verwacht had, belichaamd waren. Een voorwaarde echter waar Pius zich niet van af had laten brengen, was dat zijn kardinalen

onbelemmerd tot hem moesten kunnen komen. Niet zodra waren nu de zwarte kardinalen te Fontainebleau, of hij kwam tot het inzicht dat het nieuwe Concordaat een fout, neen een vergrijp aan de kerk was, en hij deelde Napoleon mee dat hij zijn handtekening terugnam. Nog vóór de Keizer zijn Duitse veldtocht aanving, die niet minder rampspoedig zou aflopen dan de Russische van het vorige jaar, woedde hij dus nogmaals tegen de kerk, liet één kardinaal arresteren, andere bedreigen, riep seminaristen uit de diocesen welker bisschoppen zijn ongenoegen hadden opgewekt, onder de wapenen.

Na de nederlagen van het jaar '13 volgde in 1814 de invasie. Opnieuw maakte Napoleon zich nu op tot onderhandelen, maar toen de Paus verklaarde enkel naar Rome terug te willen, liet hij hem uit Fontainebleau op weg gaan; een ogenblik hoop scheppend na een overwinning op de indringers, zond hij bevel hem weer vast te houden, een bevel dat hij herriep na een nieuwe tegenslag. Pas na de eerste abdicatie kon Pius werkelijk voet in zijn oude staten zetten. Het ontworpen Concordaat van Fontainebleau was nu natuurlijk van de baan. De betrekkingen tussen de Heilige Stoel en Frankrijk bleven geregeld door het Concordaat van 1801, en, daar een opwelling van de Restauratie om een nieuwe schikking te treffen nergens toe leidde, tot 1906 toe!

De schrijver en zijn boek

Graaf d'Haussonville behoorde reeds door zijn huwelijk met een dochter van de hertog de Broglie tot die liberale élite bij wie de nagedachtenis van Mme. de Staël in ere was. De Broglie toch, zelf in die kring een leidende figuur, was met een dochter van de grote schrijfster getrouwd. In zaken van religie was dat liberalisme mijlen ver verwijderd van het in Frankrijk altijd machtige voltairianisme, dat in zijn zelfverzekerdheid zo onverdraagzaam zijn kon, of van dat daarmee vaak samengaand werelds bureaucratisme, dat uit argwaan tegen de kerk haar onder staatstoezicht stellen wilde. D'Haussonville was trouwens persoonlijk gelovig katholiek. Zijn combinatie van liberalisme

en katholicisme wijst op de invloed van Lamennais, een invloed die ook na diens botsing met Rome voor trouwe katholieken vruchtbaar bleef, terwijl hij tegelijk ook in protestantse kringen doorstraalde. Montalembert's leus van „een vrije kerk in een vrije staat” kwam ook een werelds staatsman als Cavour te pas, maar als d'Haussonville haar gebruikt — hij doet het in zijn inleiding — kan men toch niet betwijfelen, of hij redeneerde van de kerk uit en stond de scheiding van de twee machten voor omderwille van de godsdienst. Intussen legde hij hiermee alleen al een zekere onafhankelijkheid tegenover Rome aan den dag, want in zijn *Syllabus errorum* had Pius IX die oplossing juist veroordeeld.

Onbewimpeld geeft hij dus in die inleiding aan, van welk standpunt hij geschreven heeft. Niet minder dan Quinet komt hij in verzet tegen de in zijn tijd gangbare verheerlijking van het Concordaat van 1801, maar zonder een zweem van diens ongeduldig afwijzen van het katholicisme of van Rome natuurlijk. Zowel de geestelijkheid als de ambtelijke wereld, merkwaardig genoeg, zijn met het Concordaat tevreden; de kerk houdt officieel de traditie ervan in ere. Maar volgens d'Haussonville trekt in die combinatie de wereldlijke overheid aan het langste eind en miskent de geestelijkheid in haar voldoening over stoffelijke voordelen de ware belangen der kerk. Hij richt zich, zonder dat met zoveel woorden te zeggen, en geheel in de geest van Lamennais, tegen de Gallicaanse, wereldlijke traditie van de Franse geestelijkheid, tegen haar zich neervlijen in de afhankelijkheid van het bestaande regiem. Dat dit in zijn dagen het regiem van Napoleon III was, doet eigenlijk niet ter zake, aangezien de geestelijkheid zich na iedere omkeer (en men had er in Frankrijk al enige beleefd!) met evenveel ijver schikte. Maar onder Napoleon III werd de lof voor de wijsheid van 1801, de geestdrift over het schone schouwspel van 1804 en het gezamenlijk schitteren van Paus en Keizer in de *Notre Dame*, natuurlijk met bijzonder welgevallen uitgebazuind, en d'Haussonville wil laten zien hoe die beschouwing zich enkel met de officiële phrascologie uit de tijd zelf kan voeden, dat wil zeggen met onwaarheid. Hij wil tot de waarheid daarónder

gaan, die in de ambtelijke correspondenties te vinden is, en dan tevens laten zien hoe de onstichtelijke tafrelen van 1809 en volgende jaren, waarover in zijn dagen de officiële redenaars liefst zwegen, in de oorsprong van de verbinding van kerk en staat al besloten lagen.

Het Concordaat

Napoleon, de hersteller der altaren; Napoleon, de redder der kerk; — Pius VII zelf werd niet moede het te getuigen, maar dat was dan ook voor d'Haussonville in de zuivere, zachte, door en door welmenende Pius een zwakheid. De Paus ging ervan uit, en evenzo dachten de meeste hoge geestelijken, dat de kerk na aan haar ondergang toe was. De Revolutie en de verwoestingen die zij op godsdienstig gebied had aangericht, de Revolutie komende na een eeuw van toenemend scepticisme, had hun vertrouwen diep geschokt. Nog maar onlangs was Pius VI, na een opstootje te Rome waarbij een Frans generaal het leven gelaten had, als gevangene van het *Directoire* op Franse bodem gestorven en de Kerkelijke Staat was in een Republiek veranderd. Daar hadden de Oostenrijkers dra een eind aan gemaakt, maar bij hen had de Paus ook lang niet enkel troost gevonden: en in ieder geval, nu waren de Fransen er weer. Wat een geluk dan, dat Bonaparte, uit de Revolutie voortgekomen, van wederopbouw sprak! Pius VII en de zijnen waren geneigd hem als een werktuig des hemels te begroeten. Zijn verzekeringen dat hij de godsdienst weer in ere zou herstellen, waren als balsem voor hun gemoed, en zij beefden voor zijn waarschuwingen dat als ze zijn zin niet deden, hij haar nog verder verdrukken of vernietigen, of gewoonlijk zei hij: dat hij haar *veranderen* zou.

In het oog van d'Haussonville was deze houding defaitisme, kleinmoedigheid. In werkelijkheid luisterde de godsdienst niet zo naar de machtspreuk van de Eerste Consul. Het herstel voltrok zich spontaan in de harten der menigte, en het was begonnen vóór hem. Duizenden priesters werkten in weerwil van onverschilligheid of vervolging. Maar op hun ongesteunde

krachten durfde de kerk niet meer vertrouwen. En toen zij met Bonaparte in zee ging, moest zij die voorstelling alsof hij inderdaad de hersteller was, wel officieel aannemen, en de hiërarchie ging zich te buiten in dankbaarheidsbetuigingen en vleitaal, hetgeen dan Bonaparte weer versterkte in zijn almachtswaan en een conflict onvermijdelijk maakte.

In hun kleinmoedigheid hadden de Paus en zijn raadslieden het oog gesloten voor het feit dat de Eerste Consul, al heette het in het Concordaat dat het hoofd van de Franse staat de katholieke godsdienst beled, persoonlijk geen gelovige was; zij hadden zich niet laten afschrikken door zijn cynische uitingen, waaruit zo duidelijk bleek dat hij de Rooms Katholieke godsdienst gebruiken wou zoals hij het in Egypte het Mohammedanisme gedaan had. Dat deed hen heenstappen over de Organieke Artikelen, die de staatsmacht over de kerk, toch waarlijk in het Concordaat zelf al hoog genoeg gesteld, nog verder opschroefden, en over de kwade trouw waarmee Bonaparte hen met die regeling overviel.

Vergelijken wij nu hiermee Thiers' relaas van het tot stand komen van het Concordaat, dan vinden wij niets van al deze bedenkingen. Dat de afkondiging der Organieke Artikelen („die wijze en diepzinnige wet”¹⁾) een daad van kwade trouw jegens de Heilige Stoel was, ontkent hij met de redenering dat zij „voor de Franse regering een louter binnenlandse regeling was, die de Heilige Stoel niets aanging”. Wij vinden er niettemin bepalingen in betreffende het verbod van publicatie van enigerlei bul, *breve* of ander pauselijk geschrift zonder toestemming van de regering; betreffende de catechismus, die voor heel de staat ingevoerd zou worden en die de goedkeuring van de regering behoeft; betreffende de vier Gallicaanse stellingen van 1682, die aan de geestelijkheid zouden worden onderwezen. Van al die punten kon de Heilige Stoel niet anders dan volhouden dat zij hem wel degelijk aangingen; en als de Franse regering antwoordde dat zij alle in die Gallicaanse overlevering van 1682 lagen opgesloten, „ces beaux principes de soumission et d'indépendance”, zoals Thiers zegt ²⁾, dan kan daarop weer de

¹⁾ I, 350 b. ²⁾ I, 350 a.

replik volgen dat Rome die stellingen dan ook had veroordeeld. Wat Thiers daarentegen wel afkeurt, wat hij weinig minder dan kwade trouw vindt, dat is de poging van de pauselijke legaat om te elfder ure nog een herroeping te eisen van de „constitutionele” bisschoppen, diegenen die onder de *constitution civile* gewerkt hadden en daarmee schismatisch waren geworden, en die nu toch in het nieuwe episcopaat naast voormalige *réfractaires* werden opgenomen. Er bestaan ten aanzien van dit alles bij de twee beschouwers zo verschillende uitgangspunten dat een gelijke waardering van de hele transactie niet te verwachten is.

Wanneer Thiers de invoering met een plechtig *Te Deum* in *Notre Dame* als de triomf van een wijze en moedige politiek van bevrediging beschrijft, heeft hij binnen zekere grenzen ongetwijfeld gelijk. De maatregel moest tegen de oppositie van de oude garde der republikeinen in de vertegenwoordigende lichamen worden doorgezet; de generaals, in dat zó uit de Revolutie voortgekomen leger, kwamen bijna in verzet tegen het bevel dat zij het *Te Deum* moesten bijwonen, en alleen Bonaparte's formidabel overwicht deed hen, maar mokkend en spottend, bukken: men herinnert zich de door Mignet met welgevallen aangehaalde uiting.¹⁾ Maar hoe weinig de heling van het schisma het intellect der Revolutie ook beroerde, zij had in 't land een ontspannende uitwerking; dat de maatregel bij de menigte populair was, staat wel vast; en op die grondslag waagde Bonaparte het nu ook een amnestie voor *émigrés* door te voeren. D'Haussonville zou dit alles moeilijk kunnen ontkennen, maar hij let op tendenties en gevaren die voor het ogenblik nog maar aan weinigen duidelijk waren. Het merkwaardige van zijn beschouwing is, dat zijn afkeer van het Concordaat op geheel andere overwegingen gegrond is, dan de oppositie op dat ogenblik zelf. Werd die oppositie door de afkondiging der Organieke Artikelen bijna bezworen, voor d'Haussonville maken die de gehele regeling nog aanstotelijker.

D'Haussonville was de eerste die de ontstaansgeschiedenis van het Concordaat en de praktijk ervan onder het Keizerrijk nauwkeurig beschreef, maar zijn standpunt, hoezeer hun houding

¹⁾ Vgl. hiervóór, blz. 28.

tegenover het Katholicisme ook verschilt, is nauw verwant aan dat van Quinet; men ziet dat, als men beider voorstelling vergelijkt met die van Thiers. Voor mijn gevoel is daar iets gewonnen. Men zou kunnen vragen of het billijk is, wanneer de geschiedschrijver bij zijn beoordeling van een daad in het verleden met normen en opvattingen te rade gaat, die toen nog nauwelijks golden. Het spreekt vanzelf dat hij zich op zijn later inzicht niet ten koste van zijn personages verheffen moet, en dat zijn verbeelding hem in de allereerste plaats moet dienen om hen binnen de perken van hun eigen tijd te zien. Maar onder die voorwaarde behoort dit afstand nemen tot de onvervreembare prerogatieven van de historie, en meer dan dat, alleen daardoor kan zij haar voorstelling van het verleden verrijken en levend houden.

De kroning in Notre Dame

D'Haussonville oordeelt dus, dat de kerk haar eigen krachten onderschatte en tevens zich van de gevaren waarmee Bonaparte's staatsopvatting en heerszucht haar bedreigden onvoldoende bewust was, toen zij het Concordaat aanging. En dezelfde vergissing begingen Pius en zijn raadgevers nogmaals in 1804, toen zij besloten, met een zwaar hart, tegen veel waarschuwingen in, naar Parijs te gaan. Was dat geen vernedering? Geen omgekeerd Canossa? Behoefde men contra-revolutionair te zijn ¹⁾ om te menen dat Pius het vers vergoten bloed van Enghien wel te licht telde? dat de godsdienst minstens zoveel inboette als won bij een deelneming aan die praalzieke vertoning, aan dat hof van wereldlingen en ongelovigen? Waarbij dan kwam dat ook ditmaal kwade trouw op de koop toe genomen moest worden. Want Pius, die wel voelde dat zijn waardigheid, de waardigheid van het hoofd der kerk, gevaar liep, had gestipuleerd (om maar één punt te noemen), dat de kroning volgens de precedenten geschieden zou; en in weerwil daarvan nam Napoleon op het laatste ogenblik in *Notre Dame* de kroon zelf op en zette ze zich op het hoofd. Dit was een symbolische han-

¹⁾ Vgl. Dr. Bartstra in *Pelgrimstocht der mensheid*, 508.

deling, die het hele onkerkse publiek verrukte en die bovendien aan de diepste opvatting van Napoleon zelf omtrent zijn verhouding tot de kerk beantwoordde; maar om enkel te wijden zou de Paus niet uit Rome gekomen zijn.

Wij vernamen hiervóór¹⁾ Thiers' voldoening over het schouwspel in *Notre Dame*, waar in zijn verbeelding de Revolutie zelve door de Paus gewijd werd. Het niets ontziend naar zich toerekenen van Napoleon in zijn betrekkingen met de kerk heeft hij niet opgemerkt. Ten aanzien van de Organieke Artikelen, die hij immers zo'n wijze wet vond, is dat geen wonder, hoe 'n slag de onverhoedse afkondiging daarvan ook was voor de Paus en zijn staatssecretaris Consalvi. Wat thans het zichzelf de kroon opzetten betreft, vermeldt hij eenvoudig de voorafgegane afspraak niet.²⁾

Kardinaal Caprara en de „Keizerlijke Catechismus”

Het ergste was toch dat het alles strekte om Napoleon in zijn hoogmoed te stijven, in die hoogmoed die een ramp voor de wereld werd, maar waarvan in het bijzonder de kerk zelf te lijden kreeg. Dadelijk na de ondertekening van het Concordaat al waren Pius en Consalvi in een moeilijk parket gedrongen, doordat de Eerste Consul te kennen had gegeven dat hij geen andere legaat wenste dan kardinaal Caprara. Thiers, alweer, beschrijft Caprara als een man „te verlicht en te wijs om bij de andere kardinalen in de smaak te vallen”³⁾; en in verband met de eisen die Pius na de Keizerwijding meende te mogen stellen en die voor geen inwilliging vatbaar waren, is dat oordeel begrijpelijk. Die eisen waren opgesteld door de meest reactionaire partij aan het pauselijk hof en Caprara had ertegen gewaarschuwd. Maar over het geheel genomen leek Caprara's „verlichting” meest wel te bestaan in een blinde ijver om de Eerste Consul, weldra de Keizer, ter wille te zijn. Ook die kardinalen die, evenals Pius zelf, begrepen dat een zekere er-

¹⁾ Blz. 73.

²⁾ Armand Lefebvre tracht Napoleon van misleiding vrij te pleiten, maar op zeer zwakke gronden: *Histoire des Cabinets*, II.

³⁾ I, 613 b.

kenning van de nieuwe tijd onafwendbaar was, beschouwden Caprara met het grootste wantrouwen. De zwakheid tegenover de machtige wereldling die allen soms beving, was bij Caprara systeem. „Zijn almacht is algemeen bekend”, placht hij te zeggen „en gegeven zijn karakter, is een stelselmatige onderwerping aan zijn wensen de enige manier om Rome van totale ondergang te redden.”¹⁾ Consalvi schreef later, dat Caprara herhaaldelijk eigenmachtig, soms zelfs tegen de strikte bevelen van de Paus, onder druk van Napoleon handelde; meer dan eens wilde men hem dan terugroepen, maar durfde het nooit aan.

Ik wil mij tot één punt bepalen, ten aanzien waarvan Caprara zo zijn instructies als het ware in Parijs inplaats van in Rome haalde. Reeds Mme. de Staël sprak haar verontwaardiging uit over het hoofdstuk in de nieuwe catechismus van 1806, waarin de plichten der onderdanen jegens de Keizer worden geleerd. Zij wist niet, en d’Haussonville heeft voor het eerst uit de stukken aangetoond, dat dit hoofdstuk door de Keizer aan de maar heel zwakjes tegenstribbelende kerk was opgedrongen. (Bij Thiers over dat alles niets.)

Al enige jaren tevoren was door de minister van eredienst een commissie van geestelijken ingesteld om onder zijn oog een catechismus op te stellen. Bij de Organieke Artikelen was bepaald dat er één voor het hele Rijk geldige liturgie en één catechismus zijn zou, en dat was niet een van de bepalingen waartegen men te Rome bezwaar had, omdat men er niet anders denken kon dan dat men in dat welgevallig eenheidswerk gekend zou worden. Inderdaad werd aan Caprara reeds in 1805 een ontwerp meegedeeld, dat hij naar Rome opzond. Waarop de staatssecretaris Consalvi hem met de meeste stelligheid opdroeg te voorkomen dat een dergelijke catechismus afgekondigd worden zou; niet alleen bevatte het voorgelegde stuk fouten, maar dat de wereldlijke macht een catechismus aan de bisschoppen zou voorschrijven, was een onaanvaardbaar beginsel; „de H. Vader vertrouwde dat Zijne Majesteit er niet aan denken zou zich een bevoegdheid toe te eigenen, welke God uitsluitend aan de kerk en aan de stedehouder van Jezus-Christus heeft

¹⁾ D’Haussonville, I, 145.

toegekend.”¹⁾ In weerwil van die brief van September 1805 moest Consalvi acht maanden later uit de krant (uit het *Journal de l'Empire*) kennis nemen van een keizerlijk besluit van 4 April 1806, waarin de goedkeuring van de legaat Caprara uitdrukkelijk vermeld werd en dat een voor het hele Rijk bij uitsluiting geldige catechismus aankondigde, die in Augustus inderdaad verscheen. 11 Maart 1806 had Caprara in een bespreking met de minister op diens departement zijn goedkeuring formeel geschonken; de minister was tevoren, zoals hij de Keizer schreef, van 's kardinaals „goedgezindheid” wel overtuigd geweest, maar had nog enige bezorgdheid aangaande „de spitsvondigheid van zijn theologen” gevoeld. Geen veertien dagen nadat Caprara die bezorgdheid had weggenomen, schreef Napoleon aan Eugène de Beauharnais, zijn stiefzoon, onderkoning van Italië, om het paleis van Caprara in Bologna (waar hij aartsbisschop was) voor hem te kopen ten einde hem uit zijn geldmoeilijkheden te redden . . . Wij hebben hier de verklaring van die door Thiers zo hoog geroemde „verlichting” van Caprara!

En wat bevatte nu die nieuwe catechismus omtrent de plichten van de onderdaan? Het hoofdstuk waarin daarover gehandeld wordt — de zevende les — was voor Napoleon en zijn minister van eredienst het hoofdstuk waar het op aan kwam. De catechismus lag eigenlijk in 1803 klaar, maar de Eerste Consul voelde toen de verandering in zijn positie al aankomen en had de besprekingen geschorst tot daaromtrent klaarheid zou bestaan. En nu opperde Portalis in een brief aan de Keizer dan het denkbeeld, dat een uitspreken van de verplichting tot gehoorzaamheid jegens de vorst in het algemeen niet voldoende was. In de catechismus van Bossuet werd enkel gezegd dat men krachtens het vierde gebod verplicht was: „de respecter tous supérieurs, pasteurs, rois, magistrats et autres.” — „De geschiedenis meldt niet”, schrijft d'Haussonville, „dat Lodewijk XIV zich gekrenkt achtte, omdat men hem in de tweede plaats na de herders en enkel vóór de magistraten stelde.” Maar Portalis vond, en Napoleon (zo niet het denkbeeld van hem afkomstig

¹⁾ D'Haussonville, II, 279.

was!) stemde daar van harte mee in, dat het onder de omstandigheden van nu nodig was „de onderwerping der onderdanen in de juiste richting te leiden” en de vorst met name te noemen. Als resultaat van nog een grondige gedachtenwisseling tussen Keizer en minister kreeg de commissie van geestelijken een tekst voorgelegd, die zij gewillig overnam. Het was een hele verhandeling geworden.

„Septième leçon.¹⁾)

„Les chrétiens doivent aux princes qui les gouvernent, et nous devons en particulier à Napoleon Ier, notre empereur, l'amour, le respect, l'obéissance, la fidélité, le service militaire, les tributs ordonnés pour la conservation et la défense de l'empire et de son trône; nous lui devons encore des prières ferventes pour son salut et pour la prospérité temporelle et spirituelle de l'Etat.

„— Pourquoi sommes nous tenus de tous ces devoirs envers notre empereur?

„C'est premièrement parce que Dieu . . . en comblant notre empereur de dons, soit dans la paix, soit dans la guerre, l'a établi notre souverain, l'a rendu le ministre de sa puissance et son image sur terre. Secondement, parce que Notre-Seigneur Jésus-Christ, tant par sa doctrine que par ses exemples, nous a enseigné lui-même ce que nous devons à notre souverain . . .

„— N'y a-t-il pas des motifs particuliers qui doivent plus fortement nous attacher à Napoléon Ier, notre empereur?

„Oui, car il est celui que Dieu a suscité, dans les circonstances difficiles, pour rétablir le culte public et la religion sainte de nos pères, et pour en être le protecteur. Il a ramené et conservé l'ordre public par sa sagesse profonde et active; il défend l'Etat par son bras puissant; il est devenu l'oint du Seigneur par la consécration qu'il a reçue du souverain pontife, chef de l'Eglise universelle.

„— Que doit-on penser de ceux qui manqueraient à leur devoir envers notre empereur?

„Selon l'apôtre saint Paul, ils résisteraient à l'ordre établi de Dieu même, et se rendraient dignes de la damnation éternelle.”

¹⁾ Vertaling achter aan het hoofdstuk.

Vóór de catechismus ingevoerd werd, was er genoeg van uitgelekt, en onder de bisschoppen roerde zich wel enig misnoegen. Eén uitte reeds nu in een (overigens vertrouwelijk!) brief zijn bittere ergernis over die verheerlijking van de Keizer, die daar in de godsdienst binnengesmokkeld werd. „Staat het aan hem zich met die kwesties te bemoeien? Wie heeft hem daartoe geroepen? Aan hem de zaken der aarde, aan ons die des hemels. Als wij hem laten begaan, zal hij weldra de hand aan het wierookvat slaan en later misschien het altaar willen beklimmen.”¹⁾ In feite ging de inmenging van Napoleon nu al verder, want het was op zijn verlangen dat de leer dat er buiten de kerk geen heil is, die in het werk van Bossuet wel degelijk voorkwam, uit de catechismus was weggelaten. In oppositie op dat punt vond nu het ongenoegen van het episcopaat, dat aan de aanstotelijke zevende les niet durfde raken, een veiligheidsklep. Ook daarbij had men trouwens nog een bevoorrecht woordvoerder nodig. Zo een was de oom van de Keizer, kardinaal Fesch, die op dit punt inderdaad herstel verkreeg, want 's Keizers verlichting, welke tegen die onverdraagzaamheid in het geweer was gekomen, was niet zo beginselvast of zij kneep wel een oogje dicht, als daarmee tevens de verdoemenis van hen die hemzelf verloochenden, kon worden verkregen. De catechismus verscheen met de zevende les intact, en niemand waagde een woord van afkeuring, neen de meeste bisschoppen begroetten het werk met groot vertoon van dankbaarheid en vreugde. Rome zweeg.

Onderworpenheid van het episcopaat

Het is die onderworpenheid, wat zo'n beangstigend schouwspel oplevert. Vóór men het over de zegeningen van het Concordaat van 1801 heeft, moet men (dat is één van de stellingen van d'Haussonville) zich een klaar beeld vormen van de knechtschap waartoe de Franse bisschoppen onder dat regiem vervielen. Bij Thiers zal men dat klare beeld niet vinden. Hij prijst

¹⁾ II, 289.

doorgaans de vredelievendheid der bisschoppen en vindt het doodnatuurlijk dat zij tot plooiën geneigd waren om de wel-doener van hun kerk, die tevens zo'n prikkelbaar potentiaat was, in een goed humeur te houden.

Ondertussen ging Napoleon, zoals steeds, met volledige bewustheid te werk. In zijn *Mémoires* schreef hij later dat hij de godsdienst, zonder er aan te raken, uitsluitend door de invloed van wereldlijke zaken, aan zijn politiek had willen aanpassen. Dat hij hiermee niet aan de godsdienst raakte, was, zoals d'Haussonville terecht opmerkt¹⁾, een illusie. De nauwe associatie met hem was voor de kerk wel degelijk een gevaar. Hij was ten slotte geen katholiek en kwam daar rond voor uit. Hij wilde niet te kort doen aan de waardigheid van de kerk, hij moedigde spotters niet aan, integendeel; aan zijn hof gaf hij bisschoppen de voorrang boven generaals, en kardinalen boven maarschalken. Maar Napoleon handelde met de kerk zoals hij met iedere bondgenoot deed: het leeuwenaandeel van het profijt der associatie moest voor hem zijn. En de vorm waarin hij van de priesters zijn aandeel verlangde, was dat zij hun invloed op de gelovigen altijd maar weer ten gunste van blinde onderwerping aan hem en aan de eisen van zijn politiek zouden aanwenden.

Napoleon, die zich nergens vergenoegde met algemene aanwijzingen, die heel zijn administratie tot in haar fijnste vertakkingen met een tot in het ongelooflijke gespannen, persoonlijke aandacht naging, was ook hier niet tevreden met de spontane betuigingen en opwekkingen, waaraan de bisschoppen het werkelijk niet lieten ontbreken. Telkens kregen zij behalve de algemene nog heel bijzondere wenken. Als hij in oorlog was met de Russen bijvoorbeeld, gaf hij in bijzonderheden aan, hoe de bisschoppen in preek of mandement de ijver van de gelovigen moesten prikkelen door op het schismatieke van de Griekse leer te wijzen; op een ander ogenblik moesten zij aan het Protestantisme van de Engelsen herinneren. Een bisschop in de Vendée, waar nu de *chouans* zich stil hielden, maar waar altijd nog een herleving van de royalistische beroering in ver-

¹⁾ II, 213.

band met Engeland gevreesd kon worden, moest (zo schreef Napoleon aan Portalis) in een mandement eens wijzen op de vervolgingen waaraan de Katholieken in Ierland bloot staan; laat de minister „un bel article” in de *Moniteur* schrijven dat als voorbeeld dienst kan doen. Op preken werd nauwlettend toezicht gehouden en een onvoorzichtig woord kon een priester zonder vorm van proces in de gevangenis brengen. De gezindheid van de hogere geestelijken, hoofdpastors inbegrepen, zo bedacht Napoleon (hijzelf doet Portalis dit denkbeeld aan de hand), zou gecontroleerd kunnen worden door voor die rangen een graad van de Keizerlijke Universiteit (dat machtig monopolistisch lichaam) te vorderen: de Universiteit zou de graad moeten weigeren, ingeval de candidaat bekend stond wegens ultramontaanse of andere voor het gezag gevaarlijke ideeën. Als hij in 1806 verneemt van het bestaan van verschillende kerkelijke bladen, verordent hij meteen dat die alle tot één moeten worden samengesmolten; hij geeft er de titel bij: *Le journal des curés*. Bij de geringste afwijking in dat blad van de Gallicaanse opvattingen spoort Napoleon zijn minister van eredienst tot ingrijpen aan.

En dan moest hij persoonlijk bewierookt worden. Daaronder behoorde de cultus van St. Napoleon, van wie vóór *hij* tot grootheid kwam, nooit iemand gehoord had, maar aan wie nu kapellen en broederschappen gewijd werden, ofschoon het nog moeite kostte in Rome iets omtrent hem te weten te komen. — Eens zei de minister van politie Réal tot de Broglie, de bisschop van Gent (deze zelf vertelt het), dat het nodig was de Keizer in zijn mandementen meer te prijzen. De Broglie, die bij de geboorte van de Koning van Rome de preek van Bossuet bij de geboorte van een kleinzoon van Lodewijk XIV tot voorbeeld genomen had, dacht dat hij onder die vlag veilig voer. Maar zomin als in de les over het vierde gebod was wat de Zonnekoning gepast had, genoeg voor de tweede *Charlemagne*. „Geef mij de maat”, had de Broglie gevraagd ¹⁾.

¹⁾ II, 239. Uit een brief van de Broglie van 11 Sept. 1810; waar die brief te vinden is, vermeldt d'Haussonville niet.

Als Thiers aan de beschrijving van de ontvoering van Pius in 1809 toekomt, en vooral ook van de kneveling van het Concilie in 1811, doet hij voor d'Haussonville nauwelijks in afkeuring onder. Hij heeft zelfs een indrukwekkende passage¹⁾ over de waan die Napoleon's brein benevelde, „dat alle vraagstukken, tot geestelijke en morele toe, besloten lagen in het éne dat hem in 1811 de geest vervulde, dat van de oorlog met Rusland. Kon hij Rusland verslaan, dat hem alleen nog, zo niet weerstond, dan toch enkele van zijn wensen betwistte, dan zou hij met dezelfde slag alle soorten open of verborgen oppositie die hij in Europa nog ontmoette, omver geworpen hebben. En wat betekende dan die arme priester-gevangene, die hem Rome bestrijden wilde? Niets, of zó goed als niets, en de kerk zou, zoals zij zoveel malen gedaan had, de macht van Caesar erkennen.”

En toch, hoe anders beoordeelt Thiers ook hier weer de gebeurtenissen, hoe anders legt hij zijn accenten, dan d'Haussonville. Ofschoon hij van de methoden terugschrikt, ofschoon hij het plan om door een termijn te stellen aan de institutie de Paus zijn laatste wapen te ontnemen en om hem in pracht en praal op Franse bodem tot een gehoorzaam dienaar van de vorst te maken, afwijst als een omverwerpen van „dat schone stelsel”, dat prijzenswaardig evenwicht, dat voor hem het Gallicanisme is; als het erop aankomt, staat hij met zijn sympathie, onwillekeurig, zou men haast zeggen, toch aan de kant van de Keizer. De geestelijken die zich als tussenpersonen laten gebruiken om bij de oude Pius, met ontzettende waarschuwingen voor de toorn des Keizers, op toegevingen aan te dringen, zijn de geestelijken naar zijn hart. Zij worden beschreven als behorende tot „les prélats les plus respectables, les plus instruits, les plus versés dans la connaissance des traditions de l'Eglise française” (versta: van de *Gallicaanse* traditie), „et les plus formés au maniement des affaires”; als „joignant à une connaissance profonde des matières ecclésiastiques une haute raison, un tact

¹⁾ IV, 47 b. (Door d'Haussonville aangehaald, V, 64).

extrême, l'art de traiter avec les hommes, enfin un remarquable esprit politique, esprit qui devenait chaque jour plus rare parmi les chefs de l'Eglise." ¹⁾ De tegenstanders, die het Concilie in verzet meeslepen, heten: „imprudents”, „passionnés”, „fougueux”, „peu éclairés”, „fanatiques” en wat dies meer zij. ²⁾ De bisschop, wiens ergernis over 's Keizers zich bemoeien met de catechismus ik hiervóór aanhaalde, was natuurlijk één van die doldriftige en achterlijke priesters! . . .) De verwerping van het institutie-decreet door het Concilie, die eerste waarschuwing voor Napoleon dat zijn machtwoord niet overal gold, geeft Thiers aanleiding om te schrijven: „De opgewonden geesten, die slechts naar opschudding haakten, mochten zich verblijden.”³⁾

Maar Thiers heeft heel dat kerkelijk deel van zijn geschiedenis maar half verteld. Zoals d'Haussonville in zijn inleiding, met de nodige eerbied voor de grootmeester der Napoleontische geschiedschrijving, opmerkt: „Hij wist bijna alles, maar het paste hem niet” (in de bouw van zijn werk . . .) „alles mee te delen.”

Het despotisme van Napoleon kent geen zwarter bladzijden dan die van zijn „onderhandelingen” met de Paus, waarin het Concilie hem een wapen te meer had moeten geven; en aan die haast ondraaglijke morele geweldpleging aan hun opperhoofd maakten die door Thiers zo geroemde bisschoppen zich medeplichtig, uit vrees voor de Keizer, in het belang van de kerk zoals zijzelf zeiden, maar dat dan op een kleine, wereldse, kortzichtige manier begrepen.

Men moet zich voorstellen dat Pius, zachtmoedige, niet heel sterke, door overmatige conscientieusheid soms weifelzieke oude heer, sedert de onderschepping van zijn brieven naar Parijs en Florence volstrekt van de buitenwereld afgesloten was. Boeken en papieren, zelfs, op uitdrukkelijk bevel van Napoleon, zijn zegelring (met de visser), waren hem ontnomen. Zijn bedienden, zelfs zijn lijfarts, waren omgekocht. De prefect van Montenotte, Chabrol, ging over alles en deelde de gevangene mee, wat de Keizer wenste dat hij horen zou.

¹⁾ IV, 31 a. ²⁾ Prins Napoleon gebruikte (zie hierna, 169) dat laatste woord op diezelfde wijze; 't was een gangbaar woord, deel van de partijttaal der anticlericalen. ³⁾ IV, 45 a.

Dat Napoleon hem last gaf tegenover Pius de kerk te beklagen die met zo'n paus bezocht was, een paus die niet wist wat de wereldlijke soeverein toekwam, maar dat het goede werk wel zonder hem gedaan zou worden, dat was grof; Napoleon had zulke uitingen echter al herhaaldelijk gedaan. Hij wist het altijd veel beter dan de Paus, en hij theologiseerde er graag op los. Gedurende een bezoek aan België bijvoorbeeld had hij in een toespraak tot een aantal Brabantse priesters gezegd dat hij de godsdienst van de hl. Lodewijk, van St. Bernard, van Bossuet, van de Gallicaanse kerk, met al zijn kracht beschermen wilde, maar niet die van Gregorius VII, van Bonifacius VIII, van Julius II, die naar zijn vaste overtuiging in de hel brandden wegens al de onenigheid die zij met hun buitensporige aanspraken hebben aangesticht. „Les papes ont fait trop de sottises pour les croire infaillibles.”¹⁾

Erger was, dat Chabrol opdracht kreeg de Paus te verzekeren dat „alle kanunniken en theologen van Frankrijk en Italië verontwaardigd zijn over zijn brieven aan de kapittels; dat hij oorzaak is geweest van het arresteren van” een heel aantal met name genoemde Florentijnse en Parijse geestelijken en van een kardinaal; „dat hij allen met wie hij correspondeert in het ongeluk zal storten.”²⁾ De grofheid zou men kwajongensachtig kunnen noemen; in de leugen (de bewering omtrent die wijd verbreide priesterlijke verontwaardiging was niet anders) steekt iets duivels.

Maar dat spel kwamen de drie bisschoppen meespelen. Als men bij d'Haussonville de dagelijkse verslagen van Chabrol aan de minister van eredienst leest over hoe de Paus bewerkt werd; over zijn vermoedheid en slapeloosheid; over de drogredenen en valse voorstellingen waarmee de verlaten oude man bestookt werd, alsof de hele kerk hem verdacht van enkel om het verlies van de wereldlijke macht mokkend obstructie te plegen; hoe de dokter mee zijn rolletje te spelen kreeg; over de instorting

¹⁾ D'Haussonville, III, 363. Er zijn veel zulke uitspraken van Napoleon; de namen van die Pausen en heiligen liggen hem hoog.

²⁾ IV, 481. Men lette wel, dat een brief als deze niet in de officiële *Correspondance de Napoléon Ier* opgenomen was. Hij is nu ook te vinden in Lecestre, *Lettres inédites*, II, 107

van Pius na het vertrek van de afgezanten, zijn wanhoop bij de gedachte dat hij zich te ver op de weg van de concessies had laten drijven; dan valt het moeilijk de geestelijken te bewonderen, die door dat web van intrigue hadden kunnen heenslaan maar het niet deden.

En na het Concilie werd de Paus, met behulp van het afgedwongen decreet, nogmaals onder druk gezet. Ditmaal werden behalve Napoleon's tamme bisschoppen ook nog enige rode kardinalen op hem losgelaten. De oude man moest beslissen zonder iets van de werkelijke toedracht in de buitenwereld af te weten. Een volslagen samenzwering van stilzwijgen werd om hem heen gehandhaafd betreffende alles wat er op het Concilie was voorgevallen. De kardinalen, in wie Pius zijn natuurlijke raadsliden zag, hadden zich, alvorens naar Savona te worden toegelaten, schriftelijk moeten vastleggen (en zij hadden het gedaan!) op de ten departemente welgevallige opvatting, die zij beloofden met alle kracht bij de Paus voor te staan.¹⁾ Het is geen wonder dat Pius tenslotte bezweek.

Toen Napoleon met zijn instemming nòg geen genoegen wilde nemen en de Paus van zijn kant zich tegen nog weer nieuwe concessies schrap zette, liet de Keizer hem door Chabrol een stuk²⁾ voorlezen, niet rechtstreeks aan hem gericht, ofschoon de Paus hem juist een brief had geschreven — Napoleon verklaarde in de aanhef op zijn meesterachtigste toon dat rechtstreekse correspondentie tussen gekroonde hoofden alleen voor plichtplegingen passend was —, maar aan zijn minister van eredienst en zogenaamd voor de onderhandelaars bestemd. Daarin wees hij eerst 's Pausen verzoek om vrije gedachtenwisseling met de gelovigen af. De Paus had die vrijheid immers verbeurd, eerst door zijn excommunicatie (al scheen hij die nu te willen vergeten; — maar Napoleon vergat niet: „Est-ce pour maudire les souverains que Jésus-Christ s'est mis en croix? Est-ce là le principe du souverain rédempteur?“), toen door zijn ophitsen van de kapittels. „Heeft hij sedert, uit liefde voor de waarheid, voor de godsdienst, voor de mensheid, getracht de duizend

¹⁾ D'Haussonville, V, 8.

²⁾ D'Haussonville, V, 127 vlg.

goedaardige priesters, die zich door de idee van gehoorzaamheid jegens hem laten opwinden, ertoe te brengen dat zij hun soeverein geven wat hem toekomt? . . . Op verkeer met de zwarte kardinalen moet hij niet hopen. Ondertussen lopen de zaken; bij gebrek aan bisschoppen worden de diocesen door capitulaire vicarissen bestuurd. Hij had op onlusten gehoopt. Mis gerekend! De publieke geest is heden te verlicht. Maar voor die misdadige hoop, door de mensen teleurgesteld en door de godsdienst en zijn goddelijke meester verboden, zal de Paus eens rekenschap moeten afleggen . . . Zijne Majesteit beklaagt 's Pausen onkunde, het doet haar leed een kerkvoogd die zo'n grote en schone rol zou kunnen spelen, het onheil der kerk te zien worden. Hij had alle voordeelen die het pausdom bezit, kunnen behouden; maar hij heeft liever met mij gebroken, door zijn vooroordelen gedreven, en ondanks de voorschriften van de kerkleer." De onderhandelaars, die in werkelijkheid al weg waren, kregen nu last om als zij binnen drie dagen geen volledige toestemming hadden verkregen Savona te verlaten. En het stuk vervolgt: „Eenvoud, overgave, trouwhartige hoop op de edelmoedigheid (loyauté) van Z.M., dat is het enige wat de Paus overblijft. Z.M. kent al deze zaken beter dan de H. Vader, en te goed om zich ooit van de weg die zij zich uitgestippeld heeft te laten afdringen . . . In de valse situatie waarin Z.M. de Paus ziet, heeft zij even lief dat hij het decreet afwijst om met de smaad van zijn onkunde bedekt te blijven. En als hij zich niet voldoende gerechtigd, niet voldoende verlicht gevoelt door de Heilige Geest en door de honderd bisschoppen" (de 100 van de 120 van het Concilie, die op het bureau van de minister van eredienst door de mand gevallen waren), „waarom treedt hij dan niet af, erkennend dat hij niet in staat is, wat tot het dogma behoort en tot het wezen van de godsdienst, te onderscheiden van wat enkel wereldlijk en aan verandering onderhevig is? Dat onderscheid is zo eenvoudig, dat de eerste de beste seminarist het verstaan zou. Als de Paus het niet begrijpt, waarom ontruimt hij de pauselijke stoel dan niet voor een man met beter verstand en beginselen (plus fort de tête et de principes), die eindelijk alle kwaad dat de Paus in Duitsland en in alle

landen der Christenheid heeft aangericht, herstellen kan?"

Ongewoon is dit hondse stuk onder de schrifturen van Napoleon zeker niet, maar als staaltje van ongebreideld machtsgebruik tegenover een zwakke streeft het toch naar een ereplaats. Pius verduurde de voorlezing met geduld, maar zwak als hij zijn mocht, hij verwierp de wenk dat hij afstand doen zou met beslistheid, en de machtige bleef met het onoplosbare probleem zitten.

Het (ontwerp-)Concordaat van Fontainebleau (1813)

Bij Thiers zal men van dit alles niets vinden. Daardoor alleen al komt bij hem het geval van het Concordaat van Fontainebleau een jaar later in een heel ander licht te staan. Pas als wij weten hoe Pius te Savona onder druk was gezet, voelen wij de volle onbeschaamdheid van Napoleon's begroeting van zijn slachtoffer (bij de kwasi onverhoedse ontmoeting) met een omhelzing; pas nu ook kunnen wij ons verbeelden wat de Keizer, nu hij in zijn tegenspoed zijn hart op een vergelijk gezet had, in de besprekingen met die gevoelige oude man, nog altijd van louter door zijn belager uitgezochte raadslieden omgeven, opnieuw een morele pressie moet hebben uitgeoefend. Te pijnlijker omdat hij nu ook het wapen van beminnelijkheid en zelfs van concessies op ondergeschikte punten niet versmaadde. Het is dan ook geen wonder dat de Keizer de zo begeerde instemming verkreeg en triomfantelijk, zonder op het definitieve tractaat te wachten, de bisschoppen tot een *Te Deum* liet machtigen. Maar men mag tevens wel aannemen dat de Paus zijn handtekening niet dan met diepe innerlijke twijfel neerschreef, en dat hij, toen enige dagen later de zwarte kardinalen eindelijk komen mochten, zich reeds in zijn geweten verscheurd gevoelde.¹⁾

Thiers' voorstelling (wat natuurlijk ook de voorstelling van Napoleon werd), dat het eerst die stokebranden waren, door

¹⁾ Voor beide punten haalt d'Haussonville slechts de gedenkschriften van één der zwarte kardinalen aan, Pacca, onbuigzaam onder de onbuigzamen. Het getuigenis is misschien niet afdoende, en Thiers heeft het blijkbaar verworpen, maar het heeft, als men de voorgeschiedenis beter kent dan uit zijn werk, de innerlijke waarschijnlijkheid voor zich.

wie Pius tot andere gedachten werd gebracht; en dat het argument waarmee zij werkten, dat van de naderende val van de geweldenaar was, waaraan Pius in zijn onschuld en vervreemding van de wereld niet eens gedacht had, past in de gedachtengang van een schrijver die het nieuwe Concordaat de redelijkheid zelf scheen te vinden, — vreemd genoeg, waar hij aan het begin van zijn relaas van de onderhandelingen over het institutierecht uitdrukkelijk gezegd had dat dit voor het gewenste evenwicht tegenover het wereldlijke benoemingsrecht onmisbaar moest heten.¹⁾

Pas als men, alweer, zich het misbruik voor ogen stelt, dat reeds van het Concordaat van 1801 gemaakt was, zal men begrijpen hoe een verscherpte editie daarvan heel andere overwegingen dan die van de wereldlijke macht in de Kerkelijke Staat en van de oorlogskans in het gemoed van de Paus moest doen rijzen. Men zal zelf huiveren bij de gedachte dat die onscrupuleuze regering de Paus het enig verweermiddel dat hem nog gebleven was, bij een nieuwe regeling ontnemen zou en hem op haar gebied als een soort hoog kerkelijk ambtenaar huisvesten. Stond dat misbruik Thiers thans niet duidelijk voor ogen? Hij erkende het in theorie, maar had er, zoals ik al aanwees, in de vroegere delen van zijn geschiedenis het essentiële niet van verteld.

Historische achtergrond van de kerk-en-staatopvattingen van Napoleon en van Thiers

Maar wij moeten de verklaring van zijn geesteshouding toch iets verder voeren. Om haar te begrijpen, om billijk te zijn jegens hem en ook jegens Napoleon, is het nodig — volgens de voorwaarde die ik zei dat de historicus bij het afstand nemen in acht moet nemen — ons de normen en opvattingen die beiden in hun tijd nog heersende vonden, goed voor ogen te stellen. Niets kan ooit de woordbreuk en de in betweterij ont-aarde hoogmoed, de morele geweldpleging, erger nog dan de

¹⁾ IV, 32. De behandeling van het Concordaat van Fontainebleau, IV, 412 vlg., lijkt mij met die vroegere passage in onverzoenlijke strijd.

physieke dwangmethoden, verontschuldigen. Maar de geest van Napoleon's kerkelijke politiek wordt dan begrijpelijker. En tevens zullen wij, terugdenkende aan Quinet, tot de conclusie komen (die ik in mijn bespreking van zijn *Révolution* al aanduidde) dat toch inderdaad Byzantium en Constantijn in dit verband niet de eerst voor de hand liggende verklaring leveren.

Thiers was een liberaal met een sterk achttiende-eeuwse inslag, een man van de Verlichting met uiterlijke eerbied maar weinig echt gevoel voor de godsdienst, doortrokken van vrees en tegelijk geringschatting voor „priesterheerschappij” en „bijgeloof”. — „Een vrije kerk in een vrije staat” was een gedachte die nog maar net aan het opkomen was; de oude traditie, een heel oude traditie, maar die juist in de tweede helft van de achttiende eeuw haar bloeitijdperk inging en waar Thiers, en hoeveel duizenden na hem! nog niet overheen was, wees echter op staatsmacht over de kerk als het enig middel van afweer. In afweer tegen kerkelijke ambities, van wier invloed op de menigte men gevaar voor de orde dachtte, had zich het leidend intellect in Europa met de opvijzeling van de aanspraken van de staat vertrouwd gemaakt — in protestantse landen zo goed als in katholieke: Grotius en Oldenbarnevelt hebben in deze gedachtestroming hun plaats.

In Frankrijk had de traditie een sterk nationale kleur gekregen, als een van de pijlers waar de eenheidstaat op rustte; Bossuet, die in de kerk zelf (maar die Vergadering van de Franse geestelijken van 1682 bezat in werkelijkheid niet veel meer vrijheid dan het Concilie van 1811) de beroemde vier Gallicaanse stellingen geformuleerd had, werd niet gezien als een werktuig van het despotisme van Lodewijk XIV, maar als de verdediger van nationale rechten tegen het duistere, Jezuietische Rome. Thiers zwoer bij die Gallicaanse traditie. Wij hebben gezien dat hij soms trachtte ook de kerkelijke aanspraken in dat compromis tot hun recht te doen komen, maar gemeenlijk was de leuze hem toch maar een hulp om de staat, en zelfs de staat als verpersoonlijkt in Napoleon, wiens extremisme hij soms afkeurde, te doen zegevieren. Reeds in de achttiende eeuw hadden de Franse „philosophes” zich van die opvattingen

meester gemaakt en de heerschappij ervan in die etatistische geest nog absoluter gemaakt. De verlichte despoten namen ze tot richtsnoer voor hun kerkpolitiek; zogoed als de Gallicaanse traditie in de Franse kerk zelf voet had gekregen, zo ging nu een aanzienlijk deel van het Duitse episcopaat mee met de leer van Febronius. De *Constitution civile du clergé* (1790) was van kenmerkend revolutionaire extreemheid geweest, maar in hoofdzaak putte zij uit de heersende traditie.

Evenzo Napoleon, al reageerde hij aanvankelijk tegen het revolutionaire; in ieder geval moet men niet denken, dat zijn scherp menen van de Franse geestelijkheid, en zelfs zijn ruw omspringen met de Paus, in het buiten de Revolutie gebleven katholiek Europa veel opzien baarde. De Oostenrijkse diplomatie was niet zo verstoord over de inlijving van de Kerkelijke Staat als over de excommunicatie waarmee Pius haar beantwoordde; of—verstoord? Zij haalde over dat laatste de schouders op, lachte erom; toch wekte de herinnering aan Gregorius VII wel een lichte huivering, en zelfs de *pretentie* tot een aanslag op de staatshoogheid werd een slecht voorbeeld gevonden. In zijn gevangenschap te Savona kreeg de arme Pius bezoek van de voormalige Oostenrijkse gezant bij zijn hof. Metternich had zojuist het huwelijk van zijn meester's dochter met Napoleon tot stand gebracht — op zichzelf een bewijs hoe weinig het katholieke hof van Wenen zich om de Paus bekommerde; vooral wanneer men bedenkt dat dus de Habsburger zich ook al reeds van dat huwelijk niet had laten terughouden door de onregelmatigheid die in de nietigheidsverklaring buiten de Paus om van het vorige besloten lag. Welnu, het uiterst correcte verslag dat de Oostenrijkse diplomaat van zijn toch zo aandoenlijke bevindingen opstelde, bewijst hoezeer Napoleon gelijk had gehad met zijn mening dat hij hem veilig bij de gevangene kon toelaten.

Er bestond inderdaad tussen de mannen van de wereld veel overeenstemming op dit punt. Overal werd de kerk tegelijk als iets verouderds beschouwd en gevreesd. Moderne instellingen (zoals niet alleen de Revolutie in Frankrijk, maar bijvoorbeeld ook Jozef II in Oostenrijk ze hadden ingevoerd)

moesten tegen haar verdedigd worden: het burgerlijk huwelijk de onderwerping van heel de samenleving aan de burgerlijke wet; de staten die zich zo ontwikkelden, wilden onvermijdelijk ook de kerkelijke oppermacht over het onderwijs breken. Herinneringen aan de heerszucht van middeleeuwse pausen waren in de veranderde tijden vrij dwaas; maar zij hielpen de nationale gecentraliseerde ambtenarenstaat rechtvaardigen, die predikanten of priesters kort hield en toezicht oefende vooral op de betrekkingen van de katholieke geestelijkheid met haar opperhoofd buitenslands. Heel deze gedachtenstroming ging de negentiende eeuw nog in volle kracht in. Ik noemde Metternich al; men vergete niet dat die tot 1848 de machtige man in Oostenrijk bleef. Onze Willem I was een adept. In Frankrijk overleefden de Gallicaanse beginselen de Restauratie.

Zoals gezegd, het heeft zijn nut aan dit alles te herinneren, omdat men Napoleon's gedragingen tegenover de kerk binnen het kader van hun tijd moet zien om ze billijk te kunnen beoordelen. Maar men heeft het tevens nodig om de geesteshouding van Thiers te verklaren. Ik geloof zelfs niet dat ik te ver ga, wanneer ik zeg dat, niet diens *bewondering* voor Napoleon, maar zijn gevoel van geestverwantschap met hem, voor een belangrijk deel hierop teruggaat. Dat de Napoleontische legende zo heeft kunnen inslaan juist bij het radicale deel van het Franse volk, het werkelijk uit de geest van de Revolutie levende, is op het eerste gezicht een verwonderlijk verschijnsel. Anticlericalisme — de hersteller der altaren was lang vóór het einde openbaar de man van de sterke vuist tegen de priesters geworden — vormt een voorname verbindingsschakel.¹⁾

D'Haussonville's denkbeelden in de katholieke wereld

Het boek van d'Haussonville is gedrenkt in eerbied voor geestelijke vrijheid. Voor zijn gevoel was die vrijheid door de Restauratie niet volledig gewonnen. Het merendeel van de

¹⁾ Dat men in Engeland en Amerika juichte over de val van Pius en er de ondergang van de Roomse kerk uit voorspelde, is aan deze gedachtenwereld niet vreemd, maar heeft natuurlijk ook een specifiek protestantse, anti-paapse grondslag.

geestelijkheid toch, in weerwil van al hun vroegere geestdrift en van de pauselijke wijding en van de lessen in de catechismus nu de Bourbons verheerlijkend, bleef — en tot aan de door Lamennais gewekte reactie zou men haast zeggen: in hun onschuld, alsof het vanzelf sprak — aan het heilzame voor de godsdienst van een nauwe aansluiting bij de staat geloven. Voor de volle kennis van het despotisme van Napoleon is zijn werk een kostelijke bijdrage geweest, die overigens lang niet alle volgende schrijvers in het hunne hebben verwerkt.

Zijn voorstelling kon aan de heersende katholieke kringen in Frankrijk niet welgevallig zijn, en trouwens ook in Rome, waar onder Pius IX een zo scherpe wending tegen het liberalisme genomen werd, waar zelfs vóór Pius IX Lamennais geen genade had kunnen vinden, werd de aanval op het Concordaat niet gebillijkt. Dat bleek uit de verschijning van een geschiedenis van het Concordaat door pater Theiner, de archivaris der Vaticaanse archieven, een ware verheerlijking van het befaamde verdrag niet alleen, maar van Bonaparte. Een generatie later werd dezelfde geschiedenis nogmaals geschreven, ditmaal door een Fransman, kardinaal Mathieu (Theiner was een Duitser, ofschoon in het Frans schrijvend), en opnieuw in een „concordataire” geest. Toen, in het begin der twintigste eeuw, stond het Concordaat bloot aan de aanvallen van hen die de staat „laïciseren” wilden en daartegenover scheen verdediging katholieke plicht. Na de scheiding van kerk en staat in 1906 bleek echter de kerk in de lekenstaat zeer wel te kunnen bloeien; er vond zelfs een katholieke herleving plaats. Onder die omstandigheden staan thans voor de denkbeelden van d’Haussonville ook in katholieke kringen de geesten meer open. ¹⁾

¹⁾ Een aardige karakteristiek van Bonaparte’s houding bij de onderhandelingen van 1801 is nog te vinden in J. Crétineau-Joly, *Bonaparte, le Concordat de 1801 et le cardinal Consalvi* (1869), 56:

„Bonaparte a l’instinct des belles choses; mais, enfant gâté de la fortune et de la victoire, il veut, il décrète, il ordonne que ces belles choses s’improvisent à son heure et à son temps. Il n’y a pas de délais, pas d’atermoiements, pas de transactions, pas de réflexions possibles avec lui. Il a jugé opportun et nécessaire de rompre avec l’athéisme légal et de renouer la chaîne des temps. Il y procède comme à coups de canon; il tente d’enlever le Concordat à la baïonnette.”

Dit klopt met de voorstelling van d’Haussonville. De schrijver, fervent ka-

tholiek, trots op de goedkeuring door Pius IX over zijn werk uitgesproken, acht evenwel het Concordaat op zichzelf een zegen voor de godsdienst. Wat niet wegneemt dat hij furieus polemiseert met pater Theiner.

Een punt waarop Crétineau-Joly nog van d'Haussonville afwijkt, is diens bewering als zou Bonaparte persoonlijk niet katholiek zijn geweest. Het komt mij voor, dat de stelling van Bonaparte's oprecht katholiek geloof niet vol te houden is. Wel kan men betogen dat zijn overtuiging van het maatschappelijk en politiek belang van de godsdienst — van de godsdienst in het algemeen en in Frankrijk dan van de katholieke godsdienst — niet noodzakelijk louter berekening, of „cynisch” was, maar voortkwam uit een oprecht religieus gevoel. Dat is dan het typisch 18e-eeuws gevoel, zoals Rousseau dat door zijn *vicaire savoyard* had laten onder woorden brengen en waarover natuurlijk niet iedereen zo ongunstig oordeelt als Quinet. Zie hierna blz. 460, wat nog niet lang geleden Hanotaux over Napoleon's sterk religieus besef schreef.

Vertaling van de aanhaling uit de catechismus:

Zevende les.

„Alle Christenen zijn jegens de hen regerende vorsten, en wij in het bijzonder jegens Napoleon I, onze Keizer, verplicht tot liefde, eerbied, gehoorzaamheid, trouw, krijgsdienst en de schattingen verordineerd voor het behoud en de verdediging van zijn rijk en troon; wij zijn hem voorts vurige gebeden voor zijn heil en voor de wereldlijke en geestelijke voorspoed van de staat verschuldigd.

„— Waarom zijn wij tot al die plichten jegens onze Keizer gehouden?

„Ten eerste omdat God onze Keizer in vredetijd en in oorlog met gaven rijk bedelend, hem als onze soeverein over ons heeft gesteld, hem de uitvoerder van Zijn macht en Zijn beeld op aarde heeft gemaakt. Ten tweede omdat Onze Lieve Heer Jezus-Christus, door zijn leer zowel als door Zijn daden, zelf ons geleerd heeft wat wij onze soeverein verschuldigd zijn.

„— Zijn er geen bijzondere redenen die ons sterker aan Napoleon I, onze Keizer, binden moeten?

„Ja, want hij is degene die God in moeilijke omstandigheden heeft opgewekt om de openbare eredienst en de heilige godsdienst van onze vaderen te herstellen en om er de beschermer van te zijn. Hij heeft de openbare orde door zijn diepe en werkzame wijsheid teruggebracht en bewaard; hij verdedigt de staat met zijn machtige arm; hij is de gezalfde des Heren geworden door de wijding van de opperste kerkvoogd, hoofd der algemene kerk.

„— Wat moeten wij denken van hen die in hun plicht jegens onze Keizer te kort zouden schieten?

„Volgens de apostel Paulus zouden zij de door God zelf gestelde orde weerstaan en de eeuwige verdoemenis verdienen.”

VIJFDE HOOFDSTUK

HIPPOLYTE TAINÉ

De schrijver

De twee laatst besproken werken, van Lanfrey en d'Haussonville, ongelijksoortig als zij zijn, hebben dit gemeen dat zij niet los van Thiers kunnen komen. Zij leveren correctie, zij leveren aanvulling op Thiers, maar Thiers beheerst het terrein waarop zij zich bewegen. Met Tainé is dat anders, en dat niet omdat hij, zoals Quinet, met een brede zwier over het tijdvak heen bespiegelt. Hij graaft diep in zijn onderwerp, maar zijn methode daarbij is zo verschillend, dat men hem lezend zijn onmiddellijke voorgangers vergeet. Toch hoort hij bij hen, bij allen die ik in deze afdeling bespreek; als zij was hij een geestelijke nazaat, zij het een bitter ontgoochelde, van Mme. de Staël, als zij beweegt hij zich in de reactie tegen de Napoleontische legende. Die reactie beleefde in hem een hoogtepunt.

In 1890 verscheen het eerste deel over Napoleon in Tainé's grote werk *Les origines de la France contemporaine*, en daarin dat schitterende „portret”, als inleiding tot beschouwingen over de instellingen die hij aan Frankrijk schonk. Ik zal mij vooreerst tot het portret bepalen.

Met Tainé zijn wij in een andere categorie van schrijvers dan met Thiers, d'Haussonville of Lanfrey; ook Quinet kan zich met hem niet meten. De 140 bladzijden van dat hoofdstuk vormen een stuk literatuur. Niemand heeft groter vermogen om een figuur aanschouwelijk te maken. Die Napoleon van Tainé, van alle menselijkheid verstoken, als een boze demon op Frankrijk en Europa losgelaten, leeft, leeft met een pakkende, een aangrijpende intensiteit. Dat wil niet zeggen (zo'n rol speelt in de historische voorstelling de verbeelding, de persoonlijkheid met andere woorden van de historicus zelf), dat

die Napoleon daarom natuurgetrouw moet zijn. Het is in hoge mate de Napoleon van Taine, en Taine, verbeelders zonder weerga, was ook alweer de rustige, objectieve waarnemer niet waarvoor hij zich uitgaf¹⁾ — waarvoor hij zich hield.

Diep geschokt door de nederlaag van 1870, en niet minder door de *Commune* die erop volgde, wilde hij aan zijn landgenoten laten zien, hoe de verhoudingen en de geestesgesteldheid waren ontstaan, waaruit die rampen en andere kwalen van Frankrijk voortkwamen. Vandaar dat hij, wiens faam tot dan toe op filosofisch en literair-historisch werk berustte, zich tot een zuiver historische arbeid zette: de *Origines*. Het *Ancien Régime* kon met geen zwarter pen beschreven zijn dan in zijn eerste deel. Maar de Revolutie wekte nog dieper afschuw bij Taine: de triomf van lichtzinnig getheoretiseer, miskening van historische groei en onontbeerlijke ordening, het losbreken dan dus van het beest in de mens. Bonaparte had nu gevierd kunnen worden als de verachter van de „ideologen”, die althans de ordening herstelde. Maar wanneer zijn vrienden hem beklaagden, niet zonder verwijt, met de compromettante bijval die de conservatieven van alle gading aan zijn vernietiging van de Jacobijnen schonken, kon Taine reeds met een glimlachje zeggen: „Je les attends à Napoléon.”²⁾ En inderdaad, het „portret” is met haat geschilderd.

Taine's geest was zo geconstrueerd, dat hij mensen en dingen in het verleden niet anders zien kon dan onderworpen aan een paar zeer precieze, leidende gedachten. Wonderlijk genoeg heeft die aanleg veel overeenkomst met de verslingerdheid aan algemene begrippen, die hij nooit moe wordt aan zijn 18e eeuwse Fransen te verwijten als de oorzaak van al hun blindheid voor de realiteit. Niet minder wonderlijk weet hij door die dwingende en soms o zo kunstmatige structuur die hij zijn voorstelling oplegt heen, toch een verrassend contact met het leven te krijgen. Maar een historische methode is het met dat al allerminst. Taine heeft geen begrip voor ontwikkeling; gebeurtenissen nasporen in hun ontstaan en samenhang, en daaruit de zin zich

¹⁾ Zie de inleiding tot de *Origines*.

²⁾ Sorel, *Nouveaux essais d'histoire et de critique*, 1898, 138.

laten losmaken: dat kan hij niet. Hij wil uit een heel tijdperk, uit een zoveel landen, oorlogen, omwentelingen, hervormingen omvattende loopbaan als het ware de quintessens trekken en vastleggen. 't Is de zwakheid van zijn *Ancien Régime*, dat hij de verschillen tussen de tijd van Lodewijk XV en die van Lodewijk XVI verwaarloost, dat hij zijn notities door elkaar gebruikt, zonder aandacht voor de omstandigheden van elk, tot een totaal beeld dat dààrom alleen al nooit in de werkelijkheid bestaan kan hebben. Zijn *Revolutie* is naar mijn oordeel historisch volslagen mislukt, omdat hij enkel maar gevoelsstaten of geesteshoudingen wil beschrijven en nalaat de daden, incidenten, uitspraken waaruit die blijken moeten, in hun natuurlijk verband met de grotere gang van zaken te stellen. En ten slotte gaat zijn *Napoleon* aan hetzelfde euvel mank.

Het „portret”

Napoleon wordt niet geschetst zoals hij in de loop van een verbazingwekkend leven, in de aanraking met overweldigende gebeurtenissen *werd*; maar zoals hij *was*. Wanneer was? Neen neen, Taine kent maar één Napoleon, voor hem huist de Keizer al in de Corsicaanse wildebras of in de arme luitenant van het koninklijke leger. De quintessens van Napoleon dus, en gezien nu in betrekking tot welke leidende gedachten?

Napoleon, zegt Taine, is geen Fransman van zijn tijd; 't is een vreemdeling, een Italiaan; wij worden even aan Quinet herinnerd, maar Taine maakt er een Italiaan van de Renaissance-periode van, op het afgelegen Corsica als het ware geconserveerd. Hieruit volgt dan, wat betreft zijn geestesgesteldheid („l'intelligence”): zijn los-staan van die neiging tot algemene begrippen van het 18e eeuwse Frankrijk, zijn volslagen onverschilligheid voor alle gangbare theorieën en beginselen; en zijn rake, onvermoebare zin voor het feit. Ik merk even op, dat deze interpretatie mij nog meer dan die van Quinet fantastisch lijkt, en dat Napoleon's hoofd vol conventionele voorstellingen zat, waaronder zeer typisch Franse van zijn tijd (wij zagen er voorbeelden van in zijn houding tegenover de godsdienst:

zowel zijn Rousseau-aanse eerbied voor elke godsdienst in het land van zijn vestiging als zijn algemeen „philosophische” en Gallicaanse opvatting omtrent de juiste verhouding van staat en kerk); maar erken dan dat niemand ooit zo’n pakkende beschrijving heeft gegeven als Taine van de onverzadelijke feitenzucht en werkkraacht van dat uitzonderlijk menselijk mechanisme dat Napoleon heette.

In de tweede plaats gaat Taine het karakter beschrijven; Italiaanse Renaissance is weer de verklaring van de hevigheid der hartstochten. En heel dat uitzonderlijk mechanisme en die hevigheid staan, zo is verder de lezing, in dienst van één allesbeheersende karaktertrek, egoïsme. Dat egoïsme, die neiging om alles op zichzelf te betrekken, om geen andere drang dan het eigen voordeel, de eigen grootheid te erkennen, wordt dan, volgens Taine, gevoed door de maatschappelijke toestanden op Corsica, waar geen begrip van recht of algemeen belang de strijd van de hoofden elk met zijn groep matigt; en de verwarring in Frankrijk na de omschudding door de Revolutie bood in veel wijder verhoudingen een soortgelijke arena.

De volledige egoïst is een eenzame, is van zijn medemensen onherroepelijk afgesloten: de geleiding van spontane gevoelens, van sympathie of bewondering of medelijden, is van zijn kant uit verbroken. Zo schildert Taine Napoleon. Zo sterk is diens egoïsme dat hij ook bij anderen in geen andere drijfveer geloven kan. De grote realist is met morele blindheid geslagen en zijn verachting voor de mensen voert hem tot grove vergissingen. Nobeles motieven leiden tot onafhankelijkheid; zonder de oorzaak ooit te erkennen voelt hij ongeduld tegenover dat gevolg. Hij omringt zich met dienaren in plaats van medewerkers. Wanneer iemand met onafhankelijke allures zich in zijn dienst compromitteert, zoals Caulaincourt (hoe onschuldig ook) in de zaak Enghien, verheugt hij zich over de meerdere vat die hem dat over de man geeft. Napoleon verlangt, als het moet, laagheden: een man als Savary is zijn ideaal. Hij kan in mensen niets anders dan werktuigen zien. Als een slavenopzichter drijft hij ministers, generaals, ambtenaren, ja zijn schijnkoningen, zijn broers. De hardheid van zijn beveltoon slaat licht om in

grofheid, in geraffineerde wreedheid zelfs: hij kwetst, hij vernedert, hij poogt moreel te breken.¹⁾ Het lot van zijn naaste omgeving was dan ook niet benijdenswaardig. Aan het hof heerste een drukkende étiquette en een eeuwig gedwongen toon. Ieder beefde voor de meester, die nooit iets anders dan meester zijn kon.

En eindelijk past Taine, in een twintigtal bladzijden van meeslepende kracht, dit alles toe op de verhouding van Napoleon tot de wereld buiten Frankrijk. Veroveringszucht, door niets te stuiten; plooiën en beloven bij hem nooit iets anders dan taktiek; geen bondgenoot in zijn oog iets anders dan een werktuig dat hij breekt als het zijn dienst gedaan heeft. „Zolang hij regeert, zal men oorlog hebben . . . door geen slagboom is hij in te perken, door geen verdrag te binden; vrede zal met hem nooit iets anders dan een wapenstilstand zijn; hij zal er slechts gebruik van maken om zich te herstellen, en zodra hij zich hersteld acht, zal hij opnieuw beginnen; par essence, il est insociable”:²⁾ er valt niet met hem te leven; — „Là-dessus l’opinion de l’Europe est faite, définitive, inébranlable.”

Het belang van Frankrijk — daar gaat het niet om, integendeel hij misbruikt het vertrouwen van Frankrijk om het naar de afgrond te voeren. Later, op St. Helena zal Napoleon zich met woorden vertederen over „ce peuple français qu’il a tant aimé.”³⁾ — „De waarheid is dat hij ervan houdt zoals een ruiter van zijn paard; wanneer hij het optuigt, wanneer hij het tooit en mooi maakt, wanneer hij het streelt en aanspoort, is het niet om het te dienen, maar om er zich van te bedienen als van een nuttig dier, om het te gebruiken tot aan de uitputting toe, om het voort te drijven over almaar breder grachten en over almaar hoger slagbomen: kom, die gracht nog, die slagboom nog . . . Maar na de hinderpaal die de laatste scheen, komen er steeds weer nieuwe, en in ieder geval blijft het paard

¹⁾ Een voorbeeld kan men vinden in de correspondentie met Louis, hiervóór reeds vermeld: 59 vlg.

²⁾ *Origines de la France contemporaine, Régime moderne*, I, 129.

³⁾ Woorden uit het testament van de Keizer. — De vergelijking van de ruiter en het paard die volgt, is niet geheel oorspronkelijk; men herinnert zich het gedicht van Barbier; hiervoor, blz. 23.

noodwendig en voorgoed wat het reeds is, ik wil zeggen een rijbeest, en een overbelast rijbeest . . ." Want denk u eens in, zegt Taine, dat die tocht naar Rusland in plaats van een verschrikkelijke ramp een schitterend succes geworden was, wat was dan de toekomst voor Frankrijk? Op zijn best een Frans Europees rijk ondermijnd door Europese weerstand, Franse residenten en commandanten te St. Petersburg en Riga, gelijk te Dantzig, Hamburg, Amsterdam, Lissabon, Barcelona en Triest; alle bruikbare Fransen van Cadix tot Moskou in dienst om de verovering te handhaven en te administreren; jacht op weerspannige lotelingen; geen andere loopbaan dan die van politiemann of tyrannetje om onderdanen in bedwang te houden en schattingen te innen, koopwaren in beslag te nemen en te verbranden . . .

Maar die schone vooruitzichten zijn gemist; in 1812 ligt het Grote Leger in de sneeuw. Het paard is met alle vier zijn poten misgesprongen. Gelukkig, 't is maar een paard doodgereden. „La santé de la Majesté n'a jamais été meilleure.”¹⁾ De ruiter is ongedeerd, en àl waar hij aan denkt, is niet de doodstrijd van zijn onzalig beest, 't is zijn eigen ongeval, zijn bezwaarde reputatie als rijder, „ce sont les sifflets, c'est le comique d'un saut périlleux annoncé à si grand orchestre et terminé par une si piteuse chute. Dix fois de suite, arrivant à Varsovie, il répète: „Du sublime au ridicule, il n'y a qu'un pas” . . ." En het besluit voor Frankrijk: niet alleen het instorten van heel Napoleon's rijk, dat welbeschouwd geen Frans rijk meer was; maar het verlies ook van de veroveringen der Republiek, de Rijn grens en België, die in 1799 aan Napoleon toevertrouwd waren, „de natuurlijke grenzen” (die *wij* niet zo licht als iets wat Frankrijk toekwam erkennen zullen, maar dat is een punt waar vrijwel alle Franse schrijvers het over eens zijn), ook dat heeft Napoleon, met zijn door niets dan egoïsme gedreven politiek — aldus besluit Taine —, voor ons verloren doen gaan.

¹⁾ De beruchte slotzin van het bulletin waarin de ramp eindelijk te verstaan gegeven werd.

Het „portret” is maar een inleiding. Het eigenlijke werk houdt zich bezig met een analyse van de instellingen die Frankrijk . . . aan Napoleon te danken heeft, zou weinig in de geest van Taine gezegd zijn: waarmee Frankrijk door Napoleon's toedoen bezocht is, geeft zijn houding beter weer. De algemene strekking van „le régime moderne” zoals Taine die ziet, duidt hij op zijn pakkende, beeldende wijze aldus aan:

„Een nieuw Frankrijk, niet het communistische, egalitaire, Spartaanse van de waanvoorstellingen van Robespierre en Saint-Just, maar een bestaanbaar en duurzaam Frankrijk van de werkelijkheid, en dat niettemin gladgestreken, eenvormig, logisch en volgens een algemeen en eenvoudig beginsel in elkaar geknutseld, een gecentraliseerd en ambtenaarlijk Frankrijk dat, op het klein, eenzelve gedoe van het persoonlijk leven na, geheel en al van bovenaf in beweging gezet zou worden; kortom, het Frankrijk dat Richelieu en Lodewijk XIV gewenst zouden hebben, dat Mirabeau reeds in 1790 zag aankomen, ziedaar het gewrocht dat de praktijken en de theorieën van de monarchie zowel als van de Revolutie hadden voorbereid en waartoe de uiteindelijke samenloop der gebeurtenissen, ik wil zeggen het verbond van de filosofie en van het zwaard, de soevereine handen van de Eerste Consul vaardig maakten.

„Met zijn aard zoals wij die kennen, met de snelheid, de bedrijvigheid, de draagwijdte, de alomvattendheid en de vorm van zijn verstand, kon hij ook geen ander gewrocht willen noch zich met een minder vergenoegen. Zijn behoefte aan besturen en beheren was te groot, zijn vermogen ertoe was te groot; zijn genie verslond alles. Daar kwam bij, dat hij voor de taak die hij naarbuiten ondernam, van binnen niet alleen het onbetwist bezit van alle uitvoerende en wetgevende macht behoefde, maar meer dan dat, de vernietiging van alle moreel gezag buiten het zijne, dat wil zeggen de publieke opinie tot zwijgen gebracht en elk individu geïsoleerd, dus de stelselmatige vernietiging bij voorbaat van alle initiatief, zij het godsdienstig, kerkelijk, opvoedkundig, liefdadig, of letterkundig,

departementaal of gemeentelijk, dat in het heden of in de toekomst groeperingen van mensen tegenover of naast hem zou kunnen stellen. Als goed generaal dekt hij zich in de rug: in zijn strijd met Europa zorgt hij ervoor dat in dat Frankrijk dat hij met zich meesleept, de weerspannige zielen of geesten nooit zullen kunnen samenrotten . . . Van iedere draad die een aantal mensen naar één doel zou kunnen samentrekken, ligt het eind in zijn handen; al die verenigde draden houdt hij stevig vast, en met een najjverige zorg, om ze tot het uiterste strak te kunnen spannen. Laat niemand het wagen ze te willen vieren, laat niemand vooral trachten er zich meester van te maken: zij zijn van hem, van hem alleen, en stellen het publiek domein samen, *zijn* domein.”

Toch erkent de heerser naast het zijne nog een zorgvuldig afgepaald gebied waar hij zich met al zijn macht niet op begeeft. Taine zet haastig uiteen dat Napoleon ook hier slechts in zijn eigen welbegrepen belang handelde: hij was realist genoeg om de mensen van zijn tijd, een beschaafde tijd met lange traditie van recht achter zich, te nemen zoals zij waren, en het was om hen voor zijn eigen oogmerken te gewilliger mee te krijgen dat hij hun het vrij en onbelemmerd genot van hun bijzonder plekje, van hun eigendom (want daarop komt het neer), waarborgde en ook inderdaad liet. — Ik stip hier even aan, dat zich aan de lezer van nu hierbij overwegingen opdringen waaraan Taine vreemd bleef. Ten eerste voorzag hij niet, dat er heersers zouden komen die ook voor deze grens niet stil stonden. Maar ten tweede is voor hem die zelfbeheersing, door wat bedoelingen ook ingegeven, op zichzelf onvoorwaardelijk een goed: daarvoor was in zijn eigen dagen de heerschappij van de liberale economie nog machtig genoeg over de geesten. Tegenwoordig echter zullen veel beschouwers die eerbied voor de particuliere eigendom een trek vinden, waarmee Napoleon zich schaaft aan de burgerlijke, of zelfs aan de reactionaire, de onsociale zijde van de Revolutie.

Hoeveel er op de appreciaties van Taine ook te zeggen zou vallen, hij bouwt zich met de bladzijden die ik heb aangehaald het uitgangspunt voor diep indringende en tegelijk stoute be-

schouwingen over de Napoleontische staatsinrichting. De sombere toon zal bij onze generatie misschien meer weerklank vinden dan bij de tijdgenoten, al begonnen er zich in het negentiende-eeuws optimisme reeds breuken van twijfel te vertonen. In ieder geval, 't verbrijzelen van de individualiteit en van de groep, het ontwortelen van alle plaatselijk zelfbestuur, het verwoesten van alle initiatief en overtuiging omtrent de openbare zaak, dat blijft voor Taine het kenmerk, en als hij het werk van Napoleon vergelijkt met dat van Diocletianus en Constantijn, zonder zoals Quinet het voor te stellen alsof hun geest langs Italiaanse kanalen nog in de Corsicaan nawerkte, is het om op te merken dat ook toen het menselijk materiaal voor die klassiek eenvoudige en symmetrische bouw door verbrijzeling was voorbereid. Ik zal hem in deze beschouwingen verder niet volgen; ik merk alleen op, dat hij niet alle verdiensten aan het werk ontzegt. De orde werd hersteld, de bureaucratie werd zelf een toonbeeld van orde, van regelmaat, van evenwicht. De verdeling der belastingen was voortreffelijk geregeld, van de mogelijkheid voor allen om vooruit te komen (*la carrière ouverte à tous*) ging een opwekkende werking uit. Maar de drijfveer waarop altijd gerekend werd, was de puur persoonlijke van de wedijver, en de richtinggevende impulsen kwamen alle van boven.

Na de staatsinrichting in het algemeen te hebben behandeld wilde Taine nagaan hoe verschillende levensgebieden onder dat regiem voeren. Hij heeft enkel twee hoofdstukken (samen een deel) kunnen voltooien, over de kerk, en over de school. Wat een dankbaar onderwerp de kerk hem levert, zal men na wat ik van het boek van d'Haussonville vertelde, licht begrijpen. Laat mij alleen van zijn beschouwingen over het schoolwezen onder Napoleon nog iets meedelen.

Het onderwijs

Wat is het doel dat Napoleon zich in zijn bemoeiingen met het onderwijs stelt? Hij zegt het zelf¹⁾: „mijn voornaamste doel is een middel te hebben om aan de politieke en morele

¹⁾ In de Raad van State, 1806; Taine, *Origines*, VI, 157.

inzichten leiding te geven." Het is dan ook in zijn geest wanneer een minister aan het *Corps Législatif* de voordelen van *uniformiteit* uiteenzet: „het onderwijs moet dezelfde kennis bijbrengen en dezelfde beginselen inprenten aan de enkelingen bestemd om in dezelfde maatschappij te leven, zodat zij om zo te zeggen maar één lichaam zullen vormen, slechts van één en dezelfde geest bezielde zullen zijn en aan het algemeen welzijn meewerken uit hoofde van eenstemmigheid van opvattingen en wensen”.

Daartoe dient dan het monopolie dat aan de Keizerlijke Universiteit verleend wordt. Onder die Universiteit versta men geen hogeschool; het is de georganiseerde totaliteit van het openbaar onderwijs in Frankrijk. Dat machtig lichaam krijgt voorrechten, meer en meer, om het bijzonder onderwijs dood te drukken. Druk, zware druk, is nodig daartoe, want de ouders voelen niet voor de nieuwe keizerlijke *lycées*. Die zijn hun te militair, te zeer op africhten ingesteld, en zij zenden hun kinderen liefst nog naar de bijzondere inrichtingen, die zich tegen de overspoeling van het staatsonderwijs trachten te handhaven. Al moeilijker wordt dat deze gemaakt, en niet enkel maakt de staat die bijzondere scholen het leven onmogelijk, hij strekt soms regelrecht de hand naar de kinderen uit. In 1808 wijst de Keizer over het hele land oude en rijke families aan, die zonen aan St. Cyr moeten leveren; in 1813 werd een soortgelijke maatregel op nog veel breder schaal toegepast: dat was de instelling van de *garde d'honneur*, die in ons land zo'n beroering wekte, maar die ook in Frankrijk het oogmerk had de aanzienlijken te dwingen hun kinderen aan de Moloch te offeren.

Om het onderwijs te krijgen dat hij verlangt, wilde Napoleon een leraarscorps opkweken, dat van jongs aan met de geest van gehoorzaamheid en opoffering aan het Keizerrijk doortrokken zou zijn. Hij dacht met een zekere afgunst aan de Jezuiten. Natuurlijk, die waren voor hem onbruikbaar, die wantrouwde hij als dienaren van Rome; maar zijn ideaal zou zijn „une corporation, non de Jésuites qui aient leur souverain à Rome, mais de Jésuites qui n'aient d'autre ambition que d'être utiles et d'autre intérêt que l'intérêt public.”¹⁾ De *Ecole normale*

¹⁾ Taine, VI, 170.

moet in die behoefte voorzien. Napoleon heeft zijn denkbeelden over het leerplan, ook over de soort literatuur die men er lezen zal. Hij keurt af dat men er zich bezig houdt met Montesquieu's *Dialogue de Sylla et d' Eucrate*, met een *Eloge de Marc Aurèle* van Thomas, met de *Annalen* van Tacitus. Dat alles heeft een republikaanse bijmaak; dat wekt op tot onafhankelijkheid van oordeel, tot kritiek. „Que la jeunesse lise plutôt les *Commentaires* de César . . . Corneille” (de klassieke tragedieschrijver bij uitnemendheid, de verheerlijker van wilskracht en weifelloze plichtsbetrachting), „Bossuet” (de prediker van eenheid en gehoorzaamheid, die nog in 't bizonder Napoleon's goedkeuring wégdroeg — zoals wij al gezien hebben — met zijn Gallicaanse opvattingen, met zijn kerkelijke steun voor Lodewijk XIV's staatspretenties), „voilà les maîtres qu'il lui faut; ceux-ci entrent à pleines voiles d'obéissance dans l'ordre établi de leur temps; ils le fortifient, ils le décorent.”

Napoleon nam onder „de grondslagen van het onderwijs” „de voorschriften van de katholieke godsdienst” op. Taine laat niet na erop te wijzen dat hij hierbij in het minst niet door belangeloze overtuiging geleid werd. ¹⁾ Hij wilde de geestelijkheid in het gevele komen, maar droeg terdege zorg dat de godsdienst hem zijn aanstaande ambtenaren of officieren of enkel maar onderdanen niet bederven zou: „Men moet het zo inrichten”, zo liet hij zich in 1806 in de Raad van State uit, „dat de jongelieden noch te vroom noch te ongelovig worden; zij moeten worden aangepast aan de staat van de natie en van de maatschappij.”

Laat mij hier nog even de opmerking inlassen dat het oordeel over uitingen als deze geheel afhangt van de algemene geesteshouding van de geschiedschrijver. Ook Thiers haalt wel soortgelijke uitspraken van Napoleon aan. Eens bijvoorbeeld, bij de instelling van scholen voor de kinderen van behoeftige leden van het Legioen van Eer, verklaarde de Keizer ²⁾ dat voor de jongens het godsdienstig onderricht maar van secundair belang was; voor de meisjes daarentegen moest „une piété solide” vóór alles komen. „Faites-nous des croyantes, et non

¹⁾ Blz. 178. ²⁾ Thiers, II.

des raisonneuses. De zwakheid van de vrouwelijke hersenen, de beweeglijkheid van hun denkbeelden, hun bestemming in de maatschappij, de noodzaak om hun, met een voortdurende berusting, een zachte en toegeeflijke (facile) liefderijkheid in te boezemen, dat alles maakt voor hen het juk van de godsdienst onmisbaar." — Maar Thiers is door deze opvatting van de godsdienst als nuttig of minder nuttig al naar gelang van maatschappelijke behoeften (en die dan trouwens wel zeer eenzijdig gezien!) in het minst niet geschokt; hij knoopt er althans geen enkele beschouwing aan vast.

Taine gaat verder met zijn beschrijving van het schoolwezen, en weidt uit over de strenge discipline en mechanische orde, die op de *lycées* gehandhaafd werden. „Een voorportaal van de kazerne” waren die kostscholen, en de militaire inrichting die er heerste, was ver van populair. Maar niettemin drukte dat onderwijs een diepe stempel op de geesten. Van de Jezuïeten was de tot systeem verheven wedijver als prikkel afgezien; prijsuitdelingen die tot groots opgezette toneelvertoningen werden, hoorden daarbij. Trouw aan de Keizer, bewondering voor zijn krijgsdaden, zucht om zelf in die roem te delen, dat waren de deugden die vóór alles aangekweekt werden. Wat krachtig bijdroeg tot de heerschappij van die geest op de scholen, dat was de aanwezigheid, overal, van Keizerlijke *bursales*, zoons van officieren en ambtenaren, die alles aan de Keizerlijke gunst te danken hadden en er alles van hoopten; de blinde onderworpenheid en geestdrift van die jongens gaf de toon aan. Maar alles was erop gericht hem te onderhouden. De overwinningsbulletins werden voorgelezen en toegelicht. De opstellen die bekroond werden, liepen over de jongste zegepraal van de Keizer. „In dat onderwijs”, besluit Taine, „zijn letterkunde en wetenschap zaken van de tweede rang. Waar het op aankomt, is de africhting, een vroegtijdige, methodische, voortgezette, onweerstaanbare africhting, die door het samenspel van alle middelen, les, voorbeeld en praktijk, *de beginselen* inprent en de jonge gemoeieren voorgoed met *de nationale leer* doordringt, een soort maatschappelijke en staatkundige catechismus, waarvan het eerste artikel fanatieke onderwerping, hartstochtelijke toewijding

en volledige overgave van zichzelf aan de Keizer beveelt.”

De kritiek van Prins Napoleon; Mme. de Rémusat

Het boek van Lanfrey was al bijna vergeten.¹⁾ Het in zijn beknoptheid zoveel machtiger geschrift van Taine — en ik denk nu aan „het portret”, dat door publicatie in de *Revue des Deux Mondes* (Febr.-Maart 1887) een jaar of wat vooropging, en dat zeker ook later twintig lezers gevonden heeft tegen één die de rest over staatsinrichting, kerk en school onder de knie kreeg — dat geschrift, dat niet enkel afbrak maar als het ware midden in de tempel der Napoleon-verering dat monsterlijk afgodsbeeld onthulde, baarde een geweldig opzien. Het was niet te verwachten dat het de gelovigen ontrouw zou doen worden. Het Franse volk had te lang zijn trots in dat wonderbaarlijk epos gesteld, het had zijn eigen grootheid en geestkracht te grif in die veroveringen en in die verbreiding van de Revolutie-beginselen bewonderd, om zich zijn Napoleon te laten ontnemen; zo hecht zich het paard ook aan de meest veeleisende ruiter.

Maar inderdaad, het was ook te gemakkelijk om in dat portret overdrijvingen en zwakheden aan te wijzen. Die dat het eerst deed, en het moet gezegd met veel scherpzinnigheid, was Prins Napoleon, de (openhartige en onhandige) knoeier met de correspondentie van zijn oom. Ik zal zijn boek, *Napoléon et ses détracteurs*, dat nog in 1887 verscheen, straks ook afzonderlijk even beschouwen, maar wil reeds hier zijn kritiek op Taine behandelen.

Zijn algemene karakteristiek van de grote schrijver, als een man zonder stijl, die enkel zijn *fiches* aaneen wist te rijgen, als de entomoloog die met zijn microscopische blik de grote lijnen niet zag en blind was voor morele waarden, is te duidelijk een door verontwaardiging ingegeven caricatuur (waarin men zekere trekken van het model echter toch kan herkennen) dan dat wij ons in ernst zouden gaan afvragen, of die hartstochtelijke

¹⁾ Bij het grote publiek tenminste; het vond altijd en vindt nog belangstellende en dankbare lezers.

Bonaparte wel bevoegd was tot een oordeel over morele opvattingen. Maar zijn eigenlijke kritiek dient zeer ter zake. Ik laat allerlei slordigheden die hij aanwijst¹⁾ ter zijde; ik stip slechts in het voorbijgaan aan, dat een passage waarin Taine in de *Revue des Deux Mondes*, meegesleept door zijn vergelijking van Napoleon met de Italianen van de Renaissance en in 't bijzonder met de Borgias, boudweg schreef dat de Corsicaan alle drie zijn zusters verleid had — een indertijd veel rond gefluisterd lasterpraatje — in het *boek* niet meer te vinden is. Ik kom dan tot de hoofdzaak, namelijk het verwijt dat Taine zich in het algemeen te veel door de *mémoire*-literatuur heeft laten leiden, en dan wel bij voorkeur door de vijandige *mémoire*-schrijvers, die hij nalaat aan de nodige kritiek te onderwerpen.

Die kritiek levert Prins Napoleon vervolgens. Metternich, Bourrienne, Mme. de Rémusat, l'abbé de Pradt, Miot de Mérito, krijgen de één na de ander een beurt. Metternich was een geval op zichzelf. De anderen hadden allen dit gemeen, dat zij Napoleon gedurende zijn macht gediend hadden en zich na zijn val kritisch of zelfs afbrekend en vijandig over hem uitlieten. De verdediger die getuigen *à charge* op die grond alleen, op de grond van inconsequentie, ondankbaarheid, gepleegd verraad, wil wraken, zal bij de historicus niet zo dadelijk ingang vinden. Bij een groot publiek, dat door bepaalde nationalistische of politieke hartstochten te bewegen is, zal hij gemakkelijker spel hebben. In Frankrijk deed een herinnering aan de vernederende omstandigheden waaraan het op Napoleon gevolgd regiem zijn bestaan dankte — de nederlaag en het patronaat de buitenlandse overwinnaars —, en deed een voorstelling van Napoleon zelf in zijn ondergang het lot van het vaderland symboliserend, nog altijd een snaar trillen. Prins Napoleon versmaadt een demagogisch spel daarmee allerminst, maar hij gebruikt toch ook argumenten die op het koeler kritisch oordeel indruk maken. Ik wil mij tot het geval van Mme. de Rémusat bepalen. Het is onmiskenbaar, dat haar *mémoires*, die pas in

¹⁾ In zover zou men Prins Napoleon een voorloper van Aulard kunnen noemen. Het is wel verwonderlijk, dat die in zijn *Taine historien de la Révolution française* (1907) de ander niet noemt. *Non tali auxilio*, moet de republikein Aulard gedacht hebben.

1880 waren uitgegeven, Taine's visie op de persoonlijkheid van Napoleon sterk hadden gekleurd.

Mme. de Rémusat was als jong getrouwde aan het hof van Joséphine, toen nog vrouw van de Eerste Consul, gekomen, terwijl haar man een betrekking als *préfet du palais* aanvaardde. Aristocraten, niet van de allereerste rang, maar authentiek van het *ancien régime*, waren het, zoals Bonaparte in zijn opkomst nodig meende te hebben. Zij hadden „zich aangesloten” (*rallié*) onder de eersten, in de gulden lente van het Consulaat, en Mme. de Rémusat was met oprechte bewondering en genegenheid begonnen. Haar *mémoires* beschrijven de ontgoocheling. Het boek behoort zonder twijfel tot de meest suggestieve literatuur over Napoleon van tijdgenoten.¹⁾ De schrijfster maakt de indruk van een ernstige, hoog ontwikkelde vrouw. Zij had oog voor het kleurige feit en kon een geestige anecdote vertellen zo goed als zoveel anderen, maar wat haar van de meeste *mémoires*schrijvers onderscheidt, is haar oordeel, is de onafhankelijkheid waarmee zij tegenover Napoleon haar eigen levensbeschouwing schijnt te bewaren. Haar houding is niet louter individualistisch, er is geen kwestie van een overgevoelig ego zoals in het geval van Chateaubriand. Zij vertegenwoordigt een bepaalde stroming, haar geest is verwant aan die van Mme. de Staël en het wil in dit verband iets zeggen, dat haar zoon, en naderhand diens zoon, figuren van betekenis in het intellectueel meer dan politiek machtige Franse liberalisme onder de Restauratie en het Tweede Keizerrijk geweest zijn.

Het beeld dat zij van Napoleon schetst, komt inderdaad met dat van Mme. de Staël wonderwel overeen. Dat hij volslagen harteloos was, zonder enig spontaan menselijk gevoel, zonder enige edelmoedigheid, een en al eigenliefde, handelend in een hartstocht van egoïsme ofwel volgens sluwe berekening, dat alles (en men herkent er Taine's „portret” in) kan men bij Mme. de Rémusat lezen. Zo bewust hiervan bij zichzelf, dat hij er anderen naar afmat en daardoor de ergste psychologische misslagen kon begaan. Niet in staat om aan belangeloze, cha-

¹⁾ In deel XVII van Busken Huet's *Litterarische fantasien en kritieken* zal men een studie over de *mémoires* van Mme. de Rémusat aantreffen (onder de titel: Napoleon), die doet gevoelen wat een indruk zij bij hun verschijning maakten.

ritabele daden te geloven, trouwens als hij erin geloven *moest*, verachtte hij er de dader om; — verachtte hem dubbel, want hij begon al met een geringe gedachte van de mensen in het algemeen, en in 't bijzonder van de Fransen, onder wie hij zich, al trachtte hij wel het te verbergen, de vreemdeling voelde. Mme. de Rémusat meende dat karakter allengs tot die staat van verderf te hebben zien vervallen, of eigenlijk was het na de misdaad aan Enghien gepleegd vrij plotseling, dat hij alle eerbied voor zedelijke normen, alle matiging uit het oog verloor. Zij en haar man, zo vertelt de schrijfster, behoorden lang vóór het einde tot de stille oppositie die in Talleyrand haar voor naamste middelpunt had, en snakten naar de terugkeer van de Bourbons en de vrijheid.

Het ergste feit dat Prins Napoleon tegen de geloofwaardigheid van Mme. de Rémusat aanvoert, is dat er tegenspraak bestaat tussen haar *mémoires* achterna en haar brieven uit de tijd zelf. Met wat een bewondering en geestdrift uitte zij zich nog over Napoleon en zijn overwinningen, over Napoleon en zijn gratieusheid, op een tijdstip dat zij volgens de *mémoires* al niets anders dan de op hol geslagen veroveraar en de harte-loze machine in hem zag!

Die *mémoires*, wanneer zijn zij precies geschreven? In 1818, en wel om de plaats in te nemen van een vroegere versie, die de schrijfster gedurende de Honderd Dagen veiligheidshalve verbrand had. Wat er, volgens de inleiding van haar zoon, de stoot toe gaf, was de verschijning van Mme. de Staël's *Considérations*, met een beschouwing over Napoleon, die Mme. de Rémusat wel kon meevoelen, maar die zij aan haar eigen herinneringen wilde toetsen, vooral omdat zij zich bewust was eenmaal anders over hem gedacht te hebben. Ik wees hiervóór al op de verwantschap tussen Mme. de Rémusat's voorstelling en die van Mme. de Staël. Het geeft even een schok eraan herinnerd te worden dat de *mémoires* van de eerste ook inderdaad niet onafhankelijk van die van de laatste tot stand zijn gekomen. Maar Prins Napoleon suggereert een nog onaangenamer verdenking. Had de schrijfster misschien met haar voorstelling een bedoeling, had zij haar belang op het oog?

Op het ogenblik van de eerste abdicatie in 1814, toen Chateaubriand's pamflet verscheen en haar zoon, opgevoed in de gebruikelijke vergoding van de Keizer, daar zijn hevige verontwaardiging over uitte, diende Mme. de Rémusat hem een les in levenswijsheid toe die, ofschoon in de keurigste termen gekleed, de vraag doet rijzen of zij haar hoog zedelijke standaarden voor dagelijks gebruik niet door meer practische verving.

„Het boek van M. de Chateaubriand is geen pamflet. Ik zou elk van zijn bladzijden kunnen onderschrijven . . . Wij zullen je uitleggen hoe wij, je jeugd eerbiedigend, de voorzorg genomen hebben je voor duizend zaken die het beter was dat je niet wist de ogen te zwachtelen. Bestemd als je was om in zijn dienst te treden, moest je te zijnen aanzien begoocheld worden... Sedert drie maanden” (vergeleken met de *mémoires* is dat wel heel kort) „hebben je vader en ik smartelijk uitgekeken naar een omslag als zich nu vertoont . . . Denk erom in dit tijds-gewricht de welwillendheid van het publiek tot je te trekken.”¹⁾

Het belangrijkste gedeelte van het werk onaangetast

Ik zal de mate waarin het getuigenis van de *mémoires* door deze brieven verzwakt wordt, niet schatten; en ook de vraag in hoever de gelijkenis van Taine's portret door een wegvallen van de aan die *mémoires* ontleende trekken zou aangetast worden, laat ik daar. Het is wel zeker dat hier een probleem bestaat, dat Taine, met zijn gewone stelligheid, niet onderkend heeft, en niet alleen in het geval van de *mémoires* van Mme de Rémusat.

Maar laat mij hieraan toevoegen, dat het bezwaar tegen Taine aangevoerd van een overmatig en kritiekloos gebruik van de *mémoire*-bron niet opgaat voor het belangrijkste (naar inhoud en omvang beide) gedeelte van zijn werk, voor die schitterende verhandeling over de instellingen van de Consul en Keizer. Natuurlijk is ook daar veel aan de *mémoire*-literatuur ontleend, maar de namen van Mme. de Staël, Miot, Bourrienne en Mme. de Rémusat zal men nauwelijks meer vinden, en in het algemeen gesproken zijn de aanhalingen die hier

¹⁾ *Napoléon et ses détracteurs*, 108.

worden aangevoerd van een soort die minder aan bedenking onderhevig kan zijn. Bovendien is er veel, en zeer veel, gebruik gemaakt van officiële stukken, van de *Moniteur* en van Napoleon's correspondentie.

Hoe dit alles zij, het is er ver van af dat Taine's voorstelling van Napoleon nu voortaan de Franse historische literatuur beheersen zou.

Noot bij blz. 151.

Thiers, die niet geschokt wordt door de louter maatschappelijke waardering van de godsdienst, heeft ook voor de straffe organisatie van het onderwijs onder de *Université* enkel bewondering: van al Napoleon's scheppingen acht hij haar „misschien de schoonste”: II, 132 b.

IV

BEWONDERAARS

DE POLITIEKE EN GEESTELIJKE ACHTERGROND

Anti-democratische en anti-Engelse stemmingen

Men zou integendeel haast zeggèn dat het boek van Taine het uitgangspunt werd voor de beste Napoleon-literatuur van het aanvaardend, ja verheerlijkend slag; ik wil niet beweren *propter hoc; post hoc* staat in ieder geval vast. Eerst nu komt de ware stroom van werken, monografieën, brede geschiednissen van dit en van dat aspect, veel grondiger dan de vorige naar het langzamerhand ontgonnen archiefmateriaal bewerkt, en meest gunstig voor Napoleon.

Men kan hier zeker van een verschijnsel spreken, en de vraag rijst of dat opnieuw uit de tijdsomstandigheden te verklaren is. Het antwoord moet luiden: ongetwijfeld. Maar men beginne met niet in iedere bewonderaar van Napoleon een Bonapartist te zien. Na de val van Napoleon III had het Bonapartisme als partij met pretenties tot een keizerlijke restauratie niet veel te betekenen: de smadelijke herinnering aan 1870 was onoverkomelijk, en in 1879 was bovendien nog de jammerlijke dood in Zuid-Afrika van de jonge Prins-pretendent een slag geweest; er was daar een verlammeende verdeeldheid op gevolgd. Dat Bonapartisme toch droeg in zich de gespletenheid die de loopbaan van de grote Napoleon had gekenmerkt. Er was de radicale tendentie, die in de Napoleontische legende vanouds op de voorgrond had gestaan, zich beroepend op de Revolutie, anti-clericaal, bijna republikeins. Maar er was ook een conservatieve traditie, en daar had Napoleon III, wel niet zonder tegenstrijdigheden en weifelingen, zich het nauwst aan verbonden. Zijn staatsgreep in 1851 had gediend om hem de rol

van „redder der maatschappij” te doen spelen zoals de Eerste Consul in het jaar VIII, en evenals die in de katholieke kerk een nuttige grondslag voor zijn macht gezien had, zo steunde Napoleon III op de geestelijkheid, en zonder het tot die conflicten te laten komen, waaraan zijn grote voorzaat achterna de gunst der anti-clericalen te danken had.

Maar verdeeld als het was, en in de practische politiek uitgespeeld, in één opzicht vertoonde het Bonapartisme nog zijn eenheid, en sloot tevens aan bij een onder het Franse volk wijd verbreide stemming. Radicaal of conservatief, één met de volksklasse of tegen haar met de bezitters, anticlericaal of clericaal, het was bezielde van wantrouwen, geringschatting, vijandschap tegen het parlementarisme, en tegen het liberalisme en intellectualisme, waarmee dat zijn nauwste verbindingen had. Dat waren de krachten waarvan de Derde Republiek het hebben moest, maar zij vertoonden zich in haar dienst niet in hun fraaiste vorm en het regiem wist er niet van allen eerbied voor af te dwingen. In reactie ertegen werden velen, die daarom nog volstrekt niet Bonapartist wilden heten, zich hun verwantschap met de Consul-Keizer bewust.

Dat werd nog bevorderd door een gevoel van onbehagen op ruimer geestelijk gebied. Ook tegen de hooggespannen verwachtingen van de wetenschap die in het derde kwart der eeuw gekoesterd waren, tegen de uitsluitende heerschappij van kritiek en rede, vertoonde zich een reactie. De jongeren wendden zich af van Renan en Taine als geestelijke leidlieden, zelfs Zola had het hoogtepunt van zijn gezag al overschreden. Maar als men de vatbaarheid van het publiek voor de Napoleonfiguur verklaren wil, moeten de politieke omstandigheden toch vooropgesteld worden.

Men lag onder de smaad van '70, en het was velen alsof dat vreedzaam burgerregiem zich daar maar gedwee in schikte. Hoe gevaarlijk die stemming van ongeduld was, bleek in 1888, in het onzinnige avontuur van Boulanger, de generaal-minister-van-oorlog, die weinig anders had dan zijn welbespraaktheid en zijn fraai rijpaard, maar die de gedachte opriep aan *revanche* en daarmee een ogenblik de Republiek aan het wankelen bracht.

Primaire gevoelens van spot en geringschatting konden tegen het parlementair regiem in beweging gebracht worden. Bij sommigen werd de anti-Duitse stemming door anti-Engelse gevoelens in evenwicht gehouden: de koloniale expansie, dat grote feit in Frankrijk's geschiedenis na '70, bracht heel wat wrijving met de grote koloniale mogendheid te weeg. In de jaren negentig leidde het Fasjoda-incident bijna tot oorlog. Weliswaar werd er tevens driftig betoogd dat de overzeese belangen de smart om het verlies van de Rijn nooit mochten stillen, en in ieder geval kwam ook uit een anti-Engelse stemming een gevoel van verwantschap voort met de man die *la perfide Albion* zo bitter gehaat had. Zo'n nauw verband bestond in het Frans bewustzijn tussen Engeland en het parlementarisme, Engeland en het liberalisme, dat die grote zaken op hevige ogenblikken een bijna on-Frans aanschijn kregen en Napoleon reeds om zijn autocratie haast als patriot gezien werd.

De Dreyfus-zaak

En daar kwam nu het Panama-schandaal, dat volop discrediet over het parlement en de Republiek uitstortte, en vervolgens de Dreyfus-zaak, die aanvankelijk dreigde het Leger, als een zelfstandige macht, en de eigenlijke, de ware drager van de staatsgedachte, gesteund door alle machten van behoud of reactie, op een golf van anti-semietische en chauvinistische hartstocht, naarboven te voeren, parlement, vrije kritiek, rechtsgevoel en rede onder zich bedelvend. Maar de krachten van de geest, met de beste tradities van de Franse beschaving gewapend, stelden zich kranig te weer en na een strijd die altijd onder de mooiste episoden van de Franse geschiedenis zal worden gerekend, werd de Dreyfus-zaak een zware nederlaag voor de fascistische tendenties in het Franse geestelijke en politieke leven (als ik dat woord *avant la lettre* mag gebruiken).

Op de beschouwing van Napoleon heeft dit alles rechtstreeks invloed gehad. Men moet zich natuurlijk niet voorstellen dat alle verdedigers van de onschuldig veroordeelde Dreyfus tevens vijandig tegenover de historische figuur van de Keizer stonden,

of omgekeerd, ofschoon die simplistische opvatting, als men naar de indruk van het eerste gezicht oordeelt, wel treffend opgaat. In ieder geval de geesteshouding die in alles, ook in de beoordeling van de held van Austerlitz, van de martelaar van St. Helena, wantrouwig stond tegenover analyse en onderzoek, die geloof eiste, voor wie de legende als zodanig (men sprak nog niet van mythe) iets eerbiedwaardigs had, die bij voorkeur werkte met categorieën als vaderlandlievend tegenover defaïtistisch, echt Frans tegenover dienaar van de vijand, dienaar van het haatdragende, afgunstige buitenland, na-aper van Engelse politiek en cultuur (met die dooddouner richtte men zich soms tegen alle liberalisme; hoe hadden ook inderdaad Mme. de Staël, Quinet, Taine — om alleen die te noemen — Engeland steeds ten voorbeeld gesteld!), — die geesteshouding beleefde in en met de opwinding tegen de Joodse Verrader een hoogtij. Toen hij onschuldig bleek, volgde daarop een inzinking. Maar dat toonde zich toch onmiskenbaar alleen in de massa, en daardoor in de politiek: de Republiek was nu stevig bevestigd. Op het terrein van het geestelijk leven was de overwinning van het recht en van het gezond verstand niet zo vruchtbaar. Veel juist van de intellectuele leiders, die voor de eer van het Leger waren opgekomen alsof die door het ongedaan maken van een onrechtvaardige veroordeling gekrenkt zou zijn, hielden hun geest hardnekkig voor het bewijs gesloten, en de stemming waaruit de tragische vergissing was voortgekomen, ging met fier opgericht hoofd de nieuwe eeuw in. Maurice Barrès bleef in de literatuur méer hoofdman van een beweging dan Anatole France, de scepticus, maar die in de Dreyfus-zaak gezien had wat recht was.

Maurice Barrès

Maurice Barrès had in 1899 uit Rennes opzienbarende artikelen over het revisie-proces geschreven, in één waarvan hij de nobele figuur van kolonel Picquart, de officier die het officierenkomplot had durven doorbreken, op zijn manier schetste; van dat artikel vermeldt hij in zijn *mémoires*, dat zijn moeder hem

op het graf van zijn vader was gaan herlezen. („En daarom”, zegt een Frans literatuurhistoricus schamper, „was het *bordereau* van Dreyfus.”) Barrès schreef in zijn *mémoires* ook: „Ik heb nooit andere denkbeelden nodig gehad, dan die waarin ik van mijn geboorte gebaad ben. Aan hen dank ik het, dat ik altijd volmaakt geweten heb wat de waarheid was.” Dezelfde latere schrijver constateert (na de betrekkelijke eenzaamheid van France en Barrès' kring van geestverwanten tegenover elkaar gesteld te hebben): „De grondslag van objectieve waarheid waarop de intellectuelen van 1897 juridisch, moreel en politiek gewonnen hebben, is dus voor de literaire ideeën en de literaire geest niet zo'n dankbaar terrein gebleken als de grondslag van organische, overgeërfde, gevoelsmatige waarheid.”¹⁾

In 1897 verscheen van Barrès (die toen 36 jaar oud was) die befaamde roman *Les déracinés*, het eerste deel van een trilogie *Le roman de l'énergie nationale*, waarin hij een sociologische schets van de Franse jongelingschap wilde geven, en een sociale filosofie voor haar ontwikkelen. In het centrum van dat eerste boek nu stelt hij de figuur van Napoleon. Zijn jongelieden, brandend van begeerte om iets te verrichten, om hun leven in dienst van een doel te stellen, komen in de grafzaal van de *Invalides* bijeen om zich door Napoleon te laten bezielen. Zij vragen niet naar al de Napoleons van de geschiedenis, zij doen er geen keus tussen, „zij hebben de *Napoleon van de ziel* eruit losgewikkeld. Zonder sociale of morele *partis pris*, zonder de weldaden van zijn oorlogen of de waarde van zijn bestuurlijk despotisme te wegen, hebben zij, doodeenvoudig, Bonaparte lief.” En inderdaad, bespiegelt de schrijver, wat is het diepste vermogen van Napoleon geweest? Hij heeft het zelf gezegd: „Moi, j'ai le don d'électriser les hommes.” Zijn blijvende betekenis, aldus besluit Barrès een retorische passage die ik de lezer besparen wil, zal altijd zijn: „NAPOLEON, PROFESSEUR D'ENERGIE.” Nog heden: „son contact encore a la puissance de grandir les âmes.” En de figuur is niet alleen wat Napoleon Bonaparte in zijn leven was: alles wat sedertdien

¹⁾ A. Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours* (1936), 413; 420.

door de bewonderaars en de dichters, de stemmen van de grote man, gezegd en gezongen is, heeft haar in de wereld der verbeelding doen zwellen, en de jongemannen die zich nu om zijn graf verenigen, voegen hun geluid toe aan die triomfante symphonie van het steeds aangroeiend *cortège* van Caesar . . .

Het is onnodig meer aan te halen. Men ziet dat Barrès de Napoleon-figuur puur pragmatisch beschouwen wil. Wat geeft hij om deze of gene interpretatie van de oorlogen of van het gecentraliseerd bestuur; wat geeft hij om morele of sociale „*partis pris*”! De grote Napoleon wil hij hebben, vergroot nog met wat er door traditie en legende aan is toegevoegd, om tot een bezieler van de jeugd te strekken, om hen boven zichzelf uit te doen reiken, hun de moed tot grote daden en grote offers te schenken. Barrès was een discipel van Taine en in veel opzichten bleef hij hem steeds vereren; die gedachte van het kostbare der traditie en van het eigene, die eerbied voor wat gegroeid is, zijn ook bij Taine te vinden; maar met zijn resoluut verkiezen van die waarden boven moraal en waarheid was hij vol in de reactie tegen Taine, en zijn verheerlijking van Napoleon is de proef op de som. Resultante van een samenstel van politieke en geestelijke factoren is zij typisch voor het tijdvak, en daarom heb ik haar in dit inleidinkje tot de historische verheerlijking van Napoleon te pas gebracht.

Die historische verheerlijking zal ik illustreren aan een viertal schrijvers, maar eerst wil ik nog even bij de curieuze figuur van Prins Napoleon stilstaan.

EERSTE HOOFDSTUK

PRINS NAPOLEON

Politieke opvattingen

Prins Napoleon, zoon van Jérôme, de ééndagskoning van het schimmige koninkrijk Westfalen, was toen hij de pen opvatte tegen Taine, 65 jaar oud. Een driftige, ongemakkelijke maar lang geen onbeduidende figuur. Fors, donker, arendsneus, vlammeende ogen; op het ogenblik van de ondergang van het tweede Keizerrijk een contrast van bruisende wilskracht tegenover de zieke, moedeloze, heenenweergeslingerde Napoleon III. ¹⁾ Hij had onder hem een politieke rol gespeeld, zij het een van machteloos tegensputteren. Tegen de felle, conservatieve en clericale Eugénie in was hij de woordvoerder aan het hof van een populaire, anti-clericale richting geweest, tegenstander van de poging om ten believe van de Franse Katholieken het wereldlijk gezag van de Paus in zijn laatste bolwerk Rome overeind te houden en zo een slagboom tegen de Italiaanse eenheid op te werpen. Een vertegenwoordiger van de Napoleontische legende in haar meest radicale strekking. ²⁾

De historische figuur van Napoleon, die hij zo vinnig tegen wie haar aanrandt in bescherming neemt, heeft voor deze man inderdaad een diepe betekenis, en naar zijn innige overtuiging niet voor zijn persoonlijk leven alleen, maar voor zijn vaderland, dat hem na de tweede val van zijn geslacht heeft uitgebannen. „Défendre la mémoire de Napoléon, c'est encore

¹⁾ Vgl. P. de la Gorce, *Histoire du Second Empire*, VII, 164; G. Hanotaux, *Histoire de la France contemporaine*, IV, 472; zelfde werk, I, 488: „Le prince était un homme de haute valeur intellectuelle, ambitieux, intempérant, plus embarrassant peut-être pour les siens que pour ses adversaires.”

²⁾ „N'oubliant pas” (schrijft Hanotaux) „les origines révolutionnaires, il avait recueilli, dans l'héritage des Bonaparte, la thèse républicaine, populaire et plébiscitaire.”

servir la France," zo roept hij uit. En wat de beginselen betreft, die Napoleon voor de toekomst heeft nagelaten, hij meent dat alleen zij het probleem kunnen oplossen van de vereniging van democratie met sterk gezag. „Het uitvoerend gezag ontspringend aan een direct, bijzonder en afzonderlijk mandaat, de wetgevende macht besloten binnen de sfeer van overleg en toezicht. Ons parlementair regiem, dat alleen al door de versnippering van de volksmening onuitvoerbaar wordt, veroordelen alle vooruitziende geesten. Wij staan voor dit alternatief: ofwel het land zal de dictatuur van een vergadering ondergaan, of het zal tot het waar begrip van het democratisch en vertegenwoordigend bewind terugkeren.”

Tegenover de geschiedenis

Hoe stelt deze geesteshouding hem nu tegenover de geschiedenis van zijn grote voorzaat? Wij hebben al gezien hoe zij zijn werk als uitgever van de correspondentie had beïnvloed. Hij verdedigt zich nu tegen de aanvallen die hij daaromtrent te verduren had gehad, maar iets nieuws voert hij eigenlijk niet aan. Wel zit er een zekere kracht in zijn redenering dat de publicatie op een zo ruime schaal van de ganse politieke correspondentie van een zo recente en zo fel omstrede persoonlijkheid op zichzelf een ongewone daad en een daad van moed was; en het vergrijp van de weglating van een klein gedeelte uit allerlei overwegingen van welstand of schroom zal de Nederlandse historicus die aan het lot van andere vorstelijke en niet-vorstelijke archieven denkt, hem en zijn lastgever Napoleon III niet te zwaar durven aanrekenen.¹⁾

Op alle punten staat ondertussen Prins Napoleon klaar de grote Consul-Keizer te verdedigen. Overal ziet hij hem als de man des volks, de man van de Revolutie, en zo hij al in het Keizerschap teveel de autoritaire kant is opgegaan, het was

¹⁾ Fruin weliswaar, contrasteert met de methode bij de uitgave van Napoleon's brieven gevolgd de onverschrokken waarheidsliefde die bij de uitgave der *Archives de la maison d' Orange-Nassau* had voorgezeten. *Verspr. Geschr.*, IX, 357 vlg. Zelfs diét openhartigheid had in Groen's dagen inderdaad verwondering en afkeuring gewekt, maar het verloop van eeuwen maakte ze toch wel gemakkelijker. Ik dacht in de tekst aan onze achterstand voor de 19de eeuw.

slechts gedwongen door de oorlogen die de vorsten in hun haat aan dat jonge, dynamische, toekomstbrengende Frankrijk hem aandeden. Op het laatst, in de Honderd Dagen, kon hij zich in zijn ware gestalte nog eenmaal vertonen, al is het jammer (de enige zacht kritische toon die de schrijver ontsnapt) dat hij zich met die nieuwe Kamer het Engelse systeem oplei in plaats van „de consulaire instellingen tot hun volle representatieve ontwikkeling te brengen”.¹⁾ Maar op St. Helena ver- toont hij zich dan eindelijk in zijn stralende wijsheid. „Daar voorvoelt hij de toekomst en, gevangene der koningen, dwingt hij hen naar zijn lessen te luisteren. De vrijheid daagt voor zijn geest als de noodwendigheid der nieuwe maatschappij. Hij voorziet de Republiek als de regeringsvorm der democratie.”

Maar al was aan Napoleon die uiteindelijke wijsheid pas op St. Helena geopenbaard, zijn neef is daarom, gelijk gezegd, niet minder bereid om alles, maar letterlijk alles, wat hij al- vorens tot die genadestaat te geraken verricht had, tegen kwaad- willigen in zijn hoede te nemen. Bayonne. Hoe kon de Keizer, tegenover dat schouwspel van laaghartigheid en onverstand, werkeloos blijven en Spanje aan de Engelsen overlaten! En zo hij op Spaanse tegenstand stuitte, hij heeft ook daar, gelijk in Italië en in Duitsland, de nationale zin gewekt. Laat die zich tegen hem geuit hebben, hij was er niet minder de wekker van en de man aan wie de volken hun vrijheid danken. — De behandeling van de Paus, de scène tegen Portalis. Zonder aarzelen keurt Prins Napoleon hier alles goed: in zijn ijver laat hij die helft van het verhaal die Portalis verontschuldigen zou weg, maar de kanunnik die 's Pausen *breve* ontvangen had, was „een fanatiek priester”.²⁾ — Het missen van de vredeskans in de zomer van 1813 te Praag. Metternich was hier de boos- wicht. De opzet om Frankrijk te knotten bestond aldoor en in weerwil van alle mooie frazes. (Hierover zullen wij nog meer vernemen.) — Napoleon was dan ook in de eerste plaats de held die met zijn sterke arm Frankrijk verdedigde. En tot het laatste toe, de held! „Vermoeidheid dringt het hart van zijn

¹⁾ Een voorbeeld van hoe men de tegenstelling Frans-Engels vereenzelvigde met de tegenstelling autoritair-liberaal; vgl. hiervóór 163 vlg. ²⁾ Vgl. hiervóór 129.

generaals binnen. Hij alleen, die de lotsbestemming van Frankrijk in zich draagt, worstelt tot het einde toe."

Dat populair en plebisitair caesarisme van Prins Napoleon, dat bij hem soms oprecht republikeins scheen te worden (en waren inderdaad eenmaal de republikeinen niet de vurigste adepten van de Napoleontische legende geweest?), had een hevig patriottische, een militant patriottische, een chauvinistische, glorielustige, sabelrinkelende inslag. Taine heeft over de veldslagen van Napoleon nauwelijks een woord gezegd. En toch, schrijft Prins Napoleon, „Arcole, Rivoli, Marengo, Austerlitz, Jena, Friedland, Montmirail, die overwinningen, waarvan de namen op onze vaandels geschreven staan, blijven ons" (versta: na onze nederlaag van '70) „als een onuitputtelijke schat van roem en eer, als een onaantastbaar erfdeel dat ons in staat zal stellen alle andere" (Elzas en Lotharingen . . .) „te herwinnen . . . Dat zijn de herinneringen die de ziel van een volk samenstellen. Taine spreekt met de minachting van de scepticus over „die arme Galliërs zo goed van vertrouwen en van geloof" " (de Fransen die zich in de armen van Napoleon stortten). „Ja, aan hen heeft Napoleon geschonken wat hun het dierbaarst is, zelfrespect, vertrouwen in hun waarde, de faam van een onbegrensde moed en van een onmetelijke geestkracht. In de voorbijgaande dagen van onze tegenspoed" (wel dra de *revanche!* . . .) „voelt men meer dan ooit de waarde van dat kostbaar goed. De glorie van Napoleon is nationaal bezit: wie er aan raakt, schendt de natie zelve."

Men zal zeggen: dit alles is geen geschiedenis meer. Maar bij de geschiedschrijvers die ik nog bespreken ga (en niet enkel bij de vier die 't eerst aan de beurt komen) zal men deze zelfde gedachten, deze zelfde gevoelens, minder hevig uitgesproken, in een deugdelijker historisch verband enkel maar onverhoeds het hoofd opheffend, toch nog als drijfkracht van de historische verbeelding, van het historisch vormvermogen, kunnen ontwaren.

TWEEDE HOOFDSTUK

HENRY HOUSSAYE

„1814”; *Napoleon volgen tot het uiterste!*

1814, van Henry Houssaye, verscheen in 1888. Het boek maakte een verbazende opgang en bracht zijn schrijver in de *Académie*. (Ik merk in het voorbijgaan op, dat men sedertdien en tot heden toe heel wat meer kans heeft gehad om met pro- dan met anti-Napoleontische werken in dat illustere gezelschap door te dringen; behalve Houssaye zullen wij nog een aantal leden ervan ontmoeten: Vandal, Sorel, Masson, Madelin, Bainville...) Houssaye die tot dan toe zich met Griekse geschiedenis had bezig gehouden, bleef zijn nieuwe mijn ontginnen en liet op het dikke deel over 1814 drie dikke delen over 1815 volgen; het laatste daarvan verscheen in 1905.

1815 is een zeer gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen van dat jaar, de veldtocht in Frankrijk, de afstand te Fontainebleau. De schrijver begeeft zich niet in bespiegelingen over bedoelingen, over verantwoordelijkheden, maar hij striemt of streelt met te groter stelligheid. Heel de voorgeschiedenis waardoor Frankrijk en Napoleon in die tragische situatie beland waren, schuift hij in zijn voorrede aan 'n kant met de aanhaling van wat een boer gezegd zou hebben: „Il ne s'agit plus de Bonaparte. Le sol est envahi. Allons nous battre.” Maar die redenering (of dat verwerpen van alle redenering!...) leidt natuurlijk tot een voorstelling van volslagen solidariteit tussen Frankrijk en Napoleon en stelt de schrijver met grimmige haat tegenover allen die in die crisis meenden Frankrijk ten koste van Napoleon te kunnen redden. Als' eindelijk, na wonderen van beleid en geestkracht, zijn weerstand tegen de verbonden legers ineem begint te zakken, dan, te Fontainebleau, Parijs reeds door de vijand bezet, verschijnt Napoleon in volle tragiek als

de lafhartige verlatene, en Marmont, de maarschalk wiens afval hem op het laatst tot afstand doen noopt, is de verrader. Wij kennen die voorstelling al van Thiers¹⁾, maar met wat een felheid in zijn altijd zakelijk en scherp omlijnd relaas dringt Houssaye ze aan zijn lezers op!

Talleyrand en Marmont (de Prins van Benevento en de hertog van Ragusa), dat zijn de schurken van 1814. Als drijfveer van de maarschalk ziet Houssaye niets dan „ijdelheid”²⁾: hij bezweek voor de aansporingen die tot hem gericht werden om Frankrijk uit het moeras te helpen; hij was geveild dat men zich tot hem richtte; hij zag zich reeds als een tweede Monk Lodewijk XVIII ontvangen en een grote naam in de geschiedenis verwerven . . . En evenzo met Talleyrand: Talleyrand is enkel een intrigant en een zelfzoeker. Met verachting beschrijft Houssaye het ge-kuip en gewroet, het gefluister en het heenenweergedraaf, in de kringen in Parijs die al zolang (zeker sedert 1807, met meer of minder hevigheid naar gelang van de gebeurtenissen) „gefrondeerd” hadden, de kringen van de pas „gerallieerde” of nog maar half gerallieerde aristocratie, met wijde vertakking in 's Keizers eigen hogere ambtenarenwereld. Hij smaalt dat de liberalen de kat uit de boom keken; de royalisten waren tenminste actief. De sluwste, tevens de voorzichtigste van allen, was Talleyrand. Wat wilde hij? Liefst geen restauratie van de Bourbons, van wie hij voor zijn eigen toekomst niet zeker was en die hem trouwens niet méér konden geven dan een eerste-ministerschap. Zijn droom was een regentschapsraad voor de Koning van Rome, waarvan hij voorzitter zijn zou, vijftien jaar lang . . . Maar dan moest Napoleon eerst uit de weg. Als hij maar sneuvelde! Desnoods waren er andere middelen, en Talleyrand deinsde daar niet voor terug. Hij, toonbeeld van „perfidie”, schrijft Houssaye, was evenmin kieskeurig als de geallieerde vorsten.

Talleyrand was zeker thuis op kronkelpaden; hij had in zijn loopbaan van minister van buitenlandse zaken zijn eigen belang ook niet vergeten en zijn fortuin was grotendeels opgebouwd

¹⁾ Vgl. hiervoór, 63. ²⁾ 1814, 393: „Marmont trahit — car livrer à l'ennemi une position et un corps d'armée s'appelle trahir — uniquement par vanité, par la vanité de jouer un grand rôle glorieux.” — Vgl. nog hiervoór, 62 noot.

in de jaren na de vrede van Lunéville, toen de Duitse vorsten grabbelden naar de secularisaties van kerkelijke goederen en daarvoor in Parijs de machtiging kwamen halen — of kopen. Maar verdient hij daarom, dat zijn handelwijze in 1814 uit niets dan persoonlijke motieven verklaard wordt? Van een beoordeelaar als Houssaye, wiens geest hermetisch gesloten is tegen de gedachte van een scheiding maken tussen Napoleon en Frankrijk, heeft hij zeker niets beters te verwachten. Maar is die gedachte zo dwaas? Wij hebben ze al herhaaldelijk ontmoet, en niet bij de minsten. Dat zij in 1814 opeens midden in de practische politiek kwam te staan, was waarlijk geen wonder. Houssaye heeft dat alles met geen woord verwaardigd, maar hij had toch om de kundige lezer te overtuigen eerst dienen af te rekenen met de op het eerste gezicht wel zeer aannemelijke voorstelling dat Napoleon's waanzinnige lust naar macht en zelfoverschatting tot deze katastrofe geleid hadden; dat hij nog in de zomer van 1813 te Praag (al hoorden wij Prins Napoleon het ontkennen¹⁾) vrede op draaglijke voorwaarden had kunnen bekomen, maar die kans vergooid had; dat hij zelfs in dit voorjaar van '14 de onderhandelingen van de ongelukkige Caulaincourt, te elfder ure zijn minister van buitenlandse zaken geworden, nog dwarsboomde zodra de krijgskans meer éven leek te keren; en dat hij met dat alles bij de bondgenoten een onoverwinnelijk wantrouwen tegen zich had wakker geroepen. Moest Frankrijk gedwee zijn luimen afwachten en op het eind het gelag betalen? Als Talleyrand meende van niet en kans zag het zonder Napoleon, desnoods tegen Napoleon, met de bondgenoten nog op een accoord te gooien, dan is dat een politiek die met een woord als „verraad” en met schimp-scheuren op lafheid, baatzucht of valsheid niet kan worden afgedaan: zij heeft haar betrekkelijk recht en verdient voor het minst ernstige beschouwing. Wanneer ik in de volgende afdeling het probleem van de buitenlandse politiek van Napoleon wat dieper behandel, zal het probleem van Talleyrand onvermijdelijk nogmaals rijzen, want die had zijn eigen weloverwogen systeem waaraan hij taai vasthield, al waren zijn daden

¹⁾ En wij zullen er nog meer aan zien tornen; vgl. hierna onder Sorel, 329, 333.

er niet altijd mee in overeenstemming. Maar over 't geheel zijn de Franse historici weinig geneigd Talleyrand te prijzen, en bij Houssaye, die ook hier zijn blik binnen het jaar 1814 opsluit, moet men daar allerminst om komen.

Weerstand tot het uiterste, dat is de enige politiek die hij in de tragische omstandigheden van de invasie erkent, en hij laat voortdurend uitkomen, dat het *volk* daarvoor te vinden geweest zou zijn, dat het *défaitisme* slechts heerste onder de aristocraten, de gezeten bourgeois, de intellectuelen, waartegen dan de hoge ambtenaren maar zwak durfden optreden (zo zij niet, evenals zelfs de maarschalken immers! *mée* besmet waren). En zo was het dan, terwijl Napoleon nog met een leger te Fontainebleau stond, tot die tonelen bij de intocht der geallieerden in Parijs gekomen, die Houssaye met weerzin vervullen. Juichende menigten met het wit der Bourbons getooid om de vreemde troepen te begroeten, het beeld van Napoleon van zijn triomfzuil op de Place Vendôme gesleurd, en de volgende dag reeds een gala-voorstelling in de Opera, waar Alexander van Rusland en Willem Frederik van Pruisen de eregasten waren en een propvolle zaal geestdriftig toelusterde bij het zingen van gelegenheidshymnen:

Vive Alexandre,
Vive ce roi des rois . . . ;
Vivent Guillaume
Et ses guerriers vaillants . . .¹⁾

Ik zal waarlijk niet zeggen dat ik mij het gevoel van schaamte en ergernis van de Fransman bij die herinneringen niet kan indenken. Er werd daar zeker weinig stijl vertoond. De schaamte kan zich op heel verschillende wijzen uiten. Bij Barbier, zoals wij zagen,²⁾ deed zij het in een hartstochtelijke vervloeking van Napoleon. Bij Houssaye ontplooft zij zich in de bittere herdenking van de door de indringers van huis en hof verdreven Franse boeren, van de door hen verkrachte Franse vrouwen, van de gevallen en op de slagvelden van Craonne, la Fère-Champenoise, enzovoorts. Dat is een tegenstelling waarmee de kennismaking met de Franse reacties op het Napoleontisch

¹⁾ Blz. 504. ²⁾ Vgl. hiervóór, 23.

drama ons al vertrouwd gemaakt heeft. Maar aan ons, die een overeenkomstige situatie elders zo geheel anders hebben zien verlopen, dringen zich nog heel andere overwegingen op. Hoeveel begrijpelijker wordt, als men die Parijse tonelen waarneemt, bij de vrede het volgehouden scheiding maken der bondgenoten tussen het Franse volk en Napoleon; de politiek van Talleyrand wordt erdoor verklaard en in zekere zin gerechtvaardigd tevens. Maar hoe komt het, dat het Napoleontisch regiem maar zo losjes op het Franse volk gelegd leek; dat dit om zo te zeggen het met één ruk kon afwerpen?

Ik noemde terloops reeds de slapheid van de hoge ambtenaren, zelfs van Savary, de minister van politie, tegenover de intrigues van Talleyrand en zijn medestanders. Hiervoor geeft Houssaye een verklaring, en het is er één die bewijst dat hij zijn blik toch niet volstrekt beperkt tot het jaar dat hij beschrijft — het behoeft ook nauwelijks betoog dat geen historische voorstelling bestaanbaar is, die zich van de ontwikkeling uit het voorgaande werkelijk onbewust zou zijn; in ieder geval wil ik onderstrepen dat Houssaye hier een verklaring zoekt in een fout die zijn held in het verleden begaan heeft, en wel in deze diep uit heel diens wezen voortkomende (reeds Thiers wees er bij herhaling op), dat hij door zijn drukkend, nooit aflatend toezicht, door zijn eis van volstreekte en blinde gehoorzaamheid, de zelfstandigheid van zijn ministers en dienaren ondermijnd had; ook van Joseph die, uit Spanje verdreven, nu met een soort stadhouderschap belast was, zegt Houssaye dat wat hij nog had aan wilskracht, door Napoleon gebroken was. ¹⁾

Maar er is een andere factor, die van groter belang is en die hem wel vaag voor ogen schijnt te staan, die trouwens besloten ligt in zijn herhaalde opmerking over het verschil in houding tussen volk en hogere burgerij. Wat had Napoleon aan de bereidwilligheid van het volk — aangenomen dat die inderdaad zo algemeen was, want daarover valt te twisten —, van het volk dat in zijn regiem geen plaats had, dat onder hem tot volstreekte onmondigheid vervallen was? Voor een weerstand tot het uiterste zou één van twee dingen nodig geweest zijn.

¹⁾ 1814, 415.

Ofwel een democratische staatsinrichting zou de diepe lagen der natie in de openbare zaak hebben moeten betrekken; of het dictatoriaal regiem — en in het bijzonder deze laatste gedachte lag de aan onze tijd voorafgaande generaties niet na — zou niet enkel de staat, maar de natie hebben moeten organiseren. Op het kritieke ogenblik van Napoleon's regiem daarentegen was de straf georganiseerde en gecentraliseerde staat door de afval van de mannen aan de top met één slag gemakkelijk om te zetten, terwijl de aan zichzelf overgelaten natie lijdelijk toekeek.

„1815": hetzelfde probleem nogmaals

In 1815 stelde zich hetzelfde probleem nogmaals. Napoleon is teruggekeerd. Zonder ergens weerstand te ontmoeten heeft hij Parijs bereikt en is Keizer als tevoren. Als tevoren? Liberaal Keizer zal hij nu zijn, en vóór hij ten oorlog trekt, heeft hij naast zich een Kamer laten verkiezen. Dat hij, die terdege inzag hoezeer hij vrede nodig had, toch onvermijdelijk weer oorlog over Frankrijk brengen moest, Houssaye erkent het — alweer, evenals Thiers¹⁾ —. Napoleon mocht beloven wat hij wilde, hij mocht het zelfs menen (oorlog paste hem op dat ogenblik immers niet); toch: „wie zal geloven,” schrijft Houssaye, „dat hij de hoop niet koesterde om eenmaal met een slag van zijn zwaard het vernederend vredesverdrag van 1814 te verscheuren? Hij wilde slechts tijd winnen en zijn uur kiezen. Het was dus goede politiek en goede strategie hem midden in het werk van zijn voorbereiding aan te vallen, liever dan te wachten tot hij zijn gezag bevestigd en zijn leger weer opgebouwd had.”²⁾

Wat ligt er in deze erkenning niet alles opgesloten! Maar Houssaye houdt wat hij een ogenblik schijnt in te zien, niet vast, en anderhalf deel verder, als hij de toestand na Waterloo moet beschrijven, laat hij zich als volgt horen: „Het gezond verstand van de goegemeente begreep dat, zo de Keizer al de oorzaak *of het voorwendsel*” (ik cursiveer) „van de oorlog was, hij hem geenszins had uitgelokt (il n'en était point le promoteur).

¹⁾ Vgl. hiervóór, blz. 64. ²⁾ 1815, I, 446.

Die geduchte en verfoeide oorlog was door Europa gewild en onvermijdelijk gemaakt De Franse trots kwam in verzet bij de gedachte dat de mogendheden een regering wilden opleggen aan het volk van de Revolutie. Hoe meer men de vrede liefhad, des te meer was men verbitterd tegen hen die hem met die onbeschaamde bedoeling verstoorden. Het gevaar van een nieuwe invasie bracht de genoeederen aan Napoleon's zijde, want men zag in hem nog steeds het zwaard van Frankrijk."1)

Maar al waren dat, steeds volgens onze schrijver, de gevoelens der meerderheid, niet iedereen deelde ze toch: daar was de kleine groep der royalisten, daar waren de liberalen, sterk onder de betere klassen, en die de nieuw gekozen Kamer beheersten. En onder die mensen vertoonden zich de oude bezwaren en twijfelingen. La Fayette bijvoorbeeld, de held van 1789, was nu een man van gewicht, en waar hij aan dacht, dat was aan de Vrijheid. Inderdaad, laat Napoleon zich in een wanhopige strijd op leven en dood met de binnendringende bondgenoten storten, en wat is de toekomst? Waarschijnlijk nieuwe nederlaag en nog dieper verderf, en zelfs als het triomf mocht worden, zou daar de pas verworven constitutie niet in kelderen? zou men door Napoleon in dat waagstuk te helpen zich niet een nieuw despotisme op de hals halen en een eindeloos verschiet van nieuwe oorlogen en veroveringen openen?

Mij dunkt dat dergelijke overwegingen onvermijdelijk aan de gegeven staat van zaken ontsprongen. Mij dunkt dat men de drift van de grote menigte, haar blindheid, haar vermogen om te vergeten, zou kunnen beschrijven als de zwakheden waarvan ieder keer weer de dictator-demagoog misbruik maakt, en dat de geschiedenis van Frankrijk in de afgelopen vijftien jaar niets zo treffend bewees als het noodlottige van die aantrekkingskracht die de roep naar het avontuur, die de duizelingwekkende keus tussen grootheid en ondergang (de gewone lokmiddelen van de geniale veroveraar of speler) op de menigte oefent; het noodlottige, zou men kunnen zeggen, van die verbintenis, over de hoofden van de bezonnen minderheid heen, tussen dictator en demos. Maar Houssaye, alweer, wenst geen

1) 1815, III, 2.

redeneringen. Hij ziet er slechts plichtverzaking in.

En zoals het vorige jaar in Talleyrand, zo verpersoonlijkt hij het verraad ditmaal in Fouché. De oud-terrorist, door Napoleon hertog van Otranto gemaakt, in zijn element aan het departement van politie, was zeker een nog veel minder aantrekkelijke figuur. Aan zijn listigheden, in 't bijzonder aan zijn fluistering, tegen beter weten in, dat Napoleon de Kamer ontbinden wilde, schrijft Houssaye het toe dat de Kamer, beangst, om hem vóór te zijn, op zijn afstand ging aandringen. Het effect van die vergroting (zo lijkt het mij) van de rol van Fouché is dat de figuur van de Keizer zoveel te stralender uitkomt.

„De Kamer vraagt mij afstand te doen”, zo barst Napoleon in zijn ministerraad uit. „Heeft men de gevolgen daarvan berekend? . . . Als ik afstand doe, hebt gij geen leger meer . . . Zullen verklaringen omtrent rechten” (van de Koning van Rome, van het Franse volk om zijn eigen regiem te bepalen), „zullen redevoeringen, een ineenploffing voorkomen? . . . Men wil niet zien dat ik maar het voorwendsel van de oorlog ben, dat hij in werkelijkheid op Frankrijk gemunt is . . . Door mij uit te leveren, levert Frankrijk zichzelf uit . . . Men zet mij niet onderwille van de vrijheid af, maar uit vrees.”

Prachtige, pakkende welsprekendheid inderdaad. Dit waren de redenen die Napoleon moest aanvoeren, en hij deed het met een onvergelykelijke helderheid en geestkracht. Maar wat zou men er niet alles op kunnen zeggen; wat is er niet in verzwegen of scheef getrokken! Hoor nu echter Houssaye's commentaar: ¹⁾

„Ces paroles d'une éloquence pénétrante comme l'acier et brûlante comme la flamme galvanisèrent les ministres . . . Fouché devint très inquiet: „Ce diable d'homme!” dit-il quelques heures plus tard à un royaliste de ses amis: „il m'a fait peur ce matin. En l'écoutant, je croyais qu'il allait recommencer. Heureusement, on ne recommence pas.” ”

De tweede afstand, gelijk de eerste, is voor Houssaye een jammerlijk schouwspel van ware grootheid door kleinen in de steek gelaten of besprongen. De Kamer, die bij het uitblijven

¹⁾ 1815, III, 22.

van de abdicatie het waagt op spoed aan te dringen — want Napoleon weifelde, er was een vreemde besluiteloosheid over hem gevallen: er tekende zich nog een mogelijkheid af: een verbond met de woelende volksmassa, wier revolutionaire instincten hij dan de vrije loop zou hebben moeten laten; hij deinsde er ten slotte voor terug, uit oprechte bezorgdheid voor het landsbelang, geeft Houssaye te verstaan; of was het, omdat hij vreesde dat die opwinding toch voor oorlogsdoeleinden maar een strovuur zou blijken? — de Kamer in ieder geval wordt door de schrijver om haar ongeduld tegenover de met zijn noodlot worstelende held schamper bespot. ¹⁾

Het „aan stukken scheuren” van Frankrijk

Heeft de tweede vrede van Parijs de waarschuwing van Napoleon dat het op Frankrijk gemunt was, gerechtvaardigd? In het oog van veel Fransen toen en later, ongetwijfeld! en dit verklaart mee de verbeterheid, waarmee een man als Houssaye het instorten van het eenheidsfront tegenover de indringer beschouwt. Frankrijk moest een aantal grensplaatsen afstaan (Landau, Saarlouis, Philippeville en Marienbourg waren de voornaamste; het totaal oppervlak beliep ruim 2000 km²) een oorlogsschatting van 700.000.000 franc betalen, en werd voor een periode van vijf jaren, die echter na drie jaar al afliep, bezet; het moest ook de geroofde kunstschaten, die men het in 1814 gelaten had, teruggeven. De eerste-minister, de hertog de Richelieu, tekende het verdrag met bevende hand en kwam doodsbleek bij zijn collega's terug; — zo vertelt Houssaye: „il éclata: „Je suis déshonoré . . .””²⁾

Als men bedenkt wat Frankrijk bijna een generatie lang, en toen na zijn eerste nederlaag nogmaals, over de wereld gebracht had, zal men oordelen dat het uiterst zacht behandeld werd en dat de bondgenoten wel degelijk scheiding tussen Frankrijk en de rustverstoorder aan wie het zich had toevertrouwd, bleven maken.

¹⁾ 1815, III, 55 vlg. ²⁾ 1815, III, 561.

Bijzonder mooie boeken zijn het met dat al, die vier delen van Houssaye. Zijn methode is die van de mozaïek-artiest. Van links en rechts en overal vandaan, uit *mémoires*, correspondenties en kranten, maar heel veel ook uit ongedrukt archiefmateriaal (van politierapporten tot diplomatieke bescheiden toe) haalt hij zijn aanhalingen, zijn cijfers en zijn authentiek gesproken woorden, zijn kleine feiten, zijn tekenende voorvallen, zijn berichten over stemming in het leger, onder het publiek. Het licht valt lang niet aldoor op Napoleon, heel het gebeuren in het land is tot leven gebracht. En niet door welsprekende perioden, niet door beschouwingen of betogen van de schrijver, iedere bewering wordt meteen door rake gegevens toegelicht, als ze er niet eenvoudig uit opgebouwd is. En toch is het geheel niet brokkelig, maar houdt een snelle, pakkende gang, blijft helder en overzichtelijk.

Mijn commentaren hierboven zijn intussen vermoedelijk genoeg geweest om de lezer, die menen mocht dat met die methode de schrijver weinig gelegenheid houdt om de historische voorstelling van zijn eigen politieke meningen en voorkeuren te doordringen, uit de droom te helpen.¹⁾

¹⁾ Zelfs een zo sceptisch criticus als Anatole France liet zich verblinden. „M. Henry Houssaye a écrit là, d'un style sobre, une histoire impartiale. Pas de phrases, point de paroles vaines et ornées; partout la vérité des faits et l'éloquence des choses.” *Vie littéraire*, I 184. — France vergelijkt ook de houding der Fransen in 1814 zeer tot hun nadeel met die in 1870/1. Die laatste keer geen Fransen aan de zijde van de vijand; het patriotisme is thans zuiverder, fierder, gevolg van de democratie . . . Hij onderscheidt niet het ideologisch element in 1814.

DERDE HOOFDSTUK

ARTHUR-LÉVY

Polemisch tegen Taine

In 1892 verscheen het nog steeds populaire boek van Arthur-Lévy, *Napoléon intime*.¹⁾ Heel anders dan Houssaye's werk strekt het zich uit over de gehele loopbaan, en is daarbij polemisch, opzettelijk verdedigend. Het is een boek waarvan een zekere bekooring uitgaat, maar dat tevens gedurig tot verzet prikkelt. Want werkelijk, Arthur-Lévy overdrijft. Zijn Napoleon is de beminnelijkheid zelf; als hij een fout had, was het te grote goedheid. Zozeer is de schrijver erop uit de menselijkheid te doen uitkomen, dat hij de grootheid in het gedrang brengt door burgerlijke, alledaagse trekjes aan te duiden, in de omgang met zijn moeder en met zijn broers, als echtgenoot, met Joséphine, later zelfs met de Habsburgse aartshertogin. Dat alles gesteund met een weelde van aanhalingen. Als men het ietwat zoetelijke beeld dat ten slotte oprijst, vergelijkt met dat van Taine, dan vraagt men zich af, of de twee schrijvers het over dezelfde man hebben! Het contrast is leerzaam omtrent de mogelijkheden van eenzijdigheid, die de historicus bereiken kan door *keuze* uit overvloedig materiaal.

Mme. de Staël en Mme. de Rémusat

Arthur-Lévy (van wie ik verderop nog een later werk behandelen zal, *Napoléon et la paix*, evenzeer de antithese van Taine) was het er wel in de eerste plaats om te doen de voorstelling van een onmenselijke, van een als ik het zo noemen mag a-humane, Napoleon die in het befaamde „portret” gegeven was, te ontzenuwen. Evenals Prins Napoleon vraakt

¹⁾ De uitgave in de „Nelson Library” is ietwat besnoeid; erger is dat de bronverwijzingen er zijn weggelaten.

hij daarom de kroongetuigen Mme. de Staël en Mme. de Rémusat. Wat hij omtrent hen in het midden bracht, was al eindeloos veel malen gezegd of te verstaan gegeven en zou nog eindeloos veel malen herhaald worden.

Mme. de Staël's aanvankelijke geestdrift voor de overwinnaar van Lodi en Arcole en voor de man van Brumaire, gevolgd door teleurstelling en vijandschap — ik vertelde daar hiervóór al van —, wordt dan met kleine toetsen omgezet tot het verhaal van een lastige, eerzuchtige vrouw die een beroemdheid achternaloopt, en deze houdt haar, niet zonder stekeligheden, op een afstand; dit, zo luidt verder de lezing van de spotters, had Mme. de Staël, die langs de weg van de geestdrift zelfs tot tederder gevoelens was gekomen, Bonaparte nooit vergeven.

Maar is het zo vreemd, dat zij de verwerpelijkheid van de jonge held, zoals zij die later in haar *Considérations* voorstelde, niet van den aanvang af doorzag, hem voor een republikein hield niet alleen, maar voor een oprecht vriend van de letteren, van de wetenschap, van de geest? Er was iets ongemeen aantrekkelijks (afgezien van alle blijken van verterende eerzucht, van onbarmhartig heenlopen over de zwakken, van onscrupuleuze machtspolitiek, die op het ogenblik zelf nog niet zo doorgrond werden) in het schouwspel van dat hof (want dat was het) te Mombello, waar Italiaanse dichters welkom waren, van die tocht naar Egypte, die wel mee om de exploratie van de Egyptische oudheden begonnen scheen; geleerden vergezelden de generaal en hij won hun hart door de ernst en het inzicht en de fantasie waarmee hij over hun vak, over letterkunde, over de sterrenhemel, discussieerde, kortom door de indruk die hij maakte van belangeloze zin voor hogere dingen. Zijn dwepen met Ossian, de hyper-romantische, voorgevend oude natuurpoëzie van Macpherson, werd algemeen beminlijk gevonden. In Parijs, die weken vóór de staatsgreep, was de generaal nergens zo thuis als op het *Institut*, het middelpunt van de geleerde wereld, van de intellectuele krachten der Revolutie. Er is niets verwonderlijks in, dat ook Mme. de Staël achter dit onschuldig uiterlijk de ambitie niet bespeurde, en niets lijkt eenvoudiger dan aan te nemen dat de verkoeling

onmiddellijk na de staatsgreep van 18 Brumaire werd teweeggebracht door haar teleurstelling over de autoritaire richting die de Eerste Consul insloeg.¹⁾

Wat Mme. de Rémusat betreft, die er rond voor uitkomt (zoals wij weten) dat haar denkbeelden over Bonaparte zich met de jaren gewijzigd hebben, die begonnen was, op een tijdstip dat Mme. de Staël daar al over heen was, met bewondering, die zelfs na het geval Enghien nog vertederd worden kon, die gretig naar de lange verhalen over zijn leven luisterde waarin de grote man zich zo graag vermeide, — zij verhaalt in haar *Mémoires* één incidentje: in het legerkamp van Boulogne, waar zij haar man in een ziekte was komen opzoeken, hield de Consul (dat was hij toen nog net) haar soms 's avonds alleen lang aan de praat; zó dat het haar zelfs in opspraak had gebracht. Het is genoeg voor Arthur-Lévy.

„Is het niet jammerlijk,” schrijft hij²⁾, „de philosophie der geschiedenis” (dit is natuurlijk een steek op Taine) „haar aandacht te zien geven aan de kletspraatjes van twee blauwkousen, beide ongeneigd om ooit de brandende teleurstelling hun vrouwelijke ijdelheid aangedaan te vergeven?”

Wie van Mme. de Staël en Mme. de Rémusat niet beter weet te zeggen dan dat het blauwkousen waren, toegevend aan het gewone vrouwelijke zwak van zich op de man die hen versmaad had met achterklap te wreken, plaatst zich in een categorie vanwaar geen heel belangrijk oordeel over de intellectuele en morele persoonlijkheid van Napoleon kan komen.

¹⁾ Vgl. Paul Gautier, *Madame de Staël et Napoléon* (Parijse thèse, 1902), blz. 32 vlgg. — Ed. Driault verwijt de schrijver in zijn bespreking van het werk (*Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 57) dat hij nog te veel waarde gehecht heeft aan de getuigenissen van Bonaparte zelf, zoals die in het *Mémorial* en bij Bourrienne te vinden zijn. „M. Gautier a beaucoup exagéré les sentiments particuliers de Mme. de Staël pour Bonaparte; la vérité est sans doute tout simplement que, comme tant d'autres, elle l'a cru d'abord républicain, qu'elle a été vite détrompée et que reconnaissant en lui le „Tyran”, elle l'a alors combattu.” — Ik voeg hier nog aan toe, dat toch ook Sorel in zijn moete, maar tegenover haar gedachte in de grond niet sympathieke boekje over Mme. de Staël (vgl. hierna, blz. 284) had aangenomen, op wel zeer zwakke aanwijzingen, dat zij zichzelf in de rol van Cleopatra naast de nieuwe Caesar had gedroomd; en dat ook later de hypothese van de in amoreuze dromen teleurgestelde Mme. de Staël nog gangbaar is gebleven; zie b.v. Lacour-Gayet, *Talleyrand*, 1930, I, 270 vlgg. ²⁾ *Napoléon intime*, 494.

Arthur-Lévy weet van Mme. de Staël overigens nog wel iets, namelijk dat zij — zij vertelt het zelf¹⁾ — ten tijde van de expeditie van Marengo, het eerste wapenfeit van de Consul, een tegenslag gewenst had. Omdat haar liefde voor hem in haat verkeerd was — dat is de enige verklaring die onze schrijver aanvoert, en zo wenste zij hem kwaad, „al zou er het vaderland van ten onder gaan”. Mme. de Staël vreesde de ondergang van het vaderland juist van een overwinning, die de dictator pas recht almachtig maken zou. Men kan haar oordeel laken, maar het beroep op de patriottische gevoelens van de lezers moet hier dienst doen om een volmaakt valse voorstelling van het geval te dekken.

Hardvochtigheden

Arthur-Lévy maakt het zich op nog heel wat andere punten te gemakkelijk. Ik noem alleen de passage ²⁾ waar hij zijn client in bescherming wil nemen tegen „les griefs principaux, sinon les seuls, sur lesquels les détracteurs se sont appuyés pour affirmer que Napoléon avait l'instinct de la cruauté et de la persécution”. Het is een bekende truc van de verdediger om de aanklacht te overdrijven ten einde er een gemakkelijker triomf over te behalen. Dat Napoleon wreed was en schik had in vervolgen om zijnszelfs wil, is zeker geen gebruikelijke voorstelling bij zijn „afbrekers”. De aanklacht luidt in werkelijkheid, dat hij zich door niets weerhouden liet om zijn doel te bereiken en dat hij zodoende tot erge hardvochtigheden en tot barre vervolgingen kwam. Maar volgens Arthur-Lévy zijn die „voornaamste, zo niet alle, grieven” drie in getal: „Ces griefs sont au nombre de trois: l'exécution à Vincennes du duc d'Enghien, le bannissement de Moreau, et l'exil de Mme. de Staël.” Ik zal zijn pleidooien in die drie gevallen laten voor wat zij zijn, maar de bewering dat hij er geen andere van belang weet, waarin hij zich soortgelijke inspanning had dienen te getroosten, is werkelijk vrij kras.

In mijn relaas zijn er al enige te pas gekomen: de liquidatie

¹⁾ *Dix années d'exile.* ²⁾ *Napoléon intime*, 472.

van „de generale staf der Jacobijnen” in 1800/1; de ontvoering in 1809 en het gevangen houden van de Paus; de arrestatie van kanunniken, kardinalen, bisschoppen in 1811; de terechtstelling, op bevel, van de boekhandelaar Palm in 1806, van Andras Hofer in 1809. Ook Napoleon's „theorie” dat hardhandig optreden in bezette gebieden „humaan” is vanwege de preventieve werking die ervan uitgaat, is al ter sprake geweest.¹⁾ Inderdaad ligt zijn correspondentie bezaaid met aansporingen tot onbarmhartige repressie. Nog een paar voorbeelden.

Aan Murat, die hij toen pas groothertog van Berg had gemaakt, schreef Napoleon in April 1806:²⁾ „Ik ben zeer verwonderd te vernemen dat de notabelen van het land van Kleef u de eed niet hebben willen doen. Laat ze hem binnen 24 uren afleggen, of laat hen arresteren, voor de rechter brengen en confisqueer hun goederen.” Op het bericht van een oproertje in Hessen, toen, vóór het in het nieuwe koninkrijk Westfalen opging, bestuurd als een militair gouvernement, schreef Napoleon aan de bevelvoerende generaal (8 Januari 1807): „Mon intention est que le principal village où est née l'insurrection soit brûlé, et que trente des principaux chefs soient passés par les armes; un exemple éclatant est nécessaire pour comprimer la haine des paysans et de cette soldatesque. Si vous n'avez fait aucun exemple, faites-en un sans délai . . . Que le mois ne se passe que le principal village, bourg ou petite ville qui a donné le signal de l'insurrection soit brûlé et qu'un grand nombre d'individus aient été fusillés . . . Il faut laisser des traces dans les cantons qui se sont révoltés.” In opeenvolgende brieven over het Hessisch geval eiste Napoleon nog, dat er 60 (reeds het dubbele van zijn eerste bevel!), dan „minstens 200” doodstraffen zouden worden uitgedeeld. De generaal had het oproertje al lang bedwongen en met één terechtstelling voldoende gestraft geacht. Hij moest nu wel wat meer doen, en Napoleon's „theorie van repressie” kostte nog een tiental mensen het leven, terwijl één huis het verbranden van een geheel stadje symboliseren moest. Het gevangen zetten van priesters was ook iets

¹⁾ Vgl. hiervóór, 60. ²⁾ Zie Rambaud, *a.w.*, 132; 193.

gebruikelijks. In 1809 ontving Eugène bevel om honderd priesters uit Parma en Piacenza, vijftig van de „slechtstgezinde” uit elk gewest, te arresteren en naar Corsica te verschepen: de slachtoffers vonden daar al enige honderden lotgenoten. Veel van die gevallen (die van Palm en Hofer bijvoorbeeld) zijn geschikt om aan het doeltreffende van de fameuze „theorie” te doen twijfelen. Het treffendste voorbeeld van hoe zo’n straf-oefening tot meer bloedvergieten leiden kon, is wel de *Dos Mayos*, waarvan wij al weten¹⁾; (deze wel niet rechtstreeks door Napoleon gelast, maar uitvloeisel van zijn maar al te bekende gezindheid).

Dit geeft een denkbeeld van de „grieven”, die Arthur-Lévy had moeten behandelen, als hij zijn held van alle verwijt had willen schoonwassen.

Napoleon's menselijke en burgerlijke kant

Maar ik wil niet de indruk wekken, dat dit boek zijn doel volledig gemist heeft, noch dat het historisch waardeloos zou zijn. De schrijver is niet sterk in zijn algemene uitspraken en als *debater* versmaadt hij de goedkoopste kunstjes niet. Maar men krijgt als men hem leest, het gevoel van met iemand te verkeren die de Keizer werkelijk van heel nabij gekend heeft; misschien heeft hij hem niet begrepen, zijn oordeel over de grote politieke beslissingen of over de tendenties van die geest is niet veel waard; maar hij heeft hem gezien zoals hij zich in zijn dagelijks leven voordeed, aan die indruk ontkomt men niet. Men kan die vele aanhalingen uit zijn eigen brieven, brieven aan Joséphine en aan Marie Louise, aan broers en zusters, en de massa der ambtelijke correspondentie, die vele getuigenissen over hem van mensen van allerlei slag, officieren en ambtenaren, ministers en hovelingen, mannen en vrouwen, Fransen en buitenlanders, niet lezen zonder aan de voorstelling van Mme. de Rémusat en Mme. de Staël te gaan twijfelen.

Niet dat die voorstelling daarom te verwaarlozen zou zijn, ver van dien! Zoals Taine ze weergeeft en aandikt, mag ze

¹⁾ Vgl. hiervóór, 98 vlg.

onaannemelijk zijn, maar meer heeft Arthur-Lévy niet bewezen. Die twee vrouwen hebben de waarheid wel degelijk benaderd. Het cynisme, de mensenverachting, het ongelooft in nobele beweegredenen — dat zijn opmerkingen die van nog zoveel andere kanten gemaakt zijn¹⁾ en die in de openbare daden zozeer hun bevestiging vinden! Een beeld als Arthur-Lévy zelf ontwerpt en waarin die trekken geheel ontbreken, overtuigt niet. Die zachte pastelkleuren van smeltend blauw en licht rose, zou dat Napoleon zijn? Nooit!

En toch! men houdt van het boek iets over. Ten slotte is het een repliek op Taine, en in dat debat — een debat op uiterst beperkte basis, want zelfs Taine wordt niet in zijn geheel behandeld: de figuur van de staatsman, en vooral, het werk van de reorganisator van Frankrijk blijft bij Arthur-Lévy geheel buiten beschouwing — maar in dat beperkte debat met Taine heeft Arthur-Lévy iets bewezen.

Napoleon kan niet zo verstoken zijn geweest van normaal menselijke spontaneïteit. Hij heeft Joséphine liefgehad, hij heeft om haar geleden, hij is genegenheid voor haar blijven voelen, en al heeft hij haar verstoten, het deed hem pijn. Hij heeft zijn broers als stukken in zijn spel heenenweergeschoven, hij heeft hun gevoelens aan zijn politiek opgeofferd, hij heeft op hun zelfrespect en hun zelfstandigheid in zijn roekeloos voorwaarts streven getrapt (al zegt Arthur-Lévy dit alles niet, het is daarom niet minder waar); maar hij heeft ook ontzaglijk veel van hen verduurd, hij voelde zich aan hen verbonden — domweg zou men haast zeggen, en als men aan de fortuinen denkt en aan de volken die hij onder hen ronddeelde, brutaalweg, maar tenminste niet uit berekening, en o zo menselijk —. Hij kon zijn generaals en zijn ministers soms met een gruwelijke onbillijkheid bejegenen, en als zijn belang het vereiste, kon hij hen breken zonder pardon, maar over het geheel had hij ook met hen eindeloos geduld, zag veel door de vingers, en stortte gunsten en gratificaties over hen uit, ja wel met de cynische onverschilligheid van de man die oordeelt dat iedereen te koop is, maar toch dikwijls ook met een zekere goedmoedigheid en

¹⁾ Treffend is de overeenkomst b.v. in de *mémoires* van Chaptal.

zelfs gratie.¹⁾ En wat ik daar zei, dat hij ze zonder pardon breken kon — is het wel waar? Ik dacht aan admiraal Villeneuve, aan generaal Dupont. Meer hoe moet men die vreemde lankmoedigheid verklaren, waarmee hij Talleyrand, al had hij hem als minister van buitenlandse zaken laten gaan, al spaarde hij hem sarcasmen en zelfs een enkele van zijn beruchte driftbuien niet, in een positie bleef dulden, waarin die gevaarlijkste van zijn haters hem kon blijven tegenwerken? Dat de maarschalken genoeg hadden van zijn eeuwige ambitie en van zijn drukkend overwicht, was lang vóór de befaamde scène te Fontainebleau in 1814 geen geheim voor Napoleon. Maar het was of hij zich aan hen net zo verbonden voelde als aan zijn broers.

„Helaas!” roept Arthur-Lévy uit, na Taine nog eens te hebben aangehaald over de drukkende last die zijn willekeur zelfs op de meest toegewijden legde, over hoe hij alle vrije ademhaling om zich heen verstikte — „helaas! wel zeer het tegendeel! Het was de grote leemte van Napoleon's karakter in zijn rol van chef, het was zo niet de eerste, dan toch de doorslaggevende oorzaak van zijn grootste tegenslagen, dat hij aan zijn onmiddellijke omgeving niet altijd een onbuigzaam gezag wist op te leggen, dat hij de moed niet had de stille of openlijke weerstand van hen die hij met rijkdommen en eerbewijzen had overladen, kortweg te breken, dat hij niet kon krenken, onder de voet lopen, neerdrukken of verstikken” (die laatste woorden alle door Taine gebruikt).

De tegenstelling is hier zeker wel niet zo absoluut als Arthur-Lévy met al te simpele psychologie schijnt aan te nemen, maar in ieder geval stemt zijn voorstelling tot nadenken.

Natuurlijk kan Arthur-Lévy bij het beeldend vermogen van zijn grote antagonist in de verte niet halen, maar de bladzijden die hij wijdt aan Napoleon de werker zijn naast die van Taine alleszins de moeite van het lezen waard.²⁾ Het is weer met een aaneenschakeling van citaten, meest uit de brieven zelf,

¹⁾ Thiers is hierdoor volledig ingepakt en schrijft, in een stijl die A-L niet zou kunnen verbeteren: „Voir le sourire sur le visage de ses serviteurs, le sourire non de la reconnaissance, sur laquelle il comptait peu en général, mais du contentement, était l'une des plus vives jouissances de son noble cœur.” II, 126 a. ²⁾ *Napoléon intime*, 588—618.

dat hij een indruk geeft van de onvermoeide, gespannen aandacht waarmee de geest van Napoleon zich op zaken van de meest ongelooflijke verscheidenheid, en tot kleinigheden toe, kon concentreren, van zijn deskundigheid op elk gebied waar hij zijn wil moest laten gelden, van de toewijding, van de werkkraft.

Napoleon (om het punt van het „debat” nogmaals te beschouwen) de volslagen egoïst, de mens zonder betrekking tot zijn medemensen? Integendeel, zegt Arthur-Lévy, en wordt hij niet moe te herhalen, Napoleon de combinatie van genie met de eenvoudigste menselijkheid, alle gewone instincten, alle gewone, burgerlijke deugden, een maatschappelijk mens bij uitnemendheid — en, zo bedenkt men, zou hij anders met zo'n gemak en met zo'n succes wetgever hebben kunnen zijn? Arbeidzaamheid, gevoel voor orde en nauwkeurigheid, spaarzaamheid; en zijn begrip voor huwelijkstrouw en voor godsdienst, al ging het met persoonlijke ongebondenheid en ongelooft gepaard, was daarom niet iets uiterlijks, niet iets van het intellect alleen, geen berekening van de realist, neen, wezenlijk een deel van de mens Napoleon, iets natuurlijks, iets spontaans.

Ik zei dat Arthur-Lévy niet in staat kan zijn tot een belangrijk oordeel over de intellectuele en morele persoonlijkheid van zijn held. En inderdaad, als hij tot verzet prikkelt, is het welbeschouwd niet zozeer door zijn overdrijven, maar door de onevenredigheid die men voelt tussen die brave verklaringen, op het weege af, en de grootheid van de historische verschijning. Toch zou men ook kunnen beweren (maar niet zonder driftige protesten van meer romantisch gestemde bewonderaars uit te lokken): juist omdat hij in zijn moraal, in zijn opvattingen over godsdienst, in zijn waardering van succes en bezit, eveneens conventioneel en maatschappelijk was, juist daarom is deze schrijver kunnen geraken tot die ongedwongen, tot die waarachtige vertrouwelijkheid met Napoleon — met een kánt van Napoleon . . .

VIERDE HOOFDSTUK

FRÉDÉRIC MASSON

Geesteshouding, geschiedopvatting

Er is onder de schrijvers over Napoleon geen eigenaardiger figuur dan Frédéric Masson. Geen hartstochtelijker vereerder, geen hartstochtelijker karakter, geen eenzijdiger en partijdiger; maar geen ook oprechter, eerlijker, meer overtuigd dat hij de waarheid diende, en moediger in die dienst, onverschilliger wat men van zijn onthullingen en zijn beweringen zeggen zou. Hij had die moed en die onverschilligheid wel nodig, want hij wekte niet alleen de ergernis, de woede, de spotlust van zijn tegenstanders — wat konden die hem tenslotte schelen! hij verachtte de *détracteurs* met een door niets overtroffen hartgrondigheid —; maar zijn mede-Bonapartisten zelf waren onthutst, gegriefd, verbolgen, toen hij met zijn grote werk over de familie begon en „de Napoleonieden” op geen enkele manier spaarde, neen hen met een zekere wellust neerhaalde om de grootheid van zijn held des te schitterender te doen uitkomen. Voor de nabeneven, die zich de voortzetter van de glorieuze traditie achtten, was dat een hard gelag, en wie schik hadden, dat waren de *détracteurs*. Maar Masson stoorde zich aan niets en ging onverschrokken voort, jaar na jaar, deel na deel.

Tegenover Napoleon zelf ook — niets apologetisch in zijn houding. Lees maar de voorrede van *Napoléon chez lui*, aan het begin van de lange, lange reeks die hij toen, in 1894, op 47-jarige leeftijd toch al, met grote zelfverzekerdheid aankondigde. Napoleon, dat is voor hem de vertegenwoordiger van de militaire glorie, en meer, van de staat, van het Gezag. Dat die aangebast wordt door professoren, journalisten en advocaten, niets is natuurlijker. Napoleon heeft in zijn tijd met onverbiddelijke wetten „die drie muilen van de Revolutie gekorfd.”

„Hij had de advokaten verplicht hun cliënten te verdedigen zonder 'tzij de regering of particulieren te beledigen. Hij had de professoren verplicht aan hun leerlingen de stof te leren waarvoor zij betaald werden zonder hun 'tzij atheïsme of minachting voor de wet te prediken. Hij had de schrijvers verplicht de wettige regering van hun land te ontzien, de vijand de zwakke punten in onze verdediging niet te onthullen, de verbeelding van het volk niet te verleiden.” Van daar de haat van alle drie die groepen. (Ziehier de echt Bonapartistische manier om met de *détracteurs* af te rekenen. Redeneren, bewijzen? — dat zouden zij wel willen! Sla er op los, steek ze overhoop, *vive l'Empereur!*)

Maar gelukkig, vervolgt de schrijver, er vertoont zich een kentering. Toen Prins Napoleon (een Man, met wie hij bevriend was geweest) tegen Taine en zijn „pamflet” in het krijt trad, ging er een siddering door het land. In het leger wordt, goddank, de jonge Franssen geleerd de grote veldheer te vereren; een nieuwe golf van belangstelling, van bewondering, beweegt de geesten. Masson droomt dat een Held als eens Napoleon was (een Held in de zin van Carlyle, zegt hij later), zal opstaan en de bende rederijkers en verkochten die van Frankrijk hun prooi gemaakt hebben, uiteenjagen; om die redder voor te bereiden, daartoe moge zijn arbeid dienen.

Dit werd geschreven vóór de Dreyfuszaak. Na de *débâcle* waartoe die voor de partijgangers van het Leger en vijanden van de parlementaire Republiek werd, uitte Masson zich met dezelfde hevigheid en klampte hij zich vast aan dezelfde hoop. „Ik ben Fransman, patriot en militarist”, bijt hij de socialistenvoet,¹⁾ die zijn verkiezing tot lid van de *Académie* honend een bewijs voor de aftakeling van dat eerwaardig lichaam hadden genoemd; en hij verzekert dat het zijn trots zou zijn als hij met zijn verheerlijking van Napoleon, van de man die Frankrijk groot gemaakt heeft, ergens een geniaal jongeling de ziel ontvonkt mocht hebben om „heilzame ambities” op te vatten en „genezende besluiten” te nemen. „Ach, mocht hij toch eindelijk komen, de Bevrijder!” Mocht hij „de parlementaire braspertij”

¹⁾ In de voorrede tot deel V van *Napoléon et sa famille* (1902).

waarover Circe de staf zwaait, verstoren, mochten die zwijnen van de tovenares, „zich wentelend in het draf van hun wetten en elkaar met hun bloedige slagstanden de lillende brokken van Frankrijk's goddelijk vlees betwistend, in zijn naderkomende stap hun doods-klok horen"; mochten zij, „die vetgevreten varkens", in alle richtingen verschrikt uiteenstuiven, terwijl de jonge held, „d'un geste divin et expiatoire", Circe zijn zwaard in de strot stoot! . . .

L'Affaire had Masson's opgewondenheid niet bedaald! Maar hier in ieder geval hebben wij het politiek geloof dat hem bij zijn taak bezielde — zijn eigen gekozen en met ongelooflijke werkkraft en volharding uitgevoerde taak om de mens Napoleon te doen kennen. Geen romantiek, geen rhetoriek, geen fantazie of poëzie, maar feiten, precieze feiten, en zonder enige andere zorg dan om de waarheid aan het licht te brengen. „Le Héros doit apparaître tout entier, éclairé sur toutes ses faces par une implacable lumière.”¹⁾ Zo zullen niet enkel de venijnige pamfletten maar ook de onnozele, kinderachtige apologieën weerlegd worden. Met die laatste categorie doelt hij op Arthur-Lévy, die alles terugbrengt tot „een burgerlijk banale en fatsoenlijk platte formule”. Hij, Masson, zal voor niets terugdeinzen. En inderdaad, men kan zeggen dat waar Arthur-Lévy de menselijkheid van Napoleon tot zijn eigen peil neerhaalde, Masson er zich in onderdompelt. Hij vertelt alles, en veel dat koren op de molen was van de vijandige school.

Voor al die dertien delen van *Napoléon et sa famille* hebben niet alleen de reputatie van de broers en zusters geschaad, maar ook die van Napoleon zelf geen goed gedaan. Niet omdat de gunsten en fortuinen, daarna de koninkrijken, aan heel die aanhang uitgedeeld, toch werkelijk vreemd kwamen van de zoon der Revolutie, vooral als men in deel na deel de verregaande hebzucht, afgunst, onbekwaamheid alleen geëvenaard door eigendunk, van dat uitgezocht onaangenaam stel mensen vertoond kreeg. Neen, het erge, het onoverkomelijke, was zo met de feiten aangetoond te zien, bijna tot walgens toe overvloedig, hoe Napoleon trachtte, hardnekkig, jarenlang,

¹⁾ *Napoléon chez lui*, 1894, introduction.

met dat onmogelijk materiaal zijn *Grand Empire* op te bouwen, hoe hij zijn positie, hoe hij de positie van Frankrijk, het Franse goed en bloed, in de waagschaal liet stellen door hun grillen, hun zelfzucht, hun dwaasheden. Was het toch niet Arthur-Lévy's inzicht waarmee zodoende de door hem reeds ondermijnde theorie van Taine nog eens grondig vernietigd werd? de Keizer was geen onmens, hij was maar al te menselijk. Maar wat bleef er over van de staatsman? en van het verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de Franse natie?

Wie door dat schouwspel ooit geschokt werd, niet Masson. De laaghartigheden, later, in de tegenspoed, de ondankbaarheden van de familie, ja, die schokken hem diep; in hun bedrijf ziet hij een van de voorname oorzaken van de ondergang. Maar zijn geloof blijft ongerept. Men vraagt zich af, hoe het mogelijk is dat een man die juist de familiebetrekkingen van Napoleon aan het beschrijven was, om een Dictator roepen kon voor de bestrijding van corruptie. De broers en zusters van Napoleon — als men het over „vetgevreten varkens” hebben moet — wonnen het toch zeker nog van de parlementariërs. Maar Napoleon blijft in zijn ogen groot en wijs. Fouten, zwakheden? wat doet het ertoe! „Le plus étonnant exemplaire d'humanité”; „vraiment l'homme prodige”; „cet homme qui, avec toute l'humanité qu'il porte (met alle menselijkheid waarmee hij behept is), toute l'exécration dont il est accablé, toutes les apothéoses qui achèvent son assumption, est le plus admirable exemplaire de la Race humaine.”¹⁾

Vandaar die toewijding, vandaar die verbeterde ijver om alles, alles over Napoleon te weten te komen, en die overtuiging dat het alles historisch belangrijk is. Maar indien men toch mocht tegenwerpen, dat wat ons interesseert niet de mens maar de staatsman Napoleon is, dan heeft de schrijver nog een andere beschouwing om zijn levensarbeid te verdedigen.

„Het is tijd”, schrijft hij,²⁾ „om eens op te houden met dit ongerijmde onderscheid tussen de openbare mens op wie de geschiedenis recht heeft en de particuliere mens op wie zij

¹⁾ *Napoléon et sa famille*, voorredes tot deel V (1902) en XII (1918).

²⁾ Voorrede tot deel V.

haar recht verliest. Er is slechts *de mens*: zijn karakter is ondeelbaar evenals zijn natuur. Zodra een mens een historische rol gespeeld heeft, behoort hij aan de geschiedenis. De geschiedenis legt de hand op hem wààr ze hem ook tegenkomt, want er is geen peuterig feitje uit zijn bestaan, geen onbeduidende uiting van zijn gevoelens, geen microscopisch detail van zijn levensgewoonten, of het dient om hem te leren kennen. Het spijt mij voor hem als hij ondeugden heeft, of ziekelijke neigingen, of lelijke kanten aan zijn aard, want de geschiedenis zal het zeggen, en ook als hij scheel of kreupel is. Zij zal al zijn woorden opvangen, zelfs die hij in liefde stamelde; zij zal zijn lichaamsgebreken bestuderen zo goed als zijn geestelijke afwijkingen; zij zal zijn vriendin ondervragen zo goed als zijn geneesheer, zijn kamerdienaar en zijn biechtvader. Als zij bij geluk zijn kasboek in handen krijgt, zal zij het uitpluizen en vertellen hoe zijn diensten betaald werden, hoe hij zich verrijkt en geruïneerd heeft, wat voor erfenis hij heeft nagelaten. Zij zal zijn lijkwa oplichten om te zien aan welke ziekte hij gestorven is, en wat zijn laatste ontroering was in het aangezicht der eeuwigheid. Van de dag af dat hij een rol in de geschiedenis heeft willen spelen, heeft hij zich aan haar uitgeleverd. Zij heeft haar koude hand naar hem uitgestrekt en geen macht ter wereld kan er hem aan onttrekken.

„Zo zal de geschiedenis zijn, niet meer politiek of anecdotisch maar menselijk; niet meer een chronologische opeenstapeling van data en woorden, van namen en feiten, maar iets dat aan het leven zelf zal doen denken, waar men vlees en been aan ruikt, waar men kreten van liefde en gehuil van pijn kan horen, waar de hartstochten hun rol spelen en waaruit zich eindelijk mensengezichten aftekenen, die wij als broeders kunnen begroeten.

„Wat! de poëzie heeft zich het recht aangematigd om alle hartstochten van de mensheid te zeggen, het toneel vertoont ze op de planken, de roman verbeeldt ze zich en beschrijft ze, en de geschiedenis, veroordeeld om voor eeuwig de halsbeugel van een valse welvoeglijkheid en een voorgewende waardigheid te dragen, gekneld in de lange windsels waarin

de tradities van een monarchale historiografie haar wikkelen, gedwongen, als zij niet voor lichtzinnig aangezien en door de deftige lieden en de Philamintes uitgeslepen wil worden, om zich binnen hoffelijke algemeenheden te houden en over mensen te spreken zoals zij het over sterrebeelden zou doen, de geschiedenis, die de rekenschap der mensheid aflegt, zou slechts met handig eromheenpraten en met behulp van welwillende verzwijgingen mogen te verstaan geven, in nobele zinsneden, dat die mensheid hartstochten, liefde en ondeugd heeft gekend? Politieke daden die enkel politieke oorzaken hebben — er zijn er; maar weinig!”

Ik zou de lange aanhaling nog veel langer kunnen maken. Genoeg om te laten zien dat Masson zijn theorie van de geschiedenis heeft. Het is een uiterst eenzijdige theorie, behoef ik erop te wijzen? Het individu is zeker belangrijk in de geschiedenis, en het doet deugd dat, tegen mechanische opvattingen die toen opgeld deden in, met zoveel *verve* te horen verkondigen. Maar ten slotte is het de geschiedenis toch om het individu in zijn relatie tot de gemeenschap te doen, en ook buitendien is haar taak essentieel verschillend van die van de romanschrijver. De geschiedschrijver, al kan hij het zonder de verbeelding niet stellen, blijft gebonden aan het gebeurde feit, aan gegevens, aan getuigenissen; en de alwetendheid die de dichter in staat stelt zijn personages tot in hun diepste verborgenheden te peilen, ontbreekt hem. Gelukkig is Masson te waarachtig historicus om zijn fantasie op hol te laten slaan; zijn werk is volstrekt geen verzameling van *vies romances* geworden. Gelukkig ook heeft hij voor het verband met het eigenlijk historisch belangrijke wel degelijk oog. Maar toch ligt hier, in de overmatige aandacht voor het persoonlijke, de zwakheid — wij zullen het zien — van zijn veelszins voortreffelijk werk.

De intellectuele vorming van Napoleon

Ik zal voornamelijk het grote werk over Napoleon en zijn familie beschouwen. Graag zou ik iets vertellen uit *Napoléon*

chez lui (1894), waarin 's Keizers hofhouding en zijn dagelijks leven minutieus beschreven worden: hoe hij zich schoor, welk papier hij voor zijn brieven gebruikte, geen kleinigheid is te gering voor Masson's aandacht, maar hij begeeft zich ook in allerinteressantste beschouwingen over de betekenis die Napoleon aan etiquette hechtte, over de redenen die hem leidden tot het kopiëren van kostuums en titels uit de dagen van Karel de Grote, en zoveel meer. Maar ik moet mij bepalen tot een ander vroeg werk, *Napoléon inconnu*, en laat met *Napoléon chez lui* nog een boekenplank ter zijde, over Napoleon en de vrouwen, de echtscheiding, St. Helena, te veel om op te noemen; gedeeltelijk verschenen die boeken nog tussen de dertien delen van het hoofdwerk door.

Napoléon inconnu, van 1895, was een uitgave in twee dikke delen van papieren uit de jeugd van Napoleon, die, door hem aan zijn oom kardinaal Fesch toevertrouwd, nu voor het eerst het licht zagen. Het zijn handschriften en ontwerpen van verhandelingen, vele daarvan met betrekking tot de Corsicaanse partijstrijd, waaraan de Bonapartes in de vroege jaren negentig driftig deelnamen, aantekeningen uit lectuur, schriften en schriften vol, meest uit de jaren die hij te Valence en te Auxonne in garnizoen doorbracht. Befamd is geworden dat excerpt van een werk over aardrijkskunde, dat afbreekt (onvoltooid) met de aantekening: „Sainte-Hélène, petite île” . . . Het historisch belang van de gehele verzameling is, dat zij enig begrip geeft van de intellectuele vorming van Napoleon. Het commentaar van Masson is belangwekkend.

De jonge Napoleon, zegt hij,¹⁾ was met hart en ziel Corsicaan, en met te meer vuur, omdat hij in Frankrijk zat. Op de militaire school voelde hij zich vreemd, anders, achterstaand bij de geboren Fransen; en van Corsica vormde hij zich een droombeeld, het leek hem een gemeenschap waar de idealen van eenvoud en burgerdeugd, gelijkheid in armoede en zieleadel, verwezenlijkt waren. Hoe prachtig sloten daar de theorieën van Rousseau bij aan! De geest gevuld met diens schone frazen verbeeldde hij zich dat hij geroepen was Corsica van de

¹⁾ *Napoléon inconnu*, II, 500.

verdrukkende en zedenbedervende Franse heerschappij te verlossen. Maar toen hij, jong luitenant, in de Revolutie op het eiland terug kwam en de werkelijkheid leerde kennen, toen hij in de verwoede strijd van de groepen en familie-connecties nauwelijks gehoord werd en eindelijk het onderspit delfde, had er een omkeer in zijn geest plaats. „De même que la France l'a fait Corse, la Corse le fait Français.” Nog andere factoren werken mee. De Revolutie opent in Frankrijk nieuwe mogelijkheden, en hoeveel wijdere dan in Corsica! — dat nu trouwens voor hem gesloten is. Ook de militaire eer en afkeer van de inmenging in Frankrijk van de Engelsen doen zich gelden. En tegelijkertijd nòg een omkeer. Hij wendt zich af van Rousseau. Zijn taal ondergaat er de invloed van. Die brede *fraze* van Rousseau, de theoreticus, de ideoloog, past de man van actie, de man van de feiten niet. Die fraze, die men in Bonaparte's politieke jeugdschriften kan waarnemen, „breekt, versplintert, versmalt, verdort, verhardt, als staal.” Hij blijft die grote zwier van Rousseau's taal beheersen en kan er hartstocht mee uitdrukken. Maar voor het dagelijks gebruik heeft hij — *Le souper de Beaucaire* op het eind der jeugdperiode bewijst het — de stijl gevonden die hem zijn leven lang ten dienste zal staan.

En de inhoud? Het is een merkwaardige verzameling, die boeken die de jonge luitenant zo grondig gelezen heeft. Masson vindt er de hele latere Napoleon in. „Geen literatuur; geen klassieke reminiscentie van wat aard ook; geen woord Latijn . . . Geen streven naar rythme. Geen verzen . . . Geen romans . . . Daarentegen geschiedenis en nog eens geschiedenis. De geschiedenis is zijn leermeesteres, die hem zijn argumenten levert, zijn zienswijze, zijn denkwijze bepaalt, die hem van meet af aan tot staatsman stempelt.” De oorsprong van zijn militair genie is hier niet te vinden, maar overigens, nogmaals, „voorzoveel levenshouding en politiek betreft, ligt de hele Napoleon in die jeugdaantekeningen.”

Hij heeft de *mémoires* van baron de Tott over de Turken en Tataren (1784) gelezen en geëxcerpeerd; de geschiedenis van de regering van Venetië door Amelot de Houssaie (1740); uit de *Histoire ancienne* van Rollin heeft hij de hoofdstukken

over Perzië, Griekenland, Egypte en Carthago geëxcerpeerd; de *Histoire des Arabes* . . . door l'abbé de Marigny (1750); de *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les deux Indes*, het befaamde werk van l'abbé de Raynal — wat hij daaruit trekt, zijn niet de „philosophische” en politieke beschouwingen overigens, maar allerlei feitelijkheden over land en volk van Egypte en Indië; uit de Zwitserse reisbeschrijving van William Coxe heeft hij hoofdzakelijk, bladzijden en bladzijden, alle bijzonderheden over historie en bestuursvormen gehaald.

Iedereen zal bij zichzelf opmerken: Egypte, Turkije, het Oosten! Men begrijpt nu ook, hoe de jonge generaal de zwakke plekken van de Venetiaanse staatsinrichting kende en hoe de Eerste Consul met zo 'n zekerheid in de constitutionele twisten van Zwitserland uitspraak doen kon. Op het gebied van constitutie-maken trouwens toonde hij zich dadelijk in het jaar VIII slagvaardig, en ziehier uit die oude koffer een hele „constitution de la Calotte” te voorschijn gekomen, zeer uitvoerige en nauwkeurig uitgewerkte statuten van de subalterne-officierenvereniging van zijn regiment, reeds in 1788, toen hij nog geen twintig was, door luitenant Bonaparte ontworpen.

Wat opvalt, is het zeer uitvoerige excerpt gewijd aan de geschiedenis van Engeland, niet minder dan tachtig bladzijden druks; de schrijver die hij hier volgde, heette John Barrow. Een geschiedenis van Frederik de Grote ontbreekt niet.

Op één punt, ten slotte, dat in de loopbaan van de beheerser van Frankrijk een rol van onschatbare betekenis spelen zou, blijkt reeds de jonkman zich zijn denkbeelden te hebben gevormd: op het punt van de verhouding van kerk en staat. Er bevinden zich in de schriften aantekeningen uit de *Histoire de la Sorbonne* van l'abbé Duvernet (1790), uit Voltaire's *Essai sur les mœurs*, en uit *L'esprit de Gerson*, een werk van 1691, waarin onder de naam van de 15de eeuwse geestelijke aan de Universiteit van Parijs, die koninklijke interventie en een algemeen concilie als middelen tegen het schandaal van het pauselijk schisma voorgestaan had, alle argumenten waren samengevat ten gunste van de Gallicaanse opvatting, dat wil

zeggen van de zelfstandigheid der Franse kerk tegenover Rome en van de taak der Franse overheid om haar in die zelfstandigheid te beschermen. In 1791 tekende Bonaparte uit dat boek een reeks conclusies op: dat het Concilie boven de Paus staat; dat de wereldlijke vorsten concilies bijeenroepen mogen en dat deze voor hun geldigheid de bevestiging door de Paus niet nodig hebben; dat de Paus niets over de wereldlijke macht der vorsten te zeggen heeft; en dat Gregorius VII, Bonifacius VIII enzovoorts, zich aan vermetele misbruiken schuldig gemaakt hebben. De geschiedenis van de Sorbonne onderscheidt zich door felheid tegen de monniken. Uit Voltaire tekent Bonaparte het een en ander aan over Constantijn, over Karel de Grote, over de decretalen van Isidorus. Dit is alles zeker hoogst opmerkelijk. Men schijnt hier wel werkelijk de richtlijnen te hebben, volgens welke die geest zich steeds is blijven bewegen.

Masson, die dat heel raak aanduidt, is tevens opgetogen. De latere Napoleon, zegt hij,, „is anti-clericaal, hetgeen niet betekent dat hij anti-godsdienstig is. Die leer, de leer van Frankrijk zolang Frankrijk groot geweest is, de leer waarbuiten voor soevereinen of volken geen heil is, die Gallicaanse leer die de godsdienst alleen aannemelijk kon maken, omdat zij machtsoverschrijdingen van monniken tegenhield, ultramontaans bijgeloof weerde en God in zijn mannelijkheid bewaarde — heeft hij het grootse daarvan niet in zijn lectuur te Auxonne begrepen? In zijn vroege jeugd was hij radicaler en wilde de christelijke godsdienst verbieden. Later meende hij dat men de priesters beteugelen kon, er in zekere zin de gendarmes van het geweten van maken . . . Tenminste duldde hij nooit dat het hoofd der kerk zich in Frankrijk enige politieke invloed aanmatigde, duldde hij zijn geestelijke invloed maar tenauwernood. En die goede leer dankte hij aan wat hij in zijn jeugd las.”

Masson, de jongere vriend van Prins Napoleon, stak de revolutionaire tendenties van zijn Bonapartisme niet onder stoelen of banken; het Christendom was hem niet sympathiek; de kerk vond hij weinig „mannelijk” en als zij zich op ander dan strikt godsdienstig terrein waagde, ietwat belachelijk. Hoe

anders kan men wat hij omtrent de intellectuele vorming van Napoleon aan het licht bracht, waarderen!

Ik weersta niet aan de verzoeking hier even het woord te geven aan een ander Frans schrijver, die eigenlijk in deze afdeling over „bewonderaars” niet thuis hoort. Geoffroy de Grandmaison toch, wiens hoofdwerk een studie over Napoleon en Spanje geweest is, liet als vurig katholiek in het koor der verering, dat in zijn tijd de boventoon voerde, volhardend wanklanken horen. In een opstel *La formation intellectuelle de Napoléon* besprak hij Masson's uitgave, en met veel waardering en dankbaarheid. Maar hij is lang niet opgetogen zoals deze over het kijkje dat ons in Napoleon's jeugdstudie gegund wordt. De jonge man werkte hard, en zijn methode was goed, maar mijn hemel op wat voor auteurs werd zij toegepast! „Een stel minder dan middelmatige auteurs, vol paradoxen in de stijl van de 18e eeuw. Zijn historische vorming werd er voor altijd scheef door getrokken.”¹⁾ Na Rousseau voor de filosofie, Raynal voor de godsdienst en Mably voor de geschiedenis! . . .

En die Barrow, bij wie hij zijn wijsheid over Engeland opdoet, in wat een domme, anti-papistische leuterpraatjes specialiseert die man. Let wel dat Bonaparte bijzonder getroffen schijnt te zijn door de lasterlijke bladzijde over St. Thomas Becket! Maar Mably, die hij over Franse geschiedenis leest, is nog erger, „een holle rederijker en een bijna openbaar deserteur van de kerk”; en dan Duvernet, de schrijver van de geschiedenis der Sorbonne, een laag-bij-de-gronds broodschrijvertje, klaploper van Voltaire, wiens leven hij zich tot verontwaardiging van de overige kring vermat te schrijven, een man die met de gemeenste spot tegen de godsdienst wat trachtte te verdienen.

„Napoleon”, zegt Masson op het eind van zijn boek, „is 24, en men kan zijn intellectuele vorming als afgelopen beschouwen.” De Grandmaison vindt dit een ijzingwekkende gedachte. „Het ernstigste vraagstuk dat hij later te beslissen kreeg, was dat van het herstel in Frankrijk van de katholieke kerk. Helaas! hij heeft het opgelost, met goede wil, ik geloof het, met oprechtheid, ik wil het hopen, maar hoe onwetend ten aanzien van

¹⁾ *Napoléon et ses récents historiens* (1896), 23.

haar leerstellingen, geschiedenis en discipline. Wat! zonder een woord te kennen of onthouden te hebben van de catechismus, de geest volgepropt met de stommiteiten van een letterploert als Duvernet, van een frazeur als Mably, van een protestants compiler als de onbekende Barrow, en (eindelijk kunnen wij een man van talent noemen!) met de inzichten van een schrijver als Gerson, op het punt waar Bonaparte lering bij hem zocht door het wettig gezag van de kerk zijn moeder veroordeeld — ziedaar onder wat omstandigheden de aanstaande hersteller van de eredienst in Frankrijk zijn denkbeelden gevormd heeft!”

Een niet-katholiek zal met de Grandmaison's oordeelvellingen niet de gehele weg meegaan, maar het was toch wel de moeite waard eens te wijzen, niet slechts op de richting, maar op het gehalte van Napoleon's lectuur. Ofschoon daar de opmerking wel aan mag toegevoegd, dat hij heel wat meer en beter las. Ik noem alleen Montesquieu, Adam Smith, Corneille, Plutarchus . . .

De familie

Laten wij nu dan komen tot de dertien delen van *Napoléon et sa famille*.

Napoleon had een moeder¹⁾ en een oom,²⁾ vier broers³⁾ en drie zusters;⁴⁾ voorts had Joséphine twee kinderen⁵⁾ uit haar eerste huwelijk; neven en nichten, zwagers en schoonzusters met de hunne — het is een bonte wereld. De Corsicaanse oorsprongen waren pover. Maar van het eerste ogenblik voerde Napoleon Bonaparte die hele aanhang mee in zijn duizelingwekkende opgang. Toen het leven voor hemzelf nog een worsteling was trouwens, viel geen moeite voor zijn broers hem te zwaar; daarna reeds deelden allen in zijn grootheid als opperbevelhebber in Italië alsof het vanzelf sprak. Zonder „Napoleone” zou Joseph nooit gezant in Rome zijn geworden of Lucien het tot een zetel in de Vijfhonderd hebben gebracht. De huwelijken van de zusters leken later niet heel schitterend, maar waren althans boven het Corsicaanse peil, en het was

¹⁾ Letitia, 1750-1836. ²⁾ Fesch, halfbroer van Letitia, 1763-1839. ³⁾ Joseph, 1768-1844; Lucien, 1775-1840; Louis, 1778-1846; Jérôme, 1784-1860. ⁴⁾ Elisa, 1777-1820; Pauline, 1780-1825; Caroline, 1782-1839. ⁵⁾ Eugène en Hortense de Beauharnais, 1781-1824 en 1783-1837.

voor allen reeds, in die vlottende verhoudingen van de late Revolutie, welstand, rijkdom. In 1798, terwijl Napoleon nog in Egypte was, verwierf Joseph dat prachtige landgoed Morte-fontaine in de omgeving van Parijs, waar hij in heel de komende periode op de schaal van een *grand seigneur* gastvrijheid zou oefenen, de gelijke, reeds nu' van de leidende politici der Republiek, de beschermer van schrijvers en intellectuelen.

Na de 18de Brumaire, tot het succes waarvan Lucien, jong als hij was, met het voorzitterschap van de Vijfhonderd krachtig had bijgedragen (vrijwel het enige geval waarin iemand van de familie Napoleon's loopbaan voorthielp), werd Joseph senator, en diplomaat, Lucien (met wie het echter spoedig tot een breuk kwam) minister, Louis, zonder ooit gediend te hebben, brigade-generaal; voor Jérôme, nu nog te jong, was een even snelle toekomst in de marine bestemd. Ook voor oom Fesch (maar ettelijke jaren ouder dan zijn neef Napoleon) begon een allerverrassendste carrière. In zijn jeugd tot priester gewijd, had Fesch de eed op de *constitution civile* afgelegd, maar was weldra de kerk om zo te zeggen vergeten. In leveranties aan het leger en speculaties had hij een fortuin gewonnen en tien jaar lang een volslagen werelds leven geleid. Na het Concordaat benoemde de Eerste Consul hem tot aartsbisschop van Lyon en zette zijn naam meteen op een kleine lijst van prelaten, voor wie hij de Paus om de kardinaalshoed vroeg. Kardinaal Fesch werd nu voor hem het natuurlijk werktuig van zijn kerkelijke politiek, ofschoon de geestelijke van de familie merkwaardig genoeg geestelijke neigingen ontwikkelde, kerkelijke althans, die Napoleon soms lastig waren; ik vermeldde een klein blijk daarvan al in verband met de Keizerlijke catechismus; ook als voorzitter van het Concilie in 1811 was Fesch niet enkel gedwee en volgzzaam.

Voor de broers en zusters, of voor het merendeel van hen, bracht pas het Keizerschap de ware grootheid en tevens de moeilijke problemen. Al dadelijk: hoe moest het met de erfelijkheid? — vooral daar Joséphine Napoleon geen kinderen schonk, was dit een vraag van belang.

Voor Masson is het Keizerschap een aannemelijke bekroning van de Revolutie: het volk zag in de Keizer zijn eigen soevereiniteit belichaamd, die voorstelling (men herinnert zich dat het ook die van Thiers was) ligt hem na aan het hart. Maar de *erfelijkheid*, en vooral zoals ze geregeld werd, met erkenning van de broers, is voor hem reactie. Inderdaad vond juist die gedachte bijval in de kring der „gerallieerde” royalisten, die in hun hart niet van het *ancien régime* af waren, en met hen intrigeerde Joseph lustig. Ten slotte bezweek Napoleon, overwonnen (dit is de door Masson steeds aangevoerde verklaring) door zijn Corsicaans atavisme, door de familiegedachte die hij als kind op zijn eiland had ingezogen, en Joseph en Louis (Lucien en Jérôme waren nu beiden door onpresentabele huwelijken in ongenade) werden, bij ontstentenis van mannelijk oor uit de Keizer, als opvolger erkend. Toch liet Napoleon zelfs toen de ware Revolutie-gedachte, of als men wil de forse, onsentimentele, staatkundige Romeinse gedachte, niet geheel los en hield de mogelijkheid open van adoptie, met voorbijgang van zijn broers, evenwel met een keus beperkt tot *hun* zoons of kleinzoons.

Tot bittere verontwaardiging van Joseph, die inbreuk op zijn aanspraken! Teleurstelling zou men kunnen begrijpen, maar het was verontwaardiging. Niets is zo merkwaardig als het gemak waarmee die Bonapartes zich in hun grootheid thuis voelden; ik sprak zoëven van duizelingwekkend, maar zij duizelden volstrekt niet. Zij schenen nooit te beseffen dat zij zonder het genie van hun broer *niets* waren. Napoleon kon hen daaraan soms driftig en cru herinneren. Zo toen Joseph zijn „rechten” poogde af te dwingen door een dreigement om van de Keizerwijding weg te blijven en Napoleon in zijn teerste plek, zijn jaloers machtsgevoel stak („de macht is mijn *maitresse*”, gromde hij, „en Joseph heeft met mijn *maitresse* willen vrijen”); „als je wegblijft, ben je mijn vijand,” zei hij hem; „en waar is het leger dat je tegen mij kunt laten oprukken? Alles ontbreekt

¹⁾ II, 448; 457.

je en als het zover komt, zal ik je vernietigen.”¹⁾ Joseph onderwierp zich. Maar hoeveel maal had Napoleon reeds toegegeven, en zou hij nog toegeven (of dat nu Corsicaans moet heten of niet) aan zijn redeloos familiezwak! Tegenover Jérôme omdat hij de jongste, tegenover Joseph omdat hij de oudste was. (Masson legt op de eerbied die hij zijns ondanks voor diens eerstgeboorterecht koesterde, veel nadruk), tegenover de zusters omdat Pauline aantrekkelijk was, of Elisa vasthoudend, of Carolina intrigeerde en tegen geen scènes opzag.

Wat een toneel, enige maanden tevoren, dat familiediner,²⁾ waar de Keizer voor het eerst in die rang en Joseph en Louis met hun vrouwen als Keizerlijke Hoogheden aanzaten: niet alleen gaf de *préséance* van Joséphine als 's Keizers vrouw aanstoot aan hen en aan 's Keizers moeder, maar vooral de zusters, Elisa, gehuwd met de nul Bacciochi, en Caroline, gehuwd met de briljante cavallerie-generaal Murat, waren diep gegriefd, dat men hen zonder titel had gelaten. Boze gezichten, tranen, ten slotte zelfs een flauwte. Hevige uiteenzettingen. Napoleon maakte zich driftig. „Zij praten” — het was bij deze gelegenheid dat hem dat kostelijke woord ontviel — „alsof ik mij hun erfdeel van wijlen de koning onze vader had toegeëigend!” Maar hij bezweek. De dames kregen hun titels.

En niet alleen titels. *Madame Mère*, die om ook een titel te krijgen een brandbrief had geschreven (en toen zij zich nu *Madame Mère* mocht laten noemen, al ging er Keizerlijke Hoogheid mee samen, was zij volstrekt niet tevreden: het had Keizerin-Moeder en Majesteit moeten zijn; *tevreden* waren zij, kan men gerust zeggen, geen van allen ooit) — *Madame Mère*, berucht om haar gierigheid, zag haar maandgeld van 10.000 franc met snelle sprongen, telkens na klachten en afdreiging, verhoogd tot 40.000, ongerekend nog een schenking van 600.000 en ik zwijg over latere milddadigheden.

Elisa werd nog in 1805 hertogin van het miniatuurstaatje Piombino, waar weldra Lucca aan werd toegevoegd. Zij regeerde

¹⁾ II, 448, 457. ²⁾ Masson ontleent het (maar zonder dat mee te delen, want hij laat helaas alle verwijzingen achterwege; vgl. hierna, 228 noot) aan de *Mémoires* van Mme. de Rémusat.

daar (want haar man „Felix I”, droeg enkel de titel) met veel pracht en praal maar ook met verterende ambitie en ijver. Van de hele familie had zij, naar Masson telkens opmerkt, het meest van haar grote broer, hetgeen hem geen warme of tedere gevoelens voor haar inboezemde — zoals hij had, eerst voor Louis, of later voor Jérôme, of voor de derde, mooie, dartele en volslagen onpolitieke zuster, Pauline — maar wel een zekere waardering. Elisa vocht met de „fanatieke” geestelijkheid — „alleen lage zielen laten zich door dat ijdel geschreeuw verschrikken”¹⁾ — stookte tegen haar Spaanse buurvrouw, de Bourbonse koningin van Etrurië, dat wil zeggen van Toscane (mee een Napoleontische creatie), die Napoleon ten slotte toch niet te haren bate, maar om haar land bij het Keizerrijk te trekken, afzette; zij kreeg er toen het regentschap.

Murat werd in 1806 groothertog van Berg, grensgebied, samengesteld uit streken die Pruisen en Beieren tegen compensatie elders juist aan Napoleon hadden afgestaan; Wezel, Dusseldorf en Kleef waren erin gelegen. Dat hij en Caroline niet tevreden waren, wie zou het anders verwachten! Hij was dadelijk erop uit de hand op aanpalend land te leggen, zag tegen een oorlog met Pruisen voor dat doel volstrekt niet op (het ging om een paar abdijen en om het land van Mark) — met Pruisen, dat Napoleon op dat ogenblik juist ontzien wilde, maar dat door die nieuwe roerigheid op zijn Westgrens nog wantrouwer en prikkelbaarder werd dan het al was; en wantrouwig en prikkelbaar jegens Napoleon. Want terwijl Murat aan Talleyrand (toen nog minister van buitenlandse zaken) schreef over de noodzakelijkheid om eindelijk eens met dat onbetrouwbare Pruisen af te rekenen, zond hij, verraderlijk als hij was en met Caroline van afgunst tegen Napoleon doortrokken, aan de Koning van Pruisen een brief in de zalvendste termen over diens voorbeeldige vredelievendheid, en dat hij met die sedert 1795 volgehouden politiek zoveel duurzamer voordeel voor zijn land verwierf dan de eeuwige onverzadelijke oorlogslust en landhonger van . . . anderen.²⁾

¹⁾ III, 217. ²⁾ III, 290 vlg. Hij bedierf het effect van die vleitaal door de Koning aan te spreken met „mon frère”; zijn groothertogelijke waardigheid gaf hem daartoe geenszins het recht.

Piombino-Lucca, Berg zelfs toen het weldra verdubbeld werd, dat waren maar kleinigheden. En 't waren ook maar onderdelen van een geweldige uitbreiding van het Napoleontisch systeem, van een Napoleontische herordening van Europa. Op het eind van 1805 was in waarheid geschied, waar de Eerste Consul Engeland reeds mee had laten dreigen: Napoleon was uitgetrokken en had met zijn overwinning van Austerlitz de grondslagen voor een Westers Keizerrijk gelegd. De Oostenrijkse heerser had zijn Duits Keizerschap, dat een bespotting was geworden, neergelegd en in 1806 had Napoleon niet enkel uit de Duitse vorsten die voor hem kropen, de Rijnbond gevormd, maar hij had Joseph Koning gemaakt van Napels en Louis van Holland; in 1807, na de ondergang van Pruisen, en toen Alexander te Tilsit de partij voorlopig had opgegeven, was ook Jérôme, van zijn eerste (Amerikaanse) vrouw afgeholpen en met een Wurtembergse prinses getrouwd, van een kroon voorzien, die van het uit brokstukken van Pruisen bewester Elbe, Hannover, Hessen, gevormde koninkrijk Westfalen. Jammer dat Lucien almaar koppig aan zijn vrouw vasthield (jarenlang, ook met het oog op andere combinaties, werden de pogingen hem ervan los te maken, voortgezet; zelfs de oomkardinaal deed eraan mee, maar haalde zich enkel een krasse terechtwijzing van de trouwe echtgenoot ¹⁾ op de hals); jammer ook dat Joseph en Louis niet meer met vorstendochters trouwen konden. Napoleon zag toch kans ook Beieren aan zich te hechten door een huwelijk, en wel met Eugène, zijn stiefzoon, de onderkoning van Italië, die hij geadopteerd had (maar zonder uitzicht op de opvolging in Frankrijk); en Baden, door een nicht van Joséphine, Stéphanie de Beauharnais, te adopteren en aan de opvolger van de groothertog van dat Duitse grenslandje uit te huwen. *Le Grand Empire* was gevormd. Een

¹⁾ „Vous avez donc oublié l'honneur et la religion. Ayez au moins assez de bon sens pour ne pas m'assimiler à Jérôme et pour m'épargner la honte inutile de vos lâches conseils. En un mot, cessez de m'écrire jusqu' à ce que la religion, l'honneur que vous foulez aux pieds, aient dissipé votre aveuglement . . . Cachez au moins sous votre pourpre la bassesse de vos sentiments et faites votre chemin en silence dans la grande route de l'ambition.” 6 Oct. 1806; IV, 34.

Familiestatuut, dat aan de Keizer bijzondere rechten gaf over alle Keizerlijke prinsen en prinsessen, moest zijn macht over zijn vazallen verstevigen. Zijn vazallen — dat waren die koningen van zijn bloed in feite. Zij behielden hun positie als grootwaardigheidsbekleders in Frankrijk, Joseph bijvoorbeeld *Grand Electeur*, zij bleven Frans en, en de Keizer, die met henzelf al zo teleurstellende ervaringen zou opdoen, verbeeldde zich dat hun nakomelingschap tot in lengte van dagen zich daarin schikken zou.

Men staat versteld van die conceptie. Wat verrast, is dat men haar ziet komen van de man die trots was op zijn positie als Keizer door de wil van het Franse volk; de man die modern wou zijn tot in zijn vingertoppen en met verachting over de poppekasterij van het oud regiem in buiten de Revolutie gebleven landen spreken kon, de man van regelmaat, rede, verlichting. Masson, die de inbreuk op het Revolutiebeginsel scherp aanvoelt en die volstrekt niet geneigd is, gelijk Arthur-Lévy, om het nu eens te bemantelen dan weer er zich in sentimentaliteiten over te verliezen, komt altijd met de verklaring van de uit Corsica meegebrachte dwanggevoelens. Maar de tegenstrijdigheid doortrekt heel de figuur, ook op punten waarmee een ingeroest familiebesef niets te maken heeft. Trots als hij verklaren kon Keizer door de wil van het Franse volk te zijn, moesten in zijn oog die huwelijksbanden met de oude dynastieën toch dienen om zijn positie te bevestigen; en verwonderlijk bleef tot 't laatst toe het gewicht dat hij daartoe ook aan de wijding door de Paus hechtte. De uitkomst bewees hoe weinig dat alles waard was; hij beleefde nog dat dezelfde bisschoppen die hem als de gezalfde des Heren bewierookten, niet minder onderdanige en opgeschroefde taal tot Lodewijk XVIII richtten, en in 1813 bleek hij niet alleen de volken vergeten te hebben, maar de vorsten zelf lieten hem in de steek.

De schakel tussen zulke verschijnselen in Napoleon's geest is niet op Corsica te vinden. De zaak is eer, dat hij, die de Revolutie in sommige van haar beginselen nooit ontrouw werd, op andere door zijn diep wantrouwen in de menselijke natuur en in de macht der rede, en tevens gestuwd door contra-

revolutionaire krachten die hij meende te leiden, in een vol-
slagen reactie werd meegesleept. Er vertoont zich in zijn po-
litiek een herleving van begrippen en verhoudingen, die de
Revolutie in de geesten nog volstrekt niet vernietigd had, en
die in de rest van Europa trouwens nog in volle kracht be-
stonden. 't Was waarlijk niet alleen op Corsica dat de familie-
gedachte sterk was onder het *ancien régime*! ¹⁾ De ijver van de
gerallieerde royalisten voor de volle erfelijkheid was tekenend,
en niet minder de grifheid waarmee in Europa niet enkel
Napoleon, wiens genie door alle slagbomen heen brak, maar
zijn verwanten als vorstelijke personen werden aanvaard. Ja
zelfs na de val van de Keizer bleef hun in het oog van de over-
winnaars die kwaliteit omzweven. 't Is waar dat zij toen op
allerlei manieren met de oude vorstelijke families verzwagerd
waren; maar als dat de doorslag gaf, bewijst het enkel een keer
te meer, hoe sterk in die internationale kring van de vorsten
de familieband nog gevoeld werd.

Wat verbazend blijft, is dat de grote man zelf niet inzag,
hoe weinig er met die ongeschikte instrumenten die zijn fa-
milie hem leverde, viel op te bouwen. Van die ongeschiktheid
— van de onbekwaamheid niet alleen, maar van de onbetrouw-
baarheid, van de zelfzucht, van de lichtzinnige eigenwaan, van
de hardleerse ongezeglijkheid — hangt Masson een aangrijpend
tafereel op.

Joseph in Napels

Hoe was het mogelijk, vraagt men zich af, dat Napoleon
in 1806 Joseph in Napels neer kon zetten na al wat hij reeds
met hem beleefd had! 't Was niet alleen de aanmatiging die
hij in 1804 zo scherp had afgewezen; 't was vooral dat hij
onmogelijk een hoge dunk van de bekwaamheid van zijn oudste
broer gehad kan hebben. Er bestaat een legende over Joseph
zo goed als over Napoleon. Die Josephistische legende stelt

¹⁾ De opmerking wordt (naar Driault) gemaakt door Dr. J. Presser in zijn
aardig artikel „De familie Bonaparte in de nieuwe literatuur”, *Tijdschrift voor
Geschiedenis*, 1941, blz. 156.

hem tegenover zijn broer als de man van liberale inzichten, van zachte middelen, van eerbied voor de geest. Een welmenend man, dat was hij ook zeker wel. Mme. de Staël had met hem op, hij van zijn kant trachtte de vete tussen haar en zijn broer te bezweren; in 1803 was het algemeen bekend dat hij voor vrede was; als Koning was niets hem zo aangenaam als geven (op kosten van zijn onderdanen) en vergeven (in een hulpeloos verlangen naar populariteit). Van ouds omgaf hem een kring van bewonderaars, die nu in zijn koninklijke fortuin gingen delen; onder hen heerste een zekere oppositiegeest tegen Napoleon en zijn brutale machtspolitiek, en naderhand prezen zij in hun *mémoires* (vooral die van Miot de Melito, wij zagen het al, hebben indruk gemaakt) de wijsheid en gematigdheid van Joseph nog.

Masson nu is er op uit geweest Joseph eens grondig onderhanden te nemen en zo indirect Napoleon te zuiveren. Behalve dat die bedoeling bij hem voorzat, mogen wij ook wel bedenken dat hij met een vooroordeel tegen de liberale geesteshouding begon. Toch, al zal ik later nog gelegenheid hebben een ietwat gunstiger licht op Joseph te laten vallen, er gaat zeker van de voorstelling van Masson een overtuigende geur van leven uit. Het contrast dat hij aanwijst tussen diens toegejuichte phraseologie en zijn meeprofiteren, zijn zich zonnen in de koninklijke heerlijkheid, zijn ijdel, zelfgenoegzaam geloof in een wereldorde geschapen om hem rijk en machtig te maken — dat contrast tast de zedelijke persoonlijkheid wel werkelijk aan. De hardheid, de cynische onbewimpeldheid, waarmee Napoleon eraan herinneren kon dat heel die glorie toch maar een weerschijn van de zijne was en dat geen minzame bedoelingen en geen dromen van wederzijdse achting en vertrouwen van volk en vorst, maar doodeenvoudig *zijn* macht en het bloedoffer van de Franse soldaten de troon van Joseph schraagden, mogen nog zo schokkend klinken, Joseph verhielp die onprettige feiten met zijn verblindende niet. Innemend, en begaafd met een zeker talent van representeren, maar gewichtig en oppervlakkig, redelijk en lui, zo komt hij uit de schets van Masson aldoor weer te voorschijn.

En het is, nogeens, verbazend dat Napoleon, die hem in zijn brieven zo vinnig op de vingers tikken kon, een ogenblik heeft kunnen menen dat die man, voor een dergelijke taak nog volslagen onbeproefd, een nieuw veroverd land, welks verdreven koning nog onder de hoede van de Engelsen op Sicilië zat, zou kunnen beheersen, bevredigen, hervormen. Joseph was verrukt over de loyaliteitsbetuigingen waarmee *Lazzaroni* en adel hem tegemoet traden; hij verdiepte zich in de opwekking van het toneellevens, schreef uitvoerig en grondig over het wapen dat hij voeren en over ridderorden die hij stichten wilde; maar de oorlog tegen het nog lang niet onderdrukte bendewezen, dat de Engelsen met een landing nu hier dan daar en met geld en wapenen aanwakkerden, liet hij over aan de Franse troepen. Die slapheid, waarmee een ongelooflijke zelfvoldaanheid gepaard ging, was nog het ergste niet. Evenals Louis in Holland nam hij zijn koningschap in bittere ernst op. Dat wil zeggen dat hij, in weerwil van het Familiestatuut en van de op hem gelegde verplichting om Fransman te blijven, in weerwil, kan men zeggen, van de harde werkelijkheid, die hem met handen en voeten aan zijn machtige broer gebonden hield, uiterst najverig was op zijn zelfstandigheid, vóór alles rekening wou houden met Napolitaanse gevoeligheden die anders zijn populariteit zouden kunnen te kort doen, en daarbij de Fransen die aan zijn hof en in zijn bestuur belangrijke functies vervulden (in ons land onder Louis een onbekend verschijnsel), leerde met hem één lijn tegenover de Keizer te trekken.

Napels werd, zegt Masson, een zinkput voor Frans geld en Frans bloed; en de vrede met Engeland, die in 1806 na de dood van Pitt mogelijk leek, mislukte mee door de aanspraak die Napoleon voor Joseph volhield op Sicilië. Wij behoeven niet aan te nemen dat het doorslaggevende motief daarbij broederliefde was: Napoleon bleef tenminste in zijn uitingen het onderscheid tussen particuliere gevoelens en openbaar belang zeer scherp maken; het is tezelfdertijd onmiskenbaar dat hij door een familielid in Napels te plaatsen zijn eigen prestige verpand en zijn vrijheid van handelen aan banden gelegd had. Dit was in ieder geval van dat broederbewind een rechtstreeks gevolg,

dat waar het ingevoerd werd, het Franse ambtenaren en zelfs de hoge Franse militairen dreigde te demoraliseren. Napoleos kreeg de waarheid niet altijd meer te horen. Wie zijn carrière liefhad, schroomde tegen de wensen of tegen de voorstellingen van de broer van de Keizer in te gaan. Velen stelden hun hoop op de onmiddellijke beschermer en waren Napoleon nog maar voorwaardelijk trouw.

Wij zagen hoezeer Thiers de staatsmanswijsheid van Napoleon's brieven aan zijn broers-koningen bewonderde.¹⁾ En zeker, men ziet hem in die aan Joseph met rake hand door spinwebben van illusies heenslaan. „Wat voor liefde wilt gij”, vroeg hij hem,²⁾ „dat een volk voor u heeft waarvoor gij niets gedaan hebt?” (Joseph had namelijk tot een deputatie uit de Franse Senaat niet meer of minder gezegd dan dat hij bij de Napolitanen dezelfde gevoelens had gevonden als onze Keizer bij de Fransen . . .) „Bij hetwelk”, ging Napoleon voort, „gij zijt krachtens het recht van verovering met 40 of 50.000 vreemdelingen? . . . Ik heb werkelijk geen vreemd leger nodig om mij in Parijs te handhaven. Ik constateer met verdriet dat gij u begoochelt; et l'engouement est très dangereux.” Als men zich tevens herinnert hoe koelbloedig Napoleon zijn broer een opstandje toewenste om zijn gezag te kunnen bevestigen, vraagt men zich toch af of heel die poging om een Europese heerschappij op naakt geweld te stichten wijs mag heten en of de gedachte dat zich dit met broederlijke koningspraal zou laten verhullen, niet mee een vorm van begoocheling was. Zelfs ware wijsheden als ik bij die vorige gelegenheid reeds aanhaalde, verkwisten aan een onbenul als Jérôme was in de grond niets anders.

Jérôme in Westfalen

Jérôme, die in 1807 Koning van Westfalen werd, was een over het paard getilde jongen van vierentwintig jaar oud, die nog niets anders aan den dag gelegd had dan de meest schromelijke luchthartigheid en onvastheid van karakter, die aan zijn

¹⁾ Vgl. hiervoór, 58. ²⁾ III, 254.

Amerikaanse vrouw dure eden gezworen had, maar zich niet-temin van haar en van zijn ongeboren kind had laten beroven, die in de marine nergens goed voor was gebleken, maar die wel, na zijn huwelijks-escapade op een expeditie meegezonden met de allerstrengste instructies aan de bevelvoerder om hem als een gewoon onderhebbende te behandelen, op losse toon kon schrijven over „mijn eskader”, evenals hij (mede nog vóór zijn koningschap) aan zijn broer Lucien, de „frondeur” van de familie, schreef over „notre maison et celle des Bourbons”. Jérôme, die zelfs het volgende jaar op de veldtocht in Oost-Duitsland, als commandant van een Duits legercorps, vergezeld van een wagentrein met de onwaarschijnlijkste weeldeartikelen en het hoofd op hol gebracht door zijn staf van vleiers en jibroers, fout op fout begaan had, vergrijp na vergrijp aan de krijgstuicht — wat viel er met Jérôme als koning te beginnen?

In zekere zin beleefde Napoleon aan hem toch het meesteplezier. Ook hij was wel begonnen met opwellingen van zelfstandigheid, ook hij verbeeldde zich bij tijd en wijle dat zijn onderdanen hem op handen droegen, en aanvankelijk had hij net als Joseph van zijn Franse ambtenaren verlangd dat zij hem de eed van trouw zouden afleggen. Dat zich identificeeren met „zijn volk” was heel fraai, maar alleen in het geval van Louis (in wie Masson overigens een geesteszieke wil zien en wiens wonderlijkheid hij zeker wel overdrijft) had het iets te betekenen. Bij Jérôme in ieder geval bleef van de neiging om tegen de broer die hem koning gemaakt had de voet schrap te zetten, al spoedig niets over. De Franse ambtenaren en generaals hervormden, drilden en vorderden, precies zoals de Keizer het hun voorschreef, en Jérôme gebruikte zijn zelfstandigheid nergens anders voor dan voor toneel, pretmaken, vrouwen, bouwwerken — kortom geen serieus werk, ofschoon het wel zodanig veel geld verslond, dat hij er het serieuze werk van anderen ernstig mee belemmerde.

En wat deed Napoleon? Hij zond hem soms heel straffe vermaningen, maar kon dan weer, in een vertedering voor de benjamin, en die hem zo handig wist te vleien, een postscriptum niet weerhouden als het volgende: „Mon ami, je vous

aime bien, mais vous êtes furieusement jeune.”¹⁾ Arthur-Lévy zou hier kunnen uitroepen: hoe menselijk! of zelfs: hoe charmant! Maar in ieder geval is de wijsheid er ver te zoeken.

De vergissing van het systeem der koningen

En nog onbegrijpelijker wordt het, wanneer na twee jaar jammerlijk slechte ervaring met dit systeem de onttroning van de Spaanse Bourbons komt en wij er Napoleon nog uitbreiding aan zien geven. Hij begint met de Spaanse troon aan Louis aan te bieden. Aan Louis, die zich het scherpst tegen hem gesteld had, die zoals Masson het uitdrukt, „in Holland populair was geworden door alle grieven van de natie tot de zijne te maken”.²⁾ Louis weigerde op hoge toon zich als een ambtenaar te laten overplaatsen of bevorderen; hij was Koning, en kende maar één trouw. Joseph was niet zo kieskeurig. Maar Joseph! Met hem waren de ervaringen al evenmin gelukkig geweest. En inderdaad begon hij, al had hij zich wél laten overplaatsen, en al speelde hij die rol nu tegenover een nieuw publiek, in een nieuwe taal, in nieuwe historische vormen („de katholieke koning”, „yo el rey” . . .), hij begon met dezelfde overtuiging opnieuw zijn eigen koninklijke weg te gaan om, toen de tragische moeilijkheden van het Spaanse avontuur aan ’t licht braken, nog hulpelozer, nog meer verbijsterd en onnut te zijn. En in de plaats van Joseph kwam nu te Napels Murat met zijn Caroline; de ijdele kwast, die de zaken in Spanje, zoals men zich herinnert,³⁾ had klaargemaakt, naar hij dacht voor zichzelf, en wiens rapporten dat het Spaanse volk vol geestdrift een koning uit Napoleon’s handen aannemen zou, diens kijk op het vraagstuk vertroebeld hadden (op die kant van het geval legt Masson, zonder natuurlijk de vervalste brief⁴⁾ nog aan te voeren, alle nadruk); nu in zijn ziel gegriefd dat hij „maar Napels” kreeg en door zijn fel eerzuchtige vrouw nog opgestoot.

Onbegrijpelijk, zei ik. Ook Masson vraagt zich (reeds eerder) af, hoe het te verklaren is. „Alleen”, zegt hij,⁵⁾ „door bij Na-

¹⁾ IV, 195. ²⁾ IV, 196. ³⁾ Vgl. hiervóór, 97. ⁴⁾ Vgl. hiervóór, 99 vlg. ⁵⁾ III, 107.

poleon, behalve een blinde tederheid voor zijn broer" (het gaat over Jérôme), „een soort familiebedwelmung (enivrement familial) aan te nemen, die hem al de zijnen naar zichzelf deed afmeten. Zoals Joseph bestemd is om onderhandelingen te leiden en Lucien om parlementen te beheersen, zo zal Jérôme vloten aanvoeren, allen evenals hijzelf het bevel voert over legers. Ontgoocheld in de één, klemt hij zich te wanhopiger vast aan de ander. Geeft hij ooit zelfs maar een ogenblik toe dat zij tegen hun taak niet opgewassen zijn? Neen, het is onwil als zij niet slagen. Wat ook hun opleiding of hun eerste begin geweest zij, het moet genoeg wezen dat zij zich ergens op toeleggen om in zich alle bekwaamheden te vinden die hij in zichzelf gevonden heeft. 't Is genoeg dat zijn naam ook de hunne is en dat zij van één bloed zijn: hij raakt hen aan met zijn sceppter als met een toverstaf, en zij hebben genie."

Dit lijkt overtuigender dan de Corsicaanse theorie, tot men aan Murat denkt. Over hem kon Napoleon die illusies niet koesteren, en toch gebruikte hij hem op een post, die niet alleen moeilijk was, maar die voor een eierzuchtig en onbetrouwbaar man de gevaarlijkste verzoeken meebracht.¹⁾

Het hele instituut van de vazalkoningen was een vergissing. Er stak een onoplosbare tegenstelling tussen dat bekleden van een man met de oude, historische waardigheid van koning, die bij zijn volk verwachtingen wekken moest en in hemzelf ambities, en de eis dat hij Fransman blijven zou, zich naar Napoleon's wenken gedragen, en de krenkende opmerkingen aannemen, waartoe die in zijn ongeduld zo licht verviel. De bron van die vergissing zoek ik (maar nu volg ik mijn eigen

¹⁾ Achterna maakte Napoleon zich over de geschiktheid van zijn broers geen illusies. De volgende plaats uit het *Mémorial* zou als motto voor Masson's werk dienst kunnen doen. Het behoeft geen betoog dat die voorstelling de Keizer niet ontheft van de verantwoordelijkheid, dat integendeel een erkenning van zijn eigen vergissing erin opgesloten ligt.

„Je n'ai pas eu le bonheur de Gengis-Khan en ses quatre fils qui ne connaissent d'autre rivalité que de le bien servir. Moi, nommais-je un roi? il se croyait aussitôt *par la grâce de dieu*. Ce n'était plus un lieutenant sur lequel je devais me reposer: c'était un ennemi de plus dont je devais m'occuper . . . Si, au lieu de cela, chacun d'eux eût imprimé une impulsion commune aux diverses masses que je leur avais confiées nous eussions marché jusqu' aux poles; tout se fut abaissé devant nous; nous eussions changé la face du monde; l'Europe jouirait d'un système nouveau; nous serions bénis . . ."

gedachtengang, niet die van Masson, al geeft mij zijn verhaal alle nodige aanwijzingen) in de hoogmoed die het Napoleon moeilijk maakte te geloven dat iemand zich tegen zijn machtwoord verzetten zou, en in zijn blindheid (maar die kwam ten dele uit die hoogmoed voort) voor de nationale gevoelens van andere volken dan het Franse, vooral van kleine volken. Geef hun een behoorlijke administratie, en de code; en vooral, sla het eerste verzet bloedig neer, doe hen gevoelen dat zij tegen de macht van Napoleon niets vermogen; en zij zullen hun voordeel zoeken in het enige wat hun rest, in overgave, in onderwerping. Zo redeneerde hij. Van een bond van volken die elk zijn eigen belangen in minnelijk overleg met de andere zou kunnen nastreven, had het nieuwe Europa dat Napoleon aan het vormen was, niets. Alles moest dienen voor het belang van zijn grootheid, of zoals hij het noemde, die van Frankrijk. Schrijvers als Masson en Arthur-Lévy, voor wie die identiteit een geloofsartikel is, vinden de politiek van overheersing volmaakt natuurlijk.

„Napoleon”, schrijft de laatste,¹⁾ „toen hij zich het recht aanmatigde naar zijn believen over de troon van Spanje te beschikken, dacht heel wat minder aan het geluk van dat land dan aan het belang van Frankrijk.” De ietwat spottende toon gaat samen met de overtuiging van de schrijver, dat zijn Franse lezers het even dwaas zouden vinden als hijzelf, indien het anders was geweest. Ik wil de bedoelingen en het voor en tegen van Napoleon's veroveringspolitiek nu niet bespreken. Het punt waar het hier om gaat, is slechts dit, dat als het zo was — en het was zeker zo — Napoleon een ander middel had moeten aanwenden om zijn wil aan de onderworpen volken op te leggen dan dat uiterlijk zo imponerende, zijn trots zo strelende, van de koningen.

In 1810 liep het in Holland spaak. Louis had tegenover hem gesteund op de zelfstandigheidsneigingen van een historisch sterk bewuste natie, omgekeerd hadden die zelfstandigheidsneigingen zich aan Louis gesterkt. Door zijn broer te breken dacht Napoleon dat hij de Hollanders ertoe krijgen zou zich

¹⁾ *Napoléon intime*. 254.

in zijn armen te storten. Hij brak hem, met al de sluwheid en eigengerechtigheid die hem in een conflict ten dienste stonden.¹⁾ Masson, hoe sterk hij de wonderlijkheid en onmogelijkheid van Louis ook onderstreept, erkent toch dat de grieven die Napoleon aanvoerde ten dele voorwendfels waren. De eerste gebieds-afstand werd met bedreiging van de persoonlijke vrijheid van Louis, die toen in Frankrijk was, afgedwongen; de rest werd eenvoudig bezet door een leger dat (net als in Spanje twee jaar vroeger) zonder uitleg te geven oprukte, totdat Louis de wijk nam. Wat een omslag! wat een opschudding in Europa! wat een schrik bij de andere broers! Masson, trouw aan zijn systeem van persoonlijke of familie-verklaringen, brengt de onzekerheid waarin de tronen op eenmaal kwamen te verkeren, in verband met Napoleon's tweede huwelijk en zijn hoop op eigen kroost. De ontwikkeling lijkt evenwel in de diepste en echtste tendenties van de machtspolitiek van de Keizer besloten. Jérôme werd niet afgezet, maar moest wel een veer laten. Een stuk van zijn koninkrijk afgenomen, een ander stuk eraan toegevoegd . . . Waren dat koningen? 't Waren goeverneurs. Hoeveel beter zou het in het systeem gepast hebben, als die werkelijkheid van den aanvang af erkend was, en Napoleon slechts afzetbare, gehoorzame ambtenaren had gebruikt.

Joseph in Spanje

Vooraf met Joseph bleef het een ellende. Nu was zijn positie ook wel allerongelukkigst. Het had alles zo doodeenvoudig geleken. De koning en de troonopvolger hadden afstand gedaan; uit Madrid had Murat een *junta* van Fransgezinde ambtenaren en edelen gezonden, die te Bayonne Joseph huldigden; hij had een onder het oog van de Keizer klaargemaakte constitutie met een weliswaar zeer onvoltallige *Cortes* besproken en bezworen; de moeilijkste kwestie was nog geweest de regeling van de afstand van Napels ten behoeve van Murat, een regeling waarbij Murat en zijn Caroline zowel door Napoleon als door Joseph erg beknibbeld werden. Eindelijk was de nieuwe

¹⁾ Vgl. hiervóór, 60.

koning in rustig vertrouwen de Bidassoa overgestoken. De berichten over verzet hier en ginder in de provincie hadden te Bayonne geen indruk gemaakt. En inderdaad er was nog maar een Frans overwinninkje nodig, dat niet uitbleef, om Joseph toe te laten zijn hoofdstad binnen te trekken. Vóór hij daar aankwam weliswaar, was hij volslagen ontuchtterd.

Het is niet helemaal *fair* van Masson dat hij de brieven niet meedeelt waarin Joseph onderweg reeds, op grond van de ontvangst die hij overal ontmoette, zijn broer waarschuwde dat men hem verkeerd ingelicht had, dat hij, Joseph, hier niet één aanhanger bezat, en meer in die trant. Nauwelijks een week in Madrid, werd hij overvallen door het verpletterende bericht dat bij Baylen, een goede 200 km naar het zuiden, een Frans legercorps onder generaal Dupont gecapituleerd had aan de opstandelingen. Halsoverkop moest hij Madrid weer verlaten en zich terugtrekken op Burgos, 200 km naar het Noorden; vandaar na een poos op Vittoria, nog 100 km dichter bij de Franse grens. Hier vond hem Napoleon, toen die hem in November met een groot Frans leger te hulp kwam. Want dat was het enige wat er op zat. In de eerste ontsteltenis had Joseph naar Napels terug gewild. Maar was het mogelijk Murat en de ambitieuze Caroline, die Berg al hadden ontruimd, van hun nieuw verkregen bezit te ontzetten? Even onmogelijk als om Joseph zonder koninkrijk te laten.

En zo werd Spanje nu dan dus regelmatig veroverd. Joseph dwaalde moedeloos en met zijn figuur verlegen achter het Franse leger aan en kon eindelijk Madrid weer binnentrekken. Met zijn figuur verlegen, maar daarom niet minder naijverig op zijn koninklijke waardigheid. Napoleon lachte daar nu wat om, en om de fraaie constitutie die hij zelf gemaakt had, maar waarop Joseph, alsof de feiten haar niet achterhaald hadden, zich gedurig beriep. Terwijl heel zijn positie op de aanwezigheid van de Franse legers berustte, die niet alleen meer met de opstandelingen in hun verre schuilhoeken maar ook met de Engelsen moesten vechten om hem te beveiligen, klampte hij zich vast, met zijn omgeving van Fransgezinde (en dat wilde in hoofdzaak zeggen: anti-clericale) ministers, aan de illusie dat

het Spaanse volk met zachtmoedigheid, met een vertoon van onafhankelijkheid tegenover zijn broer, en met sociale hervormingen te winnen was. De nobelste decreten vaardigde hij uit, die enkel maar aan uitvoering niet toekwamen, terwijl hij de Franse generaals bekniibelde en zijn gezag over hen wilde doen gelden.

Eindelijk kwam Napoleon tot een maatregel, die als voorbereiding van annexatie — ook hier — beschouwd kon worden (Masson vergelijkt met de geleidelijke procedure die ten opzichte van ons land gevolgd werd, waar het begon met de annexatie van Zeeland en Noord-Brabant): van 8 Februari 1810 dateert een decreet waarbij een heel stuk van Joseph's rijk, het aan Frankrijk palend stuk, Catalonië, Arragon, Navarre en Biscaye, in vier militaire goevernementen onder uitsluitend Frans beheer wordt ingericht. Joseph, diep gekrenkt, spreekt van afdanken. Maar als Napoleon hem aan zijn woord wil houden — en er is geen twijfel aan of hij had juist dat willen uitlokken; Frankrijk verbloedde aan de Spaanse wonde en hij wilde er desnoods Ferdinand neerzetten, als hij op die maar rekenen kon om front tegen de Engelsen te maken —, is Joseph daar alweer niet meer toe te vinden. Hij beklagt zich bitter over het decreet: alle narigheid die men voortaan in Spanje ondervindt, schrijft hij daar aan toe. „Alleen morele krachten kunnen de zaken van Spanje tot een eind brengen,”¹⁾ beweert hij, terwijl het militaire dwangbewind en de aanslag op de eenheid van het rijk de gemoederen afstoten. Treffende woorden, maar Masson ontmaskert hun holheid, door aan te tonen dat Joseph tezelfdertijd opeens zich bereid verklaart af te treden als hij naar Napels terug mag gaan; in ieder geval verlangt hij territoriale compensatie . . . Van zo'n koning hadden de Spanjaarden toch evenmin iets te verwachten als Napoleon; maar tegelijk — en Masson vindt ook daar geen doekjes om — werkte het militair bewind in de goevernementen inderdaad jammerlijk: de Franse generaals, hun vroegere idealen lang vergeten, dachten aan niets dan aan de meester spelen en zich de zak spekken.

Op alle manieren was de Spaanse verwikkeling voor Napo-

¹⁾ VI, 165.

leon een last, een ongemak, een zeer. Dat hij eraf wilde, laat zich horen. Waarom hij Joseph niet dwong tot afstand doen, dat is het probleem. Hij verklaarde openlijk dat Engeland door zijn voortzetten van de oorlog hem noopte Spanje geheel aan zich te onderwerpen, maar toen Joseph hierop, meer nog verbolgen dan gegriefd, naar Frankrijk kwam, kreeg hij in een persoonlijk onderhoud werkelijk weer vrijwat gedaan. Zelfs herstelde de Keizer hem als zijn luitenant in Spanje en opperbevelhebber over de Franse troepen en vooral toen het in 1812 werkelijk tot de al zo lang overwogen veldtocht tegen Rusland kwam, kreeg die positie reële betekenis, en het effect was (maar dat was immers te voorzien) ramspoedig. Spanje was op zijn minst een leerschool van ongehoorzaamheid voor de maarschalken; met Joseph als opperbevelhebber moest het komen tot „anarchie in de troep, onenigheid onder de legeroversten, onbekwaamheid in de generale staf, en vroeg of laat tot nederlaag en ineenstorting.”¹⁾ Het was nog een hele lijdensweg tot dat laatste, maar toen in Juni 1813 bij Vittoria — al in Juli 1812 was Joseph weer uit Madrid verdreven— de finale ramp hem overviel, ging zij vergezeld van al de onaangenaamste verschijnselen, een overhaaste vlucht op Frans grondgebied en bittere recriminaties tegen Franse bevelhebbers die de schuld van 's konings eigen misslagen moesten dragen. En zelfs toen, in de vergulde ballingschap op Mortefontaine, wierp Joseph nog moeilijkheden op tegen de wens van Napoleon, die eindelijk, later dan te elfder ure, ernst wilde maken met het liquideren van Spanje en Ferdinand herstellen. Hij, Joseph, wou met alle geweld koning blijven, „roi catholique, roi des Espagnes et des Indes.”²⁾

Aan één stuk door is Masson erop uit geweest te laten zien hoe onnozel, hoe onhandig en hoe van zichzelf vervuld Joseph was. De conclusie die hij opdringt, is dat het werkelijk niet aangaat Napoleon zijn ongeduld en zijn ruw omspringen met die man te verwijten en dat het wel zeer onbillijk is Joseph's wijsheden tegen de machtige broer uit te spelen. Daar was bijvoorbeeld Thiers (zelfs Thiers!) die zich door Joseph en

¹⁾ VI, 347. ²⁾ VIII, 259.

zijn ophemelaars van de wijs had laten brengen en, erkennende dat het hem aan energie ontbrak, geloofde in zijn inzicht, in zijn „sens,” in zijn „esprit juste”; en die na de katastrofe van Vittoria oordeelt dat Napoleon in plaats van aan zijn verstoordheid tegen Joseph en maarschalk Jourdan de vrije teugel te laten, had moeten bedenken dat zijn eigen fouten de voornaamste oorzaak waren. ¹⁾ Maar als Masson zelf ons Napoleon vertoond heeft als „slachtoffer van de familiegeest, van de Corsicaanse geest, van het eerstgeboorterecht,” ²⁾ dan is daar waarlijk de staatsmansfiguur niet groter van geworden. En ook indien hij gelijk heeft met zijn bewering dat Thiers de pretenties van Joseph verzwijgt en zijn domheden vergoelijkt, en zodoende een volkomen vals beeld van het gebeurde geeft, ³⁾ is daarmee Thiers’ beschouwing niet ontzenuwd dat Napoleon „met zijn zo vermogend genie en zijn zo volmaakte zaakkundigheid alles had behoren te voorzien en het met zijn geëerbiedigde macht had kunnen voorkomen.”

Wij zien hier nogmaals, dat het oordeel van Masson, zodra Napoleon zelf erin betrokken is, geen onbeperkt vertrouwen verdient. Als wij ons bovendien herinneren, dat hijzelf al de rake opmerkingen van Joseph die de Keizer verblind zouden kunnen doen schijnen, maar liever wegliet, zullen wij straks nog wel met belangstelling kennis nemen van beschouwingen over de Spaanse episode, waarin de oudste broer er wat beter afkomt.

Murat in Napels

Wie na de val van Louis in 1810 het meest voor zijn heerlijkheid vreesde, dat was Murat. In zijn angst liet die zich met beslist verraderlijke plannen in. Hij vormde een partij waarop hij zou kunnen rekenen om zich in zijn koninkrijk te handhaven, als Napoleon het hem mocht willen ontnemen. Ontevreden Fransen, en Italianen die zelfs buiten Napels uit dachten, vormden die partij. Er was vooral een minister Maghella, die er Murat opmerkzaam op maakte, wat een kracht hij zou kunnen putten

¹⁾ *Histoire du consulat et de l'Empire*, V, 92a. ²⁾ *Napoléon et sa famille*, VI, 347.

³⁾ *A. w.*, VIII, 140 noot.

uit het omhoogstrevende Italiaans eenheidsverlangen. Toen de rampen kwamen, bracht Murat die lessen in praktijk.

Hij had Napoleon op de tocht naar Rusland vergezeld. Aan wie moest de Keizer, toen hij zelf het leger verliet om het effect van de catastrofe in Parijs te gaan opvangen, het opperbevel overdragen? „De hierarchie die hij geschapen heeft, belemmert zijn bewegingsvrijheid,” zegt Masson¹⁾; „hij voelt zich genoopt het bevel over te dragen niet aan de waardigste, niet aan de bekwaamste, niet aan de hardnékkigste, maar aan de hoogstgetitelde . . . Murat is koning, dus is Murat de opperbevelhebber. Napoleon gelooft in het prestige van die kroon die hijzelf gemaakt heeft, als een beeldhouwer die de fetisj die hij gesneden heeft, goddelijke eer bewijst.” Murat begint met allerlei voorwaarden te stellen — politieke voorwaarden, allerlei lievelingswensen ten aanzien van Napels, die hij nu ingewilligd krijgt. Zijn leiding, vervolgens, was weifelend, hij leek het hoofd kwijt te zijn. Zijn gedachten waren inderdaad niet bij *la grande armée*, zij waren bij Napels. Op een keer liet hij zich tegenover een aantal maarschalken en generaals in een bittere uitval tegen Napoleon gaan.

Ten slotte verliet ook hij het leger midden in de meest rade-loze nood en snelde naar Napels om daar in onderhandelingen met de Oostenrijkers, toen voor het oog nog vriendschappelijk met Napoleon, maar de macht met welke men in geval van diens ondergang in Italië zou moeten rekenen, en zelfs met de Engelsen op Sicilië, zijn heerschappij uit de schipbreuk te redden. Napoleon wist veel en vermoedde nog meer. Toch bleef het verraad nog lang bedekt. Murat vocht opnieuw aan de zijde van de Keizer in de Duitse veldtocht van 1813, maar na de nederlaag van Leipzig sloot hij zonder tijd te verliezen een accord met de Oostenrijkers. Enige maanden later verwachtte Napoleon hem met een Napolitaans leger te hulp te zien komen, maar toen Murat aan het hoofd van dat leger noordwaarts trok, was het in overleg met de vijanden van Napoleon en tegen hem.

Ik behoef de verdere avonturen van Murat, die hem anderhalf

¹⁾ VII, 339 vlg.

jaar later voor een Oostenrijks vuurpeloton brachten, niet op te halen. Ik zwijg van Jérôme, wiens koninkrijk bij het keren van de kans in Duitsland als een kaartenhuis ineenstortte.

De familie na de val

De val van Napoleon opent een nieuw toneel en met sobere bitterheid vertelt Masson in bijzonderheden hoe elk van zijn personages, zonder zich om Napoleon anders dan in mooie woorden te bekommeren (meest was ook dat te veel), zichzelf en zijn eigen titels en bezittingen, nu er van macht geen sprake meer zijn kon, trachtte te redden. Wijzer dan Murat deed Eugène, de geliefde stiefzoon, de altijd gehoorzame, plichtgetrouwe Eugène, wiens gedrag zo schoon bij dat van de geboren Bonapartes placht af te steken — Eugène deed bijtijds afstand van Italiaanse ambities (en Franse rechten) om zijn onmetelijk fortuin ongestoord met zijn Beierse prinses in haar geboorteland te kunnen genieten. Joseph, die nu in dit dan in dat van zijn huizen nog met zwier de beminnelijke vorstelijke gastheer speelde, schroomde niet, ten einde van de kwellingen der koninklijke politie verschoond te blijven, zijn grieven tegen zijn broer en zijn afkeuring van diens tomeloze heerszucht, waarvoor men hem immers niet verantwoordelijk stellen kon, aan de nu koninklijke minister, Talleyrand, en aan de gezanten van Rusland en Oostenrijk, breed uit te meten.¹⁾ Lucien, die althans de verontschuldiging van zijn jarenlange oppositie tegen de machtige had, poogde zijn Frans senatorschap onder de Restauratie te behouden; en hetzelfde deed Baccicchi (de Prins van Lucca), de man van Elisa, die zelf hemel en aarde bewoog om er „Europa” van te overtuigen, dat men haar voor de geleden verliezen compensatie verschuldigd was . . .

Alleen Pauline, de schoonheid van de familie, de lichtzinnige, maar althans niet louter zelfzuchtige Pauline, kwam naar Elba om haar broer in het ongeluk gezelschap te houden; ook *Madame Mère* overigens. Masson bestrijdt in een appendix tot zijn tiende deel de aanklacht van bloedschande (waarin, naar

¹⁾ X, 220 vlgg.

wij zagen, zelfs Taine in een zwak ogenblik geloofd had.¹⁾ Hij maakt alle documenten openbaar en laat zien dat het verhaal op de lasterpraatjes van een royalistisch politespion berust. Als altijd in die menselijke verhoudingen toont hij hier wezenlijk begrip en gevoel voor maat. Heel die figuur van Pauline schetst hij, zonder sentimentaliteit of opsiering, als de gemakkelijk levende, zinnelijke vrouw die zij was. Niet grof, integendeel teder en fijn, maar ook niet diep, en Masson verzwijgt niet dat zij zich door de dood van haar zoontje in 1806 in haar deelneming aan hoffeesten niet had laten storen; de legende beweerde dat zij aan zijn sponde gewaakt had; zonder pardon vertelt Masson dat het kind eenzaam, in het gezin waar zij het uitbesteed had, stierf. Leest men over Pauline bij Arthur-Lévy, dan krijgt men nogeens de maat van het verschil tussen de twee schrijvers. Arthur-Lévy verdoezelt de minnaars niet — voor een Frans publiek trouwens onnodig — maar hij hult het alles in een tegelijk romantisch en conventioneel waas.

Tegenstrijdige pogingen tot synthese

Ik begon al met te zeggen dat de indruk van Napoleon die Masson met zijn grote werk de lezer schenkt, alles bijeen niet gunstig is. Men kan heel die geweldige loopbaan, heel het wereldgebeuren, zou men haast zeggen, van die volle en verschrikkelijke vijftien jaren, niet in dat kader van de familie der Bonapartes zien zonder zich van een incongruentie, van een disharmonie bewust te worden. Alleen al door zijn keuze van de stof, waardoor we van de diplomatie en de oorlogen en de staats hervormingen en de betrekkingen met de godsdienst en met de kerk net zoveel te horen krijgen als nodig is om de familieverwikkelingen en -gevoelens te verstaan, wekt Masson de gedachte alsof er werkelijk voor Napoleon zelf niets belangrijkers was. En de schrijver is de eerste geweest die van zijn probleemstelling die invloed onderging. Zijn aandacht was

¹⁾ Vgl. hiervóór, 153. 't Is dus niet geheel juist, wat Dr. Presser in zijn vermeld artikel zegt, blz. 177, dat „geen enkel serieus geschiedschrijver die veronderstelling ooit heeft geopperd”.

zo voortdurend op het persoonlijke gespannen, dat hij daar ook inderdaad de verklaring, de bedoeling, de drijfveer ging zoeken.

Hij was er zich wel van bewust dat hij hier aan een gevaarlijke verzoeking bloot stond. Dat blijkt vooral uit zijn uitvoerige inleiding tot het achtste deel, geschreven in 1906. Hij zegt daarin met zoveel woorden, dat het doel van zijn onderzoek is, na te gaan wat invloed op Napoleon's „plannen, handelingen en lotsbestemming” de familiegeest heeft geoeffend; dat de familie mee tot de katastrofe heeft bijgedragen; maar dat hij, Masson, heel goed weet, dat de eigenlijke oorzaak elders ligt. Hij geeft dan een schets van de internationale betrekkingen zoals hij die ziet, niet alleen van 1799 tot 1815, maar van het begin der tijden tot 1906 toe, en altijd is Engeland de vijand; Engeland dat met koude berekening en nooit aflatende vasthoudendheid zijn doel van wereldheerschappij vervolgt, en daartoe, terwijl het de zeeën afloopt en koloniën verovert, het vasteland van Europa verdeeld moet houden. Frankrijk heeft geen onvermijdelijker vijand dan Engeland. Napoleon trachtte het te treffen eerst door een invasie-plan, toen door het vasteland te verenigen. Maar Engeland bleef verdeeldheid stoken en coalities tegen de gevaarlijke rivaal op de been helpen. Het huichelachtige Engeland, dat de slavenhandel immoreel gaat noemen wanneer het hem zelf niet meer nodig heeft, maar de Franse West-Indiën door de afschaffing zouden gaan kwijnen; dat met vreemde huurotroepen of, liever nog, gesubsidieerde vorsten strijdt; dat er niet tegen opziet (wij zijn nu ver over Napoleon heen!) met Japan een bondgenootschap tegen het blanke ras te sluiten; en waardoor het ongelukkige Frankrijk zich zo pas (de *Entente cordiale* was van 1904) had laten lijmen om met zijn bloed, en zeker wel tot zijn ondergang, dienst te doen tegen de nieuwe rivaal op de wereldmarkt, Duitsland; dat Engeland heeft Napoleon ten val gebracht en met hem de hoop op een verenigd Europa, en dat Engeland is voor eeuwig Frankrijk's vijand.

Dit alles is van een ontstellende cruheid. Het is voor een bepaalde Franse gedachtestroming maar al te karakteristiek, het helpt dan ook wel verklaren langs welke wegen Napoleon's

imperiale politiek nog zo lang naderhand het Franse gemoed bereiken kon; maar als historie is het kinderpraat. Die voorrede hangt er trouwens wat los bij¹⁾ en de schrijver heeft de daarin uitgedrukte gedachten niet tot het vlees en bloed van zijn grote werk kunnen maken. Eigenlijk is de grote internationale geschiedenis zijn zaak niet. Zijn orgaan is voor de persoonlijke en familiebetrekkingen en onwillekeurig vervalt hij dus toch, zoals ik al zei, tot de fout van het gewicht daarvan voor de grotere verhoudingen te overschatten.

Dit blijkt in tal van bijzondere gevallen! Zo bijvoorbeeld wanneer hij de keer in de betrekkingen tussen Napoleon en Pius VII dagtekenen wil van de weigering waarmee de Paus antwoordde op het Keizerlijk verzoek om het eerste huwelijk van Jérôme (het Amerikaanse; het protestantse! zoals Napoleon onderstreepte) ongeldig te verklaren. Verzoek? Het leek meer op een bevel: Masson, die tegenover paus of christendom volslagen onverschillig staat, heeft de grove taktloosheid van Napoleon's brief heel goed gezien en commenteert ook heel aardig, dat de weigering „hem kwetste als een daad van oproer.”²⁾ Er waren zoveel moeilijkheden in die verhouding, en het was in 't algemeen de op hol geslagen machtswaan van de Keizer, niet dit bijzonder familiegevoel, waardoor de breuk onvermijdelijk werd. — Of wanneer Masson de onwil van Joseph in 1812 om zijn wankele Spaanse troon te ontruimen voorstelt als het eigenlijke bezwaar voor een nog mogelijke schikking met Engeland. Het zet een dramatisch trekje bij aan

¹⁾ Zozeer dat Pierre Muret haar in zijn belangrijk artikel in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVIII (1913), over „La politique étrangère de Napoléon Ier”, geheel over het hoofd ziet en schrijft: „... M. Frédéric Masson a conçu une politique de Napoléon toute pénétrée de ses sentiments et de ses passions personnelles, révélant chez lui la volonté de plier l'histoire à ses conceptions au lieu de se laisser entraîner par des courants antérieurement formés.” In de voorrede voor deel VIII tracht Masson juist dat laatste te betogen. En wat zijn die sentimenten en passies die men volgens Muret in Masson's werk als de ware drijfveer van de Napoleontische politiek ziet? Familiegevoel; eerst gericht op zijn broers en zusters: „Les royautes vassales, que les historiens avaient jusqu'alors considérées comme un moyen de gouverner l'empire, deviennent une des raisons, peut-être la principale, de la conquête de cet empire” vervolgens op zijn zoon: „la naissance du roi de Rome, parce qu'elle a modifié la conception impériale de Napoléon et de ses sentiments les plus intimes, est un événement plus gros de conséquences que nombre de batailles ou d'annexions.”

²⁾ III, 157. Vgl. ook hierová, 110.

heel zijn beeld van Napoleon's verslaafdheid aan de familie, wanneer de Keizer de laatste kans om de grote catastrophes te ontgaan door deferentie voor Joseph verspeeld zou hebben. Maar hier is alles fout,¹⁾ en dat Napoleon's voorstellen aan Engeland niet ernstig gemeend waren en dat hij in geen geval eraan dacht zijn Russisch avontuur op te geven, staat zo vast als in de geschiedenis iets staan kan.

Maar zelfs als men Masson in zijn eigen overdrijvingen en in de misslagen waartoe zijn eenzijdigheid hem brengt, niet volgt, blijft uit zijn voorstelling de conclusie zich opdringen, dat die factor van familie-zucht, van tot de familie uitgebreide hoogmoed en eigendunk, in Napoleon's staatkunde al te zeer heeft meegesproken, zózeer dat de helderheid van zijn blik, dat zijn zin voor realiteit en evenwicht, dat bovenal zijn verantwoordelijkheidsgevoel voor het Franse volk en voor de mensheid, er zwaar onder geleden hebben.

Merkwaardig genoeg ondertussen — ook dat merkte ik al dadelijk op — voelt Masson zelf zich in zijn extatische bewondering in het minst niet weerhouden. Hij blijft in Napoleon niet alleen een onvergelykelijk grote figuur zien, niet alleen een bewonderenswaardig mens, maar ook, door alles heen, de man van het volk, de zoon van de Revolutie. Zijn zaak is de zaak der natiën, met zijn val viel de vrijheid der volken — op die voor de Nederlandse lezer zeker verrassende, maar in de Franse historiografie volstrekt niet ongewone uitspraak kom ik terug. Maar in ieder geval, voor wat Frankrijk betreft, begrijpt men nu wel dat in 1815 voor Masson de terugkerende Keizer de Bevrijder is, en dat hij, gelijk Houssaye, de eis van de Kamer na Waterloo dat hij afstand zal doen, voor „een staatsgreep tegen de nationale soevereiniteit” uitkrijgt, voor „een misdaad van vaderlandschennis . . .”²⁾

¹⁾ VII, 280 vlg. Men vergelijke bijvoorbeeld Vandal, *Napoléon et Alexandre Ier*, II, 386 en Holland Rose, *Napoleon*, II, 238 noot. Masson zegt wel dat de ernst van Napoleon's voorstel in twijfel getrokken is, maar hij was begonnen met het gematigd te noemen en af te schilderen als een poging om de vrede met Rusland nog te bewaren; in werkelijkheid was het, indien Napoleon er iets mee wilde, juist bedoeld om zich voor de aanval op Rusland van de Engelse kant te beveiligen. — De plaats is typisch voor de luchthartigheid waarmee Masson dikwijls internationale kwesties afdoet. ²⁾ XI, 164; 335.

Vóór zijn twaalfde deel heeft Masson nóg een voorrede, geschreven in November 1918. De oude heer — hij was nu eenenzeventig — verbeeldt zich, dat het de geest van Napoleon is die de oorlog gewonnen heeft; men zou weleens willen weten hoe hij dat rijmde met zijn voorrede van twaalf jaar vroeger, waarin afweer tegen het eeuwig en onverzoenlijk vijandige Engeland als het wezen van Napoleon's politiek werd voorgesteld en als haar onverbreekelijke schakel met de Franse traditie. Maar wij moeten bij Masson niet om strenge logica of consequentheid komen. Hij heeft nu een nieuwe vijand ontdekt, zelfs in de overwinning, namelijk de Volkenbond, en valt uit tegen de *profiteurs* daarvan, maar die niet gevochten hebben . . .

Volgens Thibaudet, de scherpzinnige en ik moet er wel bijvoegen links-georiënteerde schrijver van een geschiedenis der moderne Franse letterkunde, had Masson's *oeuvre* voor de generatie van vóór de eerste wereldoorlog Thiers' geschiedenis van haar plaats in hun boekenkasten gestoten, en het feit doet hem verzuchten dat men niet zo heel trots kan zijn tot die generatie te behoren.¹⁾ Ik kan de klacht begrijpen als ze zich richt tegen de vergissing, die bij Masson de waarachtige geschiedenis van Napoleon zoekt. Maar de schrijver heeft zelf gewaarschuwd dat zijn bedoeling iets anders was, al is het waar dat hij in de praktijk soms de geschiedenis van „de mens” Napoleon van de echte en eigenlijke geschiedenis niet weet te onderscheiden. En zeker, zijn voorredes alleen al zijn genoeg om iemand die in de geschiedschrijver evenwichtigheid verlangt, tegen hem in te nemen.

Wat een heethoofd, die man; hoe jagen zijn hartstochten en gevoelens zijn gedachten op, dat ze over elkaar heen tui-melen en hun doel voorbijschieten! Maar de historische aandrift voedt zich uit veel bronnen. Mij is het een lust om waar te nemen dat uiteenlopende inzichten en ongelijksoortige temperamenten mee tot de onthulling van de waarheid kunnen

¹⁾ A. Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours* (1936), 271.

bijdragen. In weerwil van al zijn overdrijvingen en tekortkomingen heeft Masson met zijn intense en volhardende belangstelling en zijn scherp oog voor karakter en menselijke verhoudingen een bijdrage van betekenis tot de kennis van Napoleon geleverd.¹⁾

¹⁾ Dit werd onmiddellijk erkend, en dat in weerwil van het feit dat Masson koppig vasthield aan zijn verderfelijke gewoonte van geen bronnen te vermelden. Men zie b.v. het artikel van P. Caron over deel V en VI in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, V, 556 vlgg. (1903/4).

NEGENTIENDE HOOFDSTUK

GRAAF ALBERT VANDAL

De schrijver en zijn opvattingen

Wat een andere figuur dan wie ook van de vorigen met wie ik hem in één rubriek onderbreng; wat een contrast in het bijzonder met de laatst besprokene! Zo driftig en zonderling als Masson, zo beheerst en man van goede vormen is graaf Vandal; de stijl van de één heeft iets onmiddellijks, weinig verzorgds, een geanimeerd vertellen, nu eens door bitse uitvallen of grimmige schouderophalingen onderbroken, dan zich tot rhetorische welsprekendheid verheffend; daartegenover is die van de ander, met al zijn kleurige beschrijvingen en lang niet malse oordeelvellingen, gedragen en urbaan, en hoe levendig en afwisselend ook, bewust in evenwicht gehouden.

In de voorrede tot het eerste van de twee grote werken die wij van hem bezitten, geschreven in 1890, kondigt zich de geest waarin Vandal Napoleon benaderen zal, duidelijk aan; en men bedenke dat het onderwerp van dit werk gevormd werd door de betrekkingen van Napoleon met Alexander van Rusland van 1807 tot 1812, door de buitenlandse politiek dus op het hoogtepunt van de macht tot aan het begin van de katastrofe. Voor Vandal heeft de geweldige historische verschijning op zichzelf iets bekorends en iets imponerends, iets dat het oordeel tot zwijgen brengt. Met Pozzo di Borgo, „een van de mannen die Bonaparte het meest bestreden, gehaat en bewonderd hebben,” zegt hij: „Le juger, serait vouloir juger l'univers.” Deze uiting van eerbied en van schroom voor het feit, voor de macht, voert ons wel ver van Lanfrey, met zijn zedelijke verwerping, met zijn verbeteren onwil om iets groots in de figuur te erkennen. Het is zeker dat die eerbied, die schroom, een bij uitstek vruchtbaar element in de historische geesteshouding vormen, en het

ontbreken ervan bij Lanfrey verklaart de onbevredigende indruk welke diens geschiedenis van Napoleon met al haar verdiensten achterlaat.

Maar het zou toch een vergissing zijn te menen dat historici die zo hoog opgeven van hun schroom, zich daarom in werkelijkheid van oordeel onthouden. Geschiedschrijving zonder oordeel is ondenkbaar. Vandal ontleent zijn maatstaven aan Napoleon zelf, aan het Frans belang zoals die dat-zou kunnen opvatten, hij stelt zich niet op ethische, vrijheidlievende, internationalistische, of wat grond ook buiten Napoleon. Die geesteshouding heeft, ik herhaal, voor de historie haar voordelen; maar het onafhankelijk kritisch vernuft zal zij op haar beurt weer telkens onbevredigd laten. In ieder geval ligt er een oordeel, een oordeel van aanvaarding, van bewondering, van identificatie, in opgesloten.

Wij zijn ver van Lanfrey of van Mme. de Staël. Maar wij staan met Vandal ook ver van Houssaye of Masson. Bij hem geen meelevens met Napoleon als de voltrekker der Revolutie, als de afgod van het volk; integendeel, hij huivert van het excessieve, als Fransman beklemmt hem het triomfante schouwspel, maar dat steeds de dag van morgen in het onzekere liet; en hij denkt met weemoed aan vroegere perioden in Frankrijk's geschiedenis, „toen het aan kracht gemoedsrust (*la sérénité*) paarde, geloof in de toekomst aan volledig bezit van het heden, en aan de kroon der mannelijke deugden die der diepgewortelde tradities, toen het nog niet het ongeluk geleden had, van alle die een volk kunnen treffen het moeilijkst te herstellen: het verlies van een beschermende en door de eeuwen gewijde dynastie.”

Met de reserve die in deze royalistische en anti-revolutionaire geloofsbelijdenis ligt opgesloten echter, wat voelt hij een bewondering, telkens weer, „voor het genie dat die verbazingwekkende daden verrichtte of ertoe opwekte, welks magische macht de eigenschappen van eer, van dapperheid (*bravoure*), van gehoorzaamheid en van toewijding, die in 't bijzonder de eigenschappen van onze volksaard zijn, tot de hoogste trap verhief; voor hem die, na onze natie met zichzelf verzoend te

hebben, er een leger van helden uit maakte en voor een tijd de Fransman boven de mens uitlichtte.”

Eer? er werd onder Napoleon veel over eer gesproken, maar was in een volk dat voor de doeleinden van de dictator afgericht en in zijn vrije meningsuiting belemmerd werd, die eer wel de hoogste die zich denken laat? Is *bravoure* de hoogste vorm van moed? Is gehoorzaamheid hier geen bewimpelend woord voor gedweeheid of zelfs slaafsheid? en is toewijding een deugd zonder dat men vraagt waaraan? Zijn, ten slotte, juist deze eigenschappen kenmerkend voor de Fransman? Wij zijn gewaarschuwd, dat Vandal met andere waarden rekest dan, laat ons nogmaals zeggen: Mme. de Staël. Wij zijn ook gewaarschuwd dat hij onder de bezieling van zijn politieke voorkeur het verleden wel op een wonderlijke wijze idealiseren kan. De gemoedsrust waarmee Lodewijk XIV de Hugenoten verdreef, of waarmee Lodewijk XV zich aan zijn losbandigheid overgaf, nog net de tijd vindend om tegen zijn eigen ministers te intrigeren; Frankrijks kracht, zijn toekomstgeloof, zijn volledig bezit van het heden, toen de eerstgenoemde koning het in de Spaanse Successie-oorlog aan de rand van de ondergang bracht of toen de tweede in de Zevenjarige Oorlog het hele koloniale rijk verspeelde — zulke bedenkingen stellen ons tegenover Vandal's oordeel op onze hoede.

Ik zal *Napoléon et Alexandre Ier*, uit welks voorrede ik deze aanhaling gedaan heb, verder terzijde laten; het komt nog ter sprake wanneer ik de buitenlandse politiek van Napoleon beschouw. Nu wil ik het alleen hebben over *L'avènement de Bonaparte*, dat in 1903 verscheen, en sedert dat ogenblik algemeen, en terecht, als een pronkstuk in de Napoleontische literatuur erkend wordt.

„*L'avènement*” etc.; *geest en strekking*

Van de boeken die ik tot nog toe besproken heb, zou dit alleen met Houssaye's „1814/5” vergeleken kunnen worden: geen overzicht of samenvatting van heel de loopbaan, geen discussie

of polemiek, maar de uitvoerige, gedetailleerde studie van een heel kort tijdsbestek, en waar Houssaye het tragisch einde behandelde, kiest Vandal de stralende opgang. Niet alleen stylistisch, ook historisch is zijn werk echter van hoger en wel inderdaad van zeer hoge kwaliteit. Zijn documentatie is niet minder omstandig en nauwkeurig, maar de naden van de legkaart liggen bij hem niet meer zo bloot, hij heeft uit zijn materiaal een beeld van veel vrijer en levender beweging weten op te bouwen. Veel minder ook nog dan Houssaye concentreert hij de aandacht van de lezer op zijn held, integendeel, de waarde en de aantrekkelijkheid van zijn boek liggen in de brede schets van de toestanden en omstandigheden die de opkomst van de dictator mogelijk maakten. Mogelijk — en wenselijk!

Want dat is de conclusie die de schrijver niet alleen trekt en onderstreept; de kunst, de macht van zijn voorstelling is zodanig dat de lezer er zich als uit zichzelf toe gedrongen voelt. Zo kon het niet langer gaan! Die verwarring! een ontbinding van de maatschappij kan men haast zeggen; in een aantal streken, in heel de peripherie van Frankrijk, royalistisch verzet, aangestookt door de Engelsen, hier en daar overgaand in chronisch banditisme; de kerk verscheurd door de *Constitution civile*, ook nu die vervallen was verklaard, en de meerderheid van de geestelijken als staatsgevaarlijk beschouwd en behandeld, maar de staatsgetrouwe minderheid bij de gelovigen in verachting; het leger slecht voorzien en haveloos, op alle grenzen teruggedrongen, terwijl de gewetenloze leveranciers fortuinen maakten; en in Parijs een overschot van het revolutionaire personeel — overschot na hoeveel moorddadige onderlinge onenigheid! — nog slechts erop bedacht aan het bewind te blijven, een soort parlementaire oligarchie, vol wantrouwen, na alles wat zij beleefd hebben, tegenover volksinvloed, wars van alle maatschappelijke omkering, de revolutionaire vrijheid opvattend als vrijheid voor de gezeten burgerij; wel nog hun hoofden vol van revolutionaire frazes, afschuw van koningschap en kerk, en daarmee de massa, die heel andere dingen van de Revolutie verwacht had, treiterend, regerend met uitzonderingsmaatregelen en willekeur, of eigenlijk onmachtig te regeren. De

holle praters en schreeuwers van dat quasi-parlementair regiem worden in de bladzijden van Vandal maar weinig minder afzietelijk dan de bloeddorstige Jacobijnen die zij aan kant geschoven hebben, maar die tot ergernis en schrik van de naar rust hakende gemeente toch weer uit hun schuilhoeken te voorschijn komen, en kon men vertrouwen dat zij voorgoed bedwongen zijn?

Men herademt als daar eindelijk een man verschijnt, die weet wat hij wil, die begrip heeft voor gezag, voor orde, een realist die maling heeft aan die mooie beginselen die toch nergens anders voor dienen dan om de mensen mee te kwellen of om de zogenaamde regering met een fraai kleed van frazen te omhangen; een man die, eerst door enige van die woordkramers gebruikt tegen de anderen, weldra ook hèn opzij duwt en zich de macht toeëigent. Men herademt, en men begrijpt dat het Franse volk herademde. Als men Bonaparte dan aan het werk ziet, met die verbazende zekerheid van toets, dan begrijpt men het overwicht dat hij oefende, de bijval die hij won, en dat hij in een paar jaar tijds door de laatste belemmeringen die de parlementairen in de nieuwe constitutie hadden weten te leggen, heen kon breken.

Men begint dan meteen zich af te vragen, of de . . . onregelmatigheden die hij beging, ook na de 18de Brumaire, om die intellectuelen en bourgeois kwijt te raken, te temmen of te knakken, zo absoluut, zo los van de omstandigheden, als gewetenskwesties, kunnen worden beoordeeld, gelijk wij dat de schrijvers onder Napoleon III, zelf typische liberale oppositievormen, hebben zien doen. Vandal neemt ze niet zo nauw. Niet dat hij de motieven en methoden van de Eerste Consul te mooi voorstelt; hij gebruikt grif woorden als „cupidité” of „astuce”. Maar het evenwicht ligt bij hem anders. Ook zonder dat hij de overweging onder woorden brengt, dringt zij zich op als men van de vervolgingen en deportaties van politieke tegenstanders onder het *Directoire* leest, (het ergste was gevallen na de staatsgreep van Fructidor 1797), of van de ambities om het onderwijs voor het kweken van een uniforme publieke geest te gebruiken: Bonaparte maakte het althans niet

erger dan zijn onmiddellijke voorgangers, het enige verschil is dat hij met bekwaamheid en doorzettingsvermogen deed wat bij hen bovendien nog een naargeestige indruk van onmacht en onbekooktheid maakt. Op één plaats richt Vandal zich met een zekere felheid tegen de beschouwingen van wat ik gemakshalve de liberale school zal noemen.

„Onder de legenden die ingang gevonden hebben over de 18de Brumaire,” zegt hij, „is er geen vollediger een dwaling dan die van de moord op de Vrijheid. Het is lang een historische gemeenplaats geweest, Bonaparte voor te stellen als met zijn zwaard een toestand van waarachtige wettigheid verbrijzelend en onder het geroffel van zijn trommelslagers in de oranjerie van St. Cloud” (waar de Vijfhonderd voor de aanslag bijeen-geroepen waren) „de laatste zuchten van de Franse vrijheid verstikkend. Het gaat niet aan die gewichtig klinkende mal-ligheid nog te herhalen. Men kan Bonaparte verwijten de vrijheid niet gesticht te hebben, men mag hem niet beschuldigen ze te hebben vernietigd, om de afdoende reden dat hij haar bij zijn terugkeer in Frankrijk nergens aantrof.”¹⁾

Daarin zit veel treffends. Alleen — als men zich herinnert wat ik hiervóór van Quinet en Lanfrey heb meegedeeld, zal men bedenken dat die geen van beiden over het hoofd zien, hoezeer de vrijheid reeds vóór de 18de Brumaire ondermijnd was, hoezeer de wandaden van het directoriaal regiem de weg voor de dictator gebaad hadden. En — de weeklacht van Quinet, die wij al hoorden, is daarom niet minder gerechtvaardigd: „Zolang er nog een burgerlijk bewind was, en een constitutie, en een republiek, waren er de wortels nog, waaruit de vrijheid opnieuw had kunnen ontbloeien; nu kwam, met de sabel, het bewind van haar principiële ontkenning.”²⁾ Ook buitendien overvalt de kritische lezer soms opeenmaal de vrees, dat Vandal hem verder meesleekt dan de feiten gedogen. Telkens weer ontwaart men te duidelijk, hoezeer de schrijver zich thuis voelt onder de dictatuur. Sterk goevernement, dat is hem meer dan vrijheid. Het blijkt aldoor in zijn commentaren en waardeschattingen. De blinde overgave van het volk,

¹⁾ I, 26. ²⁾ Vgl. hiervóór, 77.

altijd de kracht van de dictatuur in haar eerste phase, is voor hem instinctieve wijsheid. Hij geniet zichtbaar van de verbijs-tering der „ideologen,” die te laat ontdekken dat zij zich een meester gegeven hebben. Zou hij de parlementariërs van de Vijfhonderd en de „advokaten” van het *Directoire* en hun civiele agenten met een zo smalende minachting, met een zo stelselmatige opzet tot kleinëren hebben beschreven, als hij in het algemeen van parlementarisme niet afkerig was?

„Un monde déclamatoire et vain, gesticulant et grossier, dépourvu de cette décence extérieure qui recouvre, en temps de monarchie, les laideurs de la politique.” — „L’anarchie directoriale. le tapage parlementaire, devenaient en horreur aux généraux. Ce régime des impuissants et des bavards révoltait leur temperament de mâles; leur coeur se soulevait à la fin de dégoût contre le désordre et la fétidité révolutionnaires.”¹⁾ Men ziet hier hoe onvoorwaardelijk de schrijver partij trekt in de eeuwige tegenstelling tussen „de generaals” en „de politici”, waarin toch voor een anders gestemde beschouwing van de geschiedenis het ongelijk maar zelden zo uitsluitend aan de kant van de laatsten is. Op een andere plaats treft de scherpe zedelijke afkeuring waarmee hij een proscriptie-maatregel (bedoeld om zonder effect te blijven) van het *Directoire* beoordeelt: „cet acte lâchement barbare.”²⁾ Men bedenkt dan dat hij Bonaparte nooit zo hard bejegt; ’t is waar, hij noemt de proscriptie van „de generale staf de Jacobijnen” terloops (want de geschiedenis van de „machine infernale” valt buiten zijn bestek), „een gruwelijk willekeurige maatregel,” maar die qualificatie gaat om zo te zeggen schuil in verklarende en prijzende beschouwingen.³⁾

Men komt er toe zich af te vragen of die Directeuren en commissarissen wel zo uitsluitend door minderwaardige motieven, door baatzucht, door kleingeestig fanatisme, gedreven werden, als Vandal wil. Is heel die achtergrond, waartegen de figuur van Bonaparte zo lichtend uitkomt, niet te donker geschilderd? Ik stel hier de vragen maar. Wij zullen zien dat latere schrijvers ze zich ook gesteld hebben en ik zal van hun beantwoording iets meedelen.

¹⁾ I, 75; 114. ²⁾ I, 183. ³⁾ II, 452.

Maar kunnen wij zonder hun hulp, en zonder eigen oorspronkelijk onderzoek, enkel door nauwkeurig en met onderscheidingsvermogen te lezen, niet tot vaster conclusies dan enkel wat onbestemde twijfel geraken? Laat ons Vandal's relaas van de staatsgreep eens wat grondiger onderhanden nemen; een vergelijking met de oudere, en door de verheerlijkers zo graag gesmade, Lanfrey zal daarbij nog wel degelijk zijn nut hebben.

Zeker, als historische vertelling, als evocatie van een grote gebeurtenis in al haar omstandigheden en als het ware bonzend van leven, wint de zeer uitvoerige passage bij Vandal het verre. Het is trouwens als zodanig een kunststuk, waarvan ik nauwelijks de weerga zou kunnen noemen: waarachtiger, minder van de buitenkant bekeken, minder opgesierd ook, dan Motley, voller van leven en beweeglijker dan Fruin, fijner geschakeerd, kleuriger, en met dat al onmiddellijker en helderder dan Treitschke. Een honderdtal van zijn grote bladzijden wijdt de schrijver aan de twee dagen, de 18e en de 19e Brumaire, waarover de staatsgreep verdeeld werd.

Er was tussen Bonaparte, pas uit Egypte teruggekeerd en door het publiek aanstonds als redder uit het oorlogsgevaar waarin Frankrijk verkeerde begroet, en Sieyès, onlangs *Directeur* geworden en reeds tevoren omgaande met de gedachte van een ingrijpende, desnoods revolutionaire constitutie-wijziging, een complot gesmeed, dat van de verdeeldheid der regerende lichamen zelf uitging. De meerderheid van de vergadering der *Anciens* was vóór de verandering gestemd. Zij moest nu, volgens haar constitutionele bevoegdheid, de minder handelbare vergadering der *Cinq Cents*, waarin de Jacobijnen een sterke partij vormden, naar St. Cloud verleggen, en tevens, maar dat was eigenlijk al niet meer volgens de constitutie, aan Bonaparte het bevel over alle troepen in en om Parijs opdragen — enkel om, zo dacht men, zo dacht Sieyès tenminste, de verschuiving binnen het republikeins regiem naar rechts te verzekeren. Bonaparte had zijn eigen gedachten over het doel.

In twee tempi ging toen de staatsgreep.

's Ochtends van de 18e besloten de *Anciens* tot de verlegging van de *Cinq Cents* naar St. Cloud en tot de opdracht van het bevel aan Bonaparte; onbetrouwbare elementen had men tot die vergadering niet uitgenodigd: zij hadden lastige vragen kunnen stellen over de opgegeven reden, een Jacobijns complot, dat inderdaad gefingeerd was, zodat gezwollen woorden de plaats van namen en bijzonderheden moesten vervullen. Tezelfdertijd had Bonaparte een groot getal generaals en hoofd-officieren naar zijn huis genodigd; radend wat er gaande was, praatten die driftig en vol blijde verwachting, tot hij het decreet ontving en hun medewerking kon vragen om de Republiek te redden. Geestdriftig vergezeld de luidruchtige troep hem naar de Tuilerieën, waar hij eerst de eed aflegde in de vergadering der *Anciens*, maar zonder van de constitutie te reppen, en vervolgens zijn hoofdkwartier opsloeg.

Hier was het dat Bonaparte openlijk te kennen gaf, dat het op het *Directoire* gemunt was. Barras, onder de Directeuren de corruptie verpersoonlijkt, een jaar of wat vroeger Bonaparte's beschermheer, zond hem zijn secretaris om te weten hoe de wind woei, en tot dit obscuur en bevend personage richtte nu de generaal die beroemde uitbarsting, waarvan wij de echo al in Balzac's wonderverhaal vernamen: „Qu'avez-vous fait de cette France que je vous avais laissée si brillante” (versta: bij mijn vertrek naar Egypte). „Je vous avais laissé la paix, j'ai retrouvé la guerre. Je vous ai laissé des victoires, j'ai retrouvé des revers! Je vous ai laissé des millions d'Italie, j'ai retrouvé partout des lois spoliatrices et la misère! Qu'avez-vous fait de cent mille Français que je connaissais, mes compagnons de gloire? Ils sont morts.” Zorgvuldig ingestudeerd, die wel-sprekende aanklacht, en nauwelijks uitgesproken, of Bonaparte fluisterde de secretaris toe dat Barras het zich persoonlijk niet behoefde aan te trekken.

Onderwijl moesten de Vijfhonderd de volgende dag voor hun vergadering te St. Cloud afwachten, en waren dus met stomheid geslagen, maar de samenzweerders tastten de Directeurs die

zij kwijt wilden zijn, reeds aan: drie van de vijf (Sieyès en een vriend van hem waren immers in het komplot), en van die drie tekende Barras de fraaie ontslagaanvraag die hem werd voorgelegd (door Talleyrand, sedert de Italiaanse veldtocht bewonderaar en volgeling van Bonaparte), maar de twee anderen, die weigerden, werden onder bewaking gesteld. Het was dus reeds revolutie. De ware proef kwam echter pas de volgende dag, met de Vijfhonderd, die Sieyès wilde verzwakken door de preventieve arrestatie van hun krachtigste Jacobijnse woordvoerders, maar die Bonaparte meende zó aan te kunnen.

De 19de Brumaire

Dat liep de 19de Brumaire bijna mis; en het geweld, dat de eerzuchtige op de achtergrond had willen houden, moest naakt voor den dag gehaald worden. Het was op zichzelf een vergissing de onderneming over twee dagen te verdelen. De tegenstanders kregen tijd zich te beraden, veel van de aanhangers of vooral van de meelopers raakten aan het weifelen: daar droeg de halve onthulling, reeds nu, van Bonaparte's eigen bedoelingen en de opzichtigheid van het militaire element in de staatsgreep aanmerkelijk toe bij. In St. Cloud, waar Bonaparte omstuwde van generaals zich heen begaf, vergaderden de *Anciens* nu in het paleis, terwijl voor de *Cinq Cents* de oranjerie in gereedheid gebracht werd. Dezen verkeerden in een strijdlustige stemming en begonnen, toen hun zaal 's namiddags eindelijk gebruikt kon worden, met de constitutie nogmaals te bezweren.

Bonaparte, die doelloos wachten moest, bevond zich in een uiterst scheve positie en er werden in zijn omgeving bedenkelijke gezichten getrokken en fluisteringen gehoord. Zijn eigen zenuwachtigheid bleek toen hij, om de zaak een stoot te geven, in de vergadering der *Anciens* verscheen en een onsamenvangende, nu eens apologetische, dan gezwollen, dreigende, roemzuchtige rede hield, doorspekt met insinuaties en beledigingen voor de Vijfhonderd. Hij kon er, in weerwil van de pogingen zijner medestanders, de aarzeling van de vergadering niet mee overwinnen. Regelrecht ging hij toen vandaar naar de oranjerie.

Het gerucht van zijn hevige woorden in de andere vergadering was hem vooruitgelopen, trouwens er heerste hier toch al een driftige opwinding. Zijn binnenkomst werd het sein voor een verschrikkelijk tumult. „A bas le dictateur! A bas le tyran! Hors la loi!” Dat *hors la loi* had een omineuze klank: met die woorden was Robespierre door de Conventie ten val gebracht en naar de guillotine verwezen. Enkele leden sloegen de handen aan de indringer, officieren en soldaten snelden hem te hulp, maar Bonaparte had alle bezinning verloren, half in zwijm werd hij uit de vechtpartij naar buiten gebracht.

Daarbinnen ging het er nu om, het *hors la loi* tot een decreet te verheffen, en het trof goed dat Lucien voorzitter was. Met verbazende koelbloedigheid en ongeëvenaard talent van komediespelen wist die de uitzinnige vergadering te verwarren en op te houden, totdat hij eindelijk, geen uitweg meer ziende, half bij verrassing naar buiten kwam. Hier had Bonaparte, weer bijgekomen, en verschrikt door het bericht dat het *hors la loi* reeds aangenomen was, door de vensters *aux armes* geroepen, maar de grenadiers, die de wacht van de vergadering vormden, aarzelden zich onder zijn bevelen te schikken. In de tuin stonden de geregelde troepen, blakende van ijver, hen kon Bonaparte als het moest tegen de Vijfhonderd aanvoeren; reeds stelde hij, schuimbekkende, de vergadering als verkocht aan Engeland voor en beschuldigde haar van een moordaanslag op hem; maar een handgemeen met de grenadiers? dat zou geen gelukkige indruk gemaakt hebben. Het werd nu Lucien's taak de grenadiers te overreden: met al zijn gezag als president der Vijfhonderd kwam hij hen bezweren om de plichtvergeten volksvertegenwoordigers, die de onderdrukker van het komplot der Jacobijnen met hun dolken hadden belaagd, tot rede te brengen, en toen zij nòg aarzelden, liet hij zich een degen geven, zette die op de borst van zijn broer en zwoer dat hij de eerste zou zijn hem te doden, zo hij ooit aan de vrijheid der Fransen te kort mocht doen. Dat werkte!

De trommels roffelen. De deuren vliegen open en de grenadiers treden met gevelde bajonetten binnen. De gedeputeerden vermanen hen, maar het tromgeroffel overstemt de

protesten, de bajonetten gaan voorwaarts en de gedeputeerden wijken, gaan, vluchten. Bonaparte heeft de slag van St. Cloud gewonnen.

Het relaas beschouwd

Met aanschouwelijkheid, met dramatische kracht, heeft Vandal zijn verhaal voorgedragen, maar zijn commentaren, maar de accenten die hij legt, verrassen soms. „Die woorden.” zegt hij van Bonaparte's indrukwekkende uitval tot de secretaris van Barras, „waarin de onwaarheid van bepaalde trekken verdwijnt onder de verpletterende waarheid van het geheel, hebben door heel een eeuw weerklonken en het *Directoire* voor altijd met een schandeteken gemerkt.” Hoe anders kan men oordelen, en in de listige doorenmenging van waar en onwaar slechts de kunst van de volksmenner zien, die in het oog der historie geen schandeteken kan opdrukken!

Al dadelijk die insinuatie dat de regering zijn vrede niet had weten te bewaren — moet de historicus zich niet afvragen of de oorlog niet juist uit de door hem in het verdrag van Campo Formio gelegde kiemen, uit zijn Italiaanse politiek, uit zijn Egyptische expeditie¹⁾, opnieuw was opgeschoten? En er is zoveel! Lanfrey, die minder onder de indruk van „ce beau morceau de rhétorique” is, onderstreept de woorden (die ik straks terzijde liet) dat deze staat van zaken, als men ze liet voortduren, *ons binnen drie jaren onder het despotisme voeren zou*. Evenzo, toen hij een uur tevoren in de vergadering der *Anciens* trouw zwoer, had Bonaparte gezegd: „Wij willen een republiek gegrondvest *op de vrijheid, op de gelijkheid, op de gebeiligde beginselen van nationale vertegenwoordiging.*” Maar toen hij met zijn bajonetten de dag gewonnen had, zette hij, tot ontsteltenis van veel van zijn bondgenoten, en in 't bijzonder van Sieyès, een constitutie door waardoor hem, als voornaamste van drie Consuls, alle macht toeviel, terwijl de zogenaamd vertegenwoordigende lichamen eenvoudig benoemd werden en daarenboven bitter weinig zeggenschap behielden; de leden van de omvergeworpen vergaderingen, voorzover zij zich aan de aan-

¹⁾ Vgl. hierna, 267.

slag hadden medeplichtig gemaakt, werden tot beloning erin opgenomen — volgens precedentes uit de najaren van de Revolutie, die deze zuiveraars niet fel genoeg hadden kunnen schandvlekken.

Er steekt hierin een dubbelhartigheid, die trouwens heel het bedrijf van die twee dagen doortrekt, en waarvan de historicus zich niet kan afmaken op de manier die Vandal beproeft. Nog naar aanleiding van het beroemde „*Qu'avez-vous fait de cette France*” verzucht hij ¹⁾: „Waarom moeten de grootste tonelen der geschiedenis hun kleine kanten hebben en hun prozaïsche ondergrond!” En hij onthult dan, dat Bonaparte zijn hoge vlucht ten dele op geleende wieken had genomen en een provinciaal club-adres nasprak, dat hem pas was toegezonden . . . Alsof dat het ergste was! Het ergste is het bedrog, het volgehouden en veelzijdige bedrog, het vantevoren uitgebroede en met toneelspelerskunst voorgedragen bedrog. Vandal is vol bewondering voor Lucien. Voor zijn geestkracht, voor zijn vindingrijkheid, voor zijn onbeschaamdheid — ik kan erin komen. Maar ik kijk op, wanneer hij van Lucien's rol op de 19de Brumaire, toen hij de soldaten opwond met de leugen over de dolken en zwoer dat hij zijn broer zou doden als hij de vrijheid aantastte, enkel zegt: „il y fut” (in de rol die hij spelen moest) „vraiment extraordinaire et beau.” ²⁾ Hebben werkelijk alle grote historische gebeurtenissen die kleine kanten, berusten alle op list en bedrog en berekening? „Alles was berekening *bij die man*,” zegt Lanfrey, als hij vertelt hoe Bonaparte tot de secretaris van Barras declameert en hem dan half-luid geruststelt, „zelfs zijn drift.” ³⁾ Is dat niet juister? Hebben niet meer bepaald bij Napoleon en bij de Bonapartes die grote tonelen een ondergrond van onoprechtheid?

Deze vraag gaat dieper dan men op het eerste ogenblik misschien zou denken. Vandal, bij wie de ontknoping van het drama, het vluchten van de volksvertegenwoordigers in hun rode toga's — „cette gent enjuponnée,” zoals hij met wat al te gemakkelijke spot zegt — een onmiskenbaar leedvermaak opwekt, durft schrijven dat „de morele kracht nu aan de zijde

¹⁾ I, 316. ²⁾ I, 386. ³⁾ *Histoire de Napoléon*, I, 459.

der bajonetten was, en dat de Revolutie, aan haar afdwalingen en buitensporigheden bezwijkend, enkel nog maar de wijk kon nemen onder de hand van de in wezen ordenende en tucht brengende Macht.”¹⁾ Dat de Revolutie aan haar afdwalingen en buitensporigheden te gronde ging, valt niet te loochenen. Niets verzwakte op dit kritieke moment de Vijfhonderd zo, als de herinnering aan de staatsgrepen en gewelddaden waaraan zij zelf hadden meegedaan; Lanfrey voegt er aan toe (maar heeft vermoedelijk ongelijk als hij dit de voornaamste reden noemt), dat alle uitstekende persoonlijkheden in het Schrikbewind of in de daarna nog gevolgde proscripties of in de oorlog het leven gelaten hadden. Hoe dit zij, dat „de morele kracht” onverdeeld aan de zijde der bajonetten was, lijkt mij door het verhaal zoals Vandal zelf het (met onvolprezen oprechtheid) doet, weersproken te worden. Hoeveel maal hij ook uitingen of tekenen inlast om aan te tonen dat de troepen „Frankrijk” of „de natie” achter zich voelden, hij overtuigt mij van die eenstemmigheid niet. Onverschilligheid, vermoeidheid, waar andere historici van spreken, lijkt mij wel zo aannemelijk. En zonder mij in een onderzoek of schatting van die getuigenissen te begeven, meen ik als voornaamste bewijs tegen Vandal’s voorstelling te kunnen aanvoeren juist die leugens en die bedriegelijke verzekeringen en beloften, welke Bonaparte en zijn handlangers nodig hadden om de aarzelingen van de soldaten te overwinnen en het publiek mee te krijgen.

Het Franse volk bevestigde de uitkomst van de staatsgreep in een plebisciet — dit werd nu het systeem van de nieuwe Caesar: geen verkozen parlement meer, geen parlement dat enige macht tegenover hem stellen kon, maar onmiddellijke volksraadpleging —, en bevestigde het met overweldigende meerderheid. Daar blijkt „de morele kracht” van de nieuwe machthebber zeker niet uit: afgezien nog van de manier waarop het plebisciet gehouden werd,²⁾ omtrent de feiten van die twee dagen werd enkel de officiële voorstelling verspreid en het voldongen feit heeft een grote overredingskracht. De me-

¹⁾ I, 389. ²⁾ Vandal zegt niets daarvan, maar wij zullen er hierna (blz. 345, vgl. 399) iets over horen.

nigte begroette trouwens in Bonaparte ongetwijfeld bovenal de man die het land tegen de opdringende vijanden beschermen zou en overzag de gevolgen van zijn aan de macht komen, en van zijn aan de macht komen op die wijze, niet.

En dat nu is waartoe juist het omstandig verhaal van Vandal in staat stelt: het doet gevoelen dat met Bonaparte niet enkel „een ordenende en tucht brengende macht” zich van Frankrijk had meester gemaakt, maar één die, hoe weldadig haar scherpe blik voor realiteiten, haar zekerheid van zichzelf, haar losheid van de elkaar onderling vernietigende partijhartstochten aanvankelijk ook wezen mochten, de kiemen van een onverzadelijk militarisme en van een drukkend despotisme in zich droeg. De parlementariërs en legisten die, ongeduldig onder de fouten van de bestaande constitutie en onder de tekortkomingen van de Directeuren, bevreesd ook voor de Jacobijnen (ofschoon die toch meer als boeman voor de goegemeente dienst deden ¹⁾), zich tot Bonaparte hadden gewend, zagen de ontstellende toekomst bij flitsen nog vóór de staatsgreep voltooid was; zowel het sabelgerinkel waarvan hij vergezeld ging, als onbeheerste uitingen van Bonaparte waarschuwd hen. „Plus de factions” — alle partij was factie voor de dictator in spe — „*je n'en veux, je n'en souffrirai aucune,*” dat was er zo een. Bij het slepen van de onderneming vroegen verscheidenen zich af, of er ten slotte geen betere oplossingen te vinden zouden zijn.

In een treffende passage, maar waarvan hij naar mijn mening de wijde draagkracht zelf niet inziet, zegt Vandal, ²⁾ „dat het bestaan van Bonaparte nooit anders was dan een worsteling tegen de meest tragische wisselvalligheden van politiek en oorlog, en dat daarom zijn scherpst uit hun ogen kijkende aanhangers er bijna voortdurend op bedacht waren om achter hem een alternatieve regering gereed te houden, bestemd om uit de coulisse te voorschijn te treden en zich plotseling op het toneel te werpen in het geval van een catastrofe. Bij tijd en wijle laat zich die draad onderkennen en grijpen. De geschied-

¹⁾ Die opmerking, die reeds door Mme. de Staël gemaakt werd, zal men bij Vandal natuurlijk niet vinden, maar zij is in de latere historische literatuur zeer gewoon; zie b.v. hierna, blz. 410, 415. ²⁾ I, 347.

schrijvers hebben haar aangewezen in 1809, na de waarschuwing van Essling; in 1808, na de eerste tegenslagen van de oorlog in Spanje, ja zelfs reeds in 1800, gedurende de veldtocht van Marengo. Naarmate de binnenste geschiedenis van 't Napoleonisch tijdvak meer doorlicht wordt, bemerkt men dat de eerste beginselen van die bedachtheid op de toekomst hoger, al maar hoger op, gesteld moeten worden: men ontdekt haar reeds op de ochtend van de 19de Brumaire."

Hoe is het mogelijk dat een man die de onvastheid van dat bewind zo duidelijk onderscheidt, het als een zegen voor zijn land begroeten kan? Alleen zijn diepe haat tegen de Revolutie, die er in zijn voorstelling door afgesloten werd, en tegen het parlementarisme, dat erdoor kelderde, maakt het verklaarbaar.

„*Ordre, justice . . . modération*”

De naargeestige trekken van de staatsgreep moeten ons niet weerhouden het constructieve werk dat Bonaparte als Eerste Consul verrichtte, onbevangen te beschouwen. Vandal verheft zijn held niet alleen door de contrastwerking tegenover het voorafgaande regiem. Tegen de achtergrond van geknoei en onverstand waartoe zijn schildering van het *Directoire* geworden is, tekent hij de figuur van de orde-schepper, van de wetgever, van de staatbouwer met liefde. En er is iets indrukwekkends in wat hij ons voor ogen brengt.

Wat wilde Bonaparte? Ziehier het klad van de proclamatie waarmee hij zich na zijn staatsgreep tot het Franse volk wendde. Wat hij wilde, zegt hij daarin, was, in de eerste plaats: „consolider la République.”¹⁾

„Pour consolider la République, il faut que les lois soient fondées sur la modération, l'ordre et la justice.

„La modération est la base de la morale et la première vertu de l'homme. Sans elle, l'homme n'est qu'une bête féroce. Sans elle, il peut bien exister une faction, mais jamais un gouvernement national.

„L'ordre dans les recettes et les dépenses; et celle-ci ne peut

¹⁾ I, 542.

avoir lieu que par la stabilité dans l'organisation administrative, judiciaire et militaire . . . Le défaut d'ordre dans les finances a fait périr la monarchie, mis en danger la liberté . . .

„La justice est le vrai bienfait de l'égalité, comme la liberté civile l'est de la liberté politique. Sans elle, rien ne règle plus les rapports des citoyens et en son absence se forment les factions.

„La stabilité, la force de gouvernement, peuvent seules garantir l'impartialité de la justice.”

Vandal heeft dit stuk uit de *mémoires* van Roederer opgediept, de staatsraad belast met de taak om die prachtige „eenvoud” en „precisie” van de haastig neergeworpen woorden van Bonaparte met de emphatische welsprekendheid die de tijd verlangde, aan te dikken. Hij leidt het aldus in:

„Au frontispice de son gouvernement, Bonaparte place ces mots: ordre, justice, stabilité, force, et celui-ci d'abord: modération.”

En hij aanvaardt die woorden als een juiste kenschetsing. In zijn eigen beschrijving van Bonaparte's bewind gedurende die eerste paar jaar maakt hij maar weinig reserves, geen die zijn voldoening in het schouwspel temperen. Wat hem het meest verrukt, is de verzoening, is de eenheid waarin de heerser de tegenstellingen zoekt op te lossen. Voor een man die vijandig tegenover de Revolutie en heel haar gedachtenwereld staat, is het geen vraag in hoever Bonaparte in die synthese de beginselen van 1789 opofferde. Er is hier echter geen punt dat niet controversieel is en waar tegenover Vandal's opvatting niet die van andere Franse historici gesteld zou kunnen worden. Ik wil er twee wat nader bekijken, dat van de gecentraliseerde bestuursinrichting die nog in het jaar VIII ingevoerd werd; en dat van het Concordaat. Andere, de vraag of bij de pacificatie van de Vendée de methoden van de Eerste Consul niet nodeloos hardhandig waren, of over 't geheel zijn methoden om de orde te herstellen en te handhaven niet naar terrorisme smaakten, de vraag van zijn aandeel in het tot stand komen van de *code civil* en van de *mérites* daarvan, zullen later in verband met andere schrijvers ter sprake komen.

Vandal beschrijft het tot stand komen en vervolgens het mecanisme van de bestuurswet van „28 Pluviôse an VIII” (17 Februari 1800) uitvoerig en helder. Wat het eerste betreft, blijkt duidelijk, al vestigt hij er niet speciaal de aandacht op (behalve wat betreft de centrale gedachte, die van de instelling der prefecten, welke van Sieyès afkomstig zou zijn), dat die wet het werk was van de deskundigen in de Raad van State, niet zozeer van de Eerste Consul, aan wiens geest zij intussen zo beantwoordde dat hij later nooit anders gedaan heeft dan de strekking ervan bevestigen en versterken. Ziehier Vandal’s samenvattende beschouwing over de wet. ¹⁾

„Het systeem van het jaar VIII was het machtigst mecanisme ooit uitgedacht om in alle delen van het maatschappelijk lichaam de wil van hogerhand te laten binnendringen en circuleren, de handelende, richtinggevende, beslissende, voortstuwende, opwekkende en terughoudende wil. ²⁾ Alles is verbonden en beweegt zich gezamenlijk. Onder de druk van de centrale motor handelen achtennegentig prefecten ³⁾ tegelijk en in dezelfde zin; zij verzekeren door besluiten de uitvoering van algemene wetten en vaardigen reglementen van plaatselijk belang uit. Door het orgaan van vierhonderdtwintig onderprefecten ⁴⁾ brengen zij dertigduizend burgemeesters en gemeenteraden ⁵⁾ in beweging. Alle gemeentelijke werking is hun onderworpen; zij wordt door hen op gang gebracht of goedgekeurd, onder toezicht gehouden, geverifieerd, gewijzigd. Door opeenvolgende doorgifte, door regelmatig ingerichte kanalen, daalt de drijfkracht zonder schok of letsel van de top naar de brede basis en breidt zich zonder te verzwakken uit.”

Vandal denkt er niet aan, het euvel van dit alle plaatselijk

¹⁾ II, 194. ²⁾ Men herinnert zich onwillekeurig Thorbecke’s beschrijving van het staats-mecanisme te onzent, in hoofdzaken nog uit „de Franse tijd” afkomstig, dat de grondwetsherziening moest hervormen: „Onze instellingen eischen boven alles eene andere en oneindig grootere medewerking der burgerij dan tot dusver. De Grondwet sloot volkskracht buiten; zij moet die nu in alle aderen des Staats trachten op te nemen.” ³⁾ Eén per departement. ⁴⁾ Een voor elk arrondissement, onderdeel van een departement. ⁵⁾ *Maires en conseils municipaux* alle aangesteld door de Eerste Consul of in minder belangrijke plaatsen door de prefect.

initiatief onderdrukkend stelsel te ontkennen. Dit springt, zegt hij, zo in het oog dat het geen betoog behoeft. Hij ontkent alleen dat „dit meesterwerk van centralisatie” nog in zijn geheel op Frankrijk drukken zou, zoals dikwijls losweg beweerd werd. „Van 1830 af hebben al onze opeenvolgende regeringen er elementen van vrijheid, van plaatselijk leven en van waarachtige vertegenwoordiging in gebracht.” Evenwel: die hervormingen hebben veelal geen vrucht gedragen bij gebrek aan een gunstige bodem. Dus toch: „nog heden bestaat de geest van het jaar VIII zowel bij de administrators als de geadministreerden voort en beheerst ons de wet van *Pluvisse*, moreel meer dan materieel.” Maar nu komt een verklaring van dit verschijnsel die elke aanklacht tegen de mannen van het jaar VIII, en tegen de dictator die hun werk (op zijn minst genomen) mogelijk maakte en er zijn voordeel mee deed, moet doen verstommen: „Die organisatie beantwoordde niet alleen aan de behoeften van een tijd walgend van anarchie en snakkend naar orde; zij beantwoordde aan de blijvende en overgeleverde aspiraties der Fransen, aan de fataliteiten van hun temperament en hun historie.”

Om dit waar te maken betoogt de schrijver vervolgens dat de hervormingen die het Franse volk aan de vooravond van de Revolutie verlangd had, geen andere waren dan die het koninklijk gezag, inbegrip van orde en recht, hadden moeten versterken, ontdoen van de uitwassen van bureaucratische willekeur, dichter bij de mensen brengen. „De natie wilde niet zozeer zichzelf regeren, als zich volgens vaste regels geregeerd en vooral bestuurd voelen.” De Revolutie was echter in handen geraakt van „de filosofen en hun volgelingen, de gedeputeerden doordrongen van hun leerstellingen, de denkers, de dromers, de eierzuchtigen en de weerspannigen,” en die waren het die getracht hadden „de vrijheid te organiseren en haar tot haar uiterste consequenties te voeren.” Zo waren de constituties van 1791 en 1794 ontstaan, die een onmogelijke decentralisatie, een tot in het onzinnige versnipperd plaatselijk zelfbestuur hadden ingevoerd, in werkelijkheid „un chaos grouillant et sanglant.” Geen wonder dan „dat Frankrijk zich als vanzelf gevoegd heeft naar het consulaire administratief stelsel,

een autoritair en overstrak stelsel, maar regelmatig, gegrond op eenvoudige, heldere, eenvormige, consequente wetten," enzovoorts.

De takt en het vernuft van dit betoog zijn bewonderenswaardig. Het veroorlooft Vandal Bonaparte „de ontzagwekkendste despoot die Frankrijk gekend heeft" te noemen, zij het „een ordenend despoot", en hem toch van alle blaam vrij te spreken, hem toch toe te juichen. Maar het draait alles — om hem een ogenblik zover mogelijk te volgen en niet aan zijn persoonlijk behagen in sterk bewind en dictatuur te herinneren, dat toch wel werkelijk de drijfkracht achter heel die welsprekendheid vormt — het draait alles om de bewering dat Frankrijk „aan de vooravond der Revolutie niet zozeer zichzelf wilde regeren als zich volgens vaste regels geregeerd en vooral bestuurd voelen."

Was de Revolutie om vrijheid begonnen? (Faguet, Mathiez, Aulard)

Bij dat zinnetje verwijst Vandal (wat hij zelden doet) naar een paar pas verschenen boeken, namelijk Champion, *La France d'après les cahiers de 1789* en een daaraan gewijde studie van de vooral als literair criticus befaamde Emile Faguet. Ik zal mij niet door hem laten meenemen om heel het debat naar het terrein van een vroegere periode, die van de Revolutie, of zelfs de jaren daaraan voorafgaande, te verplaatsen. Het is genoeg op te merken dat de voorstelling van Champion die Faguet nog onderstreept, door andere historici onmiddellijk met de meeste beslistheid verworpen was. In de *Revue d'histoire moderne et contemporaine* van 1904 staat een artikel van Mathiez (die weldra Aulard zou verdringen als de grote kenner van de geschiedenis der Revolutie, tevens vurig aanhanger van haar beginselen) onder de ondubbelzinnige titel: „Une conception fausse de la Révolution française."

Wat had Faguet van de uiteenzettingen van Champion over de Revolutie gemaakt? „La Révolution française, dans les vœux des hommes qui l'ont commencée, aussi bien que dans les résultats par où elle a fini, c'est une révolution purement

économique et administrative." De *cabiers* bewijzen, volgens Faguet, dat de mannen van 1789 noch aan Vrijheid noch aan Gelijkheid dachten, dat zij van parlementair stelsel niet droomden, kortom dat zij geen beginselen hadden. „Les principes de 1789? Il n'y en a pas.”

Paradoxen, zegt Mathiez, en hij citeert uit een pas aan het licht gekomen *cabier* wensen die inderdaad met de formules van Faguet in lijnrechte strijd zijn. Maar hoe vinden zulke onhoudbare stellingen ingang? Zonder aarzelen verklaart Mathiez dat uit de politieke preoccupaties van de schrijvers. Er zijn er die op die wijze de Revolutie menen te verdedigen tegen „Taine en de reactionairen,” volgens wie zij maar een epidemie van geweldpleging was en tot niets in staat dan abstract en ijdel werk. Maar er zijn er ook, „pseudo-liberalen, consulaire republikeinen,” die hun verloochening van de beginselen van 1789 trachten te verbloemen door te ontkennen dat er zulke beginselen zijn.

Men zal opgemerkt hebben dat dit inderdaad een oud debat is, en één dat de kern van het vraagstuk van de eigenlijke zin van Napoleon's werk als staatsman raakt. Met wat een felheid kwamen Quinet of Barni op tegen de voorstelling alsof het de Fransen enkel maar om „de burgerlijke vrijheid” te doen was geweest, alsof de politieke rechten hun onverschillig waren en Napoleon dus wel inderdaad het waardevolste van de Revolutie beveiligd had. ¹⁾ Die bewering, die in hun tijd nog een zuiver persoonlijke of politieke waardeschatting was, werd nu historisch gefundeerd op zulk een wijze dat de Quinets en de Barnis, dat liberalen en parlementairen, als het ware buiten de Revolutie gesloten werden, beroofd van hun dierbaarste leus, 1789.

Het is geen wonder dat Vandal de stelling van Champion en Faguet zo gretig overnam. Wie nu eigenlijk recht had op de Revolutie, dat kon hem even onverschillig laten als de Revolutie zelf, maar het moest hem aangenaam zijn die grote traditie van 1789 zo volslagen te zien uithollen. De redenering dat het Franse volk nooit op iets anders dan op orde en welvaart

¹⁾ Vlg. hiervoór, 72, 78.

(behalve dan nog macht en glorie) bedacht was geweest, moest hem het strelend gevoel geven dat zijn eigen opvattingen de echt Franse, de nationale, de traditionele waren; en zij was tevens het beste schild tegen de op zijn held gerichte aantijgingen van het Franse volk geweld aangedaan te hebben, van de Franse geschiedenis uit haar spoor te hebben gerukt.

Ik merk nog op dat het protest van Mathiez niet iets ongevoons of louter persoonlijks was. Hij was het in deze met Aulard, van wie hij in de waardering van Revolutie-verschijnselen en -figuren overigens weldra scherp zou afwijken, volkomen eens. Over 't geheel bestond onder de herleeftde Napoleoncultus (die wij al door een katholieke stem hoorden onderbreken) de traditie van vijandigheid uit naam der republikeinse of liberale beginselen onafgebroken voort, en zij beheerste het onderwijs. Wij zullen later die lijn weer opvatten en vervolgen.

Het concordaat

„Le Concordat,” schrijft Vandal, „fut une conséquence de Marengo.” Eerst Marengo, bedoelt hij, (14 Juni 1800), gaf de Eerste Consul de populariteit die hij nodig had om tegen de oppositie van intellectuelen en doctrinaireren in zijn programma van verzoening, van overbrugging der tegenstellingen, door te zetten. Het zijn alweer prachtige bladzijden waarin hij de thuiskomst na de overwinning beschrijft, de feestviering met al haar bijzonderheden wordt een kleurig en tevens zinrijk tafereel. Midden in het gewoel en in de schittering ziet men de stille, kleine, onopgesmukte figuur van de triomfator, romantisch in zijn eenvoud en in het geheim van zijn broedende stilte, peinzend, zinnend. ¹⁾ En aangrijpend is de schets van het ongeduld, van het driftig verlangen naar ongestoord werken, dat Bonaparte bezielt. Het Tribunaat is nu in zijn oog het vijfde rad aan de wagen. Dat die pratere oppositie tegen hem durven voeren, prikkelt hem: oppositie onder een koning, dat laat zich horen, maar oppositie tegen hem, die de gekozene des volks is, dat is een aanslag op de soevereiniteit des volks. In die stemming

¹⁾ II, 444 vlgg.; 442.

begaat hij zijn „gruwelijk willekeurige”¹⁾ maatregel tegen de Jacobijnen en maakt hij korte metten met de weerspannigen in het Westen. „Perdre les chefs et bien traiter les masses,” dat is zijn systeem. In het oog van Vandal wordt het alles goedgeemaakt door het grote doel van zijn politiek. En daarvan vormt dan de religie-vrede een voornaam onderdeel.

„L’acte le plus politique en même temps que le plus brave de sa vie,”²⁾ — zo noemt Vandal het Concordaat. „Het beantwoordde aan zijn onmiddellijke eerezucht, aan de noodzakelijkheden van zijn bevredigingspolitiek, aan de behoeften van de tijd, en in waarheid, toen hij het godsdienstig probleem waaraan Frankrijk leed, wou oplossen, kon hij niet anders doen.”

Het betoog richt zich dan voornamelijk tegen dat van d’Haussonville (zonder dat die genoemd wordt overigens), volgens wie, gelijk wij weten, het leggen van die nieuwe, knellende band tussen kerk en staat een misslag was en de gewenste tolerantie en de vrije ontplooiing van kerkelijk leven en godsdienst veel beter onder het reeds bestaande regiem van scheiding van kerk en staat hadden kunnen verzekerd worden. Dit nu bestrijdt Vandal.

In het begin van zijn werk heeft hij er de nadruk al op gelegd, dat het scheidingsregiem, ingevoerd toen men het bankroet van de *Constitution civile* erkennen moest (in 1795), door de machthebbers tot dusver gebruikt was om de kerk te vernietigen. De nieuwe staat duldde immers generlei vereniging, generlei corporatie, hij kende slechts de naast elkaar staande burgers; volgens die leer had, tenzij door een bijzondere regeling gewaarborgd, de kerk geen bestaan meer, en niets anders had de staat nodig om op honderd manieren de priesters in hun werk te belemmeren.³⁾ Nu werd meer welwillendheid betracht. Behalve de *constitutionnels*, die nog altijd als het ware een kerk apart vormden, had een deel van de voormalige *réfractaires* onder de priesters, maar slechts een deel, een belofte afgelegd van gehoorzaamheid jegens het consulaïr regiem. Maar was dat genoeg? Vandal beschouwt reeds de verdeeldheid der katholieken in drie groepen als een euvel dat de staat niet onver-

¹⁾ Ik haalde die qualificatie hiervóór reeds aan; zie blz. 235. ²⁾ II, 460. ³⁾ I, 26.

schillig laten mocht. Maar bovendien verhielp die *modus vivendi* van de belofte niets aan twee grote feiten, die een bron van onrust bleven.

Daar was ten eerste het episcopaat, in grote meerderheid geëmigreerd en stelselmatig contra-revolutionair. Ook de vreedzaamste niet-constitutionele priesters waren toch nog vatbaar voor de instructies en vermaningen van hun uitgeweken bisschoppen. En dan stonden die priesters zelf principieel en onveranderlijk afwijzend tegenover bepaalde beschikkingen van de Revolutie, die door de Franse staat niet alleen, maar door de Franse samenleving onherroepelijk waren aanvaard: de naasting der kerkelijke goederen, nu in particuliere handen, het burgerlijk huwelijk, om de voornaamste te noemen. „Wat Frankrijk nodig had, en wat Bonaparte nodig had, echter, dat was een bevredigde geestelijkheid, teruggebracht tot eenheid, streng katholiek en daardoor onverdacht bij de bevolking, maar oprecht „gerallieerd” tot, of althans berustend in, de nieuwe instellingen.” En daartoe kon de regering alleen de priesters niet krijgen, daartoe was de medewerking van de Paus nodig.

„En zo wendde zich de kort aangebonden despoot dan tot de blanke kerkvoogd” . . . Kan die ietwat opzettelijk aandoende en sentimentele stijl (die Vandal een enkel maal meer te hulp roept) het strikt practische en wereldse van zijn conclusie verhullen? Hij laat die geesteshouding bij Bonaparte onbewimpeld zien, dat moet gezegd. Bonaparte, schrijft hij, wist dat hij met zijn genie en zijn macht, met zijn roemrijke legers, zijn generaals, zijn prefecten, zijn rechters, zijn commissarissen en zijn gendarmes niet in staat zou zijn de gewetens in het gelid te drillen . . . En hij berekende de morele kracht die in die zielenherder te Rome school, in cijfers. „Hoe moet ik hem bejegenen?” vroeg zijn eerste afgezant tot Pius. — „Bejegen hem alsof hij over 200.000 man beschikte.”¹⁾

Is met deze beschouwingen d’Haussonville weerlegd? Volstrekt niet; zij gaan langs diens betoog heen zonder het te raken. Maar zij vormen er een aanvulling op. Zij helpen Bonaparte’s probleem zien zoals die zelf het zag. Dit is over het geheel

¹⁾ II, 470 vlg.

genomen de grote verdienste van Vandal's boek, de herscheping van het tijdvak, om zo te zeggen van binnen uit. Maar daaraan behoeft het oordeel zijn rechten niet prijs te geven. Wij zullen later nog een andere kritiek op Bonaparte's beleid in de kerkelijke kwestie vernemen, ook die van een verder gelegen standpunt dan dat van de onmiddellijke opportuniteit, en wij zullen zien dat ook daarmee ons inzicht in het probleem en in de persoonlijkheid kan worden verrijkt.

Slotbeschouwing

„Het standpunt van de onmiddellijke opportuniteit” is een minder welwillende benaming dan waar Vandal's houding tegenover zijn problemen misschien recht op heeft. Een beschouwing van binnen uit, zei ik zoëven ook, en vroeger had ik het over zijn eerbied voor het Feit.

Men moet intussen opmerken dat, evenals in het geval van Houssaye's werk, de indruk die men van *L'avènement de Bonaparte* meeneemt, door de enge tijdgrenzen van het onderwerp, en waarbinnen zich de beschouwing vormt, voor een deel teweeggebracht wordt. Wij zien Bonaparte omhoogrijzen uit de verwarring en het geknoei waarin — volgens de voorstelling van de schrijver — het veelhoofdige bewind van de vijf Directeuten en de twee Raden zo hopeloos vast zat. Wij wonen hem daarna slechts in die mooie eerste dagen bij, toen de taak van hervorming en van opbouw zijn verderende dadendrang nog bevredigde — zelfs over de gewelddadige terzijdestelling na Marengo van de beperkingen waaraan zijn macht nog onderworpen was, is Vandal maar heel kort; over de verdere loopbaan van de Keizer, dictator en veroveraar zwijgt hij. En ook vóór zijn terugkeer uit Egypte krijgen wij Bonaparte niet of nauwelijks te zien. Bij andere schrijvers evenwel wordt de staatsgreep van Brumaire juist in het licht gesteld van wat voorafging, en in 't bijzonder van die van Fructidor. De oorlog die hij op zijn demagogische manier aan het *Directoire* verweet, wordt, ik zinspeelde er al op, in verband gebracht met zijn eigen optreden in Italië, met het vredesverdrag van Campo Formio, met de verkwanseling van Venetië.

Het is echter niet alleen die uiterlijkheid van de begrenzing; heel de geest van Vandal's geschiedbeschouwing wordt gekenmerkt door de geneigdheid om wat gebeurd is te aanvaarden en om de postulaten van beginsel of ideaal en de kritiek van het redenerend verstand schouderophalend terzijde te schuiven. Hij zegt ergens, dat wat de toestand in 1799 vereiste, was: „un gouvernement vraiment réparateur, tolérant, ouvert à tous, supérieur aux partis, largement national.”¹⁾ Wanneer men hem had voorgehouden dat dit ideaal door Bonaparte niet duurzaam verwezenlijkt werd, en dat de breidellose machtsbegeerte van zijn held, despotisme naarbinnen, veroveringszucht naarbuiten, onvermijdelijk tot het verderf moest leiden, zou hij dat niet rechtstreeks ontkend hebben. Een zijdelings antwoord zou hij hebben kunnen geven met de passage die zijn werk besluit:

„Die uitnemende oorlogsman werd de bevrediger van Frankrijk; hij herstelde de nationale saamhorigheid; dat is zijn roem, zijn onbetwistbare roem, waartegen niets kan opwegen. Had hij die bevrediging, die hij doormiddel van gezag tot stand bracht, door vrijheid kunnen verwezenlijken? Aangenomen dat die grote overwinnaar zichzelf had vermogen te overwinnen, zou hij de Fransen tenminste zekere politieke rechten hebben kunnen toekennen, toezicht dulden, de natie tot de uitoefening van enige vrijheden nodigen en haar op de weg naar een normale lotsbestemming stellen? Was die taak uitvoerbaar, zelfs maar denkbaar, zo kort na ongehoorde verscheuringen, op een tijdstip dat de partijen van het geweld meer onderdrukt dan ten onder gebracht waren en dat nog zo weinig Fransen zich zin en smaak voor wettigheid hadden eigen gemaakt; in die dagen, bovenal, dat Frankrijk, zegevierend als het was, binnen zijn uitgezette grenzen en in de wijde ontwikkeling van zijn fronten van verdediging en van aanval, niettemin als het ware een reusachtige vesting bleef, belegerd door Europa?” (Ik las even de opmerking in, dat ook hier de vraag gesteld kon worden, of Bonaparte niet zelf verantwoordelijk, of mee verantwoordelijk gesteld moet worden voor het feit van die eeuwigdurende oorlog die op heel zijn binnenlands bewind ontegenzeggelijk

¹⁾ I, 81.

een stempel zette. Vandal schuift, om zo te zeggen stilzwijgend, de schuld op Europa. Wij zullen hierover later nog heel wat vóór en tegen vernemen. Vandal vervolgt:) „Om in die crisis de grondslagen van de vrijheid te leggen, had Bonaparte zijn eeuw en zichzelf moeten overtreffen. Het is onmogelijk te zeggen of die taak boven zijn genie ware geweest; boven zijn karakter was zij zeker. Maar zonder dat te willen ondernemen gebruikte hij de rustpoos die zijn bestand met Europa” (de kortstondige vrede van Amiens) „hem liet, om zijn werk van inwendige herbouw te vervolgen en om in alle delen van staat en maatschappij orde en grootsheid terug te brengen.”

De orde en grootsheid, die het *ancien régime* bezeten had maar die door de Revolutie verwoest waren; dat ongetwijfeld bedoelt Vandal, en zonder aan de vrijheid zelfs te denken. Het is een lofspraak waarmee andere bewonderaars van Napoleon, die tevens de Revolutie bewonderen, niet dan twijfelend zouden kunnen instemmen. In ieder geval worden wij dus nog op de laatste bladzijde eraan herinnerd (wat wij na de voorrede van *Napoléon et Alexandre* al konden weten en wat trouwens in het algemeen al te verwachten was), dat die geesteshouding van aanvaarding van het feit, van ongeduld tegenover de opvattingen die niet aan het langste eind hebben weten te trekken, samengaat met een heel bepaalde politieke voorkeur.

V

**HET VRAAGSTUK
VAN DE BUITENLANDSE POLITIEK**

EERSTE HOOFDSTUK

OUDE BEKENDEN

In hoever was Napoleon verantwoordelijk voor de oorlogen die Frankrijk onder zijn leiding gevoerd heeft? Wat was het doel van zijn buitenlandse politiek? *Had* hij een doel? Dit zijn vragen die bij iedere beschouwing van de persoonlijkheid en van het tijdvak rijzen; wij hebben ze in de bespreking van de totnogtoe beschouwde boeken al herhaaldelijk moeten be-roeren. In de jaren op de overgang der eeuw werden zij in de historische literatuur druk besproken, heel de discussie over Napoleon leek er zich om te concentreren. Zonder de chrono-logische ontwikkeling van mijn overzicht te veel geweld aan te doen kan ik om de kwestie van de buitenlandse politiek, van de oorlogen en hun doel, een aantal schrijvers, ten dele reeds bekenden, ten dele nog niet behandelde, groeperen.

Nogmaals Bignon, Armand Lefebvre, Thiers en Lansfrey

Ik breng even in herinnering wat ouderen hierover dachten. Tussen Bignon, Armand Lefebvre en Thiers bestaat in zover overeenkomst, dat zij alle drie de onhoudbaarheid, het boven zijn kracht uitgroeien van het systeem sterk beklemtonen, maar elk heeft toch zijn eigen manier van zien.

Bignon staat met goedkeuring en geestdrift tegenover de eerste stadiën van die geweldige ontwikkeling; de vreemde mogendheden krijgen van alle vredebreuken de schuld; pas in 1807 begint het hem al te erg te worden. Thiers is er nog meer op uit dan hij om de vredelievendheid van Bonaparte in zijn opgang te betogen, maar legt de grens die deze eindelijk toch overschrijdt, iets vroeger, namelijk na Austerlitz. In zijn betogen over de vredebreuken van 1803 en 1805 volgt Thiers in grote trekken Napoleon's eigen voorstelling. Hij ziet hem

in een verdedigende houding, en wat hij verdedigt, is Frankrijk's machtspositie zoals de Republiek die opgebouwd en hem toevertrouwd had, Frankrijk binnen zijn natuurlijke grenzen, Rijn en Alpen, en met de invloedssferen erbuiten nodig om die te beschutten. Ik laat voor het ogenblik daar, dat de natuurlijkheid van die grenzen en van heel die machtspositie voor de buitenlander zo evident niet zijn kan als ze voor verreweg de meeste Fransen nog een eeuw naderhand was. (De Nederlander denkt vanzelf dadelijk aan Vlaanderen, met inbegrip van Zeeuws-Vlaanderen en Limburg, alles bij Frankrijk ingelijfd, en aan de militaire bezetting van de Bataafse Republiek). Ik merk slechts op dat Thiers de Napoleontische voorstelling verlaat, wanneer hij na Austerlitz, in de omverwerping van Pruisen en de opbouw van een Duitsland onder Franse hegemonie of meer dan dat, onder Franse heerschappij, het effect van de verblindende werking van het succes ziet. Van dan aan volgt, naar zijn begrip, en wij hebben diezelfde tegenstelling ook bij Bignon aange troffen, Napoleon niet meer de goede Franse, maar zijn eigen overspannen en onhoudbare politiek. Ja zelfs dan zou de geweldige constructie van een volledig aan Frankrijk onderworpen Duitsland, met inachtneming van alle voorzorgen en dank zij de nieuwe Tilsitse vriendschap met Alexander van Rusland, misschien nog hebben kunnen bestaan; maar al dadelijk overbelastte Napoleon, in zijn niet meer te stuiten machtswaan, haar met het Spaanse avontuur, en alle verdere triomfen kunnen de uiteindelijke instorting niet meer voorkomen. De grens wordt dus van December 1805 toch nog naar 1807 verlegd en de overeenstemming met Bignon is volkomen.

Armand Lefebvre daarentegen zag de onhoudbaarheid al geschapen door de vrede van Lunéville in 1801. Voor hem wordt alles overheerst door de strijd met Engeland. Dit is natuurlijk Napoleon's eigen onvermoeid voorgedragen voorstelling geweest, en bij Bignon en Thiers is Engeland ook de vijand bij uitnemendheid. Maar veel meer dan zij heeft Lefebvre die gedachte vastgehouden en gesystematiseerd. Volgens hem had reeds de Eerste Consul erop moeten concentreren en daartoe, zelfs met prijsgeven van de in Italië gewonnen machts-

positie, Oostenrijk's vriendschap zoeken. De vraag van persoonlijke schuld komt echter bij Lefebvre minder op de voorgrond. Bonaparte was oorlogszuchtig, maar ook het Franse volk was dronken van roem en krachtbesef; Italië opgeven? bij wie kwam het op! En de andere mogendheden waren in ieder geval steeds vals, of hebzuchtig, ofwel zo zwak dat het de moeite niet waard is over hen te spreken (in dit opzicht dachten Bignon en Thiers niet zo heel anders). De langgerekte worsteling was, na Lunéville althans, *fataal*. Vrede was onmogelijk geworden en door de positie van Engeland, het onverzoenlijke en onaantastbare, kon de uitkomst niet anders dan een ramp voor Frankrijk zijn. Die voorstelling maakt het dan mogelijk Napoleon's loopbaan zonder afkeer van de eeuwige oorlogmaker te volgen, met niets anders dan gespannen aandacht voor de betoonde geestkracht, voor de behaalde triomfen, met bittere spijt, zeker, over de nader komende ondergang, maar zonder verwijt aan de held. Lefebvre heeft die ondergang niet meer zelf kunnen behandelen, evenmin als Bignon; maar hij onderschreef de uiting van die laatste, dat Napoleon in 1813 vrede op dragelijke voorwaarden had kunnen hebben als hij maar gewild had, zeker niet; Thiers, wij weten het, laakte Napoleon's gedrag in dat jaar. Wij zullen zien dat er nu een generatie aan het woord kwam, voor wie Bignon en Thiers veel te zeer bereid waren de Keizer af te vallen.

Heel wat kritischer daarentegen nog dan al die oudere schrijvers beoordeelde Lanfrey de buitenlandse politiek van Napoleon, en van een fatalisme dat persoonlijke verantwoordelijkheid zou uitsluiten, is bij hem allerminst sprake. Maar in zover verschilt hij ook van Bignon en Thiers principieel, dat hij geen grens trekt, geen datum kiest, waarvóór hij zou goedkeuren en waarna berispen. Voor hem heeft Napoleon de vrede *nooit* oprecht gewild. Heel zijn loopbaan reeds vóór hij Eerste Consul werd, en vóór hij als zodanig aan Frankrijk die vurig begeerde maar volslagen bedriegelijke vredes van Lunéville en Amiens schonk, toont hem als de teugelloze eierzuchteling, als de man die leeft in macht en om meer macht te verkrijgen, die nooit rusten kan zolang iets of iemand naast hem nog overeind staat. De

oorlog met Engeland in 1803 werd door Bonaparte gewild, alleen was hij erop uit tegenover het Franse volk de schijn te wekken alsof hij hem had willen vermijden. Oostenrijk en Rusland werden in 1805 als het ware moedwillig getart, in het bijzonder door de bedreiging van Napels: die rusteloze uitbreiding van Frankrijk's machtsfeer in vreedstijd ten koste van de kleinen was voor de groten onverdraaglijk. En ten slotte voerde Napoleon zijn al zo lang bij Boulogne gekampeerd leger met ware vreugde naar de Donau: zijn Engels invasiplan was hoe langer hoe meer onuitvoerbaar gebleken, zojuist definitief door Trafalgar, en de landoorlog betekende voor hem een welkome uittreding uit een scheve situatie. En zo ieder keer weer, tot het rampspoedig einde toe. Napoleon's oorlogen waren *zijn* oorlogen, oorlogen onvermijdelijk gemaakt door zijn mateloze machtsbegeerte, oorlogen waarmee Frankrijk's belang nimmer gediend was, die het misleide en al te geduldige volk enkel op zijn bloed en ten slotte op de aanwinsten van de Republiek te staan kwamen.

Nogmaals Albert Vandal

De eerste belangrijke bijdrage tot het probleem in de jaren negentig, belangrijk omdat het een uitvoerige en grondige studie van één gewichtige diplomatieke episode en dat op de basis van nieuw archiefonderzoek was, bracht Vandal met zijn *Napoléon et Alexandre Ier*. Die studie navertellen of zelfs samenvatten zou mij ver buiten mijn bestek voeren. Ik heb er hiervoor¹⁾ Lanfrey al mee gecorrigeerd, waar hij meende dat Napoleon in 1812 een nauwelijks kwaad vermoedende Alexander overviel. Hier is het mij slechts te doen om de algemene inzichten die de schrijver uit zijn studie afleidt (of die hem bij zijn studie geïnspireerd hebben . . .) en die in zijn inleiding of verspreid door het lijvige werk (drie delen van elk een 500 grote bladzijden!) te vinden staan. Al dadelijk de eerste zin van de inleiding wekte bij de verschijning verzet.²⁾ Hij was uitdagend genoeg!

¹⁾ Blz. 87 vlg. ²⁾ Dat zegt Sorel in zijn *Lectures historiques*, 172.

„Pendant toute la durée de son règne, Napoléon poursuit au dehors un but invariable: assurer par une paix sérieuse avec l'Angleterre la fixité de son oeuvre, la grandeur française et le repos du monde.”

Wij zijn hier met één sprong terug in de Napoleontische legende. Thiers stond daar met veel meer zelfstandigheid en kritiek tegenover, en zelfs Lefebvre brengt wel Engeland even sterk naar voren, maar neemt de mooie woorden over vrede niet zo *au sérieux*. Zeker, vrede is altijd het doel van de oorlog. Het gaat er maar om, wat soort vrede men najaagt: er zijn vredes denkbaar, die niets zo vruchtbaar opleveren als altijd maar weer nieuwe oorlogen. En zo'n vrede is zeker dat Napoleontisch droombeeld (waarvan ik de waarachtigheid in de geest van de dromer wil aannemen zonder zelfs maar voor een ogenblik toe te geven dat er de eigenlijke drijfveer van zijn rusteloze activiteit en daemonisch streven in gezien moet worden: veeleer was het van die primaire drang achterna de rechtvaardiging, de rationalisatie) — dat droombeeld van een wereldorde gegrondvest op de oppermacht van Frankrijk. Ook Vandal weet wel dat in de methoden van Napoleon niet alles geschikt was om Europa voor zijn ideaal te winnen. Als Alexander reeds te Erfurt een zekere terughouding tegenover de in het openbaar nog verheerlijkte vriend aan den dag legt, bespiegelt onze schrijver dat Napoleon hier boeten moet voor het absolutisme van zijn optreden gedurende het afgelopen jaar, voor het geweld dat hij vorsten en volken had aangedaan (hierbij moet men in 't bijzonder denken aan Bayonne); dit „verhulde de uiteindelijke gerechtigheid en grootsheid van zijn doel, de rust van de wereld.”¹⁾

De rust van de wereld . . ., te verkrijgen allereerst door alle middelen om Engeland tot vrede te bewegen (versta: om Engeland op de knieën te dwingen). Alle middelen! Eerst is daar een bondgenoot voor nodig, een betrouwbaar bondgenoot, „die hem de gehoorzaamheid van het vasteland zou verzekeren, zodat hij zich op de worsteling ter zee kon toeleppen.” Overal zocht hij die bondgenoot, „et partout ne rencontra que dé-

¹⁾ I, 439.

loyauté." Onder *déloyauté* verstaat de schrijver, welbeschouwd, de onwil om te berusten in de veroveringen die Frankrijk „verworven had door vijftien jaren strijd en heldenmoed.”¹⁾ In Alexander meende hij hem gevonden te hebben, en hij dacht deze aan zich te binden door hem een deel van de buit voor te spiegelen wanneer straks het wrakke Turkse rijk (dat hij kort tevoren nog met opwekkingen om zijn toekomst en zijn geloof te verdedigen *tegen* Rusland aan zijn zijde gekregen had) uiteenviel; met behulp van Alexander dus, maar toen die wantrouwig werd — niet zonder reden — en aan de blokkade tegen Engeland niet meer van harte meedeed, toen opnieuw *tegen* Alexander, toen door eerst ook Rusland te onderwerpen. In dat streven naar „de rust van de wereld” werd het overig Europa met nog heel wat minder omslag behandeld; dat moest maar varen naar hoe het viel. Holland onder een broer, en als die niet volgzzaam bleek, ingelijfd; Polen met vooruitzichten van vrijheid gelokt, ofwel onderwille van Rusland weer ingetoomd; Italië . . . Duitsland . . ., maar is het nodig om de dwaasheid van het inzicht dat langs die weg een rustige wereld te bereiken was, in ernst te gaan betogen? Alleen een enghartig nationalisme, verstoken van alle verbeeldingskracht waar de gevoelens van andere volken in het spel zijn, of een blind geloof in de wonderwerking van macht, kan iemand in staat gesteld hebben nog in den jare 1890 iets zo extreems te schrijven.²⁾

Maar Vandal verheelt zich ten slotte niet, dat al die grootse plannen maar „uitvloeijsel zijn van de noodwendigheden van 's Keizers worsteling met Engeland.” Wij zullen in Engeland niet zien wat Napoleon (en zijn bewonderaar) er in zien: een buiten-Europese macht, de spelbreker, aan wie de vrede die het ons werelddeel misgunt, ontworpen worden moet; ³⁾ maar eens die onverzoenlijke strijd gegeven, heeft ook voor wie over gelijk en ongelijk van de worsteling anders denkt, die visie

¹⁾ I, 46. ²⁾ Het verdient opmerking dat in Napoleon's eigen tijd zijn „universalistisch” streven wel degelijk *au sérieux* genomen werd, zelfs in Duitsland, of juist in Duitsland, in het nog niet tot nationalisme ontwaakt Duitsland. Zo bouwde in 1811 — nog net bijtijds! — een Duits filosoof er een hele theorie omtrent de ontwikkeling der geschiedenis en der mensheid op: Krause. Zie J. B. Manger, *Thorbecke en de historie*, 28. ³⁾ „Pour arracher la paix à l'Angleterre et la donner au monde, il sentait le besoin . . .”; I, p. IV.

van heel de politiek van Napoleon door h aar noodwendigheden bepaald, iets pakkends. „De regering van Napoleon is niets dan een twaalfjarige veldslag heel de wereld over tegen de Engelsen gevoerd. Zijn veldtochten zijn elk geen afzonderlijke en op zichzelf staande gevechtshandeling, waarna hij de grenspalen van zijn heerschappij had kunnen inslaan en het tijdvak des bloeds sluiten; het zijn de onverbrekkelijk verbonden onderdelen van een enkel geheel, van één en dezelfde oorlog, waarin ons volk op het laatst aan de voeten van Europa viel na het doordrongen en hervormd te hebben, waarin Frankrijk bezwaken is, waarin de Franse idee heeft overwonnen.”

Deze gedachte is alles wat ik nog uit Vandal's eersteling wil halen. Oorspronkelijk was zij natuurlijk niet. Ook zij gaat terug op Napoleon's eigen voorstelling. Ook was Vandal niet de eerste die haar historisch geformuleerd had. Men zou Lefebvre in weerwil van diens innerlijke tegenstrijdigheden als een voorloper kunnen noemen. Maar bovendien had niemand minder dan Ranke op het eind van zijn leven in die geest geschreven, in een opstel waarin hij, met typisch conservatieve ergernis over de aanmatiging van een radicaal intellectueel, Napoleon tegen Lanfrey's aantijgingen van oorlogszuchtigheid en veroveringslust zocht te verdedigen. Wij zullen de gedachte terugvinden als het *leitmotiv* van het grote werk van Sorel dat ik straks bespreken ga.

TWEEDE HOOFDSTUK

EMILE BOURGEOIS

Het „secret” van Bonaparte; tot 1805

Vóór Sorel zijn gedachte over Napoleon voluit vorm gaf echter, liet zich een heel ander geluid horen in het *Manuel de politique étrangère* van Emile Bourgeois,¹⁾ welks betreffend deel (het tweede) in 1898 verscheen en dat tot op heden in tal van drukken zeer veel lezers gevonden heeft. Het boek is meer dan de titel aanduidt, meer dan een handboek, het is op eigen onderzoek gebaseerd en geeft een eigen lezing van de ontwikkeling en betekenis der gebeurtenissen.

Van die historische noodwendigheid, waaraan Vandal Napoleon onderworpen ziet en die voor hem zowel zijn tragische grootheid als zijn onverbreekelijke verbondenheid met het Franse volk uitmaakt, wil Bourgeois niets weten. In zijn relaas verschijnt de jonge veroveraar van het eerste ogenblik af — dat wil zeggen in Italië, toen hij als simpel generaal het *Directoire* de beschikking over de buitenlandse politiek uit handen nam — als een persoonlijke factor van verbazende dynamiek, uit Frans oogpunt een storende factor.

Nog vóór hij Eerste Consul werd, dwong — dit is de voorstelling hier — Bonaparte's onstuimige wil, gevoed door zijn geheel persoonlijke en fantastische eerezucht, de loop der geschiedenis uit haar gewone spoor. De Italiaanse veroveringen dienden hem om zichzelf een grote positie te verschaffen; de verkwanseling van Venetië, dat hij tot oproertjes geprikkeld had om het te kunnen neerslaan, moest hem de berusting van Oostenrijk voorlopig verzekeren; met de staatsgreep van Fructidor brak hij alle verzet dat zich te Parijs tegen zijn eigen-

¹⁾ Membre de l'Institut, Professeur d'histoire moderne et contemporaine à l'Université de Paris, Professeur à l'École libre des sciences politiques.

machtigheid en zijn onoverzienbare plannen roerde. ¹⁾ En werkelijk had ondertussen zijn eigenlijke bedoeling vorm gekregen, de droom van zijn leven was ontwaakt, toen hij door de bezetting van Ancona (in de Kerkelijke Staat) en van de Ionische eilanden (Venetiaans gebied) voet aan de Adriatische Zee zette en het Oosten, het uitgestrekte, maar wrakke, half in ontbinding verkerende Turkse rijk, onder zijn bereik zag. ²⁾ „Alleen in het Oosten zijn nog grote rijken mogelijk,” zei hij tot zijn jeugdvriend Bourrienne. De expeditie naar Egypte in het volgend jaar was wel echt zijn eigen onderneming, hoe goed het hem later, toen zij mislukt was, ook te pas mocht komen het voor te stellen alsof „de advokaten” van het *Directoire* er hem heengezonden hadden om hem, al was het ten koste van Frankrijk, kwijt te raken: zo luidt het in het *Mémorial* ³⁾ (en wij hoorden een echo in Balzac's verhaal voor de boeren). Een roekeloos avontuur, die expeditie, niet alleen omdat zij Frankrijk, toen de nood aan de man kwam (door de Tweede Coalitie) van een leger beroofde, maar die nood zelf was er door uitgelokt: dat roeren in het Oostelijk bekken van de Middellandse Zee dreef Rusland samen met Engeland.

De Eerste Consul gaf de Oosterse ambities van generaal Bonaparte niet op. De vrede van Amiens, waar het Franse volk zo blijde verwachtingen op bouwde, was in zijn gedachten nooit anders dan een wapenstilstand. ⁴⁾ Willens en wetens, om Malta, en dat wil zeggen om Egypte, stuurde Bonaparte op vernieuwing van de oorlog aan. Maar aan het Franse volk mocht hij dat niet doen blijken: wat had dat aan Egypte, en wat gaf het erom?

„Op dit beslissend ogenblik, toen Frankrijk zich uit dankbaarheid voor de vrede aan hem overgaf, was het zijn tegendank, het onder bedriegelijke voorwendsels in de oorlog te slepen. Niemand heeft ooit beter de kunst verstaan om de hartstochten der mensen aan zijn persoonlijke oogmerken dienstbaar te maken. De mooiste, vaderlandsliefde of zucht naar roem, misbruikt hij; de slechte wekt hij op, haat, hoogmoed, ijdelheid.

¹⁾ Vgl. hiervóór. 76, 91 vlg. ²⁾ Vgl. hiervóór, 90. *Manuel*, II, 164 vlg.
³⁾ *Manuel*, II, 188. ⁴⁾ *Blz.* 232.

Hij zal zich er wel voor wachten om zich een nutteloze oorlog te doen verwijten, zoals de Directeuren, een oorlog tegen de traditie, om het bezit van Egypte. Zonder ophouden wijst hij de Fransen Engeland aan als de valse, trouweloze vijand, vijand van hun nieuwe instellingen en van hun rust. Hij zal zich de oorlog door Engeland weten te doen verklaren, om zich aan Frankrijk te kunnen voordoen als de kampioen van de nationale onafhankelijkheid en grootheid. Hij heeft het daar toenmaals zo goed van weten te doordringen, dat meer dan één geschiedschrijver nog heden overtuigd blijft van de argumenten die hij onze voorvaders heeft toegediend."

Bonaparte, zoals Bourgeois het met een ouderwetse term aanduidt, heeft zijn „secret”. En het was wel heel wat anders dan die „rust van de wereld” waar Vandal hem om ziet zwegen. In Bourgeois' voorstelling vervolgt hij zijn Oosters plan met nooit aflatende vasthoudendheid, onderwijl de Fransen wat wijs makende. Zijn legerkamp te Boulogne is wel niet enkel een schijnvertoning geweest, maar zijn gedachten waren bij de bezetting van Tarente, Otranto en Brindisi, die hij tegelijkertijd liet ondernemen, evenzovele uitvalspoorten naar het Turkse rijk. De secularisaties in Duitsland, die intussen als gevolg van de vrede van Lunéville hun beslag hadden gekregen, waren in Frankrijk populair: dat leek voortzetting van de traditie van Lodewijk XIV, dat afbreken van de Oostenrijks-Keizerlijke invloed in Duitsland en dat zichzelf er cliënten kweken; ook de Keizerlijke titel voor Bonaparte scheen een overwinning op Habsburg. Langs die weg troonde Napoleon de Fransen mee in zijn avonturenpolitiek. Reeds in Mei 1804 had de Pruisische gezant opgemerkt dat de nieuwe Keizer oorlog *op het vasteland* wenst, dat wil zeggen dat hij van Boulogne en het uitzichtloze invasieplan af wil.

„Aan de Fransen,” schrijft Bourgeois, ¹⁾ „die hij nodig had als werktuigen, bood hij Duitsland door een Keizerschap dat de Paus gewijd had. Voor zichzelf voltooide hij de Italiaanse eenheid” (door zijn aantasten van het koninkrijk Napels) „teneinde beter in staat te zijn om de Engelsen uit Malta en de

¹⁾ *Mannet*, II, 253.

Russen uit Corfu te jagen.” En inderdaad bereikt hij met zijn werken en stoken in Italië en zijn voorbereidselen voor een verdere sprong naar het Oosten zijn wens van een verplaatsing van de oorlog. Het Russisch-Oostenrijks verbond, geheel door de provocaties van Napoleon tot stand gekomen, bepaalde: Rusland garandeert Oostenrijk in Italië, Oostenrijk garandeert ten behoeve van Rusland de integriteit van het Turkse rijk. Die oorlog, besluit Bourgeois, de oorlog van 1805, ging niet om Duitsland, maar om Constantinopel.

Presburg en Tilsit

Napoleon trekt bliksemsnel tegen zijn nieuwe vijanden op. Vóór de Russen en de Oostenrijkers zich verenigd hebben, omsingelt hij een leger van die laatsten bij Ulm en dwingt het tot capituleren. Nog vóór hij vervolgens, de 2de December, zijn beroemdste overwinnig behaalt, die bij Austerlitz op de nu verenigde Keizers van Rusland en Oostenrijk, richt Talleyrand uit Straatsburg een nota tot hem (17 October 1805) waarin hij zijn best doet hem ertoe te bewegen Oostenrijk, zonder het nog verder te vernederen of te verzwakken, een vrede aan te bieden die het van Rusland zou aftrekken en integendeel doen samenwerken om Europa tegen „die barbaren” te beschutten. Na Austerlitz drong hij nogmaals aan nu in de geest van zijn nota te handelen. Zijn advies is Bourgeois uit het hart gegrepen: Talleyrand trad op dat tijdsgezicht, zegt hij, op „als tolk van de wensen der natie en als voorstand van haar belangen.”¹⁾ Niet altijd wotdt die befaamde Straatsburgse nota zo gul gewaardeerd. Het is in ieder geval een feit dat Talleyrand er bij Napoleon niets mee uitrichtte. Hoe kon het anders? betoogt ook Bourgeois, want het middel waarmee Talleyrand voorsloeg om Oostenrijk in het verlies van Italië te doen berusten en het tevens met Rusland in onmin te brengen was, het de Donau-monding (Moldavië en Wallachije) aan te bieden; was, met andere woorden, het de weg naar dat Oosten op te dringen die Napoleon juist bovenal voor zichzelf

¹⁾ II, 257.

wenste te reserveren. De vrede van Presburg, waarin Oostenrijk nu moest toestemmen, terwijl Alexander met zijn zwaar gehavend leger op Russische bodem ontkomen de oorlog voortzette, droeg dan ook een totaal verschillend karakter. Die vrede was erop berekend Oostenrijk machteloos te maken. Niet alleen uit Duitsland en uit Italië sloot Napoleon het, maar hij ontnam het Istrië en Dalmatië, de afsluiting van de Adriatische Zee, poorten naar het Oosten.

De Franse opinie zag in de vrede van Presburg vooral de finale overwinning op Habsburg in Duitsland, en dat streefde de Franse trots, te meer toen er door de inrichting van de Rijnbond de volledige onderwerping van Duitsland aan Frankrijk op volgde. Pruisen bleef daar voorlopig buiten, maar ook Pruisen, dat in zijn toenemende angst voor Napoleon's ogenschijnlijk onbepaalde ambities op de rand van meedoen met Rusland en Oostenrijk had gestaan, werd door hem, met dreigementen en met het Engelse Hannover als troostprijs, in een nieuwe verhouding van bondgenootschap gedwongen, waar weinig onafhankelijk meer aan was. Maar ook hier ziet Bourgeois (en wij beginnen nu te vermoeden dat zijn systeem hem de baas is) als eigenlijk *doel* van Napoleon's politiek het Oosten. De voorname eis die Pruisen moest inwilligen, was volgens hem niet zozeer dat het zijn kusten sluiten zou tegen de Engelsen, als wel de belofte van hulp bij de handhaving van de integriteit van het Turkse rijk. Die mooie formule toch dekte juist bedoelingen *tegen* het Turkse rijk — welks ophanden zijnd uiteenvallen door iedereen werd aangenomen — en door Pruisen erin te betrekken moest Rusland volledig geïsoleerd worden.¹⁾ Tegelijk — nog een vingerwijzing naar het Oosten — werd onmiddellijk na de vrede van Presburg het vastelands deel van het tot dan toe door Rusland en Engeland beschermde koninkrijk Napels geheel bezet.

Na zijn ongelooflijke verrichtingen, en met Frankrijk zozeer onder de indruk dat het zelfs de stichting van het familierijk en van de Venetiaanse en Napolitaanse majoraten voor zijn generaals en ambtenaren zonder verwijt kon aanzien, mocht Napoleon zich bij machte menen om zijn droom te verwezenlijken.²⁾

¹⁾ II, 270 vlg. ²⁾ II, 265 vlg.

„Die droom was geenszins, zoals men beweerd heeft, een totale en definitieve weerwraak op Engeland. 't Was ook niet de wereldheerschappij, een vage eerezucht die zijn nauwkeurige en zakelijke geest zou hebben afgewezen. In het kamp van Boulogne, bij de eerste opmarsch van de *Grande Armée*, te Austerlitz en in de onderhandelingen van Presburg en van Schönbrunn, wanneer hij de Fransen opstookt tegen Engeland, de Habsburgers, Rusland, steeds heeft de Keizer zijn *secret*: zijn Italiaanse veroveringen, in dienst van Frankrijk verworven, uitbreiden tot aan de Adriatische Zee die hij onder dezelfde dekmantel bezet heeft, maar altijd voor hemzelf alleen, en zo nader aan het Oosten komen, dat hij sedert zijn tegenslag in Egypte en het verlies van Malta niet meer overzee bereiken kan.”

Op dat ogenblik van fantastische machtsontplooiing van Napoleon, in 1806, werden er van Engelse en van Russische zijde, onafhankelijk van elkaar maar tegelijk, onderhandelaars over vrede naar Parijs gezonden. Bourgeois laat zien, wat een voornaam onderwerp steeds weer de integriteit van het Turkse rijk in die duizelingwekkend ingewikkelde besprekingen vormde. De kwade trouw evenaarde de ingewikkeldheid. Aan Engeland bood Napoleon het juist aan Pruisen geschonken Hannover; van een andere bondgenoot, Spanje, beschikte hij zonder er hem van te verwittigen over de Balearen, om de Napolitaanse Bourbons als compensatie voor Sicilië te dienen wanneer Rusland erin toestemde die ook daarvan te laten beroven. En alles liep op niets uit. Het angstige Pruisen zocht zich in stilte al bij Rusland te dekken, en toen de Engelsen, die Napoleon in de hoop het met Rusland eens te worden had laten schieten, het van Napoleon's aanbod van Hannover op de hoogte stelden, stortte het zich in een mengeling van paniek en woede geheel aan de kant van Alexander; misschien had die het te Parijs in zijn naam reeds getekende verdrag nooit ernstig gewild, in ieder geval ratificeerde hij het nu niet, en met al zijn misleidingen ruw uiteengescheurd — ook Spanje kreeg te horen wat zijn machtige bondgenoot ertegen in het schild gevoerd had — bleef Napoleon niets dan zijn zwaard, maar met wat een meesterschap hanteerde hij dat! In een paar

weken tijds was Pruisen verslagen en zat hij zegevierend in Berlijn.

Maar de Koning had toevlucht bij Alexander gezocht en zolang die de oorlog volhield, was er niets bereikt. Napoleon slaagde er zowaar in Selim, de Sultan van Turkije, met oproepen en fraaie betuigingen in Oosterse stijl („Het Noodlot heeft mij uitverkoren om het Turkse rijk te redden” en dergelijke), tegen Rusland in het geweer te brengen; hij bewerkte zelfs Perzië; hij vleide de Polen met de wederopwekking van hun nog maar zo kort geleden verloren zelfstandigheid, zonder daarom te schromen hen ’tzij aan Pruisen of aan Rusland, als dat nodig blijken mocht, te verraden. Een zware winter werd het voor het Franse leger in dat verre, koude, kale land van Oost-Pruisen. De slag bij Eylau, in Februari 1807, ongemeen bloedig, bleef feitelijk onbeslist. Napoleon hield bezorgd het oog op Frankrijk gevestigd. Wat dacht men daar van dit jongste, door niemand voorziene avontuur? Hij pleitte dat hij de oorlog met Pruisen niet gewild had — in de meest beperkte zin terecht; maar had hij de atmosfeer van hebzucht en argwaan niet geschapen waaruit hij was voortgekomen? —, hij deed zijn best de aandacht op Engeland te richten: de blokkade van Engeland, in November 1806 te Berlijn afgekondigd, moest — steeds volgens Bourgeois — de noodzaak verklaren van het meester spelen aan de Oostzeekust. ’t Heette ook dat aan de Oder de koloniën op Engeland werden terugveroverd.¹⁾ Maar eindelijk liet de Keizer Talleyrand toch aan de Senaat verklaren dat het om de integriteit van het Turkse rijk ging. En Bourgeois commenteert:

„Na de natie door de haat tegen Engeland meegeslept te hebben, door de roem van de verovering van haar natuurlijke grenzen en van het Keizerschap der Habsburgers, stelt Napoleon aan de Weichsel een nieuw doelwit aan haar patriottisme, de handhaving van het Ottomaanse rijk. Hij schildert haar dat af als een levensbelang voor het behoud van haar zuidelijke handel, de enige bron van haar welvaart, en zelfs voor de veiligheid van haar grenzen. De Russen in Constantinopel,

¹⁾ II, 285.

dat zou weldra betekenen: „die dweepelingen, die barbaren in onze gewesten” . . .”

De pers kreeg precieze instructies om in die geest te schrijven. Een onrust, een spanning beheersten Napoleon. Hij wilde nog altijd, zoals te Parijs in 1806, een vergelijk met Alexander. Na Eylau maakte hij zelfs groot vertoon van afschuw over de verschrikkingen van het slagveld: „son âme,” zoals Vandal schrijft, ¹⁾ „s'est sincèrement émue . . .”; van die oprechte deernis blijkt echter na Friedland, in Juni 1807, toen hij Alexander eindelijk grondig verslaan kon, niets.

En nu kwam dan die plotselinge omkeer, die romantische ontmoeting van de twee Keizers op een vlot in de Njemen bij Tilsit, en die vriendschap die de wereld beheersen zou. In weerwil van alle dierbare betuigingen, in weerwil van een vertoon aan weerszijden van ongedwongen genot in het samenzijn, was het een vriendschap vol reserves. De ongelukkige Koning van Pruisen moest al zijn gebied bewesten de Elbe missen, en evenzeer zijn nieuw verworven Pools land: dat groothertogdom Warschau was een mogelijk wapen ook tegen Alexander.

Maar de vriendschap moest haar beslag krijgen in grootse plannen ten opzichte van het Oosten. De val van Selim, door een oproer van de Janitsaren, ontlastte Napoleon's geweten (Vandal zegt het zonder glimlachen ²⁾) tegenover zijn bondgenoot, aan wie hij zo kort geleden verzekerd had dat hij zich door het Noodlot tot redder van 't Turkse rijk wist aangewezen. Tot Alexander riep hij nu uit (als vervoerd door het bericht, dat hij echter al kende, maar zich in tegenwoordigheid van de Tsaar als nieuw liet meedelen ³⁾); „Dit is een besluit van de Voorzienigheid” („het Noodlot”, dat in Constantinopel dienst had moeten doen, zou hier wat onchristelijk geklonken hebben); „het zegt mij dat het Turkse rijk niet langer bestaan kan.” Vandal schildert ons Alexander als aan de lippen van Napoleon hangende, met zijn geest door diens verbeeldingrijke welsprekendheid opnieuw voor de Oosterse droom ontvonkt. ⁴⁾ Weer ging het tegen „de barbaren”, — de Turken ditmaal.

¹⁾ *Napoléon et Alexandre Ier.*, I, 37. ²⁾ *Napoléon et Alexandre Ier.*, I, 73. ³⁾ *Manuel*, II, 292. ⁴⁾ *Napoléon et Alexandre Ier.*, I, 75.

Vandal ziet al deze dingen héél anders dan Bourgeois. Voor hem, wij weten het, was Napoleon de uitvoerder van de lotsbestemming van Frankrijk, alle veronderstelling van een eigen, on-Franse politiek van de Keizer wijst hij af. Zo meent hij dan dat het Oosten voor Napoleon alleen gedurende zijn Egyptische expeditie doel geweest was: sedertdien was het enkel „een middel van afleiding of van vergelijk; op dat terrein hoopte hij onze vijanden te verdelen, de coalitie ontbonden te krijgen door haar van één van haar leden te beroven, één van de voornaamste mogendheden, welke ook, aan zich te hechten en eindelijk dat groot verbond te veroveren dat hij nodig had om het vasteland te beheersen en Engeland te overwinnen.”¹⁾ De coalitie tegen Frankrijk, die Engeland ieder keer weer had zoeken overeind te zetten, was door de Tilsitse vriendschap verbroken niet alleen, maar Pruisen en Oostenrijk onder dwang, Rusland meer na overleg, werden tegen Engeland meegevoerd.

Het valt niet te ontkennen dat dit het *resultaat* van de vrede van Tilsit was, maar Bourgeois twijfelt niet — het spreekt vanzelf! — of het verder liggende, het eigenlijke, doel van Napoleon was: veroveringen in het Oosten: Constantinopel, dat hij in ieder geval niet aan zijn nieuwe vriend gunde, Egypte Indië . . . Alleen, hij was nog niet klaar voor deze weidse plannen: eerst moest de zeemacht in de Middellandsche zee versterkt en Spanje onder betrouwbaar beheer gesteld worden — een kleinigheid, dat laatste! . . . — Het was al dadelijk lastig, dat Alexander ongeduldig was en tegengehouden moest worden. Toen Spanje heel wat anders dan een kleinigheid bleek, maar een misrekening, die het vernederde Oostenrijk weer hoop gaf, werd de scheur in de verhouding met Alexander, die juist nu gaaf had moeten zijn, wijder. Erfurt heelde haar niet. In de nieuwe oorlog met Oostenrijk, in 1809, werd Napoleon feitelijk door zijn bondgenoot in de steek gelaten.

Na bovenmenselijke krachtsinspanning overwon hij nogmaals En wat verlangt hij bij de vrede? Illyrië, dat wil zeggen Karinthië en Kroatië bezuiden de Save. Dalmatië, Istrië en de eilanden (de verwerving van Presburg, 1805) was niet genoeg

¹⁾ *Napoléon et Alexandre Ier.*, I, 3.

voor zijn plannen: hij moest een brede, veilige landweg naar het Turkse rijk hebben, die door Oostenrijk niet te gemakkelijk afgesneden kon worden.¹⁾

1812—1813

Altijd dus weer, in Bourgeois' voorstelling, de verlokking van het Oosten! Maar het was in de eerstvolgende jaren nog steeds niet mogelijk om de nieuw verworven weg daarheen in te slaan. Daar was Spanje; en daar was, bovenal, de al koeler wordende verhouding met Alexander. Het gevaar van een herleefd en tegen hem gericht Polen maakte de Tsaar dubbel wantrouwig. Eindelijk kwam het ogenblik dat Napoleon zich opmaakte om de tegenstander die hem de weg naar het Oosten versperde — want dat was de vriend van Tilsit nu geworden — met zijn beproefd zwaard, altijd weer zijn toeverlaat, opzij te slaan. De Polen moesten nu dienst doen. „Eveiller la fibre nationale de ce peuple et l'entraîner avec moi . . . J'aime les Polonais sur le champ de bataille: ils le meublent bien . . .”²⁾ Polen was slechts een middel. Moskou zou hem de deur naar de droom van zijn leven, Azië, de Balkan, moeten ontsluiten, en als hij de Tsaar, na hem overwonnen te hebben, daartoe Polen nog uitleveren moest, of als de onwillige bondgenoot Oostenrijk er williger mee te stemmen was, waarom niet?

Tot op het laatst toe toont Bourgeois Napoleon dus beheerst door die éne gedachte: het Oosten. Ja zelfs na de ramp van 1812, in de onderhandelingen van de zomer van 1813 met Metternich, wanneer het erom gaat Oostenrijk, dat zijn zelfstandigheid van handelen hernomen heeft, terug te houden van een definitief toetreden tot de Russisch-Pruisisch-Engelse coalitie, kan Napoleon het niet over zich verkrijgen Illyrië weer af te staan en verspeelt daarmee zijn laatste kans. En *Frankrijk's* laatste kans om de machtspositie waarmee het zich aan de Eerste Consul had toevertrouwd, te behouden.

„Il présente Metternich comme un agent de l'Angleterre: c'est son thème, et jusqu'à la fin son prétexte. Céder à l'Autriche

¹⁾ *Mannet*, II, 430. ²⁾ *Mannet*, II, 495 vlg.

l'Illyrie, Venise peut-être, sa part de rêve et d'ambition, jamais; mieux vaut demander à la France, en l'abusant, un dernier sacrifice: „Un homme comme moi se soucie peu d'un million d'hommes.””¹⁾ (Woorden, die laatste, die Napoleon in zijn laatste onderhoud met Metternich gesproken zou hebben.)

Ik heb de passages waarin Bourgeois Napoleon's Oosterse ambitie en zijn om de tuin leiden van het Franse volk onderstreept, uit zijn relaas gelicht en dat daarmee nog sterk vereenvoudigd en toegespitst. Maar de scherpe lijnen zijn toch door de schrijver getrokken. Niemand die zijn boek leest, kan een ogenblik in twijfel staan omtrent wat hij aan Napoleon toeschrijft, wat hij hem verwijt. Napoleon heeft het vertrouwen van de Fransen misbruikt, hij is verantwoordelijk voor de oorlogen en voor de rampen, en wat hem bewoog was geen Frans belang, hoe fraai hij daarover ook wist te praten, maar zijn eigen, persoonlijke, fantastische zucht naar het Oosten. Ik bespreek die interpretatie van Napoleon's buitenlandse politiek nu niet. Als ik aanstonds de systemen van Sorel en van Driault uiteenzet, zal zij vanzelf nog ter toetsing komen.

¹⁾ *Manuel*, II, 520.

DERDE HOOFDSTUK

NOG TWEE OUDE BEKENDEN

Nog even moet de kennismaking met Sorel wachten, terwijl ik de opvattingen van Masson in de herinnering terugroep en iets vertel van een boek waarin de schrijver van *Napoléon intime*, tien jaar na dat werk, trachtte zich met het vraagstuk van de buitenlandse politiek te meten

*Masson: Engeland de vijand;
Napoleon de bevrijder der volkeren*

Dat in Masson's *Napoléon et sa famille*, reeds in deel III en IV (1900), de buitenlandse politiek breed wordt behandeld, en dat hij zijn eigen interpretaties voordraagt die onderling slecht kloppen, weten wij al.¹⁾ Het is mogelijk in die dertien delen te lezen dat de eigenlijke drijfveer van Napoleon's Europese politiek zijn familiegevoel is geweest. Hij gebruikte dan niet zozeer zijn broers om *le Grand Empire* te besturen, als wel hij trok ten oorlog, en stichtte met zijn veroveringen *le Grand Empire*, om zijn broers op koningstronen te plaatsen. (Men herinnert zich dat dit een voorstelling was in Balzac's volksverhaal,²⁾ lichtelijk in strijd met meer authentieke versies van de Napoleontische legende! Balzac's oudgediende en zijn boeren-toehoorders vonden intussen niets aanstotelijks in de gedachte!) Maar in de voorrede tot zijn VIIIste deel (1906) komt Masson geheel in de toch zo andere gedachtengang van Vandal: 't is geen vrijmachtig voelen of willen van Napoleon meer dat zijn politiek beheerst en waar de oorlogen uit voortkomen, de Keizer is, met Frankrijk, de gevangene van de ijzeren noodzaak van de strijd met Engeland. Waarschijnlijk heeft Masson dit niet onder invloed van Vandal, maar van Sorel geschreven. Bij niemand intussen wordt het thema van de eeuwige en on-

¹⁾ Zie hiervóór, blz. 223 vlg. ²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 18.

verzoenlijke tegenstelling tussen Frankrijk en Engeland tot zo'n hymne van haat uitgewerkt als bij hem, al mag men zijn ontboezeming ook typisch noemen voor gevoelens die Napoleon zeker al wel aantrof, maar die hij vervolgens zo aanwakkerde, dat zij tot op onze tijd toe hun macht over het Franse gemoed niet hebben verloren.

Maar Masson's voorstelling van Napoleon als Europese figuur heeft nog een aspect, dat ik bij mijn behandeling van zijn werk wel vluchtig beroerd heb, maar dat hier verdient onderstreept te worden. Hij ziet in hem de bevrijder der volken.

Als Napoleon teruggekomen is van Elba en Lodewijk XVIII de vlucht heeft moeten nemen, denkt het nog te Wenen vergaderde Europa er niet aan, de Keizer te erkennen. Het doet hem in de ban en tegelijk, zegt Masson (maar hij begaat hier een ernstige vergissing), verkondigen de soevereinen hun bereidheid om iedere regering tot handhaving van de bedreigde orde hulp te verlenen.¹⁾

„Zo werd dan”, vervolgt Masson, „ten opzichte van Napoleon door zijn ergste vijanden, welsprekender dan zijn trouwste aanhangers het doen konden, deze waarheid uitgesproken, dat zijn zaak de zaak der natiën is; als hij valt, heeft geen natie het recht over zichzelf te beschikken; iedere natie behoort aan haar soeverein . . . ; alle beginselen die de Revolutie verkondigd had: volkssoevereiniteit en nationale onafhankelijkheid, zullen door zijn val bedreigd, door zijn zege gered worden. De leer der Heilige Alliantie wordt hier reeds volledig uitgedrukt en de verdrukking der volkeren hangt af van de victorie of van de nederlaag van Napoleon.”

Deze zienswijze vormt een integrerend deel van de Napoleonische legende; zij heeft een halve eeuw lang na 't congres van Wenen in Europa invloed geoefend; ja men vindt haar tot in de jongste tijd bij de Franse geschiedschrijvers terug²⁾. En toch, de Nederlander, die zich de lotgevallen van zijn eigen volk

¹⁾ *Napoléon et sa famille*, XI, 22. — Vgl. de, opmerking aan het slot van noot 1 op blz. 226 hiervóór.

²⁾ Zie b.v. het deel over *La Restauration* (door Charléty, 1924), 76, in Lavissee's *Histoire de la France contemporaine*: „Vainqueurs avec la France pendant vingt-cinq ans, la Révolution et les peuples étaient vaincus par sa défaite.”

onder Napoleon herinnert, zal moeite hebben zelfs om zich te verklaren hoe men aan die voorstelling is kunnen komen. Men moet inderdaad aan andere delen van Europa denken, aan Polen, aan Italië, zelfs aan West- en Zuid-Duitsland, en als ook daar de tegenwerpingen zich in menigte aan de geest opdringen, moet men zijn blik richten op de periode na de val van Napoleon, die voor al die volken er een was van bittere ontgoocheling, van hunkerend uitzien naar verandering, naar bevrijding, naar nationale eenheid. Dan wordt de legende tenminste begrijpelijk.

Ik zal de problemen die hiermee samenhangen, straks in verband met een ander schrijver (Driault) nog nader bespreken.

Arthur-Lévy over Napoleon en de vrede

In 1902 verscheen een tweede boek van Arthur-Lévy: *Napoléon et la paix*. Het had veel groter pretenties dan *Napoléon intime*, maar is veel minder geslaagd. De schrijver doet er zich in zijn blinde partijdigheid en in zijn gebrek aan onderscheidingsvermogen nog veel meer kennen. Het boek is inderdaad slechts een zeer uitvoerige studie (650 bladzijden!) van de diplomatieke betrekkingen met Pruisen in de jaren 1806 en 7, ofschoon de schrijver het aandient als een demonstratie van de waarheid dat Napoleon in heel zijn loopbaan slechts de vrede najoeg. Nog krasser dan Vandal drukt Arthur-Lévy het uit: „Gedurende heel zijn regering was zijn oogmerk slechts te komen tot het sluiten van een rechtvaardige, hechte vrede, die Frankrijk de rang waarop het aanspraak maken mag, zou toekennen.”

Men vraagt hier natuurlijk al meteen: op welke rang heeft Frankrijk recht? in hoever moeten de belangen van andere volken aan Franse aanspraken ondergeschikt worden gemaakt? Allicht zullen buitenlandse schrijvers daarover met Napoleon en Arthur-Lévy verschillen; ofschoon er gelukkig aan toegevoegd mag worden dat er ook Franse schrijvers zijn, die inzien dat hier de vraag ligt en dat een uitspraak als de aangehaalde dus zinloos is.¹⁾

¹⁾ P. Caron laat zich in die geest uit in een bespreking van het boek in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, IV, 121.

Arthur-Lévy vervolgt: „De onveranderlijke Engelse rivaliteit, de schrik der eeuwenoude tronen bij het schouwspel van een uit de grond gestampte dynastie, de hoop een dam op te werpen tegen de uitbreiding der vrijheidsideeën en de geheime begetigheden van allen, ziedaar de elementen waaruit zich de opeenvolgende coalities vormden, en waartegen de vrede-lievende pogingen van Napoleon aan één stuk door opbotsten.”

Arthur-Lévy wil eigenlijk niet anders dan de uitspraken van de grote man zelf met de feiten bevestigen. Het *Mémorial* is zijn bijbel. Wat zei Napoleon op St. Helena? „Ik heb slechts in zelfverdediging overwonnen en veroverd. Dat is een waarheid die de tijd dagelijks duidelijker zal doen uitkomen. Europa liet nimmer af tegen Frankrijk, tegen Frankrijk's beginselen en tegen mij te oorlogen, en wij moesten neerslaan om niet neergeslagen te worden. De coalitie bestond onafgebroken, openlijk of in het geheim, beleden of geloochend; zij was er permanent. Het stond maar aan de bondgenoten, om ons de vrede te geven.”¹⁾ En in zijn boek laat de schrijver dan zien, hoe vals en onbetrouwbaar de Pruisen waren (hij heeft het op de Pruisen nog erger begrepen dan op de Engelsen, ofschoon ook die menige veer moeten laten); — en hij heeft gemakkelijk spel, want de Pruisen waren inderdaad tuk op hun voordeel en verkeerden in 1806 tevens in een uiterst gevaarlijke positie, die hen radeloos heen en weer deed zwenken —; en hoe goed en meegaand en zachtzinnig Napoleon; — ook niet zo moeilijk, want in zijn openbare uitspraken en zelfs in zijn correspondentie vertoonde de Keizer zich graag in die gedaante, en alles wat hij zegt, neemt zijn lofredenaar gelovig aan, terwijl hij op de omstandigheden als die de tegenstanders verontschuldigen, in het minst niet let. Bewijzen doet hij met heel zijn lange verhaal en al zijn nadrukkelijke beweringen en moralisering en slotte niets.

Het is vermakelijk dat hij ook hier, net als in *Napoléon intime* waar het om ministers en maarschalcken ging, ach en wee roept over de schade die Napoleon zichzelf met zijn ver gedreven lankmoedigheid berokkend heeft. Lankmoedigheid jegens de oude dynastieën, voor welke een onuitroeibare eerbied hem

¹⁾ Blz. 257.

bezielde. De schrijver waagt het zelfs zijn afgod te berispen omdat hij somtijds, als hij Frankrijk's belang beter begrepen had, de tronen die de overwinning onder zijn voeten wierp, gebroken zou hebben. Hoeveel vorsten heeft hij niet in zijn macht gehad, die hij naar verre eilanden had kunnen zenden, zoals zij het hem deden in het uur van zijn nederlaag! Dan zouden de coalities zich niet iedere vier jaar tegen hem hebben kunnen vernieuwen . . . ¹⁾ — Een kinderlijke opvatting van de internationale politiek! Alsof Napoleon zijn rijk toch al niet buiten zijn kracht uitbreidde, alsof „breken” en verbannen en uitroeien en inlijven het afdoend middel tegen alle kwalen en rampen is!

Men is geneigd om de schrijver met een glimlach te verwijten dat hij „out-Napoleons Napoleon”, maar neen! ook hier kan hij zich met een bespiegeling van St. Helena dekken: „Al heeft men mij uit naam der soevereinen”, zei Napoleon tot Las Cases, en Arthur-Lévy besluit zijn boek met die aanhaling, ²⁾ „ook „moderne Attila” en „Robespierre te paard” betiteld, allen weten in hun hart, als zij er maar in kijken willen, wel beter. Was ik dat geweest, dan zou ik misschien nog regeren, maar zoveel is zeker dat zij allang niet meer regeren zouden.”

¹⁾ Blz. 161. ²⁾ Blz. 653.

VIERDE HOOFDSTUK

ALBERT SOREL

Algemene geesteshouding

Albert Sorel was een historicus van grote allure, en de invloed die hij geoeffend heeft, is aanmerkelijk. Zijn hoofdwerk, *L'Europe et la Révolution française*, begon in 1885 te verschijnen met een inleidend deel, dat met indrukwekkende belezenheid en pakkende constructieve verbeelding de strekking, de geest en de methoden van de buitenlandse politiek van Frankrijk en van Europa onder het *ancien régime* schetste. Tot 1892 volgden nog drie delen, die een gedetailleerde diplomatieke geschiedenis van de *Constituante*, de *Législative* en de *Convention* brachten (1789 tot 1795), maar steeds in nauw organisch verband met heel de ontwikkeling van de Revolutie, vooral ook van de ideeën, van de geest. Na een pauze van een tiental jaren kwamen in 1903/4 met korte tussenpozen de vier delen in het licht, die onder dezelfde titel *L'Europe et la Révolution française* hoofdzakelijk de geschiedenis van de buitenlandse politiek van Napoleon behandelden.

Sorel was als jong en veelbelovend jurist vlak vóór 1870 op het departement van buitenlandse zaken gekomen. Zijn ervaring daar, ofschoon hij na enige jaren, en in weerwil van verleidelijke aanbiedingen van Gambetta, de voorkeur gaf aan een professorale loopbaan,¹⁾ drukte voorgoed een stempel op hem en op zijn werk. Hij werd bewust en met overtuiging de exponent niet van deze of gene partij, maar van de traditie en van de *raison d'Etat*. Man van hoog ontwikkelde cultuur, met de fijnste gevoeligheid voor ideeën en voor vorm, zelf schitterend stylist, die (evenals Taine, zijn vereerde oudere vriend) een zucht naar

¹⁾ Maar men lette wel, dat hij professor werd aan de *Ecole libre des sciences politiques*, d.w.z. niet onder de auspiciën der *Université*.

systeem en constructie met groot beeldend en levenscheppend vermogen verenigde, zag hij in de geschiedenis andere krachten aan het werk dan die van de geest, onpersoonlijke, die zich van de geest niets aantrokken of wel hem voor hun doel dienstbaar wisten te maken, en hij zag het zonder innerlijk verzet: de ware staatsmanswijsheid was voor hem, die krachten te onderkennen en er zich bij aan te sluiten.

Die geesteshouding had het hem mogelijk gemaakt (hoe anders dan Taine!) de Revolutie *sine ira ac studio* te beschouwen en op te merken dat haar buitenlandse politiek geen breuk met het verleden vormde, dat haar humanitaire opwallingen die zo'n breuk betekend zouden hebben, bij woorden waren gebleven, en dat het streven naar de natuurlijke grenzen, dat daar de plaats van innam, diep in de methoden en denkwijzen van de monarchie wortelde. Voor alles wat de hevige jaren van *Législative* en *Convention* te zien zouden geven, voor de meest revolutionair klinkende leuzen, voor de hardhandigheden en aanslagen op het Europese staatsrecht die de tijdgenoten de Franse Republiek het bitterst aanrekenden, had hij in dat befaamde eerste deel een weelde van precedenten uit de tijd der monarchie uitgestald; en omgekeerd toonde hij in de latere delen gedurig aan, wat een rol de klasse van mensen die men bij uitstek typisch voor de praktijk van het *ancien régime* pleegt te achten, de legisten, onder de Revolutie gespeeld hebben, wat een dienst hun juridische argumenten en spitsvondigheden moesten doen. Met die gedachte van de continuïteit in Frankrijk's geschiedenis, met die voorstelling van de Revolutie als de verheving van stromingen en strevingen die ook onder de monarchie het leven van de Franse natie hadden bepaald, als van langer hand onder die geheel andere auspiciën voorbereid, sluit Sorel op het gebied van de buitenlandse politiek aan bij dat verrassend scherpziend boek, waarin de Tocqueville reeds in 1856 dezelfde stelling voor de sociale en administratieve verhoudingen had verkondigd en toegelicht.¹⁾

Dat hij de bezwaren van Mme. de Staël en van Taine niet delen zou, kon men uit het gezegde omtrent zijn houding ten

¹⁾ *L'ancien régime et la Révolution.*

opzichte van de geest in diens betrekking tot de *raison d'Etat* en de traditie, uit zijn realisme, al afleiden. Van beiden heeft hij een schets gegeven, tintelend van sympathie en begrip, maar van beiden wijst hij het oordeel over Napoleon af, en op dezelfde grond.

„La crise où l'on entrerait”, zegt hij in zijn boekje over Mme. de Staël,¹⁾ „n'était pas une affaire d'esprit, d'éloquence et de cabales, c'était une affaire d'Etat, la plus formidable qui se fût encore vue, et il y fallait non de ces vains Pompées et de ces Cicérons dont Mme. de Staël fut toujours idolâtre, mais de ces Syllas et de ces Césars dont elle eut toujours horreur. . . . Elle avait trop de justice dans la conscience, trop de pitié dans le coeur, trop de délicatesse dans l'âme; elle . . . n'était capable ni de mener les hommes, ni d'exploiter leurs faiblesses ni d'employer leurs vices . . . Epargner une souffrance lui semblait le dernier mot de l'activité humaine. La raison d'Etat lui paraissait un blasphème. Le mot même d'Etat renfermait je ne sais quoi d'âpre et de tyrannique qui lui répugnait . . . Elle n'aimait que la liberté . . .”

Mme. de Staël, schrijft hij iets later, voorzag minder dan wie ook de Caesar waarvan Frankrijk zwanger ging. „Er is in haar oordeel over de Revolutie een fundamentele vergissing . . . Van de twee oogmerken van de Revolutie waar het op aankomt, de burgerlijke vrijheid en de staatkundige, de hervorming van de maatschappij en die van de staat, bewoog haar alleen het tweede, terwijl daarentegen de grote menigte der Fransen alleen voor het eerste warm liep.”²⁾ (Hier hebben wij al een uitspraak over dat scheidingsmakende probleem, en wij weten dat Quinet niet voor Sorel geschreven heeft.) Tot heel de partij van „Mme. de Staël et ses amis”, van de liberalen, breidt hij dat oordeel uit, en dit is volgens hem de reden waarom die partij, „tout distingué qu'il était”, nooit aan regeren toekwam. „Zij begrepen niet dat Frankrijk, aan zichzelf overgelaten, zich tot een democratie vervormde in overeenstemming met zijn instincten, met de richting waarin zijn verleden het stuwde en met de opvoeding die het van zijn koningen ontvangen had. De Romeinse vrijheid

¹⁾ In *Les grands écrivains français*, 1890; blz. 33. ²⁾ Blz. 38.

van de leden der Conventie, de burgerlijke vrijheid van het Consulaat, de gehoorzaamheid van het volk aan het *Comité de salut public*, de populariteit van Bonaparte en zijn almacht, bleven tot het eind toe onverklaarbaar voor die nobele en vernuftige denkers. *Zij volgden de ontwikkelingslijn van hun zuivere gedachten, terwijl om hen heen Frankrijk de loop van zijn geschiedenis volgde.*" (Cursivering van mij.)

Ik sprak bij Vandal van eerbied voor het feit, voor de macht. Bij Sorel vinden wij dat tot een systeem verheven. De gedachte[?] die fijne geest dwingt haar, voor zoveel de staat betreft, tot afdanken, of vergunt haar slechts zich te verliezen in de mystiek van een historisch fatalisme. Hoor hem over Taine, als hij die bij zijn intrede in de *Académie* herdenken moet¹⁾: „Tot dan toe" (tot hij dat geruchtmakende „portret" van Napoleon schreef), „wanneer hij zich mat met een denker, een dichter, een kunstenaar, en wanneer hij aan het onherleidbaar element toe was, aan de stap die van de formule naar het leven voert, kon Taine, zelf denker en dichter, de onmacht van de analyse met het goddelijk gissen van zijn eigen genie aanvullen. Maar hier liet die verbeeldingskracht hem in de steek. Hij had zelf naar aanleiding van Guizot's werk over Cromwell gezegd: „Om politieke geschiedenis te schrijven moet men zaken van staat behandeld hebben. Een literator, een psycholoog, een artiest vindt er zich niet thuis." De staat was voor Taine het laatste der scholastieke monsters die hij zich had voorgenomen te verdelen: hij was volstrekt weerspanning tegen de *raison d'Etat*. Daarom bleef, evenals voorheen het *Comité de salut public*" (Sorel, groot bewonderaar van Danton, was het ook met gedeelten van *La Révolution* ernstig oneens), „Napoleon hem vreemd."

Toch, bij alle bewondering voor de staatsman Napoleon, zou men zich kunnen voorstellen, dat Sorel voor het verschijnsel, niet van Napoleon de wetgever en administrator, maar van Napoleon de oorlogsmans en veroveraar geplaatst, was teruggedeinsd, zoals Thiers terugdeinsde na 1805, en dat hij met Bourgeois en zoveel anderen op het voorbeeld van Talleyrand

¹⁾ *Nouveaux essais d'histoire et de critique*, 1898, 138 vlg.

onderscheid gemaakt zou hebben tussen de traditionele Franse staatkunde, die maat wist te houden, en de persoonlijke van de Consul-Keizer, die alle perken overschreed en daarmee Frankrijk's ware belangen miskende. Maar neen! Lang vóór hij zich tot de behandeling van Napoleon's tijdvak zette, had Sorel te kennen gegeven hoe hij de figuur zag, en dat was als het noodzakelijk product van de door het onmiddellijk voorafgaand Revolutiebewind geschapen omstandigheden.

Alle gedachte aan een vrede tussen het tot de natuurlijke grenzen vergrote Frankrijk en Europa, zo had hij bijvoorbeeld op het eind van het vierde deel van zijn grote werk betoogd, was een hersenschim. Engeland kon nooit ofte nimmer berusten in Frankrijk's bezit van België; had Frankrijk het Rijnland prijs gegeven, dan zou het Engeland hebben kunnen beletten bondgenoten op het vasteland te vinden, maar door de dubbele verovering richtte het onvermijdelijk de Europese coalitie tegen zich op. Dit was geschied vóór Bonaparte aan de macht kwam. De natuurlijke grenzen waren een geloofsartikel van het nieuwe regiem in Frankrijk, zij waren met de grondwet bezworen, Bonaparte moest met de regering de taak aanvaarden om ze te verdedigen. Daarin lag heel het drama van zijn loopbaan besloten, tot aan de ontknoping in 1814/5 toe. „De enige vrede, bestaanbaar met die Romeinse conceptie van Gallië” (in de Romeinse tijd immers strekte Gallië zich tot „de natuurlijke grenzen” uit) „was het keizerrijk op zijn Romeins: dat wil zeggen Engeland onderworpen, en Frankrijk supreem in Europa.”¹⁾ Lefebvre schreef Bonaparte in zijn eerste jaren nog een zekere vrijheid van keuze toe, maar meende dat hij door de beslissing van Lunéville onherroepelijk aan zijn noodlot vastgeklonken werd. Sorel laat hem geen enkele vrijheid. De noodlottige beslissing, zelf trouwens door de voorafgaande geschiedenis van Frankrijk ijzervast bepaald, was door de Conventie genomen toen zij België en het Rijnland inlijfde. De oorlogen, de verdere veroveringen, het keizerrijk en het despotisme, ten slotte de catastrofe, alles was daarin, als in de kiem de vrucht, reeds aanwezig. Evenals Vandal, evenals Ar-

¹⁾ *L'Europe et la Révolution française*, IV, 469.

thur-Lévy, aanvaardt Sorel Napoleon's eigen voorstelling, dat hij nooit iets anders zocht dan vrede — vrede met behoud der natuurlijke grenzen welteverstaan, en dat was een illusie.

Deel V („Bonaparte et le Directoire”)

In het vijfde deel, waarin Bonaparte als legeraanvoerder in Italië en in Egypte reeds een grote rol speelt, schijnt hij aan deze gedachte nog niet volledig onderworpen. Met een waar welgevallen ziet Sorel hem in zijn Italiaans „proconsulaat”, zoals hij het noemt (treffende vergelijking!), aan het werk, maar hij legt er alle nadruk op dat de eerezuchtige generaal zijn eigen politiek voert en het *Directoire* tegen wil en dank meesleeft: heel die verovering en herinrichting van Italië is aanvankelijk slechts Bonaparte's zaak, die de aandacht aftrekt van de Rijn.

Maar weldra zijn de Directeuren nog meer belust op verovering en vooral op buit in Italië dan hun leermeester. De verachting die Vandal voor hen koestert in hun binnenlands beleid, wordt door die van Sorel voor hun optreden buitenslands geëvenaard. Onbekwaam en onvast, maar als de successen van het leger er hun de kans toe geven, laatlunkend, veeleisend en roofzuchtig — zo kan men het oordeel dat hij in zijn vijfde deel gedurig uitspreekt, samenvatten. Daartegenover verschijnt Bonaparte in Italië gelijk Hoche aan de Rijn als de bevrijder, de beschermer, de bouwer. „C'est la fatalité de ce temps que, par la sottise et la corruption du pouvoir civil, le pouvoir militaire apparaisse partout comme le pouvoir réparateur, celui qui seul peut accomplir l'oeuvre d'ordre sans laquelle les peuples ne peuvent vivre, et l'oeuvre de justice que les peuples attendent de la Révolution.”¹⁾

Hoe weinig klopt dit al dadelijk met het verhaal van de onderwerping van Venetië, zozeer Bonaparte's persoonlijk bedrijf, gelijk Sorel zelf het doet. Maar hij doet het zonder een woord van afschuw of welk moreel verzet ook. Het vals spel met de Venetiaanse democraten, die eerst aangemoedigd worden om hun regering te verzwakken en dan, hun dienst gedaan,

¹⁾ V, 168.

mee uitgeleverd, is toch waarlijk kras genoeg. Maar Sorel heeft van tevoren aan het precedent van de delingen van Polen door Oostenrijk, Pruisen en Rusland herinnerd en de zaak met fijne ironie, maar daarom niet minder tot bevrediging van zijn geweten, buiten de categorie der moraal gesteld. Toen de Oostenrijkers, in de eerste vredesbesprekingen met de generaal, vroegen hoe deze zijn aanbod van grondgebied van Venetië (van de op dat ogenblik nog neutrale Republiek Venetië!) dacht uit te voeren, „had hij slechts de precedenten van de Poolse deling behoeven in te roepen om zich van alle verdere uitleg hoe men er een staat toe brengt zijn eigen verscheuring goed te keuren te ontslaan. Maar hij hechtte eraan zich man van goede kringen te tonen, op de hoogte met de gebruiken der hoven en in alle fijne knepen volleerd. Frankrijk, zei hij, is in onmin met de Republiek Venetië, zijn grieven zullen het aanleiding geven tot een oorlogsverklaring, die ons allen op goede voet met het volkenrecht stellen zal.”¹⁾

Zoiets weerhoudt er onze schrijver volstrekt niet van, zich aan de bekoring van Bonaparte's verschijning te Mombello zonder bedenking over te geven. De jonge held, met zijn Joséphine, stralend van succes en genie, de jonge mensen om hem heen, een ware hofhouding, volop genietend van die wonderbaarlijke fortuin, nauwelijks nog eerzuchtig, slechts denkend aan hun plichten of aan hun genoegens (zoals één hunner het zich later herinnert), hijzelf bewierookt door Italiaanse dichters en intellectuelen (één brengt hem zijn Italiaanse vertaling van *Ossian*), die in hem de bevrijder van het Oostenrijkse juk, van het juk der priesters, vieren, de levenwekker, de vredestichter. „Wat is natuurlijker”, roept Sorel uit, ²⁾ „dan dat in die dagen van begoocheling over heel de linie alles wat de vrijheid liefhad die jongeman toejuichte, die volken zowel als gemoederen het leven scheen weer te geven! Het intellectueel Europa had zich immers wel door vorsten als Fredetrik van Pruisen en Catharina van Rusland, enkel maar bouwers van rijken en vernietigers van naties, het hoofd op hol laten brengen! Het waren voor hen die ze beleefden, onvergetelijke dagen,

¹⁾ V, 156. ²⁾ V, 178.

dagen die men eeuwig zou hebben willen laten duren; maar het leven staat niet stil, en Bonaparte, wel ver van de gebeurtenissen op te houden, was van een aard om ze voort te jagen.”

Men moet aan Vandal denken als men dit romantisch waas over de geschiedenis gespreid ziet — ofschoon de hoogst eigenaardige vermenging van romantiek met verfijnd intellectueel scepticisme slechts aan Sorel toebehoort. Niet anders dan bij Vandal ook komt de glans van de held tegen de donkere achtergrond van onmacht en geknoei die het „advokaten”-regiem van het *Directoire* onder Sorel's pen wordt, te schitterender uit. Ik zal dadelijk iets meedelen van wat er reeds aanstonds door andere Franse historici tegen die voorstelling werd aangevoerd, maar wil hier eerst de bladzijden nog samenvatten, waarin Sorel, na zijn schets van de zijn triomf genietende en verafgode proconsul, heel de politieke figuur, reeds zwanger van een zo wonderbaarlijke toekomst, in haar eigenaardigheden en in haar verband met de tijdsomstandigheden van Frankrijk en van Europa beschouwt; prachtige bladzijden, merkwaardig alleen al om de takt waarmee factoren die totdantoe de vijandige school als haar bizonder gereedschap had beschouwd (de eerzucht, het vreemdelingschap, de onscrupuleusheid zelfs) als het ware in een hogere synthese worden opgeheven; maar men ziet hier heel Sorel's geschiedenisphilosophie in actie, die onderwerping aan het Feit, met zulk een geest beredeneerd dat ze een eigen gratie schijnt te verwerven. Ja zo onweerstaanbaar — van een hoge onweerstaanbaarheid, als een goddelijke macht, als *de* goddelijke macht, de enige — lijkt de stroom der geschiedenis, gelijk hij die achterna aan de haar belevende en hulpeloos tegenstribbelende generatie oplegt, dat onderwerping deugd wordt, de enige deugd.

„Geen generaal van een republiek meer, maar een veroveraar voor eigen rekening” — zo beschreef in Mei 1797 een diplomaat Bonaparte. En Sorel stemt met dat oordeel in. Bonaparte leert de staatsmanskunst in al haar delen. En is het wonder, waar hij zijn bewind vergelijken kan met het jammerlijk wanbestuur in Frankrijk zelf, dat hij zijn triomfen voor iets anders wil laten dienen dan voor de grootheid van de advokaten van het

Directoire?¹⁾ „Overal ontwaart hij belangen en hartstochten, en mensen die men door die hartstochten en die belangen leiden kan, door geld of eerzucht, door vrees; laat het de oligarchen van Genua of die van Venetië zijn, het koninkje van Sardinië” (Savooien-Piemont), „de Keizer van het Duitse Rijk of de Paus zelf. Hoeveel te meer dan het *Directoire!*” . . . Hoe kruipen de Directeuren reeds voor hem, hij heeft de macht feitelijk reeds in handen. En hij behoefde geen groot kenner van de geschiedenis te zijn om zich het antwoord van de Paus, meer dan duizend jaar geleden, aan de afgezanten van Pepijn de Korte te herinneren: „Dat het beter was de koningstitel te verlenen aan hem die de soevereine macht uitoefende.” Titel overigens? Directeur, Consul (als Caesar) Protector (als Cromwell) — hij gaf niet om het woord maar om de zaak. „Van het begin van de Franse Revolutie af hadden de politieke profeten aangekondigd dat die omwenteling zich in een man belichamen zou en dat die, door de Revolutie zelf, Frankrijk onderwerpen zou en het met meer macht regeren dan Lodewijk XIV bezeten had. Bonaparte zag het, zoals Mirabeau en Catharina het geraden hadden, maar met zijn volmaakt Romeinse intuïtie voor de geschiedenis vormt hij er zich een klaarder begrip van dan de anderen; hij *voelt* het vooral, want die geschiedenis, die zich aan zijn denken openbaart, leeft in hem en schijnt om zijnentwil te leven. Hij ontleedt haar niet, hij zoekt er geen vermaak in voor zijn subtiele geest; hij gaat erop los, de hinderpalen achtereenvolgens opzij ruimend; hij schrijdt naar het Keizerschap, zoals Columbus, niet anders denkende dan dat hij de oude wereld rondtrok, de nieuwe bereikte. Die anderen vrezen, verwachten of zoeken tastendeweg de voorspelde en onontkoombare Man. Hij kent hem, hij zal het zelf zijn. Hij ontdekt zijn eerzucht aan zichzelf, zoals zijn lotsbestemming zich uit de geschiedenis verklaart.”²⁾

In zekere zin neemt hij in Europa de plaats van Catharina en van Frederik in. Die hadden met behulp van de Franse geest, die zij de onnozele regeerders van Frankrijk afhandig gemaakt

¹⁾ Uiting van Bonaparte zelf, opgetekend door Miot de Melito; bij Sorel, V, 178.

²⁾ V, 179 vlg.

hadden, de opinie beheerst. „De Revolutie had die „magistraatuur” onstuimig weer voor Frankrijk verworven; Bonaparte zal haar in zijn persoon bevestigen. Is Frederik de Koning der „Philosophen” geweest, *hij* zal de Keizer der Revolutie zijn. Hij zal het zeggen en geloven, en lange tijd zullen zowel de Fransen als de volken van Europa het zeggen en geloven met hem. Aan de Revolutie dankt hij, in feite, heel zijn vermogen. Hij neemt haar in zich op, hij eigent zich haar toe, hij voelt er de elementaire hartstochten van mee; in zijn eigen persoon versmelt hij die geest van nationale uitbreiding en die geest van koninklijke grootsheid, die zich in de volksverbeelding zo wonderlijk dooreenmengen. Met de grote meerderheid der Fransen zal hij blijven verkondigen, dat al wat voor Frankrijk gewonnen wordt, gewonnen wordt voor de vrijheid. En hij zal denken: Ik ben Frankrijk.

„Maar Frankrijk zelf zal voor hem veroverd land blijven. Hij komt er niet uit voort, hij treedt er binnen; hij is de zoon van vreemdelingen; de Franse taal is niet zijn moedertaal; zij is voor hem de aangeleerde taal der beschaving, de Europese taal; Frankrijk is niet dat ongeëvenaard en heilig plekje grond waar zijn voorvaderen rusten; het zal zich uitstrekken zover zijn krijsros hem dragen wil en wáar maar zijn Romeinse adelaren neerstrijken. . . . Daar ligt zijn kracht. Genoeg van de Franse geest doortrokken om het denken van het volk te begripen en door het volk begrepen te worden; in zijn eigen aanleg voldoende onderscheiden om zich van de rest te kunnen afzonderen, terwijl hij mèt hen volk en leger zijn kan; maakt zich die Corsicaan van Frankrijk meester en vereenzelvigt de Franse Revolutie met zich . . .”¹⁾ Hij bewondert Frederik, hij heeft hem bestudeerd; maar hij laat zich niet verblinden en nog minder beetnemen; hij wil hem voorbijstreven. Wat een verschil trouwens met de geduldige, stoïcijnse en maathoudende Frederik, worstelend met zijn kleine, armelijke omstandigheden, op niemand rekenend dan op zichzelf. „Bonaparte werd van het eerste ogenblik door de stroom meegevoerd, en die stroom was de hevigste, de rijkste aan menselijk vermogen, die de

¹⁾ V. 180 vlg.

geschiedenis ooit zich heeft zien ontketenen, de Franse Revolutie die in heel een opgetogen en ruimhartige natie de hartstochten, de ambities en de dromen van grootheid verspreidde, door een monarchie van acht eeuwen, de duurzaamste die ooit geregeerd heeft, in de staat opgezameld. Dat Frankrijk in groeikoorts, die geestdriftige legers, ziedaar wat Bonaparte gemaakt heeft, en zonder dat zou hij met al zijn genie slechts een verbazingwekkende en onmachtige enkeling zijn.”¹⁾

Bonaparte voelde zelf dat hij door die stroom gedragen werd, en meer en meer beleed hij een historisch fatalisme dat Sorel met een tikje ironie beschrijven mag, maar dat toch in de grond zijn eigen is. „De gebeurtenissen openen hem de baan zo breed, hij vindt zichzelf altijd zo klaar staan om er zijn voordeel mee te doen, hij ontdekt tussen de geschiedenis van Europa en het verbazingwekkend avontuur van zijn leven zo vreemde en zo constante betrekkingen, dat hij op den duur zijn lotsbestemming als een soort natuurwet gaat beschouwen, waarvan hij de uitvoerder is.”²⁾ — „Moi” (zegt Napoleon op het toppunt van zijn macht), „je me déclare le plus esclave des hommes; mon maître n’a pas d’entrailles, et ce maître, c’est la nature des choses.”

Terugkerend tot de Bonaparte van 1797 toont Sorel hem dan heel Europa overschouwend, en ver erbuiten dwaalt soms zijn blik, maar de gedachten die in hem rondwoelen, al betreft hij ze op zichzelf, zijn altijd de gedachten die in het Franse volk leven, voortkomend uit zijn geschiedenis. Frankrijk ziet hij bewoond door mensen, Italië door kinderen, Holland door ineengezakte kooplui, Duitsland door kudden binnen staketsels die hun meesters naar believen verzetten.³⁾ Engeland, of liever de Engelse oligarchie (want hij begaat de vergissing, zegt Sorel, die ook de Conventie begaan had, en maakt scheiding tussen volk en regering van Engeland), dat is de sta-in-de-weg. Die moet omvergeworpen, anders kan ook in Frankrijk de nieuwe orde niet bestaan, en dan . . . is Europa ons! dan . . . de Middellandse Zee, Egypte! „De droom”, — met dit commentaar haakt Sorel die ambities meteen weer in de traditie vast —

¹⁾ V, 183. ²⁾ V, 185. ³⁾ V, 188.

„die sedert de kruistochten in de Franse verbeelding rondspookt . . .”

Nog één aanhaling uit dit deel, waarin Sorel als het ware de grondslag legt voor zijn behandeling van Napoleon als heerser van Frankrijk en van tijd tot tijd al een blik naar die latere jaren vooruitwerpt. Men weet dat Hoche, die in 1797 over het Rijnleger bevel voerde, onder de generaals diegene was, wiens persoonlijkheid en wiens aanzien hem tot een mogelijk mededinger van Bonaparte stempelden als het tot een militair bewind moest komen. De ware republikein, de oprechte minnaar van de vrijheid — die naam heeft Hoche in de geschiedenis achtergelaten toen hij in September 1797, vlak na de staatsgreep van Fructidor, die eerst onder zijn auspiciën had zullen geschieden, overleed, nog maar 34 jaar oud. Sorel spreekt met respect, en toch met duidelijk doorschemerende twijfel, over „le noble culte”, door het republikeinse Frankrijk aan de nagedachtenis van Hoche gewijd.

„Hoche heeft geprofiteerd van de ontzaglijke ontgoocheling die het keizerrijk zou brengen . . . Frankrijk tooit hem met al de illusies van de terugblik en verbeeldt zich, dat als hij in leven was gebleven, het met hem zijn harde lotsbestemming had kunnen breken. . . . De minst Italiaanse, de minst Angelsaksische figuur die zich denken laat, noch puritein noch macchia-vellist, even weinig vertrouwd met de bijbel als met de Digesten, maar lezer van Sully en dromend van diens hersenschimmige Europese republiek, door Frankrijk in vrede bewaard — terwijl Bonaparte zich voedde met de leerspreuken van Frederik en met diens staatsrealisme; van alle helden der Revolutie het volledigst en het diepst Frans . . . Zou hij sterk genoeg zijn geweest om zich en de natie in de overwinning aan maat te houden; de zucht naar veroveringen te beheersen en, de verovering voltooid, zich door het gebruik ervan de suprematie in Europa te laten vergeven? Zou hij dat Europa hebben kunnen matigen, dat weigerde de veroveringen van Frankrijk te erkennen, omdat het de Franse suprematie niet wilde ondergaan? . . . Zou hij Engeland ertoe gebracht hebben de Romeinse vrede van de Republiek te aanvaarden en te eerbiedigen? Engeland alleen,

zelf verzekerd en onbereikbaar op zijn eiland, onverzoenlijk in zijn eeuwenoude rivaliteit, volstaat om alle hypothesen op te schorten. . . . Maar met de schim van Hoche blijven de Fransen de chimera najagen, vruchteloos nagejaagd door hun vaders, en vernieuwen zo, tegen de werkelijkheid der vastgestelde feiten en tegen de geschreven documenten van het verleden in, de worsteling die hun vaders tegen de natuur der Europese verhoudingen, de erfelijke neigingen der Franse natie en de noodzakelijkheden der Revolutie hebben gevoerd; zo schoon was die zucht om, zonder iets van het een aan het ander op te offeren, deze drie dingen te verzoenen, die elkaar vóór een eeuw vernietigd hebben: de vrijheid, de Republiek, en de Rijngrens.”¹⁾

Ik zei dat Sorel's scepticisme duidelijk doorschemerde. Ik had mij sterker moeten uitdrukken. Want terwijl hij in het begin de mogelijkheden van Hoche nog schijnt te overwegen, neemt onder het schrijven van de passage zijn eerbied voor het gebeurde, voor het onwrikbare historische feit zozeer de overhand dat hij nogmaals welsprekend van die fatalistische kijk op de geschiedenis getuigd heeft, die de volgende delen van zijn werk zou beheersen.

Kritiek van Guyot en Muret

Het vijfde deel van *L'Europe et la Révolution française*, dat na zo'n lange onderbreking van het grote werk verscheen, maakte in Frankrijk en daarbuiten diepe indruk. De kleur en het leven van de taferelen (die in mijn aanhalingen te weinig tot hun recht komen), ingeschakeld in dat ondanks zijn wijde vlucht zo merkwaardig gesloten systeem, dat was wel geschikt om de lezers te boeien en te imponeren beide. Houssaye, Masson, en ook Vandal (om van Arthur-Lévy niet eens te spreken), die van Napoleon ternauwernood een gunstiger voorstelling leverden dan Sorel, gaven zich oneindig meer bloot aan de verdenking van partijdigheid dan de man die het gewoel van zo'n hoogte scheen aan te zien en slechts uit naam der Geschiedenis oordeelde. Maar de vakhistorici hadden grote bezwaren.

¹⁾ V, 224 vlg.

In de *Revue d'histoire moderne et contemporaine* verscheen nog in de jaargang 1903/4 een artikel van Raymond Guyot en Pierre Muret: „Etude critique sur *Bonaparte et le Directoire* par M. Albert Sorel”; een artikel van 50 grote bladzijden. De schrijvers beginnen met de algemene lof te vermelden waarmee het werk ontvangen is. Zij achten het overbodig daar hun eigen bewonderende opmerkingen aan toe te voegen, maar vinden het daarentegen hoognodig te waarschuwen tegen de hier en daar verkondigde mening als zou Sorel het laatste woord over de problemen van de buitenlandse staatkunde onder het *Directoire* gezegd hebben. „Er is na deze poging tot synthese”, besluiten zij, „plaats voor nog vele en belangrijke studies” daarover. Inderdaad zou één hunner, Guyot, in 1911 een *thèse* van ruim 900 bladzijden¹⁾ bij de faculteit der letteren van de Universiteit van Parijs indienen, getiteld *Le Directoire et la paix de l'Europe*.

Zij beginnen met een zeer uitvoerige ontleding van de documentatie van Sorel's boek. Geen geschiedenis van buitenlandse staatkunde kan, zeggen zij, voldoen, die geen kennis heeft genomen van de bescheiden der andere regeringen. Op dat punt nu is Sorel ernstig in gebreke gebleven. Waar bronnen-publicaties hem niet ten dienste stonden, heeft hij geen eigen archiefonderzoek verricht; vooral in Berlijn, in Londen, in Spanje en in Italië was dat onmisbaar geweest. Maar zelfs de Franse archieven heeft hij maar vluchtig gebruikt. Het resultaat is een overgroot getal leemten en misvattingen, die de lezer, bekoord door de gaafheid der voorstelling en meegesleept door de stelligheid van de toon, niet opmerkt, maar die de grondslagen van het boek aantasten. De levendigste episodën, de pakkendste oordeelvellingen, de wijdsten conclusies blijken op een volmaakt onvoldoende feitenbasis te berusten. Juist omdat Sorel de geschiedenis zozeer in een systeem ziet, of in een systeem wil dwingen, is dat te gevaarlijker. Omgekeerd zien de critici in die systeemzucht een verklaring van de geconstateerde

¹⁾ Men weet dat aan de *thèse* in Frankrijk hoger eisen gesteld worden dan bij ons aan het proefschrift. Zij wordt op rijper leeftijd geschreven, is omvangrijker en telt in de wetenschappelijke literatuur ernstiger mee dan de meerderheid van onze dissertaties.

ontoereikendheid van het feitenmateriaal. „Heeft M. Sorel”, vragen zij zich af, „(voorzeker zonder het bepaald te willen) de feiten in zekere zin niet omgebogen door de manier alleen al waarop hij ze vertelt, en heeft hij zich niet vaak van de kritische studie der feiten afgewend om zijn blik al te gestadig op het imposante ideeëngedebouw te vestigen, dat hij zich voorstelde op te richten?”

Op twee voorname punten, en die beide de visie op Napoleon beïnvloeden, betogen zij dat de feiten Sorel's „systeem” niet alleen niet rechtvaardigen, maar weerspreken. Het eerste is dat van de vredesonderhandelingen die in 1796 en nogmaals in 1797 met Engeland gevoerd werden. Hiermee had generaal Bonaparte in Italië weliswaar niet rechtstreeks te maken, maar heel Sorel's beschouwing over zijn loopbaan en over zijn plaats in de Franse geschiedenis rust, naar wij zagen, op de voorstelling dat de oorlog met Engeland niet definitief kon worden bijgelegd, zolang Frankrijk geen afstand deed van de sedert 1793 veroverde natuurlijke grenzen, en in het bijzonder van de Zuidelijke Nederlanden.

Van beide onderhandelingen schrijft Sorel dan ook dat zij niet ernstig gemeend waren. Pitt begon ze alleen om aan de onrustige publieke opinie nogeens te tonen, dat Frankrijk niet bereid zou zijn de Zuidelijke Nederlanden op te geven; dat hij er niet aan dacht vrede te sluiten met Frankrijk in het bezit van Antwerpen, behoeft voor Sorel nauwelijks betoog. Maar zijn critici denken daar anders over. Engelse historici hebben getracht de oprechtheid van de vredesopgaven van Pitt aan te tonen; Bourgeois geloofde erin. Oostenrijk's afval van de coalitie en bereidheid om zich met Venetië in ruil voor de Zuidelijke Nederlanden te vergenoegen was voor Engeland toch ook wel waarlijk zeer ontmoedigend. Juist waar het voor de algemene stelling van Sorel van zulk een belang was om ons te laten zien, niet enkel maar dat die onderhandelingen niet geslaagd zijn doch dat zij niet hadden kunnen slagen, mocht men verwachten dat hij ze grondig uitgeplozen zou hebben. Maar zijn documentatie is ook voor deze gevallen door en door onvoldoende en hij zegt omtrent instructies en bedoelingen

dingen die, als men tot de stukken gaat, ernaast blijken te zijn.

Het tweede punt is dat van het doorgevoerde contrast tussen het *Directoire* en de opperbevelhebber in Italië, dat, evenals bij Vandal, in Sorel's boek zozeer in het voordeel van de laatste uitvalt. Sorel's voorstelling van Bonaparte als de bevrijder, als de statenbouwer, in Italië heeft bij hem haar tegenhanger in een schildering van het *Directoire* als uit op niets dan roof, bedacht op het uitzuigen der bevolkingen, en onverschillig ten aanzien van het politiek regiem dat na de verdrijving der Oostenrijkers ingevoerd moest worden; het was Bonaparte (en het waren over het algemeen de militairen) die de Italianen tegen de inheligheid der hun eigen zak niet vergetende burgerlijke commissarissen van het *Directoire* beschermen moesten; het was Bonaparte, die het belang inzag van de verbreiding der Revolutie-beginselen.

In bijzonderheden laten de critici zien hoe onjuist dit alles is. Ik kan uit de veelheid van hun op zeer precieze gegevens berustende aanmerkingen maar een enkele greep doen. Om te beginnen overdrijft Sorel de eigenmachtigheid van Bonaparte en de angst die hij de Directeuren inboezemde niet weinig. Op één punt wordt aangetoond, dat hij zich aan hun instructies hield, waar Sorel beweerde dat hij ze overschreed; op een ander dat de Directeuren hem, na een begane overschrijding, wel degelijk op de vingers durfden tikken. Maar in het bijzonder dat het *Directoire* de Revolutiebeginselen vergeten zou hebben, blijkt onwaar. Als zij talmen met het invoeren van republikeinse constituties, is dit op grond van de resultaten van een onderzoek door hun agenten ingesteld en waaruit de onwil en onrijpheid der bevolkingen blijkt; komt in die geestesgesteldheid weldra een verandering, dan gaat de regering in Parijs tot de invoering over zonder daartoe Bonaparte's aansporing te behoeven. — Sorel prijst Bonaparte omdat hij het eerst, en terwijl men te Parijs nog aan de starre onverdraagzaamheid van de dagen der Conventie vasthield, aan een religieuze pacificatie door middel van de Paus gedacht zou hebben: voorafschaduwing van de politiek van het Concordaat! De stukken wijzen echter uit, dat het *Directoire* zelf al tevoren richtlijnen van die strekking had vastgesteld.

En wat die uitzuiging der bevolkingen en persoonlijke corruptie juist der civiele agenten betreft, hier zijn de beweringen en blaamuitdelingen van Sorel al uitermate roekeloos. Hij verzuimt onderscheid te maken tussen verschillende soorten van commissarissen, en veronderstelt bijvoorbeeld van één bekende figuur dat hij zich (zoals in zijn voorstelling allen deden) aan zijn kas vergrepen zou hebben, terwijl het daar om een politiek commissaris ging, rechtstreeks vertegenwoordiger van het *Directoire*, die met financiën, leger-leveranties of belastingen, niets te maken had en er geen kas op nahield. Maar wat voor het begrip van de verhoudingen van het grootste belang is: volgens de beide critici is heel dat geloof in de edelaardigheid der militairen en de verdorvenheid der burgerlijke agenten en autoriteiten (ik haalde hiervóór een uitspraak van Sorel aan die er de verst strekkende conclusies aan verbindt¹⁾) volslagen ongegrond. Sorel schrijft, alsof het *Directoire* alle gewelddaden en alle afpersingen ten koste van de Italiaanse bevolkingen ofwel voorschreef of goedkeurde, terwijl daarentegen generaals of eerlijke agenten die, bij uitzondering, het volk wilden ontzien, de godsdienst doen beschermen, de plundering aan banden leggen, te Parijs in verdenking kwamen van „moderantisme”, zwakheid, zo niet verstandhouding met de vijand.

Hij geeft dan een staaltje in het geval van generaal Championnet; „ce rude soldat aimait l'ordre . . . c'était, au témoignage d'un Italien, un homme de bien.” De commissarissen komen naar Napels (daar voerde Championnet bevel) en drijven de bevolking tot wanhoop met hun praktijken. Zonder pardon zet Championnet die rustverstoorders dan af en stuurt ze weg. Weshalve het *Directoire* hem voor een kriegsraad daagt, en het is gedaan met orde en recht in Napels! . . . — Heel die roman blijkt geput uit *mémoires*. Altijd een bron om voorzichtig te gebruiken. In dit geval was de auteur van het voornaamste geschrift een officier, verwoed voorstander van Championnet en bestrijder van de commissarissen . . .

Guyot en Muret ontwikkelen in het algemeen een aan Sorel's opvatting tegenovergestelde: de machtsmisbruikers en geld-

¹⁾ Hiervóór, 287.

wolven waren veelal de militairen, die met corrupte agenten onder één hoedje speelden; de civiele agenten van het *Directoire* hadden de handen vol werk met het opsporen en tegengaan van die praktijken en zij deden dat in opdracht van het *Directoire* en met zijn steun. Eén voorbeeld geven de twee critici: „de beruchte Haller”, een bankier, pachter der militaire contributies, herhaaldelijk wegens zijn knevelarijen aangeklaagd, maar steeds door Bonaparte, vervolgens door generaal Brune, de hand boven het hoofd gehouden, totdat hij in 1799 op aandrang van een politiek agent uit Italië gezet werd.¹⁾

Guyot en Muret noemen Vandal niet, maar de lezer zal zelf misschien al opgemerkt hebben, dat hun correcties van Sorel ook de voorstelling van *L'avènement de Bonaparte* aantasten.

Maar laat mij me tot Sorel bepalen. De kritiek op zijn werk snijdt diep, en zij lijkt mij onweerlegbaar juist. Voor de eigenlijke diplomatieke geschiedenis is het vijfde deel — en wij zullen straks soortgelijke kritiek op de volgende delen vernemen — onvoldoende. (In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat in de meer in detail gaande delen over de eigenlijke Revolutie-periode, II—IV, de documentatie veel grondiger is.) En de stellingen die de schrijver zo na aan het hart liggen, die hij zo gedurig herhaalt en van nieuwe kanten bekijkt en aandringt, heeft hij zeker niet bewezen. Zijn werk toont ons wel inderdaad een sterk voorbeeld van de historicus die met zijn opinies kant en klaar tot de geschiedenis komt en haar om de feiten vraagt die deze nodig hebben.

Ik behoef niet te zeggen dat die methode aan ernstige bezwaren onderhevig is. Stellingen construeren zonder de zorgvuldigste kritiek van de feiten, zonder een gedurig toetsen aan wat zich objectief als historische werkelijkheid laat vaststellen, dat is inderdaad de ideale geschiedschrijving niet. Maar laten wij ons hoeden voor de conclusie dat daarom het werk van Sorel (of althans de laatste vier delen) waardeloos zou

¹⁾ Ik vermeld enkel, dat een zeer omvangrijk later werk, J. Godechot, *Les commissaires aux armées sous le Directoire*, 1941, tot conclusies komt, die de voorstelling van G. en M. geheel bevestigen. Vgl. ook in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1941, Bartstra's grondig en leerzaam artikel: „Nieuwe inzichten in de geschiedenis van het *Directoire*-tijdvak”.

zijn. Zelfs Guyot en Muret zeggen dat niet. In hun besluit heet het slechts: „L'ouvrage nous paraît manquer, non certes de valeur, mais de solidité. L'oeuvre de M. Sorel n'est pas, quoi qu'on en ait pu dire, une oeuvre „définitive". Son jugement n'est pas un „verdict".” Dit is volmaakt juist. Men kan van critici, die weken of maanden lang met de onvolkomenheden, de oppervlakkigheden, de vergissingen, de nalatigheden van een werk geleefd hebben, terwijl om hen heen de lucht weergalmt van loftuitingen, nauwelijks meer verlangen. Ik zou slechts willen dat die twee verdienstelijke vakmannen een zekere spijtigheid die doorklinkt in hun opmerkingen over „l'agrément du style de M. Sorel”, alsof daar heel zijn populariteit aan te danken was, hadden kunnen onderdrukken.

Sorel toch blijft met al zijn tekortkomingen, en ook wel degelijk in dit vijfde deel, groot niet enkel als stylist, maar als historicus. De verbeelding en het constructief vermogen moeten in de geschiedschrijving streng aan de teugel der kritiek worden gehouden, maar het zijn eigenschappen die tot de essentie van de grote historicus behoren, en Sorel bezat ze in hoge mate. Wij moeten zijn beschouwingen niet gedwee aanvaarden, maar zijn probleemstelling is immer belangrijk. Ook wanneer hij slechts tot tegenspraak prikkelt, verdiept hij het inzicht van zijn lezer. En natuurlijk is het niet doorlopend de onhoudbare stelling, natuurlijk behoeven ook zelfs in de constructie daarvan niet alle feiten buiten hun aard gewrongen te worden, natuurlijk heeft zelfs het onhoudbare zijn betrekkelijke waarheid. Wat een treffende opmerkingen, wat een rake parallellen, wat een onvermoede verbanden aangeduid, kortom met wat een rijke, levende geest komen wij bij de lectuur in aanraking! Wij zullen op onze tellen moeten passen, maar het kan zeker niet zonder vrucht blijven als wij ook de volgende delen eens nader in oenschouw nemen.

De vrede van Amiens (deel VI)

In deel VI gaat de stelling van Sorel, zoals hij die in zijn behandeling van de geschiedenis der eerste Revolutie-oorlogen

had opgetrokken en die ik hiervóór aanduidde, overheersen. In deel V was zij zeker niet uit het oog verloren, maar het leek alsof de figuur van Bonaparte er nog ten dele aan zou kunnen ontsnappen. De pro-consul, die aan het *Directoire* zijn politiek oplegde, die een heel eigen en bizondere belangstelling voor Italië had, dat was toch een element dat men licht als iets onverwachts zou hebben kunnen voorstellen. Maar nergens deed Sorel dat uitdrukkelijk, en nu wordt de Eerste Consul-Keizer, en tot het einde toe, eerst recht volledig onderworpen aan wat voor Sorel wel een ijzeren natuurwet lijkt: de stelling dat een duurzame vrede, vóór alles met Engeland, maar ook met Oostenrijk, en zelfs met Pruisen en Rusland, onmogelijk was zolang Frankrijk in het bezit bleef van de natuurlijke grenzen — Rijnland, Savooien en bovenal de Zuidelijke Nederlanden, alle in de eerste stormloop der Revolutie veroverd en in 1795 met de meest mogelijke nadruk, door een decreet dat kracht van grondwet bezat, onvervreemdbaar deel van de één in ondeelbare staat verklaard.¹⁾

Zo gezien was het verbreken van de vrede van Amiens niet wat ik het hiervóór noemde,²⁾ het kritieke punt in de loopbaan van Napoleon als heerser van Frankrijk. De noodlottige wending was immers reeds genomen, vóór Bonaparte op het staats-toneel verscheen. Amiens kòn niet meer dan een wapenstilstand zijn en Frankrijk werd niet door zijn Eerste Consul, maar zoals die het noemde door „de natuur der dingen”³⁾ in het nieuwe conflict, dat pas met 1814/5 en Frankrijk's val zou eindigen, meegesleept.

Maar er waren van de gang van zaken heel andere voorstellingen en verklaringen gegeven; ik herinner aan Bourgeois⁴⁾ en vermeld een artikel dat kort tevoren in de *Revue historique* was verschenen van Martin Philippon,⁵⁾ waarin op grond van een nauwkeurige analyse van de gegevens de schuld van het

¹⁾ *L'Europe et la Révolution française*, IV, 431. ²⁾ Vgl. hiervóór, 54. ³⁾ Vlg. hiervóór, 292. ⁴⁾ Vgl. hiervóór, 266 vlgg. ⁵⁾ „La paix d'Amiens et la politique de Napoléon Ier”, *Revue historique*, vols. LXXV en LXXVI. M. Ph., hoogleraar te Brussel, die zeer verdienstelijk werk meest over 16e en 17e-eeuwse geschiedenis zowel in het Frans als in het Duits, heeft geschreven, was geen Fransman; vandaar dat ik aan zijn conclusies (zeer stellig ten gunste van provocatie door Napoleon) verder geen aandacht schenken zal.

verbreken van de vrede aan Bonaparte was toegeschreven; er bestond een opvatting dat Engeland in 1802, vermoeid, ontmoedigd door de tweede instorting van de continentale coalitie en de afval van Oostenrijk en Rusland, wel degelijk bereid was om in de aanhechting van het Rijnland en zelfs van België bij Frankrijk te berusten. Om zijn stelling waar te maken moest Sorel aan Amiens en het mislukken van Amiens dus wel bijzondere aandacht wijden en hij heeft dat niet nagelaten. Zijn beschouwingen erover staan in het centrum van zijn zesde deel.

Begin October 1801 kwamen te Londen de preliminairen voor een Engels-Franse vrede tot stand. Het duurde tot 25 Maart van het volgende jaar vóór te Amiens het definitieve verdrag ondertekend werd.

Sorel is niet zo naïef dat hij zou trachten (gelijk Thiers deed)¹⁾ Bonaparte als ernstig tot vrede gezind voor te stellen. Voor hem, zegt hij, was de vrede een manoeuvre. Het Franse publiek, dat hij tegelijkertijd door het Concordaat zocht te winnen, verwachtte ze van hem. Die vrede, die hij nooit anders beschouwde dan als een wapenstilstand, moest zijn binnenlandse positie versterken en hem tijd verschaffen om orde op zijn nieuw gewonnen heerschappij in Duitschland en Italië te stellen. Straks kon hij dan met meer kracht de strijd hervatten.

Wat de Londense regering betreft (Pitt was enige maanden tevoren moeten aftreden en er was nu een kabinet Addington), die „neigde om soortgelijke redenen en met dezelfde bijgedachten”²⁾ eveneens tot een pauze. Engeland was tegenover Frankrijk alleen blijven staan. In die vereenzaming benauwde de gedachte aan een mogelijke invasie, terwijl men bovendien moest vrezen dat Bonaparte het hele vasteland voor de Engelse handel sluiten zou. Werd het vrede, dan kon men de betrekkingen met de gewezen bondgenoten weer aanknopen; zowel bij Oostenrijk als bij Rusland leken er kansen te bestaan. Bovendien zou men er wel in slagen een handige handelsovereenkomst te sluiten en daardoor ten koste van Frankrijk zelf zijn financiën herstellen. De meeste van Pitt's voormalige collega's protesteerden wel, maar Pitt betuigde zijn instemming, in de ver-

¹⁾ Hiervóór, 54. ²⁾ VI, 157.

wachting dat de teleurstellingen van de vrede de hervatting van de oorlog weldra aan de publieke opinie aannemelijk zouden maken en dat ondertussen „de wapenstilstand” gelegenheid tot de nodige binnenlandse hervormingen geven zou.

Dit is om te beginnen wel een zeer verrassende passage. Sorel geeft, zoals hij veel doet, aan het begin een lange lijst van bronnen en moderne werken die hij gebruikt heeft, maar antwoordt zijn diverse beweringen niet afzonderlijk (een slechte gewoonte, door de wetenschappelijke *usage* van zijn tijd reeds veroordeeld). Hoe hij zo in het binnenste van de regering Addington en van Pitt heeft kunnen kijken, blijft dus onopgehelderd. Alle oudere Franse schrijvers, zeker, Bignon, Armand Lefebvre, Thiers, geven een soortgelijke voorstelling. Alle Engelse gegevens echter duiden aan, niet enkel dat het grote publiek opgelucht was over het staken van de uitzichtloze oorlog, maar dat de regering het vasteland verloren gaf en voor de toekomst haar hoop stelde op de versterkte buiten-Europese positie, dat zij met andere woorden het met de vrede wilde beproeven als Bonaparte het haar niet te moeilijk maken zou. Wat Pitt betreft, hij sprak in het Lagerhuis ten gunste van de vrede als een eervolle regeling en niet onvoordelig, en in de brieven die van hem over zijn, uitte hij zich niet anders. Enkele van zijn voormalige collega's dachten er niet zo over, maar Sorel's zeggen dat dit zo was met de meesten hunner, is onjuist.

Ik zal Sorel's verhaal van de moeilijke onderhandelingen die pas na een half jaar tot de vrede leidden, niet analyseren. De schamperheid waarmee hij het over Joseph heeft,¹⁾ met Talleyrand de officiële onderhandelaar te Amiens, Joseph, die alle liberaliserende en slappe elementen in de politieke wereld tot zich trok door de oorlogszuchtigheid van zijn broer te laken, die blind genoeg was om in de oprechte vredesgezindheid van Engeland te geloven (en in zijn eigen bekwaamheid om Frankrijk beter te besturen dan Napoleon); de vinnigheid waarmee de Engelse regering en haar onderhandelaar gedurig van streken en uitvluchten en obstructie worden beschuldigd; het is alles

¹⁾ Het verdient opmerking dat hij hier Masson aanhaalt.

bestemd om de atmosfeer te scheppen waarin de lezer straks de conclusie aanvaarden zal, dat het de Engelsen met die vrede nooit ernst geweest is. Maar na onze ervaring met de zoëven aangehaalde passage zijn wij wantrouwig geworden en wij zien nu heel duidelijk dat er geen enkele daad van de Engelse regering wordt vermeld en geen enkele uitspraak van een Engelse staatsman aangehaald, waaruit de kwade trouw werkelijk zou blijken.

Zeker staat het vast dat de stemming in Engeland nog vóór het tot stand komen van het vredesverdrag aanzienlijk minder optimistisch was geworden. Sorel geeft te verstaan dat de verbazende opbloei van Frankrijk onder Bonaparte gevoelens van afgunst, van bezorgdheid bij de Engelsen wekte. Hij beschrijft de verwondering van hen die na het staken der vijandelijkheden Frankrijk bezochten en een zo heel ander land vonden dan zij verwachtten. ¹⁾

„In plaats van losbandigheid en overdaad te midden van verwoesting en verarming, vonden zij goed verzorgde akkers, overvloedig vee, zindelijke huisjes, fabrieken in aanbouw, overal orde, arbeid, tevredenheid, terugkerende welvaart, kortom een natie groeiend als een gezond lichaam, met stevige organen die opgewekt hun werk doen. En in plaats van een geslaagd militair gelukzoeker zagen zij een staatsman, en de grootst denkbare verschijning als zodanig. Zij die het gunstigst vooringenomen waren, verwachtten iets dat het midden zou houden tussen een Cromwell en een Washington; de geletterdsten en de vernuftigsten” (er wordt hier, zoals iedereen zal opmerken, zijdelings met Taine gepolemiseerd) „vermeiden er zich in, het Corsicaanse jonkertje met de trekken van een 14e eeuwse Italiaanse *condottiere* te schilderen, die door het wonderlijkste goochelspel de dictator was geworden van een uit de aanblazing van Jean-Jacques, Diderot en Voltaire geboren revolutie. Wat zij inderdaad ontwaarden — een oneindig natuurlijker schouwspel voor Frankrijk! — dat was de staatsgeest („le génie d’Etat”) van de eeuwige mededingster herleefd in één enkele man, bezig, tot de grotere glorie van de *grande nation*, de staat van Lodewijk XIV weer op te richten.”

¹⁾ VI, 241 vlg.

Het is de moeite nogmaals waard op te merken hoe volledig Sorel hier Bonaparte als de belichaming van de Franse staatsgedachte aanvaardt. Zijn beschouwingen over Mme. de Staël en Taine hadden ons daarop al voorbereid. — Maar laat ons bij het probleem van het weer uitbreken van de oorlog met Engeland blijven. Het is niet onmogelijk dat het door Sorel geschetste schouwspel sommige Engelsen de vrede die Frankrijk zo wel bekwam, deed berouwen; maar het ligt toch voor de hand de opkomst van twijfel aan de wijsheid van een verzoeningspolitiek hoofdzakelijk toe te schrijven aan de ongegeneerdheid waarmee Bonaparte, zonder zelfs op het definitieve verdrag te wachten, liet blijken wat hij in zijn schild voerde. Ofschoon bij de vrede met Oostenrijk de onafhankelijkheid zowel van de Bataafse als van de Cisalpijnse Republiek (Milaan) was gewaarborgd, versterkte de Eerste Consul in de eerste maanden van het jaar 1802 zijn vat op beide. Voorts zond hij zonder verwijl een sterke expeditie om het eiland San Domingo (feitelijk onafhankelijk onder de neger Toussaint l' Ouverture) te veroveren; en verwierf door koop van Spanje Louisiana. Het ergst van al was misschien nog dat hij geen oren had naar de voorstellen van een handelsverdrag waarmee de Engelsen aankwamen, en dat hij zelfs zijn Italiaanse vazalstaten voor de Engelse waren sloot. Sorel, evenzeer bevangen in protectionistische opvattingen als de Eerste Consul zelf, mag schrijven alsof een handelsverdrag niet anders kon dan Engeland verrijken ten koste van Frankrijk, het is duidelijk dat het effect van al die maatregelen tezamen de Engelse verwachtingen van een waarachtige ontspanning terneersloeg. En toch lieten zij zich zelfs toen tot de ondertekening van een vredesverdrag pressen, waarin geen van de concessies die men nog had trachten te verkrijgen, was opgenomen.

Nog vóór hij beschrijft, wat er daarna gebeurde en hoe die vrede iets meer dan een jaar later alweer bezweek, houdt Sorel er een soort lijkrede op. Een uiterst welsprekende passage en een mooi staaltje van hoe hij zijn stelling met alle macht en pracht van zijn wijsgerig vernuft en breed historisch overzicht weet toe te rusten.

Wat schittering die vrede de consulaire Republiek bracht, het was toch maar een spektakelstuk, een begoocheling. „Later zei Napoleon: „Te Amiens meende ik geheel te goeder trouw het lot van Frankrijk en het mijne te hebben vastgelegd . . . Ik wou mij uitsluitend aan het bestuur van Frankrijk wijden en ik geloof dat ik wonderen had kunnen verrichten. De morele verovering van Europa lag binnen mijn bereik, zoals ik op het punt gestaan heb haar door de wapenen te volbrengen.” ”Als men nog eens opslaat, wat Thiers over Amiens zegt, ¹⁾ zal men zien dat die ook hier slechts Napoleon zelf volgde. Sorel is subtieler: „Hij zei het op St. Helena”, zo vervolgt hij, „waar hij zijn verloren veldslagen over deed, Leipzig en Waterloo, ze won en zijn leven naar zijn ballingdromen fatsoeneerde.” Ik merk even op, dat hier dus de oprechtheid van Napoleon's uitspraak wordt aangenomen; het is ook mogelijk er bewuste legendevorming ten behoeve van zijn faam bij het nageslacht en van de toekomst van zijn zoon in te zien. Sorel gaat voort: „Zo verbeeldt zich het volk, eeuwige dromer en vinder van zijn eigen legende, in het verleden zijn geschiedenis zoals het die gewild had, en buigt zijn eigen lotsbestemming naar zijn verlangens; zijn eigen hartstochten die het niet meer begrijpt, legt het af en zoomt zijn wegen met bordpapier en *décors*, zoals men voor de grote Catharina deed toen zij de door Potemkin veroverde streken in ogenschouw ging nemen. — Zeker, het was een schoon en stralend uur; maar als dat een reden was om te willen dat het duren zou, daarom werd de loop der natuur nog niet gestremd of het wonder van Jozua herhaald. Bonaparte poogde — dat was zijn belang — het vasteland in de onderwerping waarin hij het gebracht had te houden en de bewegingsvrijheid die hij zich verschaft had te gebruiken om in Indië en in Amerika de voordelen van de vrede te zoeken. Hij beproefde het; maar het was juist die poging om in Europa bij de vrede van Amiens te blijven en hem in Frankrijk door handel en nijverheid en door koloniale uitbreiding te ontwikkelen, die Engeland bewoog hem te verbreken.” (Ik zal aanstonds in herinnering brengen wat de aanleiding tot het weer uitbreken

¹⁾ Hierwóór, 54.

van de oorlog werd; men zal dan zien of dat werkelijk onder de formule „s'arrêter sur la paix d'Amiens en Europe, et la développer en France" gebracht kan worden) . . . „Het verdrag van Amiens is als veel andere een broos stuk werk geweest, lemen bouwsel op drijfzand. Om het te beoordelen moet men het in zijn perspectief plaatsen, tussen zijn oorzaken en zijn gevolgen in, zijn gevolgen die slechts de voortzetting van zijn oorzaken waren . . . Het is genoeg de onderhandelingen gevolgd te hebben" (maar ik heb aangeduid hoe slecht men die in Sorel's relaas volgen kan), „om te ontwaren hoe die vrede teniet ging. Alle sporen waarlangs hij bereikt was, werden, zich voortzettend, even zovele uitwegen waardoor hij wegvloeide.

„Om de vrede van Amiens te doen duren had Europa er een karakter aan moeten toekennen, dat geen van de voorgaande verdragen bezeten had, noch dat van Nijmegen, noch dat van Rijswijk, noch die van Utrecht, Aken, Parijs, of de laatste, die van Campo Formio en van Lunéville. Europa, drie maal saamgespannen tegen Lodewijk XIV, omdat die koning naar een *deel* van de in 1802 beklonken veroveringen gehaakt had, nogmaals verbonden in 1792 om het naar zijn mening te machtige Frankrijk terug te dringen en om volgens het woord van een Oostenrijker de veer van die geduchte staatsmachine te breken — dat Europa zou als een vaststaande schikking hebben moeten aanvaarden wat het in plan en poging als een monster, als de Leviathan, bestreden had.

„Er zou een Frankrijk hebben moeten zijn, het hoofd nog bruisend van zijn Revolutie, maar dat de hartstochten die het de laatste tien jaar gedreven hadden om Europa te overstroomen en die het tot deze triomf hadden gevoerd, plotseling in zou tomen en bedaren; zijn geestdrift in bezadigdheid kerend, zijn hoogmoed in bescheidenheid, zijn onstuimigheid in voorzichtigheid; nergens op bedacht dan om in zijn heerlijk gebied de weldaden van de vrijheid te genieten, de voortbrengselen van zijn arbeid, het vernuft van zijn bevolking, om zich te verrijken, om meesterwerken te scheppen; zelfs van zijn veroveringen zou het zijn hart moeten aftrekken; Egypte opgeven, Indië opgeven, de Antillen, de Middellandse Zee, om de En-

gelsen niet te ontstemmen; door een handelsverdrag zijn markt voor hun nijverheid openen ten koste van de zijne, om hen te troosten voor de verovering van Antwerpen en van Keulen; zijn arsenalen zou het moeten laten vervallen, zijn vloten thuis halen, voor Engeland op alle oceanen terugwijken; terugwijken voor Oostenrijk in Italië en het Lombardije weeromgeven; terugwijken voor Pruisen in Duitsland; aan Rusland de suprematie van het Duitse Rijk overlaten en de voogdij van het Turkse. En, hetgeen nog onwaarschijnlijker is, een Europa dat, verbluft door zoveel matiging, zou nalaten voort te schrijden naarmate Frankrijk terugweek. Frankrijk moest genoeg aanzien behouden en Europa genoeg zelfbedwang, dat republikeinse Fransen en tegen de Revolutie verbonden koningen het geweer aan de voet zouden zetten, elk aan zijn Rijnsoever, de aanwijzingen van „de natuur” zoals de Conventie die had voorgeschreven in acht nemend.

„Er zou een Oostenrijk hebben moeten zijn dat België niet terug verlangde” (maar zo’n Oostenrijk was er; Oostenrijk’s onverschilligheid ten opzichte van dat ver gelegen en onhoudbaar land had sterk tot het ontstaan van de vredesstemming in Engeland bijgedragen), „dat geen aanspraken maakte op overheersing in Italië, een Pruisen zonder landhonger en zonder pretenties naar de hegemonie in Duitsland; een Rusland dat zich van Europa afwendde om zich nog slechts met Azië bezig te houden; en, meest paradoxale van alle gedaanteverwisselingen, een Engeland dat niet meer Engels zou zijn, niet meer exclusief en verbeterd, maar dat zijn geluk in kosmopolitisme zoeken zou, niet meer strevend naar de heerschappij over de Middellandse Zee, noch naar de soevereiniteit over de zeeën; men zou dat Engeland moeten doen versuffen, dat Engeland óverstromend van kracht en bedrijvigheid, met zijn tradities, zijn hartstochten, zijn trots, zijn banken, zijn mijnen, zijn hoogovens, zijn duizenden emigranten, zijn vloten, zijn kooplieden, zijn handelsdrijvende *City*, zijn huilende *mob*, zijn parlement roepend om oorlog tot het uiterste, zijn onuitputtelijk crediet, zijn smokkelhandel even winstgevend als de geoorloofde, zijn ontembare standvastigheid, zijn ondernemingsgeest en vindingrijkheid; het

Engeland van de Honderdjarige Oorlog, van Willem III, van Chatham ¹⁾, van Pitt. Dat is te zeggen dat er een ander Europa had moeten zijn, een ander Frankrijk, andere volken, andere regeringen; de geschiedenis van ons Europa had moeten afdwalen van de weg die zij sedert de 14de eeuw volgde, en de Franse Revolutie in haar loop omkeren.

„Laten wij hieraan ten slotte de man toevoegen, Bonaparte, wiens persoon en karakter op dit tijdsgewicht evenzeer meetellen als die van Pitt in Engeland en van Alexander in Rusland, en die men uit de gebeurtenissen die komen kan wegdenken zomin als uit die voorafgaan: de Italiaanse veldtocht, de expeditie van Egypte, Marengo en het verdrag van Lunéville. De liefhebbers van bespiegeling, die over zijn genie zo lichtvaardig beschikken, eisen er een nog wonderbaarlijker prestatie van dan alle die het verricht heeft: niet enkel zichzelf te hervormen, maar de natuur der dingen te wijzigen, een andere man te worden in een ander Europa . . . Later, en van heel ver” (ongetwijfeld alweer op St. Helena) „zei hij: „Ik heb wel veel plannen gemaakt, maar ik heb nooit de vrijheid gehad er één uit te voeren. Ik mocht het roer houden, en met nog zo krachtige hand, de golven waren nog heel wat sterker. Ik ben nooit in waarheid mijn meester geweest; ik ben altijd door de omstandigheden beheerst.”” ²⁾

Ook al slaat men in die uiting van Napoleon het element van apologie nog zo hoog aan; ook al merkt men in Sorel's beschouwing nog andere zwakke plekken op dan die ik er tussendoor reeds heb aangewezen; en al verwerpt men ten slotte zijn conclusie en blijft menen dat Napoleon in die conjunctuur een keus had en oorlog koos, niet omdat alle krachten van heden en verleden binnen en buiten Frankrijk er hem toe noopten, maar omdat hij plannen en eezuchten koesterde, hij Napoleon Bonaparte, die alleen door oorlog verwezenlijkt konden worden; zelfs dan ziet men hier heel een orde van factoren oprijzen, men voelt een aaneenschakeling van gedachten in zich groeien, en een al te simplistische voorstelling van Napoleon's aansprakelijkheid wordt onwillekeurig gecorrigeerd.

¹⁾ Pitt de vader, de minister uit de Zevenjarige Oorlog. ²⁾ VI, 202-205.

Maar laat mij daarom de kritiek niet sparen. „De natuur der dingen”, zegt Sorel, en hij zegt het Napoleon na. Maar in het geval van Engeland heb ik al aangeduid hoezeer de schrijver die natuur der dingen naar zijn hand zette: met de inzinking in Engeland's oorlogsmoed, met de angstige berusting der nieuwe regering, met Pitt's (zelfs Pitt's!) instemming met de vredespolitiek houdt hij geen rekening of verbloemt ze; dat om oorlog roepende parlement nam onder toejuiching van dat huilende grauw de preliminairen met overgrote meerderheid aan, en ook zelfs het vredesverdrag. En Frankrijk? Moet men zich werkelijk een *ander* Frankrijk verbeelden om een volk te zien dat genoeg had van oorlog en zich aan de werken des vredes wilde wijden? Men herinnert zich, dat Bourgeois de voorstelling geeft van een Bonaparte die om zijn oorlog te krijgen het Franse volk zand in de ogen strooien moest, die zijn oogmerken op Egypte en het Oosten op de achtergrond hield en daarentegen alles aangreep om het oude wantrouwen en gevoel van rivaliteit tegen Engeland aan te wakkeren, en die dat te vrijer doen kon omdat hij daarmee tevens Engeland hoopte te prikkelen tot een oorlogsverklaring die hem bij het Franse publiek verontschuldigen zou.

Als men het relaas van de gebeurtenissen Jeest (verscheidene zijn hiervóór al wel ter sprake geweest), in welk groot handboek ook, of in het artikel van Martin Philipppson, rijst de interpretatie van opzettelijke provocatie door Bonaparte daar als vanzelf uit op. De Eerste Consul ging voort zijn macht in Italië uit te breiden (Piemont bijvoorbeeld — buiten de natuurlijke grenzen! . . . — werd ingelijfd), in Zwitserland vestigde hij door militair ingrijpen zijn invloed. Het is geen wonder dat dit alles in Engeland ongerustheid verwekte, maar het ergste was nog de uitdagende toon waarop Bonaparte alle bedenkingen van die kant erover, of over welke machtsuitbreiding die hij zich op het vasteland veroorloofde ook, terugwees:¹⁾ daarover had

¹⁾ Ik onthoud er mij over het algemeen van, de parallellen met onze eigen tijd uitdrukkelijk aan te wijzen; ze liggen voor het grijpen. Hier herinner ik toch aan

het verdrag van Amiens niets bepaald en daarmee had Engeland zich dus niet te bemoeien; ten slotte kwam hij zelfs tot dat ongehoorde dreigement dat de Engelse regering met haar bezwaren enkel zijn veroveringslust kon opwekken en er hem toe brengen werkelijk dat gevreesde Keizerrijk van het Westen te stichten. ²⁾ Voorts was er de weigering van een handelsverdrag niet alleen, maar het nemen van uitzonderingsmaatregelen tegen Engelsen op economisch en zelfs financieel gebied. En eindelijk de publicatie in de *Moniteur* van dat verbazingwekkend rapport van Sebastiani over Egypte ³⁾ — het verbazingwekkendst was nog de publicatie! Maar de Engelse regering, hoe begerig ook om een conflict te vermijden, weigerde nu verder te praten over de ontruiming van Malta, waartoe zij zich te Amiens verplicht had, tenzij de Eerste Consul eerst zelf in uitleggingen over Piemont en Zwitserland („bagatellen”, riep Bonaparte tot Lord Whitworth uit) en over Egypte trad. Langzamerhand — en de scène die hij weldra Lord Whitworth maakte, ⁴⁾ droeg daar niet weinig toe bij — raakte het geduld zelfs van de zwakke Londense regering uitgeput, de anti-Franse partij deed zich luider horen — want zeker, er bestond er een, er waren de vrienden van Pitt, die aldoor volgehouden hadden dat zoete broodjes bakken de manier niet was om met de Corsicaan om te gaan — en zo kwam dan eindelijk de breuk.

Sorel vermeldt al deze kwesties en incidenten natuurlijk ook. Hoe komt het dan dat zijn relaas niet onweerstaanbaar tot de conclusie voert van een vermoeid en aan zichzelf twijfelend Engeland, dat eerst door de onbedwingbare roerigheid van die dictator-veroveraar tot nieuwe krachtsinspanning werd opgewekt? De geschiedenis doet een keuze uit de oneindige veelheid en verscheidenheid van het leven. Met een overzicht als ik gaf, is die waarlijk niet uitgeput. Sorel haalt er tal van andere aspecten en uitspraken en gebeurtenissen uit naarvoren. Het schijnt wel vast te staan dat Bonaparte niet geloofde dat de Engelsen zo gauw tot oorlogvoeren zouden durven komen;

de pretentie van de *Führer* van het Duitse Rijk na het verdrag van München om alle medezeggenschap van Engeland en Frankrijk in de zaken van Oost-Europa af te wijzen. ²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 55. ³⁾ *Ibidem*. ⁴⁾ Vgl. hiervóór, blz. 54.

hij was in het voorjaar van 1803 zelf nog niet helemaal klaar en uitte zich dus herhaaldelijk dat hij de vrede wilde bewaren. Omgekeerd zou het dwaasheid zijn te menen, dat de Engelse opinie, voor zoveel zij niet om wat reden dan ook van oorlog afkerig was, alleen met het lot van de door Bonaparte onderworpen vastelandse staatjes begaan was, en dat in haar geen Fransenhaat, geen Revolutievrees, geen handelsimperialisme leefden. Ik heb hiervoor de passage aangehaald,¹⁾ waarin Sorel de indruk beschrijft die Engelse reizigers van het nieuwe Frankrijk ontvingen, en ik stipte al aan dat hij niet nalaat daaraan toe te voegen,²⁾ dat zij niet enkel bewonderden, maar zich tevens ontstelden: Frankrijk werd te machtig, maar meer dan dat, het werd te welvarend, te nijver. „Et l'Angleterre se met en garde, décidée à pratiquer dans les luttes industrielles le même système que dans la lutte pour les colonies, la guerre préventive.”

In het kader van dergelijke tendentieuze opmerkingen gevat, verspreid tussen feiten en beschouwingen van een heel andere strekking, verliezen de punten waaruit ik zoëven het betoog van Bonaparte-uitlokker-van-de-oorlog-van-1803 samenstelde, veel van hun kracht. Misschien moet het een subjectief oordeel blijven heten, wanneer men zegt dat Sorel's voorstelling, dat zijn waardering van deze tegen die factoren of gegevens, bepaald is geworden, ten eerste door zijn Frans nationalisme, dat hem fel afwerend tegenover Engeland stelde (vergeten wij niet dat hij schreef onder de verse indruk van Fasjoda en de Boerenoorlog); en ten tweede door zijn verslaafdheid aan zijn stelling (maar geheel onafhankelijk van dat Frans nationalisme is zeker ook die niet ontstaan), aan dat historisch fatalisme waaraan hij niet alleen dit kernprobleem, maar heel zijn grote werk van de eerste tot de laatste bladzijde heeft willen onderwerpen.

Ik voeg hier nog aan toe dat dit oordeel ook door Franse historici aanstonds geformuleerd is. Opnieuw verscheen in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*³⁾ een zeer uitvoerige bespreking van Muret. Van Frans nationalisme als drijfveer spreekt de Fransman niet, van historisch determinisme zoveel te meer, en terwijl hij ditmaal, anders dan in het artikel in

¹⁾ Blz. 304. ²⁾ VI, 242. ³⁾ Vol. VI, 724—742.

samenwerking met Guyot geschreven, de grote kwaliteiten van de schrijver en van het boek royaal recht doet, komt hij nogmaals met zeer ernstige vaktechnische bezwaren en acht nopens het vraagstuk, ook volgens hem van centrale betekenis, van de vrede en de vredebreuk in 1802/3 Sorel's voorstelling niet overtuigend. De thesis, meent hij, wordt met ongemene kracht geponeerd, maar bij de behandeling der specifieke problemen tast men te vaak in het ledig. Van Bourgeois en Martin Philippon wordt geen notitie genomen, er wordt langs hen heen geredeneerd. Ten slotte „worden de stellingen van M. Sorel niet voldoende door feiten geschraagd en niet volgens een voldoende kritische methode opgebouwd om als zeker te worden aanvaard.”¹⁾

Sorel en Driault over de Derde Coalitie (1805) (deel VI)

Niet alleen het relaas van het mislukken van de vrede van Amiens en het betoog dat het Engeland met die vrede nooit ernst geweest was, zijn in deel VI voor de opbouw van Sorel's werk essentieel belangrijk, ook zijn voorstelling van het tot stand komen en de bedoelingen van de Derde Coalitie (Rusland, Oostenrijk, Engeland, 1805), in het bijzonder van het Engels-Russisch verbond van 11 April 1805. Maar zijn voorstelling is hier zo verwrongen, dat ik, om de lezer te oriënteren, een korte uiteenzetting van de feiten aan de hand van een ander schrijver geven zal, wiens werk naderhand uitvoeriger ter sprake komt. Ik bedoel Edouard Driault, die in zijn *Napoléon et l'Europe* het hele terrein van Sorel's grote boek enige jaren

¹⁾ Ik vermeld nog een boekje dat kort na Sorel's zesde deel, in 1904, verscheen: *Napoléon et l'Angleterre*, 1803—1813, door P. Coquelle. Het bestrijdt de voorstelling omtrent de vredebreuk van 1803 van Sorel (die eveneens die van Bignon, Armand Lefebvre en Thiers was, zoals de schrijver opmerkt) met veel beslistheid en op grond van ten dele nieuwe gegevens uit de Franse en Engelse archieven. Coquelle ziet Bonaparte als welbewust op oorlog aansturende, omdat hij van oorlog de keizerkroon verwachtte; hij meent dat de Engelsen onder zijn grofheden en provocaties een merkwaardig geduld aan den dag legden; als voornaamste factor die hen tot oorlog deed besluiten beschouwt hij de bezetting van Holland. — Coquelle was geen universitair historicus (vgl. hierna, biz. 393). Hij uit zich op verscheiden plaatsen heel scherp over Napoleon, maar in zijn voorrede acht hij het nodig — kenmerkend voor de tijd waarin hij schreef — zich daar min of meer over te verontschuldigen.

later nogeens begon te overzien; het tweede deel, dat ons hier aangaat, is van 1912.

Napoleon was sedert 1803 in oorlog met Engeland. In plaats van al zijn aandacht op de voorgenomen overtocht van het Kanaal te concentreren had hij (wij weten het al) zijn Italiaanse ambities tegelijkertijd nagejaagd en daarmee zowel Rusland als Oostenrijk verontrust en geprikkeld, het eerste reeds in 1803 door de bezetting van Tarente in Napels (steeds het gevoelige punt voor Rusland met zijn belangstelling voor het Oostelijk bekken van de Middellandse Zee), Oostenrijk door (rechtstreeks in strijd met het vredesverdrag van Lunéville) de Cisalpijnse Republiek (welker onafhankelijkheid daarbij gewaarborgd was) tot een koninkrijk met hemzelf als koning te maken; en dat nog wel met de titel van Koning van Italië, wat de verstreikte plannen deed vermoeden (aangekondigd Maart 1805; de kroning te Milaan Mei 1805). Nog meer opzien baarde in Europa de daar vlak op volgende inlijving in het Franse Keizerrijk van Genua (de Ligurische Republiek). De inlijving van Piëmont in 1802, de eerste definitieve stap buiten de natuurlijke grenzen, had in de ogen van het Engelse publiek de vrede van Amiens gediscrediteerd en zo tot de hervatting van de oorlog bijgedragen. Sedertdien had Napoleon plechtig verklaard, dat het tijdvak der annexaties afgelopen was. Zoveel te groter onrust en wantrouwen verwekte deze nieuwe daad, in Pruisen evenzeer als in Oostenrijk.

Dat hier de elementen aanwezig waren voor het herstel van de al tweemaal door Franse overwinningen uiteengeslagen coalitie behoeft geen betoog. Het was echter nóg een moeizaam werk. Engeland en Rusland wantrouwden elkaar's ambities in het Oostelijk bekken van de Middellandse Zee weinig minder dan elk het die van Frankrijk deed; Oostenrijk durfde een derde wapenproef nauwelijks aan, vooral niet wanneer Pruisen bij zijn neutraliteit volhardde. Na mislukte besprekingen te Londen (tussen Novosiltsof en Pitt, die kort na het weder uitbreken van de oorlog terug aan het bewind was gekomen) kwam 11 April 1805 te St. Petersburg toch een Engels-Russisch verdrag van bondgenootschap tot stand. Eerst in Augustus

(na de kroning te Milaan en na de inlijving van Genua) werd dat uitgebreid door een, overigens nog op velerlei wijzen geclausuleerd, toetreden van Oostenrijk, in de vorm van nota's gewisseld te St. Petersburg. Zonder dat de coalitie ooit in vaster vorm gegoten werd, nam Oostenrijk nu in zijn nog steeds voortgaande onderhandelingen met Frankrijk een ultimatumtoon aan. Napoleon liet zich niet bidden, en er volgde die bliksemsnelle omzwaai van Boulogne naar de Rijn, en naar de Donau, er volgden Ulm en Austerlitz.

Wanneer men met enige kennis van zaken tot Sorel's relaas van die preliminairen van de nieuwe oorlog op het vasteland komt, vormt het verbazingwekkende leetuur. Wij weten, dat hij al Napoleon's oorlogen beschouwt als in de grond geen ander doel hebbende dan de handhaving van wat de Eerste Consul van het *Directoire* geërfd had, de natuurlijke grenzen. Hoe legt hij het aan, die stelling hier door te voeren?

Onder andere door de machtsoverschrijdingen van Napoleon die het buitenland de indruk van een niet te beteugelen heerszucht gaven, zo onschuldig mogelijk voor te stellen. Dat de onafhankelijkheid van de Cisalpijnse Republiek bij het verdrag van Lunéville gewaarborgd was, brengt hij bijvoorbeeld met geen woord in herinnering.¹⁾ Zijn verhaal van de nieuwe regeling begint hij aldus: „De Italiaanse Republiek,²⁾ voorwerp van Oostenrijk's begerigheid” („convoitise”; zo'n lelijk woord zal hij op Napoleon niet licht toepassen!), „mikpunt van zijn legers, was de vesting der Franse heerschappij in Italië.” Hij zegt niet dat alles daarmee gerechtvaardigd is, maar dat is de sfeer die hij schept. Evenzo heet het van de inlijving van Genua: „Napoleon achtte Genua even noodzakelijk voor de veiligheid van het Keizerrijk aan de zee kant als Piemont aan de landkant. De Engelsen te Genua” (niet dat zij er waren, natuurlijk), „dat was de Provence bedreigd. Bovendien had hij geoefende matrozen nodig.”³⁾ En ziedaar alles.

Daarentegen wordt de aandacht van de lezer gedurig niet enkel op de „begerigheid” maar op de sluwheid, valsheid en

¹⁾ VI, 427. ²⁾ Zo was de Cisalpijnse nog voor de omzetting in een koninkrijk herdoopt. ³⁾ VI, 435.

verraderlijkheid van de andere mogendheden gevestigd. Het defensief karakter van Napoleon's handelwijze was in een vroeger stadium van het hoofdstuk dat *La coalition* heet, nog eens extra onderstreept: „Heel de staatkunde, alle militaire toebe-reidselen van Napoleon draaiden om twee oogmerken: de coalitie verhinderen of vertragen, afwisselend met prestige-stukjes en met beloften Europa aan de praat houden, tot de dag van zijn overtocht naar Engeland; ofwel, als die overtocht onmogelijk bleek en hij zich op het vasteland bedreigd achtte, de vijanden voorkomen, zich op Duitsland werpen, er zich meester van maken, Oostenrijk vóór de komst der Russen verpletteren, alle coalitie tegen Frankrijk voorgoed onmogelijk maken en, aangezien hij de Engelse macht niet in Londen had kunnen vernietigen, de Engelsen alle vat op het vasteland ontnemen, hen op hun eiland opsluiten en de coalitie tegen hen keren.”¹⁾

Moeten de Italiaanse koningskroon en de annexatie van Genua onder de onschuldige „prestige-stukjes” gerekend worden? of behoorden zij reeds tot de afweermaatregelen van een zich bedreigd voelende Napoleon? En zou een vermelding dat de andere mogendheden zich door hem bedreigd voelden, niet van pas geweest zijn?

Maar als hij de overeenkomsten van April en Augustus 1805 bespreekt, waarbij Engeland, Rusland en Oostenrijk het eindelijk ongeveer eens werden, ziet Sorel maar één ding, tracht hij niets dan dat éne ding aan zijn lezers op te dringen, met al zijn scherp dialectisch vermogen en met al zijn stylistische kunst: „Europa” verenigt zich om Frankrijk te belagen en om het onder allerlei schoon-schijnende voorwendsels en leuzen terug te dringen in zijn oude grenzen. De instructies voor Novosiltsof, bij gelegenheid van die overigens tot niets leidende zending naar Londen in 1804, daarin verraden zich volgens Sorel de diepste, echtste bedoelingen van Rusland. De nobele sentimenten die Alexander zo graag verkondigde (Alexander die van zijn Franse leermeester, typische „philosooph”, een indruk voor het leven ontvangen had), waren niets dan bedrog.

¹⁾ VI, 378.

Hij wilde, zo heette het in dat stuk voor Novosiltsof, de Fransen hun krachtigst wapen, de algemene opinie dat hun zaak die van de vrijheid der volkeren is, ontnemen en het tegen hen keren. Het doel van de oorlog zou zijn, Frankrijk zogoed als de rest van Europa van Napoleon's juk te bevrijden, geenszins het onder het oud regiem en zijn misbruiken terug te dwingen. Dit was de schone loktaal, zegt Sorel, waarmee men de Franse liberalen in 1814 werkelijk inpalmde. Men zal hun zeggen dat zij de Rijn grens mogen behouden, maar onder elkaar (zo wil die sluwe instructie van Alexander voor zijn afgezant) zullen de bondgenoten afspreken dat Frankrijk's grens gevormd zal worden door „de Alpen en de Rijn *tot op een zekere boogte*”. Ziedaar, roept Sorel uit: „tout le fin de l'affaire.” De Fransen zullen denken: van Bazel tot aan de monding, maar als de overwinning eenmaal bevochten is, zal men hun zeggen dat de bedoeling was van Bazel tot aan de Lauter,¹⁾ — dat wil zeggen met insluiting van Elzas en Lotharingen, maar zonder Rijnland, België, Noord-Brabant en Zeeland. (Onverdraaglijke en vernederende toestand, schijnt Sorel te menen.)

Als dan in April het Russisch-Engels verdrag gesloten wordt, staat het voor Sorel vast, de instructie voor Novosiltsof heeft het bewezen, dat „la pensée de derrière la tête” van de contractanten, de gedachte „die heel de rest beheerst en met behulp waarvan heel de rest moet worden uitgelegd”, deze is, dat men de oorlog voeren zal „om Frankrijk in zijn oude grenzen terug te dringen”; dat bleef vervolgens zo tot het eind toe, in 't bijzonder in 1813 (wij zullen verderop zien hoe betwistbaar het zelfs voor 1813 is). Maar, zal men tegenwerpen, dat staat niet in het verdrag! Niet letterlijk, Sorel erkent het. „On ne jugea pas opportun, on jugea même dangereux de l'insérer littéralement dans le traité.”²⁾ Zonder enig bewijs, zonder enige 'tzij Russische of Engelse uiting aan te halen, die dat beweren zou bevestigen.

Wat dan ten slotte nog de fijnste kneep in dat door en door listig en vals verdrag is (ik volg steeds Sorel), dat is de bepaling dat er na de oorlog een congres gehouden zal worden en dat

¹⁾ VI, 390. ²⁾ VI, 416.

Rusland en Engeland geen vrede met Frankrijk zullen sluiten dan met goedvinden van alle tot het verbond toegetreden mogendheden. De bedoeling daarvan („subtile à discerner, mais juridique et certaine” — zwijg eerbiedig stil, lezer die er misschien niets van begrijpen mocht!) is dat als één van de bondgenoten Napoleon tot een onderhandeling heeft gekregen, een ander het congres zal eisen, waarop Napoleon de oorlog niet zonder zich in het verderf te storten weer zou kunnen beginnen.¹⁾

De betoogtrant is hier waarlijk al te spitsvondig geworden, en het is geen wonder dat Driault oordeelt dat dit een van de plaatsen in Sorel's werk is, „waar zijn stelling de kritiek het meeste vat geeft.”²⁾ Driault's zakelijk en nuchter relaas, waarin hij zich een keer of wat regelrecht tegen Sorel's voorstelling wendt, doet daarnaast verkwikkend aan.

Wanneer hij op zijn beurt de instructie voor Novosiltsof analyseert, merkt Driault op, dat het niet aangaat in de geruststellende verzekeringen die aan de Fransen gegeven zouden moeten worden betreffende het nieuwe regiem, dat men hen vrij zou laten kiezen, een valstrik te zien; Alexander trachtte zijn „republikeinse” denkbeelden ook in zijn binnenlands beleid te verwezenlijken.³⁾ Wat het artikel over „de Rijn tot op een zekere hoogte” betreft, „ook in die formule moet men geen diep, boze plannen bedekkend macchiavellisme zoeken; het is eenvoudig onnauwkeurigheid, zoals in heel het document heerst: Rusland wil aan Engeland, als meer in West Europa geïnteresseerd, de zorg van nadere formulering overlaten.”

Dat men in het geval van „een gelukkige oorlog” Frankrijk

¹⁾ VI, 419. ²⁾ *Napoléon et l'Europe*, II, 198, noot.

³⁾ *Napoléon et l'Europe*, II, 124. — Het spreekt wel vanzelf dat er over de bedoelingen nopens Frankrijk zowel van Alexander als van Engeland nog heel wat meer te zeggen zou zijn. Zo zou men kunnen wijzen op de standvastigheid waarmee beiden, al verschilden hun algemene inzichten ook hemelsbreed (tegenover het taai vasthouden van de dweepzieke en onevenwichtige Tsaar aan zijn denkbeeld van een verenigd Europa stond Engeland's nuchter rekenen met nationale soevereiniteit, voor zichzelf maar ook voor anderen), in 1814/5 weerstand boden aan de annexatie-wensen van grote en kleine Duitse mogendheden, die Frankrijk op nog heel wat meer dan de door de Revolutie verworven natuurlijke grenzen te staan hadden kunnen komen. Men zie (b.v.l) het aardige boek van W. Alison Phillips, *The Confederation of Europe* (1914).

graag tot zijn oude grenzen zou terugbrengen, niets is natuurlijker; en aangezien die gelukkige oorlogvoering tot in 1813/4 op zich liet wachten, spreekt het vanzelf dat de gebeurtenissen van toen met de plannen van 1804/5 voor die eventualiteit overeenkomst vertonen. „Maar men heeft niet het recht daaruit af te leiden dat Napoleon *vóór* die gelukkige oorlog Frankrijk's nieuwe territoriale grootheid niet voorgoed zou hebben kunnen consolideren.” Als hij zijn ambities maar wat had weten te matigen om het samenkomen van zijn potentiële vijanden te beletten! ¹⁾ Want wat kwam die coalitie van 1805, die zelfs de naam van coalitie eigenlijk niet verdient, met een moeite tot stand! Al dat gepraat over „Europa”, dat Frankrijk zijn macht niet gunde, of „Europa”, dat listig en volhardend een doel najoeg, is ernaast: „wàs er een Europa?” ²⁾ Zelfs „de onvermoeide bedrijvigheid” van Napoleon hielp tenauwernood over de moeilijkheden heen. ³⁾ Het verdrag van 11 April 1805, dat Sorel zo tragisch opvatte (Armand Lefebvre schuimbekte er letterlijk over: „laat ons kalm blijven”, zegt Driault na hem aangehaald te hebben ⁴⁾) — dat verdrag, „vol grote frazes, waarvan enige in de voorwaardelijke wijs”, is voor Driault voornamelijk een bewijs van de onderlinge rivaliteiten en achterdocht, waarmee de *would be*-bondgenoten te worstelen hadden. In ieder geval, zegt hij, „is het een sophisme te beweren dat de voorwaarden die men aan een overwonnen Frankrijk zou opleggen, voor het roemrijke Frankrijk van 1805 bestemd waren en dat de Keizer dus gedwongen was te vechten tegen een eeuwige coalitie (?) om de nieuwe grenzen van Frankrijk te beschermen.” ⁵⁾ Trouwens, zelfs als men de geheime artikelen die in het geval van „een gelukkige oorlog” dienst moesten doen, nader bekijkt, blijkt dat er geen sprake van is Frankrijk het Rijnland of de oude Oostenrijkse Nederlanden te ontnemen (enkel het land benoorden de lijn Antwerpen-Maastricht zou bij een Nederlandse staat onder het herstelde Oranjehuis gevoegd zijn).

¹⁾ „Combien il eût été facile à Napoléon de rompre cette coalition si fragile! Il lui eût fallu seulement quelque modération”; *A. w.*, 219. ²⁾ *A. w.*, 113. ³⁾ *A. w.*, 194. ⁴⁾ *A. w.*, 198. ⁵⁾ *A. w.*, 201.

Maar het voornaamste punt misschien dat Driault duidelijk maakt, is dat het de provocaties van Napoleon waren, die de coalitie tot stand brachten. „Napoleon's kroning als Koning van Italië was een voldoende reden voor de vorming van de Derde Coalitie; het bleef er de diepste grond van. De inlijving van Genua werd de onmiddellijke aanleiding.”¹⁾ De Russische minister van buitenlandse zaken juichte op het vernemen van dat nieuws van „Bonaparte's laatste dwaasheid”.

Driault behandelt Napoleon's uitvluchten in het geval van de Lombardische koningskroon met enige ironie. De Keizer was begonnen die kroon aan Joseph aan te bieden. Hij had dit, alsof het een uitermate deugdzame en zelfopofferende daad was, meteen aan de Keizer van Oostenrijk (door het verdrag van Lunéville immers belanghebbende) meegedeeld. Men zag te Wenen begrijpelijkerwijs de zaak wat anders in, maar hoeveel erger werd het, toen bleek dat Joseph geweigerd had en Napoleon zich nu hield alsof er hem dus niets anders overschoot dan zelf de last op zich te nemen! Sorel schuift alle ongelijk op Joseph, die de Keizer in een moeilijk parket geholpen zou hebben. Driault echter is ervan overtuigd dat Napoleon de weigering van Joseph voorzien, en wat meer is, door het stellen van onaannemelijke voorwaarden uitgelokt had. Het verrast even, als Driault besluit, dat inderdaad „alleen Napoleon, de Keizer, Koning van Italië zijn kon; meester van de kroon van Karel de Grote, kon de ijzeren kroon van de Lombardische koningen slechts hem toebehoren. Haar aan een ander te geven zou een historische ongerijmdheid en een staatkundige fout geweest zijn, die hij niet beging.”²⁾ Ook elders treffen uitingen van gulle bewondering voor de politiek van oorlog en expansie die hij zo onverbloemd beschrijft. Dit zijn eigenaardigheden van de schrijver die hun plaats zullen vinden in het beeld dat ik hierna van hem en zijn werk zal schetsen. Hier heb ik slechts de plaatsen naarvoren willen halen, waarmee hij het apologetisch waas van defensieve bedoelingen dat Sorel over Napoleon's geschiedenis verspreidde, met ruwe hand wegtrekt.

Wat Sorel betreft, wij kunnen nu al voorzien hoe hij 1813/4

¹⁾ *A. w.*, 212. ²⁾ *A. w.*, 163.

behandelen zal. Alle pogingen om scheiding tussen het Franse volk en zijn dictator te maken zullen bedrog zijn, alle neiging om er op in te gaan verraad; de bondgenoten zullen, alle ogenschijnlijk matige vrede-aanbiedingen ten spijt, maar één doel hebben: Frankrijk te breken, en Napoleon maar één plicht: daar tot het uiterste toe weerstand aan te bieden.

Le Grand Empire, 1806—12 (deel VII)

Ik zei hiervóór al dat Sorel niet, gelijk Thiers, terugdeinst voor Napoleon's oorlogen na 1805, maar dat hij heel de op het eerste gezicht overspannen politiek tot aan de catastrofie toe als defensief verklaren wil. Trouw aan zijn stelling ziet hij in de jaren die hij in zijn zevende deel beschrijft, Napoleon gewikkeld in een tragische worsteling om de machtspositie die Frankrijk zich onder de Conventie al veroverd had, de positie binnen de natuurlijke grenzen (al waren die nu aan alle kanten verder en verder overschreden), te behouden en te bevestigen. Tragisch, omdat hij steeds overwon, en door iedere overwinning in een onhoudbaarder positie geraakte, met een Europa onderworpen maar niet verzoend, een Europa dat de invloed van Frankrijk en van de Franse Revolutie die Napoleon vertegenwoordigde, wel onderging, dat er zelfs diep door getransformeerd werd, maar slechts om de zo gewekte geest tegen de veroveraar en onderdrukker zelf te keren. Die ontwikkeling, eerst in Spanje, toen in Duitsland, verraste Napoleon, nooit leerde hij ze begrijpen — behalve achterna misschien, op St. Helena.

Sorel maakt zich over dat onbegrip geen illusies. „Er wonen voortaan Duitsers in Duitsland” — men herinnere zich, hoe hij Bonaparte voorstelde als in Duitsland slechts „kudden” ziende ¹⁾ — „en het is niet het minst vreemde van de Franse overheersing dat zij die voor de Duitsers zelf ontdekt heeft, zeker buiten weten van Napoleon en tegen al zijn berekeningen. Dalberg, de kruiperigste van allen, *Prince Primat*, en de laatst overlevende der geestelijke vorsten, ²⁾ zelfs Dalberg zou graag gezien hebben dat uit de Rijnbond een nieuw Duitsland groeide.

¹⁾ Hiervóór, blz. 292. ²⁾ Aartsbisschop van Mainz.

„Kletspraatjes”, zei Napoleon. „Ik heb met dat ijlen korte metten gemaakt . . . In Duitsland willen de kleine luiden tegen de groten beschermd worden; de groten willen regeren naar hun welbehagen; aangezien ik nu van de Bond niets anders verlang dan manschappen en geld, en het de groten zijn en niet de kleinen die mij beide kunnen leveren, laat ik de eersten met rust, en de anderen moeten maar zien hoe zij er komen.”¹⁾ Chateaubriand, „qui vit de plus haut en de plus loin”, zoals Sorel het uitdrukt, oordeelde dan ook, dat de Rijnbond, oorspronkelijk een diepe vinding, weldra niets dan een fiscale en militaire machine was: „l'exacteur et le recruteur prenait la place du grand homme.”

„Maar hoe materialistisch het werk ook was”, vervolgt Sorel, „het beklijft en sleept verre gevolgen mee. Napoleon kneedt belastbare grondstof en kanonnenvlees, maar het is menselijk vlees, het is menselijke arbeid, en zijn handen brengen bewustzijn en een ziel voort. Uit het slijk van de omgewoelde, gespitte, dooreengeworpen, bewerkte bodem rijst de mens op . . . Hij meende door zoveel grenzen uit te wissen en al die strategische wegen aan te leggen slechts de marsroute der kazernes te openen; hij opende de banen tot een vaderland.” De rechten van de mens, de waardigheid van de mens — door Rousseau gepredikt; de macht van de wil, de noodzaak van actie — door de Franse Revolutie vertoond: de Duitsers ontdekken het eindelijk onder de zweep van de veroveraar. Ook zij willen een natie zijn, en verwisselen hun ontbindend kosmopolitisme voor patriottisch egoïsme. In zo ongedachte vormen vertoont zich de uitwerking van de door Napoleon verbreide gedachten.

In Frankrijk is tezelfdertijd de spankracht ervan verslapt. Het is een rijk van Diocletianus geworden: Napoleon zelf vergeleek daar na 1810 zijn heerschappij mee, en Sorel schrijft²⁾: „'t Is het rijk van Diocletianus voor wat betreft de administratie, de wetboeken, heel de bestuurstoestel, de in krijgsdienst genomen barbaren, de grensmarken, en voorts, erbuiten, door het mysterie der bossen en der eindeloze vlakten, der Scythen, der Sarmaten en der Slaven.” Sorel bewondert de ge-

¹⁾ VII, 486. ²⁾ VII, 462.

schiktheid van die bestuursinrichting, blijkende uit haar duurzaamheid. Opeenvolgende regiem's hebben zich haar ten nutte gemaakt, en een beetje aangepast, opgeschilderd, en met iedere revolutie nieuw uitgedost, bestaat zij nog.¹⁾ Dat er onder Napoleon geen vrijheid was, erkent de grote realist om zo te zeggen schouderophalend. De politieke vrijheid was misbruikt en men was tevreden met de burgerlijke vrijheid. „Nationale hoogmoed en politieke knechtschap! De Conventie en haar comités hadden er het Franse volk toe opgeleid. Dat Franse volk, trots op zijn Revolutie, gelukkiger nog er overheen te zijn, hield zichzelf nog steeds voor het verlichtste volk van het heelal, fakkel onder de volken, heer der wereld, en dit is ten slotte ook een, zeer Romeinse, conceptie van de vrijheid.”²⁾

Sorel weet echter heel wel³⁾ dat die conceptie de stuwning niet meer leveren kon, waardoor Napoleon zich in zijn eerste tijd gedragen had gevoeld. Hij legt niettemin alle nadruk op het feit dat de Keizer en het Keizerrijk nog populair waren, en juist bij de klassen die de zwaarste lasten van de oorlog droegen, de boeren, de arbeiders. Economisch trouwens, had men het goed. In Frankrijk werd het Continentaal Stelsel niet als een druk gevoeld. Maar er was een oppositie, en een gedachte, hoe verholten en heimelijk ook, en zij was te vinden onder de hoge officieren, de hofdignitarissen, de senatoren, en onder de ambtenaren, vooral de hoger geplaatste. En veel sympathie voor het standpunt van die mensen kan men bij Sorel niet verwachten; Mme. de Rémusat zal hij met scepsis gelezen hebben. De verklaring van het verschijnsel zoekt hij in het feit dat Napoleon, „na de Keizerwijding, en meer en meer, naarmate hij ophield de Keizer van de Republiek te zijn om een Soeverein te worden, net als de rest,” zijn hoger personeel uit gerallieerde royalisten ging samenstellen.⁴⁾ Wat een vergissing! Niets verbond die lieden aan de Revolutie, noch derhalve aan de Keizer die daaruit voortkwam. „Na alles uit het Keizerlijk regiem

¹⁾ Wij zagen een andere opvatting bij Vandal; hiervóór, 247. ²⁾ VII, 464, vlg. ³⁾ Vgl. de vorige blz. ⁴⁾ VII, 468; „soit pour les rallier. soit qu'il les juge plus dociles”; „*peu* dociles” in mijn uitgave moet een drukfout zijn. De uitspraak van Napoleon is bekend: „Ce ne sont que ces gens-là qui savent servir.”

gehaald te hebben wat zij eruit halen konden, werd het hun zorg onder het nieuwe regiem" (dat zij voelden aankomen, waarmee zij hun betrekkingen al voorbereidden) „de verworven titels en goederen te bewaren . . . Tot 1806 toe zou een royalistische restauratie alle belangen van het land, alle vooroordelen van de mannen die in die gecentraliseerde staat de macht uitoefenden, in verzet hebben gebracht . . . Na 1810 kon zij op alle mogelijke faciliteiten rekenen . . . Het was geen ongehoorzaamheid, geen insubordinatie; 't was een geniepige bereidheid om het zonder de Keizer te stellen, stilzwijgend te wensen dat hij verdween, zich in zijn verdwijning te schikken . . . Vrede in een verkleind rijk, en: l'empire sans l'empereur."

De spankracht der Revolutie in Frankrijk verslapt, daarentegen in de onderworpen volken door de Revolutie-beginselen en door de onderwerping zelf nieuwe gevoelens en hartstochten wakker geroepen. Op het slot van het boek krijgen wij die omkeer in een pakkende tegenstelling aanschouwelijk voorgesteld. Napoleon vertoeft te Dresden, omstuwd van zijn vazallen, vóór hij op zijn laatste onderneming uittrekt, de tocht naar Moskou, die hem eindelijk tot een vast rustpunt brengen moet. Tezelfdertijd heerst in de omgeving van Alexander, te Wilna, waar hij de schok afwacht, de hevigste opwindung.

„Alles wat in Europa tegen Napoleon werkte, snelde naar dat hof . . . Napoleon had zich de diensten der vorsten verzekerd, Alexander roept de volken op. Hij sluit een overeenkomst met de gedelegeerde van de nationale *Cortes* van Spanje. Hij vormt zich een generale staf, een geheime kanselarij van Fransenhaters, een agentschap van proselytisme om de volken van Europa wakker te schudden, even gevaarlijk, maar nog bedrieglijker dan het proselytisme, indertijd, van de Jacobijnen. Daar is de grote vogelvrij-verklaarde Stein,¹⁾ daar zijn Engelse agenten, agenten van de Bourbons van Napels; dan de berichtgevers, geslagen vijanden van Napoleon, van *la grande Nation*, en van de Franse Revolutie zonder onderscheid . . . Men roept

¹⁾ De grote minister van Pruisen, wiens hervormingspolitiek bedoelde het land uit zijn val van 1806 op te heffen, maar die door de Koning op bevel van Napoleon ontslagen was.

zelfs de verongelukten van afval en komplot te hulp, zoals Dumouriez, ¹⁾ en vooral die geslaagde Dumouriez, die bijna gekroonde Dumouriez, Bernadotte . . . ²⁾ Polen op de been brengen met het bedriegelijk lokaas van onafhankelijkheid, Duitsland door dat van grootheid, Frankrijk met dat van vrijheid binnen „de natuurlijke grenzen,” ³⁾ Spanje door dat van bevrijding uit de vreemdelingenheerschappij en van een vrije regering — allen werken ervoor met dezelfde ijver, sommigen vals, anderen naief, allen ten voordele van Alexander. Zij werven om de steun van zijn krachtige arm, zij sporen hem aan tot de kruistocht, zoals in 1791 de Franse *émigrés* te Pilnitz de Koning van Bohemen en Hongarije ⁴⁾ en de Koning van Pruisen aanspoorden om *l'infâme*, de Franse Revolutie, te verpletteren. Maar de loop der dingen had zich omgewend. De Franse emigratie in 1791 ging tegen de stroom des tijds in: aristocratisch, emigratie van een kaste, antinationaal, de vreemdeling te wapen roepend tegen 's lands onafhankelijkheid, verdronk zij in de wieling. De emigratie die Alexander omgaf daarentegen, was in wezen nationaal; elk van die emigranten pleitte voor zijn volk, en samen wakkerden zij even zovele nationale revoluties aan, zij vertegenwoordigden de onafhankelijkheid en vrijheid van hun onderscheiden volken; hun uitwerking moest geducht zijn, tij en wind hadden zij mee. Zoals de Revolutie van Frankrijk, zo bezat die welke deze emigranten predikten, het dubbele karakter dat het aanzien en de macht van de Franse Revolutie had uitgemaakt: voor het aanzien een kosmopolitisch, gans ideëel programma, dat het mogelijk maken zou de verschillende volken in één oorlog te

¹⁾ De generaal, die reeds in 1792 de Oostenrijkse Nederlanden veroverd had, maar die onder het Schrikbewind in oppositie gekomen betrekkingen met de vijand had aangeknoopt en ten slotte zonder zijn leger mee te krijgen was moeten overlopen. ²⁾ Generaal Bernadotte, zwager van Joseph, had tegenover Napoleon altijd een gereserveerde houding aangenomen. Hij was niettemin maarschalk geworden en Prins van Ponte-Corvo. In 1810 werd hij door Zweden tot erfgenaam van de kroon gekozen en daar hij weigerde Napoleon te beloven dat hij nooit de wapens tegen Frankrijk dragen zou, had deze hem dat prinsdom ontnomen.

³⁾ *Bedriegelijk lokaas (Jeurre)*, omdat Sorel aanneemt dat het van tevoren al de bedoeling was Frankrijk binnen zijn *oude* grenzen terug te brengen; ook kregen de Spanjaarden geen „vrije regering”. ⁴⁾ Leopold II, nog niet tot Keizer van het Duitse Rijk gekroond.

verenigen; voor de macht een patriottisch en nationaal plan, verschillend bij elk van de bondgenoten.

„Terwijl Alexander, omgetoverd in bevrijder der volken, te Wilna dat vreemdsoortig congres der overheerste naties hield, verzamelde Napoleon, de Keizer van de Republiek, te Dresden — en dat was een nog wonderlijker gedaanteverwisseling — een hof van monarchen om zich heen . . . Hij ontving de Keizer zijn schoonvader, bondgenoot op het fijnste perkament, de afval in de ziel; en de Koning van Pruisen, *féal dans les paroles, félon dans le coeur* . . .¹⁾ De Koningen van Beieren en van Wurtemberg onderdanig en slap, maar Napoleon gist het verraad in het hart der koningen, voorvoelt het verzet van de volken . . . Bij vlagen doorziet hij de ondeugdelijkheid van zijn systeem . . .”²⁾

Een wezenlijk grootse conceptie ligt aan dit deel ten grondslag, en zij is met waar meesterschap uitgevoerd, sterk in de compositie, fris, levendig, geestig, verrassend van inzicht in de onderdelen.

Een integrerend deel van de conceptie is natuurlijk steeds de voorstelling — ik gaf het al aan — van de natuurlijke grenzen als de inzet van de oorlogen, als de eigenlijke drijfveer van de veroveringen. Aan de grootsheid doet dat niet af, maar 't is, als men naar historische aannemelijkheid vraagt, het zwakke punt. In dit deel nadert het betoog de paradox.

Ik heb hiervóór opgemerkt³⁾ dat Lanfrey (één uit velen) de houding van Alexander in de allengs toenemende spanning vóór de crisis van 1812 als te onschuldig had voorgesteld. Alexander, Vandal heeft het bewezen, had aanzienlijke militaire maatregelen genomen. Maar hieruit afleiden dat hij zich op een aanval voorbereidde, en dat niet alleen, maar dat hij geen enkele reden had om Napoleon's nog steeds voortgaande machtsuitbreiding te vrezen, is een tweede. Als Caulaincourt, Napoleon's gezant bij Alexander, in 1811 in Parijs komt, bezweert hij zijn meester het waanzinnige avontuur van een Russische veldtocht na te laten. Caulaincourt was een van de

¹⁾ *Féal* en *félon* beide zijn termen uit het leenrecht: trouw en verraderlijk.
²⁾ VII, 571—3. ³⁾ 87 vig.

zeer weinigen die een standpunt tegenover de meester durfden volhouden, een man van onkreukbare trouw, en een man van karakter. Napoleon verweet hem heftig dat hij zich door Alexander had laten inpalmen, Alexander was vals. Maar door Caulaincourt, zegt Sorel bitter, wist de Tsaar de tijdgenoten en de geschiedschrijvers te overtuigen dat alleen Napoleon de oorlog gewild en voorbereid had. „Napoleon beschouwde die oorlog als onafwendbaar; dat dacht hij en dat zei hij, maar niemand geloofde hem meer. Hij vocht tegen zijn eigen noodlot, en tegen het nageslacht, in dat dramatisch onderhoud met Caulaincourt.”¹⁾ Caulaincourt waarschuwde hem dat Alexander zich bezorgd maakte over plannen van Napoleon ten opzichte van Polen. Napoleon wierp tegen, dat hij slechts maatregelen genomen had die de Engelsen alle hoop moesten ontnemen en hen tot vrede dwingen.

„Zo werden”, bespiegelt Sorel, „de zaken teruggebracht tot waar ze vlak na de vrede van Amiens en vóór Austerlitz gestaan hadden. Toen ging het om Holland en Italië, van welke landen Rusland de ontruiming eiste. Heel het resultaat van zes jaren oorlog, van Jena, van Friedland, van Wagram, is geweest het geschil naar Polen te verplaatsen; maar de kwestie blijft dezelfde. Holland is genomen moeten worden om België -- Duitsland omvergeworpen en overheerst om de linker Rijnsoever -- Napels onderworpen, Rome ingelijfd om Piëmont, Lombardije, Venetië te behouden; Spanje moest veroverd om de handen vrij te hebben voor Oostenrijk, en Polen om de handen vrij te hebben voor Spanje; de verplettering van Pruisen was nodig voor de verzekering van één flank van het rijk, de knechting van Oostenrijk voor die van de andere. Napoleon denkt dat als hij Polen loslaat, de Russen in Duitsland zullen voortschrijden, en dat Pruisen als het hem ziet terugwijken, en de Spanjaarden, menende dat hij in gevaar verkeert, tot het offensief zullen overgaan; dat Oostenrijk na zich eerst op de vlakke gehouden te hebben, zich vervolgens mee zal laten gelden; dat hij dan de troepen in Italië zal moeten te hulp roepen en dat, Italië eens ontruimd, de Middellandse Zee aan de Engelsen zal toe-

¹⁾ VII, 538.

behoren. De coalitie zal als vanzelf herleven; de geschiedenis zal op haar loop terugkeren: na de ontruiming van Polen zal men die van Duitsland eisen, na Duitsland, Italië en Holland; na Italië en Holland, België en de linker Rijnsoever. Dat wil zeggen, hij vermoedt in 1811 de geheime plannen die Alexander in 1804 koesterde, en die in 1813 en 1814 maar al te waarachtig de daden der coalitie zullen zijn." ¹⁾

Er zou op deze voorstelling eenzelfde kritiek zijn te oefenen als wij Driault reeds zagen doen op Sorel's relaas van het tot stand komen der coalitie van 1805. Sorel doet ook hier feitelijk niet anders dan de voorstelling van Napoleon zelf volgen. ²⁾ In het openbaar sprak, die in deze zelfde tijd dat hij zich tegen Rusland toe rustte, nog bij voorkeur van de oorlog „tegen Carthago". Het Continentaal Stelsel, waarin Bourgeois een propagandamiddel ziet om de aandacht van 's Keizers eigenlijke plannen af te leiden, was hem volgens Sorel heilige ernst; daarmee dacht hij Engeland op de knieën te krijgen en zijn verbeterde ernst om de uitvoering te verzekeren bracht hem tot de éne annexatie na de andere, aan de kusten van de Oostzee, van de Noordzee, van de Middellandse Zee; „la raison d'être de son Grand Empire" noemt Sorel het ten slotte. ³⁾ Tilsit, waarin Bourgeois de Oosterse plannen onderstreept, wordt door Sorel aldus samengevat: „Guerre à mort à l'Angleterre, voilà Tilsit, et pour payer cette guerre, guerre à la Turquie." ⁴⁾

In de *Revue d'histoire moderne et contemporaine* kwam over dit zevende deel Driault aan het woord. Die wees (in een overigens met de grootste bewondering geschreven artikel) op de klaarblijkende overdrijving waaraan Sorel zich in deze passages schuldig maakt. Ook hij betoogt het verband van de Zuid-Italiaanse en Dalmatische veroveringen met Oosterse plannen, die toch werkelijk niet meer onder defensieve maatregelen tegen Engeland gerekend kunnen worden. Zonder overigens, gelijk Bourgeois, alles uit de Oosterse factor te willen verklaren: de Duitse regelingen hadden hun verklaring in zichzelf. Wat de alles overheersende preoccupatie van de strijd met Engeland betreft, die Sorel wil zien, en die dan feitelijk zou neerkomen

¹⁾ VII, 541. ²⁾ VII, 114. ³⁾ VII, 504. ⁴⁾ VII, 187.

op de vastbeslotenheid om de Lage Landen in weerwil van Engeland te behouden, maakt Driault een opmerking, die wij ook bij Bourgeois al zijn tegengekomen: ¹⁾

„Ongetwijfeld komt Engeland in de correspondentie van Napoleon gedurig voor, in 't bijzonder in zijn *Bulletins de la Grande Armée*, in zijn *Messages au Sénat*, in zijn meest indrukwekkende proclamaties. Was dat voor hem niet het enige middel om zijn onverzadelijk oorlogszuchtige politiek populair te maken, haar enigermate te rechtvaardigen, de publieke opinie en later de opinie der geschiedschrijvers te winnen? Het was nodig op de een of andere manier die wildemansrit (cette folle chevauchée) van meer dan tien jaren te verklaren: Engeland weigerde te ontwapenen, dat veroorloofde alle ondernemingen tegen wie ook.” ²⁾

De onderhandelingen van zomer 1813 (deel VIII)

Het laatste deel van *L'Europe et la Révolution française* is het zwakste van de acht. Dat komt omdat de Stelling er van het begin tot het eind ik zou haast zeggen tegen een vijandige overmacht van feiten en waarschijnlijkheid verdedigd worden moet. Nergens overheerst zij zoals hier, en nergens lijkt zij zo onhoudbaar. Wij zagen in de laatste aanhaling uit het zevende deel, en wij wisten al eerder, ³⁾ dat volgens Sorel de geallieerden in 1813 en 14 niets anders wilden dan Frankrijk al zijn veroveringen, met de natuurlijke grenzen inbegrepen, ontnemen. Inderdaad, in zijn voorstelling hadden zij die ambitie immers twintig jaar lang, coalitie of geen coalitie, oorlog of vrede, gekoesterd. Het spreekt dus vanzelf dat zij na de Russische katastrofe hun kans meenden waar te nemen. Nu werd er die laatste anderhalf jaar tussen de krijgsbedrijven door gedurig onderhandeld. Sorel betoogt, dat er nooit enige kans was voor Napoleon om vrede te bekomen anders dan met het offer van de natuurlijke grenzen, om welke hij zoveel jaren lang in Italië en in Spanje, in Oostenrijk en in Pruisen, aan de Weichsel en

¹⁾ Vgl. hiervóór, 268, 271. ²⁾ *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VII, 223.
³⁾ Vgl. hiervóór, 317.

aan de Beresina, gevochten had, en waarvan zijn „nieuwe departementen” (Holland en de noord-westelijke hoek van Duitsland — „de Hanzesteden” — het Westen van Noord- en Midden-Italië en de Illyrische provinciën), zijn Rijnbond, zijn vazalkoningen, zijn groothertogdom Warschau enkel maar de dekking vormden. Het was dus niet Napoleon's blinde onbuigzaamheid die de onderhandelingen deed mislukken en de oorlog ten slotte op Franse bodem en tot Parijs en hemzelf naar Fontainebleau en Elba bracht, maar de onredelijkheid van „Europa”, dat Frankrijk het Rijnland en België misgunde.

Dit was niet de gangbare voorstelling, ook in Frankrijk niet. Wij zagen hiervóór zowel Bignon als Thiers aannemen dat Napoleon in de zomer van 1813 de kans van een eervolle vrede moedwillig verzuimde; wij zagen Prins Napoleon de schuld op Metternich schuiven; maar Bourgeois weer de verklaring zoeken in Napoleon's hardnekkige onwil om afstand te doen van Illyrië, zijn poort naar het Oosten: Frankrijk dus opgeofferd aan zijn persoonlijke eerezucht.¹⁾

Het hoogtepunt van die onderhandelingen was inderdaad het congres te Praag, in Juli en Augustus 1813, en het komt aan op de houding van Oostenrijk. Dit was het uur van Metternich. Om de omstandigheden te beschrijven zal ik niet alleen van Sorel's eigen verhaal gebruik maken, maar behalve van de *mémoires* van Metternich en van Caulaincourt in het bijzonder ook van een artikel van Driault waarin hij dit achtste deel besprak²⁾ en tevens een op eigen onderzoek berustend relaas van de gebeurtenissen gaf. Ik voeg eraan toe dat dit relaas, ofschoon zeer belangwekkend, mij wel wat te gesimplificeerd en daardoor soms te stellig voorkomt.

Vóór zijn tocht tegen Rusland had Napoleon Oostenrijk gekregen tot een bondgenootschap, evenals Pruisen trouwens, dat er nog meer rechtstreeks toe gedwongen was. Wij hoorden, hoe schamper Sorel die vorsten, toen zij te Dresden het hof van de imperator kwamen opluisteren, bejegtent,³⁾ maar is er

¹⁾ Vgl. hiervóór, 261, 275. ²⁾ *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, VIII: „Napoléon et la paix en 1813, à propos du dernier volume d'Albert Sorel”.
³⁾ Vgl. hiervóór, 326.

niet eerder aanleiding om ons te verwonderen over de kortzichtigheid van Napoleon, die dacht de wrok over zijn mateloos machtsmisbruik met „perkamenten” regelingen te kunnen overwinnen? Pruisen viel af midden in de terugtocht uit Rusland en weldra kwam te Kalisch het Pruisisch-Russisch verbond tot stand, dat zich met een daverende oproep tot het Duitse volk wendde (de geest die de Franse Revolutie had bezielde, woelde nu wel inderdaad aan de andere zijde!), en dat ook het Franse volk van de politiek van Napoleon trachtte los te maken (inderdaad volgens de denkbeelden die Alexander al in 1804 aan Novosiltsof had uiteengezet). Maar ook Oostenrijk begon zijn eigen weg te gaan — het huwelijk, waarvan Napoleon juist nu wonderen verwachtte, bleek machteloos om de politiek te bezweren.

Reeds de 16de December 1812 bood Keizer Frans zijn *bemiddeling* aan, heel iets anders dan de bondgenootschappelijke verplichting geëist zou hebben. Metternich zag een kans om Oostenrijk's positie te herstellen. Hij gaf weldra te kennen op welke gronden hij de vrede mogelijk achtte. Pruisen zou versterkt moeten worden, voor het minst met teruggave van zijn Pools gebied (dit impliceerde de opoffering van het, trouwens reeds door de Russen bezette, groothertogdom Warschau); Frankrijk zou zijn recente inlijvingen van Duits gebied („de Hanzesteden”) moeten opgeven en het protectoraat over de Rijnbond; bovendien zou het Illyrië weer aan Oostenrijk moeten afstaan. Op dit alles antwoordde Napoleon met de meest beliste weigeringen om enig gebied dat door een *sénatusconsulte* was ingelijfd, weer los te laten. Hij legde zich op die weinig tegemoetkomende houding zelfs vast in openbare verklaringen. De weerklank die de oproep van Kalisch in Duitsland wekte, de onmiskenbare oorlogsmoeheid in Frankrijk zelf en in zijn onmiddellijke omgeving, niets deed hem weifelen: het moest uitgevochten worden. Zoals zijn nieuwe gezant in Wenen, Narbonne (diens voorganger Otto was teruggeroepen omdat hij evenals Caulaincourt te zeer voor vrede voelde), aan de minister van buitenlandse zaken, Maret, de hertog van Bassano, schreef: „De Keizer, ik ben er zeker van, zal alles met zijn

toverstaf ophelderen, en voor het ogenblik kan dat slechts zijn zwaard zijn . . . Vraag hem dus, al was het maar om mijn taak hier te verlichten, mij gauw één van die slagen van Marengo, Austerlitz of Jena te winnen; meer verlang ik niet van hem om alles in vrede te brengen en het heelal gelukkig te maken.” — „Voilà bien le ton de la diplomatie napoléonienne”, commenteert Driault¹⁾; — bij Sorel is *die* passage van Narbonne niet te vinden!

Maar de toverstaf had zijn kracht verloren. Lützen en Bautzen (Mei) kostten tienduizenden van de jongens die Frankrijk had moeten opbrengen het leven, maar al heette het laatste treffen een overwinning, beslissend was het in genen dele. Dit was te gevaarlijker omdat Oostenrijk van het uitstel gebruik maakte om zich in staat van oorlog te stellen. De bemiddeling was een gewapende bemiddeling geworden, en het denkbeeld om voor dreigementen van zijn valse bondgenoot te moeten zwichten vervulde Napoleon met bittere, grimmige woede. Vrees voor Oostenrijk was het niettemin mee, wat hem in een wapenstilstand deed toestemmen, die hij dacht te gebruiken om zijn gehavend leger weer slagklaar te maken. De Russen en Pruisen, en ook de Oostenrijkers, konden echter een week of wat eveneens goed gebruiken; er is achterna vaak geoordeeld, dat het sluiten van de wapenstilstand een bewijs van zijn verslappende geestkracht ook als veldheer was.

Wat zeker verslapt was, dat was de geest om hem heen. Niet enkel bestond het leger voor een overgroot deel uit haastig geoefende lotelingen van een vervroegde lichting, de maarschalken waren vermoeid; zij snakten naar rust; zij pruttelden, zij mompelden. Zelfs Maret, anders een vurig gelover in Napoleon en zijn machtspolitiek, gewoon de wil van zijn meester met een zekere onstuinigheid als de wet van het heelal door te drijven, — zelfs Maret weifelde, en sprak, met veel omzichtigheid en hoofse eerbied, het erge woord „vrede” uit en het nog ergere: „geschokt vertrouwen.”²⁾ Maar Napoleon dacht enkel aan een nieuwe wapenproef, en wat hij in ieder geval niet wilde, dat was onder het Oostenrijkse juk doorgaan.

¹⁾ *Revue* etc., VIII, 186. ²⁾ Sorel, VIII, 125.

Rechtstreeks zich met Rusland verstaan, daar zou hij eerder voor te vinden zijn. Maar hij had geen begrip van de hardnekkigheid waarmee Alexander nu op zijn ondergang uit was (een vergissing deels misschien aan de invloed van Caulaincourt toe te schrijven, die hartstochtelijk naar vrede verlangde en zich omtrent zijn vriend de Tsaar illusies maakte). Ondertussen dreef Napoleon met zijn op zien komen spelen, neen met zijn onverholen ergernis over de bemiddeling, Oostenrijk verder en verder in de richting van Rusland en Pruisen, die nu ook al tot overeenstemming gekomen waren met Engeland.

Sorel stelt het voor, alsof die vier het in hun hart van den aanvang eens waren geweest en al Metternich's onderhandelen geen ander doel had dan tijd te winnen en Napoleon tegenover Europa en tegenover Frankrijk in het ongelijk te stellen. Men behoeft maar op de realiteiten van de Oostenrijkse verhoudingen en van Metternich's politiek te letten om te begrijpen dat de bemiddeling althans aanvankelijk ernstig gemeend was. Het manifest van Kalisch schokte het conservatisme van Metternich zowel als van zijn meester Frans II; de volksgeestdrift in Duitsland vervulde hen met onbehagen. Bovendien zagen zij de invloed die Rusland door de val van Napoleon in Europa zou verkrijgen, met ongerustheid tegemoet, en in 't bijzonder de Poolse plannen van Alexander zinden hun niet. Zo waar is dit, dat die tegenstelling na de ten slotte gemeenschappelijk gevoerde oorlog toch weer aan het licht brak; men weet dat het in 1815 een haar gescheeld heeft, of het Congres van Wenen was door een oorlog van Oostenrijk, gesteund door Frankrijk (dat wilde toen zeggen Talleyrand) en Engeland, tegen Rusland-Pruisen ontijdig afgebroken. Hoezeer had het voor de hand gelegen dat Napoleon in zijn benarde situatie van die zomer 1813 — Hamburg in opstand, gesteund door Zweden, en weldra de meest jammerlijke tijding uit Spanje: Vittoria — Oostenrijk's uitgestoken hand had aangenomen. Maar hij wilde het niet.

De wapenstilstand zou duren tot 10 Augustus. 26 Juni ontving Napoleon te Dresden Metternich. De zaken hadden toen al een veel stugger gedaante gekregen. In besprekingen

met de Pruisen en Russen te Reichenbach had Metternich een verdrag klaargemaakt, waarbij werd afgesproken dat Oostenrijk Frankrijk de oorlog verklaren zou, als 10 Augustus Frankrijk's instemming op zekere vredesvoorwaarden niet verkregen was.

Een beroemd onderhoud, dat te Dresden!¹⁾ Wij bezitten er twee versies van, één van elk van de twee antagonisten — en er was geen getuige om ons te vertellen wat de juiste toedracht was. Metternich is volgens zijn eigen *mémoires* oneindig veel welsprekender geweest dan in het stuk dat Napoleon liet opstellen, waarin hij nauwelijks aan het woord komt. In zijn *mémoires* kunnen wij lezen hoe maarschalk Berthier, Prins van Neufchâtel, de chef van de generale staf, die hem naar de audientie geleidde, hem angstig vroeg of hij vrede bracht, en hem zei dat Frankrijk, dat Europa vrede behoeften. Dáar ook het verhaal van de driftige uitval van Napoleon, gestoken door een opmerking over het jeugdig uiterlijk van zijn troepen, dat hij, Metternich, niet wist wat er omging in het gemoed van een soldaat, dat hij niet geleerd had zijn leven en dat van anderen gering te schatten. „Un homme comme moi se soucie peu de la vie d'un million d'hommes! . . .” Metternich zou uitgeroepen hebben dat zij de deuren en vensters moesten openwerpen opdat Europa meeluisteren kon. Waarop Napoleon, inbindend, gezegd had dat van de 300.000 man die hij in Rusland verloren had, geen tiende deel Fransen waren; om de Fransen te sparen had hij Polen en Duitsers geofferd. „Gij vergeet, sire, dat gij tot een Duitser spreekt”, zou Metternich gezegd hebben.

Ook volgens het andere verslag, dat van Napoleon zelf afkomstig is, moet het stormachtig toegegaan zijn. De Keizer was aanstonds begonnen met de bitterste verwijten. Oostenrijk was tot zijn vijanden overgelopen. „Zonder uw funeste tussenkomst zou de vrede met Rusland en Pruisen hersteld zijn.” Wat verlangde Oostenrijk om neutraal te blijven? Was het tevreden met Illyrië?

Als ik wel zie, komt hier de grond van Napoleon's politiek even aan het licht. Hij was bereid Oostenrijk af te kopen, mits het zich met Rusland en Pruisen niet meer bemoeien zou. Wat

¹⁾ Vgl. Fruin's rectorale rede, 1878: *Verspr. Geschr.*, IX, 356.

hem razend maakte, was de gedachte van een bemiddeling. Dat laatste leidde onvermijdelijk, had al een heel eind heen geleid, tot een samengaan van Oostenrijk met zijn vijanden en zou een regeling kunnen voortbrengen, die door allen tegen hem ge- waarborgd werd. In het eerste geval daarentegen zou hij na met Rusland en Pruisen afgerekend te hebben: „mon armée est bien suffisante pour amener les Russes et les Prussiens à la raison”, zich weer tegen Oostenrijk hebben kunnen wenden en de betaalde prijs terugvorderen. Napoleon vatte in zijn uitbarsting tegen Metternich wat hijzelf zich als gevolg van een toegeven aan de gezamenlijke eisen voorstelde, ongeveer aldus samen:

Als Oostenrijk (op die voet) Illyrië kreeg, zou het er niet mee gedaan zijn, het zou Italië willen; en Rusland Polen, en Zweden, Noorwegen, en Pruisen Saksen, en Engeland Holland en België. Zij wilden het Franse Keizerrijk aan stukken scheuren. En hij, die de helft van Europa nog bezet hield, zou als een lam zijn troepen moeten wegtrekken? Wat figuur wilde men hem doen slaan tegenover het Franse volk?

„Ah Metternich! combien l'Angleterre vous a-t-elle donné pour vous décider à jouer ce rôle contre moi?” Bij die woorden (die Metternich steeds ontkend heeft dat gesproken zijn) zou de steek van Napoleon, die hij onder de arm droeg, op de grond gevallen zijn, waar hij hem in de verdere loop van zijn heftig uitvaren telkens wegtrapte, zonder dat Metternich (die dit incident eveneens vermeldt) zich verwaardigde hem op te rapen. Volgens Metternich was het laatste woord van de Keizer een woedend dreigement: „Ah, vous persistez, vous voulez toujours me dicter la loi, eh bien soit, la guerre! mais à revoir, à Vienne!” En toen bij het heengaan, na die urenlange scène, Berthier kwam aansnellen en vroeg of hij tevreden was, zou hij, Metternich, geantwoord hebben: „Ja, hij heeft mij alle gewenste ophelдерingen gegeven; het is gedaan met hem.”

Napoleon voelde onmiddellijk naderhand dat hij onverstandig gehandeld had. In een tweede onderhoud was hij de beminne- lijkheid zelf en een regeling werd getroffen voor een congres te Praag, waar over vrede gepraat zou worden onder de thans

erkende gewapende bemiddeling van Oostenrijk. Maar is het wonder dat Metternich, door het getreuzel en de grootspraak van al die maanden reeds sceptisch gestemd, thans in de mogelijkheid van een overeenkomst niet meer geloofde? Zelfs nu deed Napoleon niets dat van enige wil tot vrede getuigde. Integendeel. Het congres ging volslagen ongebruikt voorbij. Napoleon, zoals Maret 17 Juli aan Narbonne schreef (de andere Franse plenipotentiaris Caulaincourt zou nog tot 28 Juli op zich doen wachten!), wilde de onderhandelingen als het kon tot 20 Augustus rekken, omdat de oogst dan binnen zijn zou, een voordeel voor de nieuwe campagne; maar bovendien hoopte hij dat de tijd de opwinding van Pruisen en Rusland bedaren zou en dat ook Oostenrijk zich zou bedenken, als het de geweldige macht zag die hij op de been bracht, hier en in Italië. Men zoekt dikwijls, Sorel zoekt, de onvruchtbaarheid van het congres te Praag in de kwade wil der bondgenoten; maar is, vraagt Driault,¹⁾ deze brief niet verklaring genoeg? — Dat Caulaincourt zo lang weg bleef, was niet *zijn* schuld. Hij had op alle manieren aan een gang naar Praag met een instructie die niets dan lijn-trekken inhield, zoeken te ontkomen, maar deed tegelijk zijn uiterste best Napoleon tot een toegeeflijker houding te bewegen. Hij bepleitte het opgeven van de nieuwe Duitse departementen, van de Rijnbond. Daarop kreeg hij driftige antwoorden, slaan met deuren, kwetsende verwijten.²⁾ Na dagen aldus zoekgebracht werd hem wel een toezegging gegeven, maar vervolgens tot zijn teleurstelling toch een volmaakt lege instructie.

Toch kon hij te Praag niet nalaten, dan maar buiten zijn instructie om, Metternich te pressen, en hij deed het zelfs op een manier die Franse historici aan verraad vinden grenzen,³⁾ maar waarvan men ook zeggen kan dat zij een bewijs temeer is van de afkeuring, ja wanhoop, waarmee Fransen met enig verantwoordelijkheidsgevoel de gedragslijn van de Keizer aanzagen. „Zie in mij”, zei Caulaincourt, die nu geen heul meer bij Rusland

¹⁾ *Revue*, etc., VIII, 190. ²⁾ Dit alles volgens Caulaincourt zelf: *Mémoires du général de Caulaincourt, duc de Vicence*, introduction . . . par Jean Hanoteau, 1933, I, 153. ³⁾ *A. w.*, 156.

zocht, maar bij Oostenrijk, „niet de vertegenwoordiger van 's Keizers nukken, maar van zijn waarachtig belang en van dat van Frankrijk. Ik ben even goed Europeër in deze kwesties als gij. Breng ons in Frankrijk terug door vrede of door oorlog, en gij zult door het hele Franse volk en door al de verstandige dienaren en vrienden van de Keizer gezegend worden.”¹⁾

Metternich waarschuwde nu ernstig, dat Oostenrijk zich verbonden had om als er op 10 Augustus niets verkregen was, de oorlog aan Frankrijk te verklaren. Het was toen 30 Juli. De mededeling van „dat dreigement” bezorgde Caulaincourt een terechtwijzing, maar Napoleon liet hem nu toch om de voorwaarden vragen; er waren nog dagen verloren door een, ongetwijfeld obstructief bedoelde, afwezigheid van de Keizer uit Dresden: zijn vraag was gedateerd 5 Augustus. De voorwaarden die Metternich voorlegde behelsden: nieuwe verdeling van Polen onder de buurstaten; herstel van Hamburg en Lübeck en in beginsel afstand van de rest van de nieuwe Duitse departementen en van het protectoraat over de Rijnbond; herstel van Pruisen met een houdbare Elbegrens (dat wil zeggen dat de voormalige westelijke gebieden van Pruisen, nu deel van het koninkrijk Westfalen en van het Franse rijk, niet teruggevorderd werden); Illyrië aan Oostenrijk; wederzijdse bezitswaarborg van grote en kleine mogendheden.

Caulaincourt deed het stuk vergezeld gaan van een harts-tochtelijk beroep op de Keizer. „Sans doute, Votre Majesté verra dans cet ultimatum quelques sacrifices d'amour-propre, mais la France n'en fera pas de réel . . . De grâce, Sire, mettez dans la balance de la paix toutes les chances de la guerre; voyez l'irritation des esprits, l'état de l'Allemagne dès que l'Autriche se déclarera, la lassitude de la France, son noble dévouement, ses sacrifices après les désastres de Russie; écoutez tous les vœux qu'on fait dans cette France pour la paix, ceux de vos fidèles serviteurs, des vrais Français qui, comme moi, doivent vous dire qu'il faut calmer la fièvre européenne.”²⁾

Maar Napoleon's antwoord, dat pas na de fatale termijn, 11 Augustus, kon worden meegedeeld, was van het oude soort.

¹⁾ Bij Sorel, VIII, 165. ²⁾ Sorel, VIII, 173 en Caulaincourt, I, 157.

Het bestond uit twee tegenvoorstellen, waarvan het laatste pas in geval van noodzaak mocht worden overgelegd. Sorel vindt het niet nodig het eerste te vermelden. Het is toch wel degelijk belangrijk. Napoleon verlangde voor de ontbinding van Warschau (dat hem op zichzelf „niet ter harte”¹⁾ ging) compensatie voor de Groothertog, de Koning van Saksen, en wel in de vorm van Pruisisch en Oostenrijks land; in het Pruisisch land was Berlijn inbegrepen! . . . Pruisen zou zo een hoofdzakelijk Slavische staat worden.²⁾ Metternich's zeggen, dat dit niet de indruk maakte alsof de Keizer een duurzame vrede verlangde, is begrijpelijk genoeg. En ook het tweede voorstel dong nog af. Hamburg bijvoorbeeld, en Triest, wou Napoleon niet loslaten; er was ook hier trouwens nog sprake van Pruisische en Oostenrijkse compensatie voor Saksen. De onderhandelingen werden afgebroken. Het werd oorlog, en oorlog niet meer met Rusland en Pruisen alleen, maar ook met Oostenrijk. Bij Leipzig ondervond Napoleon wat dat betekende.

Sorel, die in zijn verhaal er steeds op uit geweest is te betogen dat Metternich niets anders wilde dan met Rusland en Pruisen samengaan (en ik wees er al op, dat hij daarbij zeer belangrijke factoren verwaarloost), heeft over Caulaincourt's smeekbede aan Napoleon niets anders te zeggen dan dat het naief van hem was te geloven, dat 's Keizers *ja* de vrede had kunnen brengen. Op dat allerlaatste ogenblik zeker was alles wel te ver vergeleden om het met een enkel woord nog recht te kunnen trekken. Maar is Caulaincourt's klacht niet volmaakt gerechtvaardigd (in een brief aan Maret), dat deze zaak zo slecht beleid was? „Door nooit iets op tijd te hebben willen toegeven, bederft men en verliest men alles.” Napoleon had de prachtigste kansen gehad om zijn tegenstanders te verdelen. Wij Nederlanders — en in de grond alle goede Europeërs — mogen blij zijn dat hij ze verzuimde en dat Metternich half zijns ondanks de held van de bevrijding van Europa geworden is. Maar het was Napoleon's onhandelbare hoogmoed, zijn spelerssaard, zijn volmaakte onverschilligheid voor mensenlevens, zijn blindheid voor morele factoren als de nationale opwinding in de onderworpen

¹⁾ Caulaincourt, I, 151. ²⁾ *Revue* etc. VIII, 193.

landen en de vermoedheid van Frankrijk, die in heel deze geschiedenis blijken.

Dit wil niet zeggen dat de goede Europeër het oog zou moeten sluiten voor de zelfzucht van de mogendheden die ten slotte Napoleon's val bewerkten: het Europa dat zij deden herrijzen of nieuw oprichtten, was geen volmaakte constructie en zij streefden elk, de één met meer succes dan de ander, eigen ambities van machtspolitiek na, die, in het éne geval meer dan in het andere, nieuw onrecht, nieuwe verdrukking betekenden. Dat is een gezichtspunt dat Sorel met graagte naarvoren brengt,¹⁾ en bij hem schijnen ten slotte de landhonger en het despotisme wel hoofdzakelijk aan de kant van de coalitie geheerst te hebben, met zoveel wrok spreekt hij gedurig over de onbegrensde heerszucht van Alexander, het maritiem en koloniaal imperialisme van de Engelsen, de gretigheid en Fransenhaat van de Pruisen, en het onbeweeglijk conservatisme van Oostenrijk dat weer verstikkend op Italië en een groot deel van Duitsland gelegd zou worden. Er zit in al dergelijke opmerkingen waarheid. Onaanvaardbaar is alleen, ze dienst te laten doen in een systeem van apologie waarin tezelfdertijd het feit dat heel de openbare mening van het toenmalige Europa onder de druk van Napoleon zuchtte en zijn eeuwige rusteloosheid moe was, verdoezeld wordt.

En ziehier Sorel's conclusie over de mislukte onderhandelingen: „De oorlog begon dus weer, de oorlog zonder einde, die al van 1792 af duurde, en om dezelfde oorzaken die hem twintig jaar hadden doen duren en tot de uithoeken van Europa hadden uitgebreid . . . Wat de coalitie wil, dat is de vernietiging van het *Grand Empire*, de ondergang van de Franse suprematie, het terugdringen van Frankrijk in zijn oude grenzen. Wat Napoleon in werkelijkheid aan de Elbe verdedigt, wat hij on-

¹⁾ Zo cursiveert hij b.v., in de bittere brief waarmee Lodewijk XVIII, vanuit zijn ballingschap, tegen de Keizerwijding protesteerde, de zinsnede: „Jamais on n'opposa le droit au crime . . ., la Légitimité à la Révolution”; en laat er op volgen: „Rendre la Pologne aux Polonais, restaurer la république à Venise, restituer les Légations au pape, les évêchés et abbayes d'Allemagne aux princes ecclésiastiques étaient des pensées qui n'entraient dans l'esprit ni du tsar restaurateur de la justice, ni des augustes assessseurs de son tribunal, le roi de Prusse et l'empereur d'Autriche”; VI, 409.

vermijdelijk verliezen zal als hij teruggeslagen wordt, dat zijn die bruggehoofden, die vooruitgeschoven stellingen, die achter-eenvolgens het *Comité de salut public* en het *Directoire* op de kaart getekend hadden, voorwaarden van de verovering en van het behoud der natuurlijke grenzen.”

Hoe is het mogelijk! roept Driault uit bij deze passage.¹⁾ Het is inderdaad een redenering om zich de ogen bij uit te wrijven. Driault plaatst een vraagteken bij „oude grenzen”, en men zal gezien hebben hoe ver de eisen van de bondgenoten daar nog steeds vandaan bleven. Juist eerst door de oorlog, zoals Caulaincourt en anderen gewaarschuwd hadden en zoals Driault opmerkt, kwamen op den duur de natuurlijke grenzen in het geding. Ik wil de rest van Sorel's boek niet bespreken (het zou mij te ver voeren), maar Driault wijst erop dat zelfs in 1814 er zich nog kansen voordeden, had Napoleon zich maar met het bereikbare kunnen vergenoegen, om de bondgenoten te verdelen en de natuurlijke grenzen te redden; maar Sorel verdoezelt ook dan die mogelijkheden omdat zij niet met zijn stelling stroken.

De obsessie der natuurlijke grenzen

De kritiek van de vaklieden is niet genoeg geweest om de betogen van Sorel hun gezag te ontnemen. Ik wil herhalen dat zij de historische verbeelding prikkelen en als een verrijking van de Napoleontische literatuur beschouwd moeten worden. Maar zij eisen kritiek, men moet er veel af doen. En toch ziet men ze in tal van Franse en zelfs niet-Franse boeken²⁾ klak-

¹⁾ *Revue* etc., VIII, 194.

²⁾ Als voorbeeld van die laatste noem ik alleen Max Lenz' *Napoleon in de geïllustreerde Monographien zur Weltgeschichte* van Velhagen und Klasing. Dit boek, verschenen in 1908, waaruit veel Nederlanders hun voorstelling van Napoleon geput hebben, staat geheel onder invloed van Sorel. In zijn voorrede prijst hij Sorel en Vandal om hun „Ruhe des Urteils”, en beroept zich tevens op Ranke en diens „Unbefangenheit der Betrachtung” (vgl. hiervóór blz. 265), om de opvatting te dekken dat „de historische wereld geen leem in de hand des Titans was, maar dat diens doen en laten uit de geschiedenis van Frankrijk en Europa, uit de samenhang der eeuwen verklaard moet worden.” En wie zou dit niet kunnen beamen? Maar het kritieke punt dat Lenz vooropstelt, is dat in 1803 niet Napoleon maar Engeland de oorlog wilde, en in alle andere vraagstukken beslist hij dienovereenkomstig. Hij ziet zelf zijn opvatting als een overwinning van objectiviteit op de haatdragende partijdigheid van Duitse nationalistes als Treitschke en von Sybel. Hierover zou veel te zeggen zijn.

keloos overgenomen. Tot veel duizenden lezers zijn zij een generatie later gekomen in de biografie van Napoleon door Jacques Bainville, waarover ik naderhand nog iets zeggen zal.

Er zit in heel die redeneertrant iets om het Franse chauvinisme te bekoren. De ramp van 1814/5, het verlies van het Rijnland en van België, dat is een eeuw lang en langer een zere plek gebleven. Men lenigt de pijn met van de kwade trouw der bondgenoten te spreken, van hun inhaligheid, de haat van de Pruisen, de zelfzucht van de Engelsen. En behoef ik te herhalen, dat de bevrijders van Europa ook andere drijfveren hadden dan die in het manifest van Kalisch werden opgegeven? Dit zijn alles motieven die helpen begrijpelijk maken, dat de Napoleonische legende zo diepe wortels in het Franse denken heeft kunnen slaan.

't Is waar dat de Fransman zich juist uit naam van de natuurlijke grenzen *tegen* Napoleon stellen kan. Als men aanneemt dat Europa best met die aanwinsten van Frankrijk te verzoenen was geweest, komt men vanzelf tot het besluit dat alleen de onmatige politiek van Napoleon het tot verzet geprikkeld en op den duur de natuurlijke grenzen verspeeld heeft. Zo ongeveer hebben wij Bignon en Thiers en Bourgeois al zien redeneren, zo zullen wij Driault en Georges Lefebvre nog vernemen. Die school is dus niet minder overtuigd van de aannemelijkheid der annexatie van Rijnland, België en Noord-Brabant. Als men Sorel goed leest, komt men er integendeel soms toe zich af te vragen of hij in dat opzicht niet ongewoon redelijk en gematigd was.

Als men zijn betoog volgt, dat de Rijn grens in volle omvang, Duits gebied en Nederlands tegelijk, Engeland en Duitsland beide in het spel moest brengen, dat die politiek daarom slechts met een krans van afhankelijke staten of nieuwe veroveringen te bevestigen was, maar dan eerst recht een strijd op leven en dood met Europa, een eindeloze reeks oorlogen, moest meeslepen, en dus ook geen vreedzame republiek gedoogde maar de Romeins-imperiale inrichting onvermijdelijk oplegde, dan verschijnt het natuurlijke-grenzen-decreet van de Conventie vanzelf als iets buitensporigs, iets dat buiten de realiteit van

Europa ging. Napoleon, die er van den aanvang mee beladen was, mag zo buiten alle blaam worden gesteld, maar heel de periode krijgt het karakter van een vantevoren tot mislukken gedoemde krachtsinspanning, hoe groots ook, een paroxysme van energie, waarin alle tendenties van de normale Franse machtsuitbreiding zich in verhevigde mate vertonen en dat niets meer dan dat indrukwekkende schouwspel opleveren kon.¹⁾ Maar is het dan soms de bedoeling van Sorel's grote werk om berusten in de bescheidener oude grenzen aan te preken en te waarschuwen dat een hernieuwd streven naar de Rijn tot weer niets anders dan een heroïsche maar op den duur noodlottige botsing met Europa zou kunnen leiden?²⁾

De indruk die hij doorgaans wekt, is geheel anders. Een uitdrukkelijke bevestiging van Frankrijk's goed recht op de natuurlijke grenzen zal men in zijn werk niet vinden. Daarvoor stond hij tegenover het hele begrip *recht* in internationale verhoudingen trouwens te sceptisch. Wel wijst hij herhaaldelijk de aanklacht van de andere Europese staten tegen Frankrijk wegens onverzadelijke uitbreidingszucht af met verwijzingen naar hun eigen praktijk. De verdeling van Polen in het bijzonder, waar Rusland, Pruisen en Oostenrijk zich juist aan schuldig gemaakt hadden, wordt gedurig tegen hen uitgespeeld. De Franse regeringen zelf deden dat toentertijd reeds, en niet enkel om morele verwijten het zwijgen op te leggen: zij ontleenden aan de gebiedsuitbreiding van de drie grote Oostelijke mogendheden een aanspraak op compensatie. Sorel nu toont aan, dat die compensatie-gedachte in het publiek recht van het toenmalig Europa leefde, en oordeelt dat inderdaad om een verstoring

¹⁾ De slotbeschouwing aan het eind van deel VIII is inderdaad slechts een uitbreiding van deze gedachte.

²⁾ De duidelijkste plaats die ik heb aangetekend waar Sorel afkeuring over de natuurlijke-grenzen-politiek uitspreekt, komt voor op het eind van zijn vierde deel, blz. 477, d.w.z. vóór hij, na een pauze van tien jaren, de periode van het *Directoire* en Napoleonging behandelt. „Alleen de overwinningen van Bonaparte” zegt hij daar, „hebben de verwezenlijking van de conceptie der natuurlijke grenzen mogelijk gemaakt” (ik las de opmerking in, dat dit een eigenaardige manier van zeggen is; de natuurlijke grenzen waren vóór die overwinningen bereikt; Sorel bedoelt dat de overwinningen nodig waren om hen te bevestigen); „en zijn politiek heeft, door de loop der tijden te verhaasten, de fundamentele dwaling van dat systeem aan het licht gebracht en de onvermijdelijke ineenstorting ervan nog rampspoediger gemaakt.”

van het evenwicht te voorkomen de vergroting tot aan de Rijn geenszins overdreven was. Dat nationaliteitsverschil de inlijving van Rijnland en Vlaanderen ongeschikt maakte, zegt hij daartegen nooit; inderdaad liet het nationaliteitsbeginsel hem koud.

Neen, tot een waarschuwing tegen de natuurlijke-grenzenpolitiek om haar nasleep van noodlottige gevolgen is de stelling van Sorel onder zijn handen niet geworden. Veeleer dient zij hem om zich doorlopend met Napoleon te vereenzelvigden. Terwijl hij het aan één stuk door over de afgunst van „Europa” heeft, over „Europa”'s verlangen om Frankrijk te verdelen, te verwarren, te verzwakken, verdedigt of vergoelijkt hij alles wat Napoleon deed, die immers maar de lijn volgde welke voor Frankrijk nu eenmaal vastgelegd was.

En zo komt hij er dan toe te schrijven alsof Napoleon, die immers aan geen stukje van zijn veroveringen kon laten raken zonder het geheel, tot aan de eerste aanwinsten der Republiek toe, in gevaar te brengen, gelijk had met zijn halsstarrige weigeringen van op het gezicht toch heel schappelijke vredesaanbiedingen, en met zijn „oorlog totter dood,”¹⁾ en zijn apologie van Napoleon en afwijzen van mannen als Talleyrand en Caulaincourt wekt de indruk dat hij, wel ver van tegen een veroveringspolitiek te waarschuwen, 't volmaakt in de haak vond dat een groot land om wat het als zijn natuurlijke grenzen gelieft te beschouwen, heel Europa ondersteboven keerde; Frankrijk schijnt, om België en Rijnland stevig in zijn bezit te houden, bij hem wel recht te hebben op Holland en Duitsland en Italië, mocht Polen bevrijden of weer verkwanselen, al naar de omstandigheden, en Spanje onder bestuur stellen. Napoleon redeneerde zo inderdaad, als hij het nuttig vond te redeneren, en als een andere redenering (want hij had er verscheidene) hem niet beter uitkwam. Maar bij een geleerde, en een zo bijzondere geest, een eeuw naderhand de echo's daarvan nog te vernemen, dat is toch verrassend.

Maar laat mij op meer zuiver historisch terrein eindigen.

¹⁾ „Il fallait, comme en 1795, comme en 1798, comme en 1800, comme en 1805, 1806, 1809, choisir entre une lutte à mort et le retour pur et simple de la France à ses anciennes limites. C'est du Grand Empire que l'on prétend l'exproprier d'abord, puis de l'Empire même et des conquêtes de la République”; VIII, 118.

Driault vond de Napoleon van Sorel mistekend, en hij kwam op, niet zozeer tegen het schoonwassen, als tegen het verkleinen van de figuur. De machtige persoonlijkheid, die een stempel op Europa gezet heeft, die haar eigen inzicht, haar eigen demonische wil vorm gaf in de lotgevallen en instellingen van ons werelddeel, gemaakt tot de gedreven slaaf van het noodlot, heel zijn streven bepaald door de voorafgaande politiek der koningen en van het *Comité de salut public* — wie de kwestie zo stelt, en de grootheid van Napoleon tekort gedaan acht, geeft daarmee alleen al van een bepaalde geesteshouding blijk. Er doet zich hier een debat voor, dat velen geneigd zullen zijn om met de meest algemene en aprioristische opvattingen omtrent de vrije wil van de enkeling ofwel de dwingende macht van onpersoonlijke krachten en stromingen in de geschiedenis te beslissen. Mij is het genoeg geweest het probleem historisch te beschouwen en te laten zien hoeveel er uit dat oogpunt tegen Sorel's systeem viel in te brengen, tot wat een verwringen van de feiten het hem leidde.

VIJFDE HOOFDSTUK

EDOUARD DRIAULT

Een schoolboek

Onder de schrijvers die ik besproken heb, vormen de eigenlijke vaklieden, kwekelingen van de Universiteit en docenten onder haar auspiciën, een kleine minderheid. Met Bourgeois is Driault wel de voornaamste van dat slag. Het werk waarmee hij eerst naam maakte, is een geschiedenis van de Oosterse kwestie, dat enige eeuwen bestrijkt. Daarop volgde een schoolboek: in de *Cours complet d'histoire* onder leiding van Gabriel Monod schreef hij, in 1903, het gedeelte over 1789—1815, *Révolution et Empire*; hij was toen „professeur agrégé d'histoire . . . au lycée de Versailles”. Het is wel de moeite waard even bij dit boek stil te staan. Het behoort, ten aanzien van Napoleon, onmiskenbaar tot de democratisch-vijandige school.

Zie maar de nadruk gelegd op het verlies van vrijheid waarop de staatsgreep van Brumaire het Franse volk te staan kwam. „La France de l'ancien régime”, heet het na een beschrijving van de constitutie van het jaar VIII, „avait eu plus de libertés.” Er wordt dan ook nog op gewezen hoe weinig het plebisciet waaraan die constitutie onderworpen werd, van een waarachtige volksraadpleging had: de constitutie was al in werking getreden! de stemming was schriftelijk en openbaar . . . Niet meer eerbied heeft de schrijver voor de organieke wetten die de Eerste Consul invoerde. Bonaparte, 't is waar, ontzag de grote sociale veranderingen van de Revolutie, maar hij doodde de vrijheid op alle manieren „onder het voorwendsel Frankrijk aan de anarchie te ontrukken en „de Revolutie te eindigen””; zijn wet op het bestuur vernietigde haast alle plaatselijke vrijheid; de gemeenten werden „minderjarigen”, de staat oefende een administratieve voogdij over hen uit.

Tegen het einde schrijft Driault dat 's Keizers roem Frankrijk meer kostte dan opbracht, en dat het in zekere zin het slachtoffer was van de grote rol die hij het liet spelen. „Le césarisme n'entretient sa force et sa gloire qu'en épuisant toutes les ressources du pays.” Dit is wat de leerlingen der republikeinse lycea ingeprent moet worden. De gruwel van de lotingen en van de vervolging der voortvluchtige dienstplichtigen (de *réfractaires*) wordt vermeld; de onderdrukking van alle vertegenwoordigende lichamen (na Tilsit van het Tribunaat), van alle vrije meningsuiting (de censuur), de verdrukking van de katholieke kerk. De passage loopt uit op een aanhaling uit de *mémoires* van Mme. de Rémusat (karakteristieke keus!): „L'égoïste Napoléon, ne songeant qu'à lui, tua l'Empire.” Ontevredenheid in Italië, gisting in Duitsland, oorlog in Spanje . . .

Men zou de meningen van Driault in 1903 echter niet volledig kennen, als men niet lette op zijn behandeling van de gebeurtenissen in 1813 en 1814. Hij had toen blijkbaar de onderhandelingen van Praag nog niet zelfstandig onderzocht en schoof (heel anders dus¹) dan in 1907) alle schuld voor de mislukking op de kwade trouw van Metternich. Maar zijn verontwaardiging neemt pas haar volle vlucht, als hij het manifest van 1 December 1813 en het congres van Châtillon in Februari en Maart 1814 beschrijven moet. Dat de bondgenoten tegenover het Franse volk Napoleon verantwoordelijk stellen voor het vervallen van hun aanbod van een vrede met behoud van de natuurlijke grenzen, is voor hem niets dan schijnheiligheid, en als zij, eenmaal op Franse bodem, hun voorwaarden terugbrengen tot de grenzen van 1792, dan ziet hij, gelijk Houssaye, in Napoleon enkel nog maar de held die Frankrijk's heilig recht op de Rijn grens en op België met de moed der wanhoop verdedigt, en gloriëert in het feit dat het Franse volk Talleyrand niet bijviel in zijn „verraad”. De niet-Franse lezer voelt hier met zijn andere inzichten een krasse tegenstrijdigheid. Ik vestig er de aandacht op, omdat wij hier wellicht de verklaring hebben voor een verandering die Driault's waardering van heel de figuur van Napoleon zou ondergaan en

¹) Vgl. hiervóór, 336.

die anders een psychologisch raadsel bleef. Maar eerst iets over zijn wetenschappelijk werk van vóór de verandering.

Afwijzend tegenover vorige interpretaties

De boeken waaruit wij putten kunnen, zijn ten eerste twee monografieën, uit 1904 en 1906, over *La politique orientale de Napoléon*, 1806—8, en *Napoléon en Italie*, 1800—1812. Het opmerkelijke van beide is dat zij de schrijver dienden om een opvatting omtrent de politiek van Napoleon in het algemeen te ontwikkelen, omtrent de bedoelingen die Napoleon voor de geest zweefden. Het is dan ook geen wonder, dat hij zich vervolgens gezet heeft aan een groot werk, dat onder de titel *Napoléon et l'Europe* van 1910 tot 1927 in vijf delen verscheen. Dat werk heeft hem zijn voorname plaats in de Napoleontische geschiedschrijving pas gegeven. Voor de uiteenzetting van zijn denkbeelden zal ik behalve de twee vroege monografieën en een enkel artikel slechts de eerste delen van het grote werk gebruiken. Het zal later wel duidelijk worden waarom.

Wij hebben al gezien met wat een kracht en beslistheid Driault zich in het debat over de stellingen van Sorel mengde. De voorstelling van Napoleon als gedreven door de onpersoonlijke krachten van de geschiedenis van Frankrijk en van Europa wees hij af; Napoleon heeft zijn eigen persoonlijke invloed op de loop der geschiedenis geoefend. De voorstelling van Sorel mistekent hem en verkleint hem. Maar dat niet alleen door dat historisch fatalisme, waarmee de persoonlijkheid aan de gang der gebeurtenissen ondergeschikt gemaakt wordt, maar ook (voorál ook zelfs) door de interpretatie van die dwingende ontwikkeling zelf: dat het alles slechts zijn zou om de reeds verworven natuurlijke grenzen te behouden en te beveiligen, dat Napoleon niets anders was dan de voortzetter van het *Comité de salut public* en het *Directoire*, zelf de voortzetters van de monarchie; dat wil er bij Driault niet in. Hij komt dus in zover overeen met Masson en Bourgeois, dat ook die in Napoleon's politiek een sterke nieuwe, persoonlijke factor vinden, waardoor de Franse geschiedenis uit haar normale, overgeleverde banen

is gedrongen.¹⁾ Maar noch de verklaring dat Napoleon's familiegevoel, eerst voor zijn broers, toen voor zijn zoon, de eigenlijke drijfkracht zou zijn geweest, noch die dat het alles begonnen was om zijn Oosterse droom te verwezenlijken, bevredigt Driault.

Zo voelt hij zich gedreven een andere hypothese voor te stellen, want dat Napoleon, zoals Bourgeois het noemde, zijn *secret* had, staat voor hem vast. Hij had een doel, zijn klare geest vergenoegde zich niet met de vage zucht naar een wereldheerschappij („une domination universelle”), er moet iets preciezers, iets dat zich laat bepalen en omschrijven, geweest zijn.²⁾ De onzekerheid ontstaat slechts uit het feit dat Napoleon inderdaad een geheimhouder was, hij maakte niemand zijn deelgenoot, hij verstak zich. Zijn correspondentie is zeker een onwaardeerbare bron, maar³⁾ „hij is er niet steeds oprecht; hij verraadt er al zijn ambities niet, hij komt voor geen enkel ongelijk uit; hij werpt op zijn vijanden, en in het bijzonder op Engeland, de verantwoordelijkheid voor de lange oorlogen waarmee hij Frankrijk uitputte. Het lijkt alsof hij steeds in wettige staat van zelfverweer verkeerd heeft en dat niemand zozeer als hij de deugd der gematigdheid bezat. Men behoeft hem niet op zijn woord te geloven” — zoals, voeg ik eraan toe (en niet alleen in zijn correspondentie maar zelfs in zijn uitspraken van St. Helena) Arthur-Lévy en Sorel hem geloofden, — al doet het mij bijna pijn die laatste in één adem met de ander te noemen.

Engeland, dat Napoleon zelf zo graag aanvoert, speelt niet alleén daarom in de beschouwingen van Sorel mede een rol van belang, maar omdat het als de hardnekkigste strijder voor de zelfstandigheid der Lage Landen de theorie van het alles overheersend belang der natuurlijke grenzen scheen te schragen. Nog meer uitsluitend heeft Vandal, wij zagen het,⁴⁾ in Engeland de vijand bij uitnemendheid gezien, die geen ogenblik uit

¹⁾ Ik volg de belangwekkende beschouwing van Muret in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XVIII (1913), „Une nouvelle conception de la politique étrangère de Napoléon” (p. 177—200, 353—380), geschreven na het verschijnen van het tweede deel van Driault's *Napoléon et l'Europe*. ²⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 375. ³⁾ *Napoléon en Italie*, blz. I. ⁴⁾ Hieróóor, 263 vlg.

Napoleon's gedachten was. Zonder hem te noemen richt Driault zich tegen een Engels historicus, Seeley. Deze, man van wijde blik, getrokken door grote onderwerpen,¹⁾ wijst in een pakkende biografie van Napoleon de onderwerping van Engeland, maar dan vooral om ruimte voor economische en koloniale expansie te maken, als het eigenlijke doel van diens politiek aan. „Wat!” roept Driault uit, „toen hij zich Koning van Italië maakte, was het om Engeland te treffen? Toen hij het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie vernietigde, toen hij de Rijnbond stichtte, toen hij Polen deed herleven, toen hij de Illyrische provincies bij zijn rijk inlijfde, toen hij naar Moskou trok, was het om Engeland te treffen? Dat is niet te geloven.” Zeker, hij heeft Engeland gedurig op zijn weg ontmoet, het heeft hem weerstaan en bestookt en ten slotte ten val gebracht. „Engeland was zijn hinderpaal, maar niet zijn oogmerk. Als hij enkel Engeland had willen neerslaan, zou hij het toch wel rechtstreeks aangevallen hebben, en als hij zich ter zee een tiende van de inspanning had getroost die hij voor de verovering van Europa aanwendde, zou hij meer kans gehad hebben om met zijn eeuwige vijand af te rekenen. Maar integendeel, hij werd door Engeland overwonnen omdat hij er zich niet voldoende mee bemoeide, omdat hij het bijna voortdurend de rug toewendde en zich in het Oosten ingroef.”²⁾

Die voorstelling van Engeland-de-vijand als een leus om te bedriegen, die verwijzing naar het Oosten, herinneren aan Bourgeois. En inderdaad erkent Driault dat er in diens verklaring veel aantrekkelijks steekt en dat zij hem zijn richting een eindweegs gewezen heeft. Maar zij is te beperkt, te eenzijdig. Een bijzonder punt is, dat hij niet kan instemmen met de lezing van Tilsit als zou Napoleon ooit voornemens geweest zijn het Turkse rijk met Alexander te delen; hij gebruikte Tilsit integendeel om die aan de praat te houden ten einde op het juiste ogenblik de hand op héél de erfenis van de Sultan te kunnen leggen. Maar het voornaamste verschil ligt hierin, dat Driault

¹⁾ Zijn bekendste werkje is misschien gebleven: *The Expansion of England*.

²⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 376.

niet zoals Bourgeois *alles* met de Oosterse ambitie verklaren kan. Hoe is daarmee de Rijnbond in verband te brengen? hoe de inlijving van Spanje en Portugal? hoe de verplettering van Pruisen? „Pruisen in het bijzonder versperde Napoleon de weg naar het Oosten niet.”¹⁾

De natuurlijke grenzen niet, Engeland niet, het Oosten niet, of niet alleen; ook dynasticisme niet. In een bespreking van Masson schreef Driault: „Men moet aan die intieme familie-geschiedenis van Napoleon niet meer belang hechten dan zij verdient.” Napoleon heeft zijn politiek niet door zijn verwanten laten bepalen, hij heeft hen voor zijn politiek gebruikt: „Hij gaf hun de tronen die hij wilde, hernam ze naar zijn believen, en liet zich door de gedurige eisen van die onverzadelijken nauwelijks storen.”

Napoleon een Romeins Keizer

Wat dan?

Napoleon, zegt Driault, „was een Romeins Keizer.”²⁾ Of liever, hij werd het, hij wilde het zijn. Zijn kommando in Italië — Driault neemt die gedachte dankbaar van Sorel over — was zijn voorbereiding voor het Keizerschap, zoals dat voor Caesar diens Gallische veldtochten geweest waren. Maar aanvankelijk waren de vormen en tradities van het Keizerschap welke zijn politiek bepaalden, die van Karel de Grote.

„Een van demerkwaardigste trekken van Napoleon Bonaparte's geest was zijn instinctmatige maar bij uitstek schilderachtige zin voor de taferelen van het verleden en voor de historische betekenis van zijn tijd en zijn loopbaan. Hij mat de symbolische draagkracht van de Keizerlijke titel nauwkeurig, met één koene sprong van zijn verbeelding steeg hij op tot *Charlemagne*, tot Rome zelf, en was dadelijk in die ogenschijnlijk archaïsche rol thuis; er was geen zweem van de *parvenu* in zijn optreden.”³⁾

Karel de Grote, dat was vooreerst de gestalte. Nog vóór de kroning in *Notre Dame* werd dat openbaar in een verblijf te Aken, de oude hoofdstad van de Frankische Keizer: daar

¹⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 377. Vgl. Bourgeois over dit onderwerp hiervóór, 270. ²⁾ *Napoléon en Italie*, 30. ³⁾ *Napoléon en Italie*, 294.

ontving hij in September 1804 plechtstatig de nieuwe Oostenrijkse gezant: „dat was reeds als een abdicatie van het hoofd van het Heilige Roomse Rijk voor de nieuwe Keizer van het Westen.” Frans II zou inderdaad zijn waardigheid als zodanig niet lang meer dragen (na de territoriale reorganisatie van Duitsland in 1806 legde hij haar neer); uit Mainz wenste Napoleon hem nu — was het geen ironie? uit de kerkelijke hoofdstad van het vege Rijk! — met zijn bij voorbaat aangenomen nieuwe titel Keizer van Oostenrijk geluk. Naast Aken en Parijs, Milaan. De ijzeren kroon van Lombardije was ook voor Karel de Grote de aanvulling geweest van de Keizerlijke kroon, die de Paus hem opgezet had. Napoleon echter kroonde ook in de dom van Milaan zichzelf. In zijn titel, Koning van Italië, lagen aanspraken op het gehele schiereiland opgesloten.

Maar de Keizerlijke titel was voor de tijdgenoten al wel-sprekend genoeg. „Eigenlijk kon er maar één Keizer zijn, de Keizer was de soeverein, de enige meester van de overige vorsten. Dat was de klassieke traditie, door de eeuwen heen van de Romeinse Keizers afkomstig.”¹⁾ Die Keizerlijke titel het Keizerlijk karakter van Napoleon's macht, ziedaar de verklaring van de nieuwe coalitie die zich tegen hem vormde, en die hij bij Austerlitz neersloeg.²⁾ Maar Austerlitz en Jena breidden de werkelijkheid nog buiten de *Charlemagne*-droom uit. Italië en Duitsland vormden nu met Frankrijk de grondslagen van een in waarheid Keizerlijke, boven-nationale macht. Naar alle kanten zond hij koningen van zijn geslacht uit om over onderworpen volken te regeren en de Rijksgedachte even zovele vaste steunpunten te verzekeren; andere vazallenkonin-gen bond hij door huwelijken aan zich. Het Heilige Roomse Rijk, welks schim hij zojuist vernietigd had, herleefde met zijn zwaartepunt in Frankrijk.

Maar spreekt het niet vanzelf dat het daarbij niet blijven kon? Napoleon begeerde, en was zich daar al vroeg van bewust, de heerschappij over de Middellandse Zee. Dat alleen al door-brak de vorm van het Westelijk Rijk. Als vanzelf groeide de

¹⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 394. ²⁾ *Napoléon en Italie*, 304. Vgl. hiervóór, 314 vlg.

conceptie tot een herboren Romeins Rijk van vóór de splitsing toen het Oost en West gelijkelijk omvatte. Het systeem der, vazalstaten moest plaats maken voor het systeem der eenheid. In 1806 had Napoleon aan de Paus geschreven dat hij Keizer van Rome was,¹⁾ maar in 1809 ging hij verder en annexeerde het. De verwachting, weldra de geboorte, van een troonopvolger versterkt die traditie. En dan, behalve Rome ook Constanti-nopell Het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie was zo gemakkelijk met een paar zwaardstoten in elkaar te slaan geweest, zou dat met het vege Osmaanse Rijk meer moeite kosten? Veeleer het tegendeel „Opvolger van *Charlemagne*, kan Napoleon het ook van Constantijn worden. Dan eerst zou hij waarlijk Keizer zijn.”²⁾

Dat de Keizerlijke gedachte in haar volle klassieke draag-wijdte voor Napoleon een dwingende levenswet werd, is voor Driault niet meer dan natuurlijk. „Door zijn geboorte, door zijn oorsprongen, door alle kenmerken van zijn genie, door-drongen van het gevoel voor orde, van de hartstocht voor eenheid, was hij in waarheid een Romein. En die aanleg werd in hem door het *milieu* versterkt. De generatie waartoe hij behoorde was in de klassieke geest gedrenkt, zij bracht die in alles te pas, in de letteren, in de kunst, in de politiek, tot in de vormen der taal toe. Men bouwde paleizen, zuilen, triomfpoorten op de wijze der Romeinen. Aan de Romeinen ontleende men de nobelste motieven voor beeldhouw- en schilderkunst; men stelde de Sabijnen voor, de eed der Horatiussen. Op zijn schilderij van de Keizerwijding verborg David de Gotische vormen van *Notre Dame* onder klassieke zuilengangen en tapijtwerken.³⁾ Men sprak weer van Tribunaat, Senaat, Consuls; men bouwde een nieuw Rome op de ruïnes van de Re-volutie. Volg die lijn, en zij loopt uit op het Keizerlijk Rome. Het Consulaat leidde tot het Keizerrijk, en het Keizerrijk was voor de Romeinen eenheid van gezag verzekerd door het militair prestige van de adelaars. De *Imperator*, dat was de overwinnaar, het Capitool, top van de wereld, beklimmende. Napoleon sloot zich de Keizerlijke diadeem om de slapen, en

¹⁾ Vgl. hiervóór, 109. ²⁾ *La politique orientale*, 394. ³⁾ Vgl. afb. bij blz. 121.

in zijn brein werd de eerezucht van de ganse Keizerlijke functie geboren. Door zijn scherp profiel, zijn wilskrachtige kin, zijn hooghartige blik, zijn gladgeschoren gezicht en kortgeknipte haren, was hij het type van de Keizer. Hij wilde de Keizer zijn.”

En zover het in de moderne tijd mogelijk was, werd hij het inderdaad, vervolgt Driault. Te Austerlitz versloeg hij de twee andere Keizers. „Hij vernietigde het Heilige Roomse Rijk, acht eeuwen oud, en legde de hand op zijn erfdeel. Hij nam Italië en bezat als *Charlemagne* de ijzeren kroon der Lombardische Koningen. Een tijdlang ontzag hij de Paus nog. Als *Charlemagne* breidde hij zijn rijk reeds tot de Adriatische Zee en de Ionische Zee uit. Hij nam Duitsland en werd de beschermheer van de Rijnbond, welks grens hij tot de Elbe uitstreckte. Hij verpletterde Pruisen, dat zijn Keizerlijke lotsbestemming dorst weerstreven. Hij herstelde Polen onder de naam van Groothertogdom Warschau en maakte er een militaire mark van zijn rijk van: het oude Westelijke Rijk had ook marken op de grenzen van het barbarendom gehad. De Poolse natie herscheppen deed hij niet: hij lette niet op de rechten der nationaliteiten, die hij in de Rijkseenheid fijn wilde stampen. Want hij stond buiten zijn tijd, en daarom werd hij op den duur zelf verbrijzeld.

„Als Romeins Keizer wilde hij over de Middellandse Zee heersen, die voorheen een Romeins meer was . . . Daarom begeerde hij het Oosten. Hij had Aken. Hij begeerde Constantinopel. Dan pas zou hij de Keizer zijn, en niet maar een keizer. Tegelijk, als bekroning van zijn eerezucht, begeerde hij Rome, en nam het. Van toen af overtrof hij *Charlemagne*, die de Paus te Rome had gelaten. Hij onteigende de Paus, de pauselijke archieven bracht hij naar Parijs. In de tijd van Constantijn was de Paus de nederige dienaar van de Keizer, door wie hij als zodanig werd bevestigd, zodat hij met zijn aanspraken geen inbreuk op de majestueuze Rijkseenheid maakte . . . Zijn zoon, de Koning van Rome, was een Keizerszoon, een Keizerskleinzoon.

„Geheel vervuld van die antieke gedachten, in zijn geest overigens schitterend verjongd, deed hij niets rechtstreeks tegen

Engeland. Engeland had geen plaats in de sfeer van de keizerlijke politiek. Ook in dat opzicht stond hij buiten zijn tijd en was gedoemd tot de nederlaag.

„Hoe zou hij,” besluit Driault zijn beschouwing en komt hiermee terug tot het eigenlijk onderwerp van het boek waarin zij te vinden is, „hoe zou hij het Ottomaanse Rijk met Rusland gedeeld hebben? Het Ottomaanse Rijk was van hem, het was zijn afgestekt domein: 't was immers het Rijk van het Oosten. Hoe zou hij een oprecht en duurzaam bondgenootschap met de Tsaar hebben kunnen stichten, die óók Keizer van het Oosten wou zijn?”¹⁾

Integendeel, die ambitie moest hij bestrijden. Die boodschap aan de Senaat van voorjaar 1807, uit Oost-Prusen, toen de oorlog in Duitsland hem al verder tegen de Slavische horden oostwaarts gelokt had, vóór Tilsit; die boodschap waarin hij de Fransen waarschuwde voor de onheilen die uit een heerschappij van het barbaarse Rusland te Constantinopel zouden voortvloeien: Men herinnert zich misschien dat Bourgeois er niets dan verlegenheidspropaganda in las,²⁾ maar voor Driault drukt zij Napoleon's diepste overtuiging uit.³⁾ Zo wordt, na pogingen om Spanje deugdelijk te onderwerpen, na Oostenrijk in zijn systeem gedwongen te hebben, de grote onderneming aan het eind een wezenlijk hoogtepunt. Alle Europese volken, een ogenblik in het Rijk onderengemengd, voerde hij aan naar het Oosten om Rusland in Azië terug te werpen. „Het was de taak der Romeinse Keizers geweest om het barbarendom te bedwingen, om de beschaving onder de wetten van één enig, groots geregeld gezag te beschermen. Als hij Rusland verslagen had, zou hij de verhoudingen in het Oosten definitief hebben kunnen regelen . . .”

In de praktijk betekende dit alles, en Driault is er niet blind voor, een dynamische buitenlandse politiek die een groot ongeluk voor Frankrijk werd. In 1805/6 lag een bondgenootschap met Prusen binnen zijn bereik, maar op voorwaarde van matiging in zijn Duitse politiek, en van terugkeer tot de traditie

¹⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 396. ²⁾ Vgl. hiervóór. 272. ³⁾ *Napoléon en Italie*, 674.

van zich achter de natuurlijke grenzen verschansen en daarbuiten niet anders dan invloed zoeken.¹⁾ Tilsit had een waarachtige vrede met Rusland kunnen zijn, als Napoleon bereid was geweest Alexander, zoals deze verwachtte, en zoals hij hem trouwens voorgespiegeld had, de weg naar het Oosten te openen. Dan zou niemand hem Italië of Spanje of de Rijnbond hebben kunnen afnemen. Maar: „Hij was er minder op uit Frankrijk zijn veiligheid binnen de natuurlijke grenzen te waarborgen dan voor zichzelf het Keizerrijk te veroveren.” Trouwens, heel de notie van bondgenootschap, merkt Driault op,²⁾ strookte niet met de Keizerlijke gedachte. De Keizer kon niet delen, de Keizer kon geen voorwaarden erkennen, de Keizer versmaadde de basis van gelijkheid, de enige waarop bondgenootschap bestaanbaar is. Hij kende slechts vazallen, hij verlangde slechts volgzzaamheid, hij nam alle voordelen voor zich.

De profet der Revolutie in Europa

Maar, oordeelt Driault, de wrok van de Fransman die bedenkt hoe die boven haar macht grijpende politiek is uitgelopen op het verlies van Rijnland en België, mag niet het laatste woord zijn; noch ook de ergernis over de verstikkende centralisatie waarin Napoleon's staatsinrichting zijn volk zo lang gevangen heeft gehouden. Hij moet oog hebben voor de grootheid van het Europese werk. Hoe vergankelijk de structuur van het Napoleontische rijk ook geweest zij, de invloed die ervan uitgegaan is, maakt het tot een van de vruchtbaarste, een van de diepst werkende krachten in de wereldgeschiedenis. Napoleon, en het maakt de grootheid van zijn figuur uit, was, „vaak zonder het te willen, de agent van de Revolutie. Bij zijn optreden als Eerste Consul verklaarde hij dat de Revolutie ten einde was. Ten einde voor Frankrijk, zeker, maar voor Europa nog maar net begonnen. De overwinningen van Napoleon waren revolutionaire overwinningen.”

Wij hebben die voorstelling al bij Mignet aangetroffen, die in het werk van Napoleon in Frankrijk slechts reactie zien kon,

¹⁾ *Napoléon et l'Europe*, II, 445 vlg. ²⁾ *A.w.* I, 471; II, 448.

maar die hem in Europa de lof van de verbreider der grote beginselen van 1789 geweest te zijn niet wil onthouden.¹⁾ Driault haalt een passage uit omstreeks 1840 aan van de socialistische denker Pierre Leroux²⁾ (die overigens zo weinig tot de autocratie neigde, dat hij in 1851 na de staatsgreep van Louis Napoleon naar Engeland de wijk moest nemen):

„Men zou niets begrijpen van de grote gebeurtenissen van het Keizerrijk en van de opmarsch der mensheid als men in Napoleon slechts een fascinerend despoot of een vertoonziek veroveraar wilde zien, en alles herleidde tot zijn persoonlijke eerzucht en meer dan menselijke hoogmoed . . . Overal waar hij heerste of liet heersen, werden inquisitie, feodale rechten, persoonlijke schatplichtigheid, alle exclusieve privileges afgeschaft, het getal der kloosters verminderd, de tolhekken van de éne provincie naar de andere neergeworpen . . . Zo gezien zette hij, en hij alleen, de Revolutie door. Feodaliteit, priesterheerschappij, slagbomen die de naties afzonderen, sociale vooroordelen die de mensen in kasten scheiden, ongelijkheden van alle slag — hij nam zijn zwaard op om die gordiaanse knopen der mensheid door te hakken. Bij iedere stap voorwaarts die hij deed, effende zijn *code* alles achter hem. Die was als het evangelie van de veroveraar: zijn overwinningen verruimden het domein van zijn *code* en zijn *code* schonk hem legers.”

Vandal, de conservatieve Vandal, die schouderophalend of zelfs beslist verwerpend tegenover de beginselen van 1789 stond, zou bij deze dithyrambe zeker heel wat vraagtekens geplaatst hebben. Toch eist ook hij voor Napoleon de eer op van de volken van Europa nieuwe banen te hebben ingeleid; ongetwijfeld denkt hij daarbij niet zozeer aan het gelijkheidsbeginsel en zijn zegeningen als aan de bewustwording van onderdrukte nationaliteiten. Men herinnert zich dat immers ook in Masson's oog met Napoleon in 1815 „de bevrijder” viel, niet van Frankrijk alleen, maar van „de naties”.³⁾ Vandal drukt het in de inleiding tot zijn *Napoléon et Alexandre Ier* aldus uit „Het was zijn droom *Charlemagne* te zijn. De verspreide staten van het Westen wilde hij tot Romeinse eenheid brengen en

¹⁾ Vgl. hiervoór, 28. ²⁾ Vgl. Quack, *De Socialisten*, III, 333. ³⁾ Hiervoór, 278.

tegelijk de volken grijpend, hen aan hun herinneringen en tradities ontrukkend en aan een verjongend zij het opgelegd gezag onderwerpend, hen met hevigheid op de baan van hun toekomstige lotsbestemming voortstuwen.”

De gedachte is bijna een gemeenplaats in de Franse historiographie. Daar is bijvoorbeeld nog de mooie passage van Sorel, die ik hiervóór aanhaalde,¹⁾ over het doorwoelen van de Europese bodem voor een nieuwe oogst, een passage waarop Driault zich met graagte beriep.

Nieuw was de gedachte toen hij haar opvatte, dus geenszins, noch in haar vorm van Napoleon als de verbreider van de sociale hervormingen der Revolutie, noch in die van Napoleon als de bevrijder, uit haar naam, van de nationaliteiten; trouwens zij maakt deel uit van de erfenis van St. Helena. Maar in het belang dat hij haar in het geheel van zijn voorstelling schonk, was toch een element van nieuwheid. Vandal vervolgt na het zoeven meegedeelde, dat deze concepties niet spontaan aan het brein van Napoleon ontspringen: „elles n’y apparaissent, pour ainsi dire, qu’à l’état d’idées réflexes, suscitées par les nécessités de sa lutte contre l’Angleterre.” Sorel, die Napoleon’s kracht in de stuwung van de Revolutie zoekt, verbindt de verbreiding der Revolutie-beginselen ongetwijfeld nauwer en meer organisch aan zijn politiek; zijn nadruk valt echter zozeer op de bescherming der natuurlijke grenzen als doel, dat hij toch de andere gedachte niet ten volle tot haar recht kan doen komen (zomin als Masson, die in de grond te eng en te uitsluitend Frans nationalist was). Dat nu heeft Driault willen doen, en zijn hoofdstelling liet het hem toe. Ook *Charlemagne* en de Romeinse Keizers toch hadden iets uit te dragen, ook zij hadden een Europese taak.

„Tegen het einde der oudheid”, schrijft Driault,²⁾ „had het Romeinse Rijk aan de wereld de staatkundige eenheid gegeven nodig voor de verspreiding der beginselen van morele en religieuze eenheid die de antieke wijsbegeerte langzaam tot rijpheid gebracht had en die het Christendom vertegenwoordigde. Op het eind van wat wij het *ancien régime* noemen, gaf Keizer Na-

¹⁾ Hiervóór, 322. ²⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 399.

poleon de historische wereld voor een tijd de eenheid, nodig voor de verspreiding van de beginselen der politieke en sociale omwenteling die de wijsbegeerte der 18e eeuw verkondigd had en die sedertdien niet hebben opgehouden Europa te veranderen. Eigenlijk ligt daar heel het historisch belang van 's Keizers rol, het is genoeg voor zijn grootheid; hij is als de profeet der nieuwe tijden geweest."

Men kan hier al dadelijk van zeggen dat de schrijver de betekenis van de overgang van *ancien régime* naar moderne tijd ontzaglijk overschat, maar het wordt historisch bedenkelijker wanneer hij zijn conceptie aan Napoleon zelf toeschrijft en de figuur van de staatsman dan daarnaar afmeet.

Na beschreven te hebben hoe de Eerste Consul Frankrijk in de hernieuwde oorlog met Engeland stortte, hoe hij de oude haat tegen Engeland opwekte en tevens de oude eerzucht en de moed om Engeland in Europa te verslaan en met hem het Gallische Rijk te stichten, vraagt Driault zich af¹⁾ of wij daarom Bonaparte veroordelen moeten? „De geschiedenis”, antwoordt hij, „is niet de moraal; de taak hem te begrijpen en uit te leggen eist al genoeg.” Hij kòn trouwens niet anders: „hij was de Zegepralende, de genius van de oorlog... En bovenal, na de Conventie en na het *Directoire* had hij een andere loopbaan te volgen, die zij hem gewezen hadden. Want een geheim instinct riep hem op, als Frankrijk zelf op dat tijdstip, om de Revolutie in heel haar expansieve kracht te vertegenwoordigen, zoals Karel de Grote het Christendom vertegenwoordigd had op het ogenblik dat het beslissend over het vasteland van Europa verbreid werd.

„De Revolutie heeft Napoleon voortgebracht; met de onmetelijke kracht van verwoesting die zij in zich borg, kon hij heel Europa dooreenwerpen om er ruimte voor nieuwe politieke en maatschappelijke vormingen te maken. Vóór hem werkten de zwakheid, de versletenheid van het *ancien régime*, en ook de jeugdige energie van de revolutionaire geest... Wat een weg afegelegd reeds sedert Brumaire! Toen werd Frankrijk nog in zijn natuurlijke grenzen bedreigd... Nu moeten

¹⁾ *Napoléon et l'Europe*, I (*La politique extérieure du Premier Consul*), 473.

de oude tronen op hun verdediging bedacht zijn; het oude Europa voelt de dood op zich afkomen. 't Is de Revolutie in dienst van de veroveraar, de veroveraar in dienst van de Revolutie. De Napoleontische verovering, dat is de Revolutie in opmarsch; de Revolutie is offensief van aard."

Wat deed hij? ¹⁾ „Hij verpletterde de koningen, in 't bizonder sloeg hij het vermolmd gebouw van het Heilige Roomse Rijk ineen, hij bevrijdde de volken van oude despotismes, hij riep nationaliteiten wakker die sinds eeuwen gesluimerd hadden. „Heel Polen steeg te paard" en nam dienst in de *Grande Armée*. Illyrië . . . Servië . . . Maar vooral Italië . . . Door Napoleon's toedoen is Italië begonnen iets anders te zijn dan een geografische term; geen natie in Europa is hem zo verplicht . . . Waar hij ook doortrok, zou men de sporen van zijn bedrijvigheid kunnen aanwijzen. In Spanje vernietigde hij de Inquisitie en gaf het aanzijn aan de liberale partij, die eerst de *Josephinos* heetten, en die sedert niet hebben opgehouden aan de verheffing van het land te arbeiden. Zelfs in Rusland, wie weet of het jaar 12 niet heeft bijgedragen tot de geboorte van die grote liberale partij, die met zo'n ijver werkt om de autocratie te ondermijnen." (Men bedenke dat dit geschreven werd in 1906, toen te St. Petersburg de eerste Doema zetelde . . .) „In alle landen die Napoleon hoe kort ook geregeerd heeft, hebben nieuwe instellingen, berustend op de gelijkheid der klassen en de vrijheid der gewetens, die revolutionaire transformatie ingezet, waardoor heel de 19e eeuw beroerd is geworden.

„Hij was als het ware de profeet der nieuwe nationaliteiten . . . Wat zou hij groot geweest zijn, als hij de Revolutie was blijven dienen in plaats van zich van haar te bedienen, als hij ervan afgezien had de vrijheid tot een middel van gezag te maken, als hij de Italianen en zijn andere volken niet onder het juk gehouden had na ze tot de onafhankelijkheid geroepen te hebben, als hij zijn beloften niet geschonden had. Maar heeft men in de geschiedenis ooit één veroveraar zijn verovering zien loslaten? Hij heeft nooit iets willen doen om de verschillende naties waarover hij heerste vrij te maken . . . Hij vreesde, zeker

¹⁾ Het volgende naar *Napoléon en Italie*, 667—670.

niet zonder grond, ze tegen zich te zien opstaan. Hij versmolt Europa in de grote revolutionaire eenheid, in de vorm van het *Grand Empire*.

„Zonder twijfel vond hij redenen om zijn geweten gerust te stellen. Misschien beschouwde hij het werk zijner handen als „providentieel”. Hij kon tenminste oprecht menen dat zijn veroverde landen, aan zichzelf overgelaten, meteen weer onder de heerschappij van de machten van het verleden zouden vallen. Niet heel Europa had de philosophische opvoeding van Frankrijk ontvangen, en zelfs in dat zo ontwikkeld Frankrijk kon na hem de Restauratie trachten het *ancien régime* te herstellen. Hij kon denken dat alleen hij de kracht had om de Revolutie te stichten en overal in stand te houden, en dat zijn terugtocht het sein voor de reactie zou zijn. ’t Was de offensieve aard van de revolutionaire propaganda, eer dan de noodzaak van wettige verdediging tegen de coalitie der Koningen, wat hem in de onafgebroken oorlog sleepte. Die termen zijn trouwens niet onverenigbaar.” (Dus toch in staat van wettige zelfverdediging?!)

Kritiek; de Keizergedachte

Driault's beschouwingen over zijn conceptie van de algemene strekkingen der Napoleontische politiek zijn voor het doel van dit boek het belangwekkendste deel van zijn werk, maar zij geven het meeste vat aan de kritiek. Vóór ik die kritiek het woord geef, wil ik even opmerken dat er heel wat meer in zijn monografieën en in zijn grote geschiedenis van Napoleon's buitenlandse politiek te vinden is. Zijn relaas van diplomatieke onderhandelingen, zijn ontleding van politieke situaties op dit of dat kritieke ogenblik, dat alles is gegrond op degelijk archiefonderzoek (al is ook tegen hem de klacht gericht, dat hij de buitenlandse archieven terzijde had gelaten), en het is ook buitendien van goed gehalte, scherpzinnig, sober en raak verteld, veelal met een niet onaangename bijmaak van nuchterheid. Met zijn eigen onderzoekingen heeft hij zeker een deel van zijn stellingen stevig ondersteund. De legende van de vredelievende

Napoleon, van de enkel aan de natuurlijke grenzen denkende Napoleon, heeft er een nog schimmiger aanzien door gekregen; — wij hebben dat al waargenomen toen ik Sorel's behandeling van het ontstaan der coalitie in 1804/5 met dat van Driault in zijn tweede deel corrigeerde —; ook dat Napoleon enkel aan Engeland dacht, of enkel aan Egypte en Syrië, of enkel aan zijn familie, is na Driault moeilijker vol te houden dan tevoren.

Interessant is in het bijzonder zijn onafhankelijkheid tegenover het anti-Engelse vooroordeel, dat bij zoveel Franse schrijvers valt op te merken. Wat hebben wij over de snoodheden der „Engelse oligarchie” niet al gehoord!

Bij het bespreken van Pitt's wederoptreden na het hervatten van de oorlog in 1803 en het samenvallen daarvan met de complotten tegen Bonaparte's leven, merkt Driault op dat deze laatste niet nalaat de Britse agenten op het vasteland, inderdaad door Pitt tot groter activiteit geprikkeld, van medeplichtigheid te beschuldigen. „Dit was zijn kostelijkst en daarom zijn meest gebruikt middel om de opinie te bewerken. *L'or anglais!* Dat was het gewone thema van de proclamaties waarmee hij het vuur van het Franse patriottisme brandende hield. *La perfide Albion!* Een eeuw naderhand wordt de Franse geest door die leuze nog ontroerd en op stang gejaagd; lang vóór Waterloo cultiveerde Napoleon haar.”¹⁾

Van de anti-Engelse traditie die ook bij zijn tijdgenoten als Sorel, Vandal, Masson nog zo sterk was, moet Driault, moest althans de Driault van toen, niets hebben.

Maar met zijn pogingen tot constructie is hij minder overtuigend geweest.

In de eerste plaats: de Keizergedachte, de reminiscenties aan Karel de Grote, langzamerhand verdrongen door die aan het oude Rome, als de eigenlijke verklaring van heel die geweldige loopbaan, als de drijfveer van die rusteloze ondernemingszucht — wat moeten wij daar van denken? Dat Napoleon's geest, en heel het denken van zijn tijd, vol zat met beelden en voorstellingen, met termen en leuzen, ontleend aan de Romeinse

¹⁾ *Napoléon et l'Europe*, II, 114. — Vgl. nog een voorbeeld blz. 159.

oudheid, is zeker; dat in de reactie tegen het dwepen met de republikeinse herinneringen die aan de Keizertijd boven kwamen, niets laat zich beter horen. Het is treffend om dit in Napoleon's gedachten, in zijn bewuste verschijning naar buiten zowel als in zijn intiemere uitingen, telkens aangeduid te vinden; en bovendien werkt Driault de parallel op punt na punt zelfstandig uit, dikwijls met verrassend effect. Maar is het meer? Is het meer dan een schilderachtige schijn, dan een uiterlijke vorm waarnaar het grote gebeuren zich nauwelijks behoefde te voegen, die er maar los overheen geworpen werd? Evenals toen Quinet in Napoleon een langs de onnaspeurlijke wegen van het atavisme herboren Constantijn wilde zien, komt mij hier het woord *vergezocht* in de pen. De vergelijking is boeiend; zij wekt allerlei sluimerende gedachten; ik wil zelfs aannemen dat zij op die wijze nu en dan ook Napoleon's geest aan het werk gezet, in een bepaalde richting gedrongen heeft. En toch — de eigenlijke verklaring? Zelfs van de kerkelijke politiek, waar de beïnvloeding misschien nog het sterkst geweest is, lijkt mij dat volstrekt onaannemelijk. En de drijfveer van de oorlogen? de richtingbepalende factor van de eierzucht? de ware reden waarom (bijvoorbeeld) Engeland buiten Napoleon's actieve belangstelling bleef en Constantinopel hem trok? Ik geloof er niets van. Ik geloof eer dat het Westers keizerrijk, vervolgens het keizerrijk in zijn volle omvang, dat Karel de Grote, Constantijn en Diocletianus, *namen* waren om de onttembare dadendrang, om de nooit verzadigde heerszucht, om ieder nieuw object van verovering dat na het vorige aan de horizon oprees, mee te sieren; dat, met andere woorden, de interpretatie die Driault verwierp als te vaag voor die klare, op scherpe omlijnningen gestelde geest: zucht naar een wereldheerschappij („une domination universelle”), de juiste is.

Maar laat mij liever medelen wat een ander Frans historicus ervan vond. Muret, die wij al kennen als criticus van Sorel, kwam in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine* van 1913 met een zeer uitvoerige beschouwing,¹⁾ waarin hij al de verschillende hypothesen in de laatste jaren over zin en doel van

¹⁾ Ik heb er hiervóór, blz. 348, al iets uit aangehaald.

Napoleon's buitenlandse politiek voorgesteld vergeleek, maar in het bijzonder Driault's „nieuwe conceptie” nader onderzocht. Muret heeft het op het gebied van Napoleon bij kritiek gelaten en dat is jammer. Ik ken niets scherpzinnigers, beter sluitends en evenwichtigers over het onderwerp.

Muret heeft voor Driault's werk veel lof. Hij acht het een bijdrage van uitnemend belang, die allerlei misvattingen of eenzijdigheden uit de weg ruimt en nieuw licht werpt. Het aantrekkelijke van zijn voorstelling vindt hij vooral hierin, dat zij ruim is. De verklaring toch moet een verovering en een overheersing dekken, die niet ophielden zich naar alle kanten tegelijk uit te breiden. Aan deze eis voldeed zeker de opvatting van een onverzoenlijk Europa, dat Frankrijk dwong voortdurend te veroveren om te behouden (Sorel), maar nu de bestudering der documenten de historici daarvan meer en meer wegvoert, wordt Driault's stelling van imperiale ambities verleidelijk.

Niettemin, men moet zich wel afvragen wat men ermee bedoelt. „Le mot empire est un terme vague.” (Het is niet onvermakelijk dat Muret hier de qualificatie waarmee Driault „domination universelle” opzij schoof, tegen hemzelf keert.) „En zodra men tracht het te preciseren, rijst de vraag of M. Driault geen overdreven gevolgtrekkingen uit een enkel woord maakt.

„Het woord *empire* kan of op de uitgestrektheid der gebieden waarop Napoleon's ambitie zich richtte, of op de aard van de macht die hij begeerde uit te oefenen betrokken worden.

„Wat men de territoriale uitbreiding in het oog, dan is het woord *empire* al zeer vaag. Het rijk waarvan Napoleon misschien „gedroomd” heeft, is zonder analogie met één van de grote rijken die de geschiedenis vermeldt. Zeker, men kan ruwweg zeggen, dat hij eerst ongeveer de palen van het rijk van Karel de Grote heeft bereikt, dat hij toen, door de overheersing van Duitsland en Italië, het Germaanse Heilige Roomse Rijk benaderd heeft, en dat hij daarna door de inbezitneming van een deel der Middellandse-Zeelanden en door oogmerken op het Oosten naar een herstel van het Romeinse Rijk streefde. Maar

zou hij daarin zijn grens gevonden hebben? Reeds in 1812 strekte het Franse rijk zich aan de loop van de Elbe en de Weichsel uit in streken die de Romeinen nooit beheersten. Maar vooral, op het punt waar het was aangeland, moest het Napoleontisch rijk in 1812 de vernietiging meeslepen van twee grote heerschappijen: de continentale van de Russen en die ter zee en in de koloniën van de Engelsen. Veronderstel eens" (en Muret kan zich als voorbeeld beroepen op de „droom" die Driault de Keizer dromen laat¹⁾ vlak vóór de katastrofe van December 1812, toen hij te Moskou het Russische rijk aan zijn voeten waande te hebben) „dat Napoleon in 1812 overwinnaar was gebleven. Dan zou hij volgens M. Driault niet alleen Constantinopel bezet maar de Russen voorgoed naar het Noorden in Azië teruggeworpen hebben; dat wil zeggen, dat hij Polen hersteld zou hebben, en misschien had hij ook de Oostzeeprovincies afgenomen. Veronderstel nu, als gevolg van de vestiging van de Napoleontische heerschappij over heel het vasteland van Europa, Engeland tot vrede gedwongen. Zou Napoleon dan niet aan Indië gedacht hebben, waar hij herhaaldelijk overwogen heeft de Engelsen te treffen? Meester van Constantinopel, meester van Indië, zou hij het Perzische rijk hebben laten voortbestaan, waarmee hij zich in 1806 en 7 ook reeds had ingelaten? Wat zou er van het oude Spaanse koloniale rijk geworden zijn? Aangezien wij nu eenmaal in het domein van de veronderstellingen zijn, vraag ik mij af of wij het recht hebben te zeggen dat Napoleon bij Constantinopel zou zijn blijven stilstaan, bij het oostelijk bekken van de Middellandse Zee, bij de kust van de Atlantische Oceaan? kan men zich buiten het oude Romeinse Rijk geen uitgestrekt rijk denken, tot aan de uithoeken van Iran, tot aan Ceilon, over de Indische Oceaan en over Midden- en Zuid-Amerika? Wat betekent dit alles, zoniet dat het onmogelijk is de Napoleontische droom te omlijnen, en willekeurig ergens een grens te trekken die zijn ambities niet zouden hebben overschreden. Op gebiedsuitbreiding betrokken, heeft het woord *empire* geen zin, of het betekent wereldheerschappij. "2)

¹⁾ *Napoléon en Italie*, 675 vlg. ²⁾ Blz. 375 vlg.

Muret komt zo tot de vraag of het zoeken naar het *ldoel* van Napoleon's politiek, waaraan al de jongste schrijvers over het onderwerp hadden meegedaan, wel een object heeft. „Had zij een doel? Heeft er een groot Napoleontisch plan bestaan dat zich tot precisering leent?” Was er een *secret*? „Wie doel zegt, zegt keuze, zegt onderschikking aan een bepaald plan van alle andere oogmerken, activiteit onder tucht gebracht. Napoleon nu — *dat is althans de indruk die wij van de werken van M. Driault hebben meegenomen*” (ik cursiveer) — „heeft nooit willen kiezen. Hij heeft tegelijkertijd en in alle richtingen de meest verschillende ondernemingen gevoerd... Napoleon heeft er nooit in toegestemd bepaalde ambities aan het wel-slagen van andere op te offeren; geen geest minder geschikt dan de zijne om de noodzakelijkheid van compromissen („*transactions*”) te begrijpen. Dit wil niet zeggen dat hij onder zekere omstandigheden niet een volleerd diplomaat kon zijn, noch dat hij niet in bepaalde gevallen zijn aanspraken vrijwillig beperkt heeft. Maar — en M. Driault heeft met niet overvloed van bewijzen gestaafd — hij heeft er nooit anders dan tijdelijk in toegestemd zijn ambities te matigen, met de gedachte de mijlpaal waar hij had stilgehouden spoedig achter zich te laten. Ook heeft hij nooit rekening willen houden met de belangen of ambities van anderen.”¹⁾

De slotsom waartoe Muret's beschouwingen hem leiden, ²⁾ is, „dat de Napoleontische staatkunde niet door een omljnd plan wordt verklaard, maar door een geestesgesteldheid.” Het is alsof wij terug zijn bij Taine — of bij heel de school van Mme. de Staël.

Ondertussen heeft Muret ook betoogd dat het woord *empire* met betrekking tot de *aard* van Napoleon's macht niet vatbaarder is voor nadere bepaling. Zeker, men merkt wel analogieën op. „De schepping van vazalstaten, de familieverbintenissen brengen het Napoleontisch rijk onder een type van middeleeuwse heerschappij; later schijnt de eenheidsgedachte het tot de Romeinse vorm te doen naderen. Maar wat hebben die analogieën weinig betekenis als men tracht ze ietwat te preciseren. Aan de oorsprong van de Karolingische conceptie

¹⁾ Blz. 379. ²⁾ Blz. 380.

of van die der Keizers van het Heilige Roomse Rijk, vindt men de christelijke idee, en wat komt daarvan in de Napoleontische conceptie terecht?" Driault zelf heeft immers geschreven dat Napoleon, die een Constantijn wilde zijn, in het oog der kerk slechts een Diocletianus, een vervolger, zijn kon. En terecht. Napoleon, de Keizer der Revolutie," aldus Muret, „leek niet op, maar was tegenovergesteld aan, Karel de Grote, de Keizer der Kerk." (Ik merk op, om billijk jegens Driault te zijn, dat die ook geen identiteit wilde vaststellen, maar uitdrukkelijk verklaarde dat Napoleon als Keizer een andere boodschap bracht dan Karel de Grote, namelijk de boodschap der Revolutie; maar toch óók een boodschap: vandaar ten slotte wel degelijk overeenkomst. Het is echter waar dat dit tenminste in de verhouding tot de kerk een radicaal verschil maakte! . . .) Maar, vervolgt Muret, Napoleon had dan ook, volgens Driault zelf, meer van het type van de Romeinse Keizer. „Ook te Rome" schrijft deze „was het Keizerschap van populaire oorsprong, en langs democratische weg ingesteld. Als Napoleon waren de Caesars de verkozenen des volks, zozelfs dat zij hun macht niet erfelijk durfden maken. Over de koninklijke dynastieën heen, die krachtens goddelijk recht bestonden en door de bisschoppen gewijd werden, hervond hij het antiek begrip van de suprematie der burgerlijke macht, verwereldlijkte het politiek gezag en verbond de leringen der Revolutie aan die van het Rome der Keizers." Muret bestrijdt de juistheid hiervan niet, maar meent toch dat er tussen de beide stelsels op essentiële punten tegenspraak bestond. De mensenrechten, de gelijkheidsidee, welke de Napoleontische bestuurders, achter de Keizerlijke legers aan, de volken brachten, hebben geen plaats in de Romeinse denkwijze. De revolutionaire kracht die Napoleon voortstuwde en die van essentieel Franse oorsprong is, de nationale weerstanden die alleen een zo sterke hindernis vormden dat zij er tegen te pletter liep, hebben voor de Napoleontische bedrijvigheid omstandigheden geschapen zonder analogie met die waaronder de Romeinse Keizers werkten.

„Maar wat betekenen dan al die Karolingische of Romeinse formules, die M. Driault niet uitgevonden heeft, die hij wel

degelijk in de officiële literatuur van het Keizerrijk heeft aangetroffen, maar die hij een zo ongedacht belangrijke rol laat spelen? Naar mijn mening waren zij bestemd om de verbeelding der bevolking te treffen, om het publiek door het oproepen van bijna legendarische figuren of herinneringen de grootsheid van het ondernomen werk te doen gevoelen. . . . Men moet niet voor het doel van de Napoleontische politiek aanzien wat er slechts een soort symbool van was, een uitdrukken in de taal die het best aansloot bij de mentaliteit van de mensen van toen.”¹⁾

„De profet der Revolutie”; tegenstrijdigheden

Maar er zit nog een aspect aan de beschouwingen van Driault, in zijn systeem mee van essentieel belang; ik bedoel zijn verheerlijking van Napoleon als de verbreider der Revolutiebeginselen. Wij hebben trouwens gezien dat hij dit in zijn ontvouwing van de Keizergedachte te pas brengt en het daar organisch mee zoekt te verbinden. In twee opzichten, en op twee manieren, ook dat hebben wij gezien, schildert hij de Keizer als zodanig werkzaam: door het invoeren van sociale hervormingen in de veroverde gebieden, en door het scheppen van de geest en van de voorwaarden, waaruit onder verdrukte, of over verschillende staten verdeelde, volken nationaal eenheidsbesef en de moderne nationaliteitsbewegingen zouden ontstaan. Muret maakt daarover slechts terloops een opmerking, maar hij werpt daarmee een kwestie van essentieel belang op.

„Het is nodig”, zegt hij, „te onderscheiden tussen het doel van de Napoleontische staatkunde en haar gevolgen.” En hij vraagt, of men uit het feit dat de Napoleontische verovering gunstig voor de voortgang van het liberalisme en van de nationaliteiten geweest is, mag afleiden dat die voortgang haar daarom tot bezieling en richtsnoer strekte.²⁾

Het is zeker dat Driault dit laatste soms te verstaan geeft. Wanneer hij erkennen moet dat Napoleon zijn onderworpen naties niet vrij maakte en zelfs hun vrijheid niet voorbereide,

¹⁾ Blz. 377 vlg. ²⁾ *Revue* enz., XVIII, 378.

heeft hij dadelijk, wij zagen het,¹⁾ de verontschuldiging bij de hand dat zij nog niet rijp ervoor waren, dat Europa er nog niet rijp voor was. 't Is waar dat hij op een andere plaats ronduit zegt, dat Napoleon niet op de rechten der nationaliteiten lette, dat hij de volken in zijn Rijkseenheid fijn stampte en daarom, niet van zijn tijd zijnde, zelf gebroken werd.²⁾

Ergens³⁾ in een later stadium van zijn werk, beschrijft hij Napoleon als „de zeer bewuste en vastberaden agent van de uitbreiding der revolutionaire beginselen; . . . de krachtigste apostel van de sociale gelijkheid, die de kern van de leer der Franse Revolutie uitmaakt”; hij oordeelt dat de *code civil*, die Napoleon „aan het grootste deel van Europa leerde en oplegde”, met recht een ogenblik zijn naam droeg; en hij oppert zelfs de veronderstelling⁴⁾ dat hij Rusland bestreed omdat hij in dat „autocratisch en nog Aziatisch” land de voornaamste hinderpaal voor de beslissende stap voorwaarts van de beschaving voelde.

Toch had Driault — 't is waar een tiental jaren vroeger⁵⁾— de brief aangehaald waarin Napoleon Joseph, nog nauwelijks Koning van Napels geworden, aanspoorde onverwijld de *code* in te voeren. Maar waarom? Uit liefde voor de sociale gelijkheid en om de beschaving een stap voorwaarts te laten doen? „Voer de *code civil* in Napels in; dan zult gij alles wat u niet toegedaan is, in enige jaren tijds zien wegsmelten en wat gij behouden wilt, zal steviger bevestigd worden . . . De *code* zal uw macht bevestigen, omdat door hem alles wat niet door *fideicommiss* beschermd wordt, wegvalt en er geen grote bezittingen overblijven dan die welke gij als leengoederen opricht.” (Hiermee wilde hij dan vooral Fransen begiftigd hebben, en weldra kwam de instelling der hertogdommen voor zijn maarschalken en anderen, die in Napels, Illyrië en elders een betrouwbare Franse kern moesten vormen.) „Dit”, besluit Napoleon, „heeft mij de noodzakelijkheid van een burgerlijk wetboek doen prediken en heeft mij ertoe gebracht het in te voeren.” De Driault van 1906 vond dit „un aveu singulier” en oordeelde dat men het voor wat betreft de actie van de Eerste Consul in Frankrijk

¹⁾ Hiervóór, blz. 360. ²⁾ Hiervóór, blz. 353. ³⁾ *Napoléon et l'Europe* III, *Tilsit* (1917), 18. ⁴⁾ Vgl. trouwens hiervóór 354. ⁵⁾ *Napoléon en Italie*, 463 vlg.

nauwelijks mocht aannemen. Ik laat dat daar, maar ten aanzien van Napels steekt in deze voorstelling van de *code* als een werktuig van machtpolitiek niets ongeloofwaardigs.¹⁾ De Driault van 1917, die Napoleon als de beschermer der sociale gelijkheid tegen Rusland zag, was echter ook de uitspraak over Napels vergeten.

Dergelijke tegenstrijdigheden zijn typisch. Ook van Vandal bijvoorbeeld hebben wij vernomen, dat Napoleon „de volken op de baan van hun lotsbestemming sneller *wilde* voortstuwen”,²⁾ — Vandal, die zo goed als iemand wist (het blijkt in zijn boek) met wat een volslagen gebrek aan scrupule, hoe louter en alleen met het oog op de belangen van zijn machtpolitiek Napoleon de Polen behandelde; Vandal, die zelfs heel in het algemeen zegt dat voor Napoleon „de mensen bovenal werktuigen zijn”,³⁾ en die wel niet zou hebben willen staande houden, dat dit ten aanzien van de volken anders was. Behoef ik te zeggen hoe weinig Masson, die in 1815 Napoleon's val mee als de val der naties bejammert, zich doorgaans om de vrijheid of om het welzijn van niet-Franse volken bekommert?

Er is ook hier zeker nationale trots in het spel. Driault komt er rond voor uit dat „wij”, wij Fransen, in weerwil van de slechte diensten die Napoleon Frankrijk bewezen heeft, „een heimelijke bewondering koesteren voor het glorierijke werk dat hij aan het hoofd van de *Grande Armée* verricht heeft, als wij ons rekenschap geven dat hij, en wij door hem, de revolutionaire transformatie van Europa hebben voorbereid.”⁴⁾

Feitelijk hebben wij hier de gevoelsfactor die Driault's hoofdwerk zou bezielen, en die zijn oordeel meer en meer is gaan overheersen. Trots bij het schouwspel van die Romeins Keizer, die met Frankrijk zo grote dingen deed. Dat hij in plaats van te pogen heel Europa te veroveren met een bescheidener politiek de natuurlijke grenzen voor Frankrijk had kunnen verzekeren, zegt Driault met zoveel woorden meer dan eens. Sorel's

¹⁾ Het argument waarmee Napoleon bij Louis aandringt om de *code* in Holland in te voeren, is van soortgelijke strekking. „Cela resserre les liens des nations d'avoir les mêmes lois civiles et les mêmes monnaies;” t.a.p. Niet om de sociale gelijkheid onder de Hollanders te bevorderen dus, maar om Holland nauwer aan Frankrijk te binden. ²⁾ Zie hiervóór, 356. ³⁾ *Napoléon et Alexandre Ier*, I, avant-propos, p. VI. ⁴⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 2.

mening dat „Europa” daar nooit in berust zou hebben, wijst hij uitdrukkelijk af.¹⁾ „Op honderderlei manieren en bij veel gelegenheden had Napoleon de door de Republiek veroverde grenzen kunnen consolideren.” Maar hoezeer hij het bezit van het Rijnland en van België ook een gewenste en volmaakt passende zaak vindt, Driault kan Napoleon van zijn verzuim geen verwijt meer maken wanneer hij zich jaren lang met diens politiek heeft bezig gehouden en al hoger stijgt met zijn bewondering voor dat keizerlijk en heilbrengend bedrijf. „Misschien”, bespiegelt hij, „zou hij de rampen van het einde hebben kunnen vermijden, als hij daar had stilgehouden”, (in 1808 namelijk, toen hij de strijd met het Spaanse volk aanbond na tot dan toe met de vorsten gestreden te hebben), „als hij na de Italiaanse, Duitse, Spaanse, Poolse nationaliteiten te hebben gewekt of wederom gewekt, zijn genie enkel be- steed had om de Franse nationaliteit binnen haar nationale grenzen te voltooiën” (men merke in het voorbijgaan op dat de natuurlijke grenzen nu de nationale grenzen heten en dat deze enthousiast voor de nationaliteitsgedachte het in de rede vindt liggen dat Napoleon de Franse nationaliteit met Rijn- duiters, Vlamingen en Brabanders zou „voltooiën”), „om het Europa der nationaliteiten te organiseren, dat sedert een eeuw zoveel moeite heeft om tot stand te komen. Maar een gelukkige Napoleon zou niet zo groot geweest zijn als de Napoleon van Leipzig en van Waterloo.” Trouwens: „het is gemakkelijk voor hen die geen helden zijn, om matiging in de overwinning te prediken.”²⁾

Als de Fransman de veroveringspolitiek van Napoleon met zo'n welgevallen beziet, als hij diens roem, waarin hij heel de natie wil laten delen, stelt in wat hij voor de verbreiding van die zegenrijke beginselen van 1789 en voor de bewust- wording der moderne naties gedaan heeft, dan dient het toch wel zeer ter zake eens te onderzoeken hoè daarbij te werk werd gegaan, en voor wat Napoleon betreft, met welke oogmerken. Termen als *dat het zijn historische taak was*, of *dat een geheim instinct hem dreef*, zijn op de keper beschouwd slechts een roman-

¹⁾ B.v.: *Napoléon et l'Europe*, III, 362. ²⁾ III, 373 vlg.

tisch of quasi-philosophisch waas, dat de scherpe, nuchtere bestudering van het historisch probleem belemmert. Vóór ik laat zien waartoe Driault in die nevel op het laatst verdwaalde, wil ik — het zullen maar enige, vrij willekeurige grepen zijn — andere Franse historici horen, die zich in bijzondere studies over de Franse heerschappij in dit of dat van de bezette gebieden hebben uitgelaten.

Madelin's satire

Ik geef dan eerst een vrij lange aanhaling¹⁾ uit een vroeg werk van Louis Madelin (van wie wij nog meer vernemen zullen), *La Rome de Napoléon* (1906). Zij is dubbel interessant omdat in de geesteshouding van de Napoleontische officieren en ambtenaren zoals hij die beschrijft, waarlijk het een en ander opvalt dat men, een beetje boosaardig misschien, op Driault en andere geestdriftige schrijvers zou kunnen overdragen.

„Er was in de Fransman van 1809 iets van de zendeling en iets van de triomfator. Sedert 1791 is hij een apostel en hoe paradoxaal die pretentie moge schijnen, onder Napoleon beschouwt hij zich nog steeds als de grote apostel der vrijheid. Van de zendeling heeft hij het geloof in de voortreffelijkheid van het dogma dat hij verkondigt en de meewarige gering-schatting voor de Heiden die er zo lang zonder heeft moeten leven; hij is vol ijver om het op te leggen en wordt gedragen door een fiere verzekerdheid, dat de wilde die hij tot zijn godsdienst bekeert, er eens alle weldaden van op hun waarde schatten zal.” Dat dogma, de Vrijheid, heeft betrekking, legt Madelin vervolgens uit, op „de Romeinse vrijheid”, de burgerlijke vrijheid, om welke men de politieke vrijheden heeft moeten prijsgeven; *de Franse vrijheid*, is het sedert 1792 geworden. Bonaparte, die sedert Brumaire in Frankrijk de publieke vrijheden onderdrukt heeft, „is daarom niet minder in Europa de kampioen, de incarnatie van de vrijheid. Hij *bevrijdt* de volken, en ondertussen *regeneert* hij ze.

„Ieder soldaat wil evenzo „*régénérer* l'Europe au souffle de la liberté”, en ieder Frans ambtenaar daarachter. De één brengt

¹⁾ Blz. 132—136.

in zijn ransel, de ander in zijn actentas de *citoyens* van Europa de vrijheid en aan die door het *obscurantisme*, door het *bijgeloof* der priesters en het *despotisme* der tyrannen verwrongen herenen de verlichting." En hij haalt Sorel aan (aan hem, „notre maitre à tous”, is zijn boek opgedragen), om de toenmalige Fransen te kenschetsen: „Laat het heeal die regeneratie welke men het brengen wil, niet afwijzen: er weerstand aan bieden is rebellie”. — „De natie”, vervolgt Madelin, „die een dergelijke taak op zich genomen en ten dele tot een goed einde gebracht heeft, is *la grande nation*. Het is een grote eer om, zoals Spanjaarden en Napolitanen, de vazallen van de *grande nation* te mogen zijn, hun voordeel te doen met haar *code*, geregeerd te worden door hun vorsten. Maar de grootste eer ter wereld is om, zoals Belgen, Rijnlanders, Lombarden en Illyriërs, deel van de *grande nation* uit te maken. Iedere generaal in zijn proclamaties, iedere prefect in zijn rondschrijvens verzekert het luidkeels; ja, en gelooft het, te goeder trouw, laat mij zeggen: naiefweg.

„Daar de *grande nation* voor die alleen zaligmakende „Franse vrijheid” tien landen slechts ten koste van een reeks van ongelooftijke overwinningen heeft veroverd, daar zij gewend zijn geraakt in de engste zin van het woord de wet te stellen, paren de generaals en de proconsuls van Caesar aan de fierheid van de zendeling de hoogmoed van de veroveraar, en zonder een vergelijking toe te laten tussen de stelsels die zij van Amsterdam tot Napels hebben opgeruimd en dat hetwelk zij er voor in de plaats hebben gesteld, houden zij zich voor de geboren meesters van het heeal . . .

„Een zo trots vertrouwen in zijn macht brengt bij de Fransman tegenover die „arme lieden” die hij door de wapenen tot de vrijheid heeft gedwongen en wier ogen hij met kanonschoten voor het licht heeft geopend, een minachting mee, getemperd door een bijna vriendschappelijke neerbuigendheid.” Het gedrag van de soldaten was over ’t geheel goed, de krijgstuht streng. Maar de overheersers laten niet na de overheersten „diep te vernederen door een gedurig en weldra beledigend opgeven over hun superioriteit . . . Ieder volk heeft zijn trots, en lijdt als het dagelijks daarin gekrenkt wordt. En gekrenkt wordt

het door dat op hoge toon verkondigen, dat al die lieden hard nodig hebben beschaafd, bevrijd en geregenereerd te worden en dat men ze ondertussen moet beklagen . . .

„Nog een gevolg van die Franse hoogmoed is het verlangen van het merendeel der Franse bestuurders om hun wetten, hun instellingen, en tot hun reglementen toe in de plaats van die van de ingelijfde landen te stellen, ja zelfs hun geest, hun zeden en hun gewoonten. Als soms een verstandig prefect, het verkeerde van zo'n handelwijze beseffende, tracht zijn instructies met de plaatselijke gebruiken te verzoenen of zelfs ze eraan opoffert, dan wordt hij meteen tot de orde geroepen en aan de Napoleontische opvatting, aan de Franse traditie, aan de centralistische doctrine herinnerd. Tot tweemaal toe, in 1798 en in 1809" (dat wil zeggen na de ontvoering van Prins VI door het *Directoire* en na die van Pius VII door de Keizer) „waren de Franse ambtenaren verstoord de klok van het Quirinaal de tijd op zijn Romeins en niet op zijn Frans te zien aanwijzen. Dat trekje onthult een zielestaat. De Keizerlijke Universiteit, met haar programma's en haar college-uren, de geestelijkheid onder de onveranderlijke regel van het Concordaat, de administratie ressorterende onder de ministeries in de *rue de Rivoli* of de *quai Voltaire*, met haar eeuwig eendere bureaux, haar heilige papierwinkel en haar centraliserende werkwijze, de prefecten die op dezelfde data hun inspectiereis van Amsterdam, Hamburg, Laybach of Rome maken, de inspectiereis die tezelfdertijd de prefect van *Seine-et-Oise* en die van de *Bouches-du-Rhone* verricht, de gerechtshoven die van Haarlem tot Napels onder de auspiciën van de *Grand Juge* van de *place Vendôme* de artikelen van de *code Napoléon* toepassen, ziedaar de droom! en vijf jaar lang de werkelijkheid! Een wrede werkelijkheid omdat zij de plaatselijke zeden krenkt en plat drukt, kwaadaardig omdat zij de gewenste en bekoorlijke verscheidenheid der volkeren aantast, onzinnig omdat zij tegen de natuur der dingen ingaat, tegen de aard der mensen, tegen de behoeften van het klimaat, en soms koddig wanneer — en 't is maar een staaltje — de Franse prefect tot jeugdige leerlingen van Laybach, Den Haag of Rome bij een prijsuitdeling de toespraak

houdt, die hij de 15de Augustus een jaar tevoren voor de *collégiens* van Arras of Besançon had kunnen uitspreken.”

Men zal zeggen: hier proeft men de conservatief in, en inderdaad, die indruk zullen wij later bevestigd krijgen. Maar daarom zit er niet te min waarheid in Madelin's satyre (want zo kan men het wel noemen), en men behoeft geen conservatief te zijn om erom te glimlachen en ervan te leren beide.

Grandmaison, Conard, Pisani, Lanzac de Laborie over Spanje, Dalmatië, België

Madelin staat volstrekt niet alleen onder de Franse historici met zijn sceptische behandeling van de hervormingspolitiek in de onderworpen gewesten. Neem Grandmaison, van wie ik hiervoor al iets aangehaald heb,¹⁾ en wiens hoofdwerk de betrekkingen van Napoleon met Spanje behandelt. Natuurlijk weten wij al tevoren, dat de katholieke schrijver anders tegenover het probleem zal staan dan Driault. Hij ziet in de inmenging in Spanje niets dan de verblinding van de despoot, die omdat hij die ontwortelde generatie van Fransen, door Rousseau voor het despotisme klaargemaakt, kon kneden tot wat hij wilde, meende dat ieder ander volk even weerstandsloos zou zijn; maar in Spanje stuitte hij op het ontembare verzet van heel een natie,²⁾ van de brede massa bovenal.

Het is niet onaardig Napoleon eens aan het werk te zien. Grandmaison beschrijft zijn aankomst in het stadje waar de verdreven Joseph, niet ver van de Franse grens, hof hield, als hij hem in November 1808 met zijn leger naar Madrid zal terugvoeren. Die Spaanse onderneming kwam Napoleon hoogst ongelegen. Hij had vroeger in het jaar door zijn *coup* te Bayonne gemeend zich aan die zijde rust te verschaffen om zich met heel zijn aandacht aan de aangelegenheden van het Oosten te kunnen wijden. Nu had hij te Erfurt wel een schoonschijnende ontmoeting met Alexander gehad, maar al wist hij niet hoe ver diens innerlijke vervreemding, bevorderd door Talleyrand, reeds ging, hij had terdege gevoeld dat de Spaanse tegenvaller zijn

¹⁾ Blz. 200. ²⁾ Vgl. echter de opmerking in noot 2 bij blz. 376.

prestige had aangetast. Om nu een veldtocht in dat op zichzelf onbelangrijke land te moeten ondernemen, en dat terwijl Oostenrijk, geprikkeld door het voorbeeld, op weerwraak loerde, was gevaarlijk, was kostbaar, was een onduldbaar oponthoud. „C'est donc l'esprit amer, les nerfs excités, l'oeil soucieux, la bouche disposée au blâme, qu'il franchit la Bidassoa.”¹⁾ Onverhoeds valt hij in de kring van Joseph met zijn Franse en Spaanse hovelingen, en praat, praat. De noodzaak van een nauwe eenheid tussen Frankrijk en Spanje was zijn thema; Spanje moest stap voor stap het Franse systeem volgen. Lange gezichten bij de Spanjaarden. Maar Napoleon let nergens op en begint uit te varen tegen de monniken; alle kloosters zou hij ontbinden. Eén Spanjaard vindt de moed om hem te zeggen dat die woorden, als ze bekend werden, de opstandelingen 100.000 man meer zouden opbrengen. Napoleon luistert niet. Hij had de vorige dag te Tolosa de Capucijnen die hem kwamen begroeten al toegesnuwd: „Messieurs les moines, si vous vous avisez de vous mêler de nos affaires militaires, je vous promets de vous faire couper les oreilles.” En op die toon bleef hij doorgaan.

Begin December reeds moest Madrid capituleren; de harts-tochtelijke bevolking schikte zich daar slechts met moeite in, maar Napoleon slaagde erin een bestorming te vermijden en liet vervolgens door zijn propagandamachine de zoetsappigste voorstelling van de houding en gezindheid der Madrilenen uitzenden. Maar ondertussen trok hij al aan het hervormen, en zonder Joseph zelfs maar te raadplegen. Kloosters ontbonden, het tribunaal van de Inquisitie afgeschaft, evenzo heerlijke rechten en rechtbanken; ambtenaren met smaad ontslagen. De onrust duurde voort en de toon van de keizerlijke bulletins werd al vinniger, alle groepen van het verzet werden met de meest beledigende termen gebrandmerkt. Tot de *corregidor* van Madrid, vergezeld van een aantal gedeputeerden, hield Napoleon een rede gemengd uit dreigementen, verzekeringen en grootspraak. Er zat in zijn minachtende opmerkingen over misstanden en achterlijkheid zeker wel meer waarheid dan Grandmaison geneigd is toe te

¹⁾ Grandmaison, *L'Espagne et Napoléon*, I, 260.

geven (die ziet b.v. ook in de afschaffing der Inquisitie geen verdienste, want die instelling was nu volmaakt onschuldig geworden!), maar als men de tekst leest, begrijpt men licht dat er zo met de Spanjaarden niets bereikt kon worden. „Uw kleinkinderen zullen mij zegenen als uw *régénérateur*. Zij zullen de dag toen ik in uw midden verscheen onder de gedenkwaardigste dagen rekenen en met die dag zal de voorspoed van Spanje een aanvang nemen.”¹⁾ De hoogmoed wordt alleen geëvenaard door de verblindings.

Als geheel genomen is Grandmaison's voorstelling ongetwijfeld partijdig,²⁾ en in een aan Napoleon ongunstige zin. Alle maatregelen tegen de kerk zijn hem evenzovele ergerlijke maatregelen. Maar neem Pierre Conard, die in 1909 een *thèse* over het Frans militair bewind in Catalonië (Febr. 1808—Jan. 1810) schreef.³⁾ Hij betoogt dat het niet aangaat, zoals wel gedaan is, de buitensporigheden op rekening van de generaals te stellen; zij handelden volgens Napoleon's bevelen en wonnen zijn goedkeuring; hij stelde hun optreden aan Joseph ten voorbeeld. En het oordeel van Conard, die geen bijzondere tederheid voor de kerk aan den dag legt, is „dat hun maatregelen op geen enkele wijze op een *régénération* schenen te doelen; die welke soms als voorbereiding van hervormingen of vernieuwingen werden aangekondigd, kwamen in werkelijkheid uit militaire of financiële overwegingen voort.”

In 1893 verscheen een werk over het Franse bestuur in de streken aan de Oostkust van de Adriatische Zee.⁴⁾ De schrijver was een *abbé*. Hij beschrijft Dalmatië als een land waar in het begin van de 19e eeuw de middeleeuwen nog duurden. De geestelijkheid was er almachtig, en toch trachtten de Franse autoriteiten (Marmont, de hertog van Ragusa, was er een tijdlang goeverneur) zonder, en tegen, de geestelijkheid te besturen. De Franse wetgeving werd er ingevoerd ongeacht de staat van ontwikkeling van de bevolking. „De wetgeving van een volk

¹⁾ *A.w.*, 483. ²⁾ Een moderner boek over hetzelfde onderwerp is dat van A. Fugier, *Napoléon et l'Espagne*; daarin wordt b.v. ook met de voorstelling van het verzet als algemeen, nationaal, weifelloos, een conventionele of romantische voorstelling, afgerekend. ³⁾ *La captivité de Barcelone*, 368 vlg., 386.

⁴⁾ L'abbé Pisani, *La Dalmatie de 1797 à 1815*.

is de vrucht van zijn zeden, van zijn tradities, van zijn geschiedenis, en zelfs van de gesteldheid van zijn bodem. Het Frankrijk van toen was echter te trots op zijn wetten om toe te geven dat zij niet zouden beantwoorden aan de behoeften van alle tijden en alle volken . . . Het resultaat . . . was dat men van die bevolking oproerlingen maakte. In afwachting van het „te wapen!” hielden de Dalmaten zich zoveel mogelijk buiten het administratieve raderwerk, waarvan zij het mecanisme niet begrepen en niet begrijpen wilden. Zij beschouwden met een instinctmatige afkeer die geduchte machine waarvan zij met hun eenvoudige en beperkte geest maar deze twee functies zagen: conscriptie en belastingen. Alle grote gedachten, de wijze, weldadige en voorzienige bedoelingen van de wetgever bleven onopgemerkt en miskend.”

Een derde geval is België, waarover Lanzac de Laborie geschreven heeft, mede een man van tamelijk conservatieve instelling. Men kan van België natuurlijk niet zeggen dat er weinig bereikt is, daarvoor was het te lang aan de stelselmatige werking der Franse gelijkschakeling blootgesteld, daarvoor kon door de reeds van vroeger daterende verspreiding van het Frans onder adel en intellect de Franse invloed gedurende de twintigjarige inlijving zich ook te onmiddellijk doen gevoelen. Maar wat een ergebnissen, wat een afkeer! De religieuze politiek, die door het Concordaat een ogenblik een voor Katholieken aannemelijke richting had ingeslagen, had weldra, toen Napoleon met de Paus op zo gespannen voet kwam te staan, integendeel de Belgen en vooral de Vlamingen meer dan iets anders afgestoten. Maar Lanzac de Laborie spreekt in zijn besluit toch heel in het algemeen van „het wantrouwen en de vijandigheid der bevolking”, die in het eind „beantwoordde aan de kwellende bemoeizucht van het bestuur.”¹⁾

En als men zich afvraagt of het resultaat van de zeker diep ingrijpende transformatie van België als gevolg van die episode heilzaam is geweest, zal men toch voor het minst ernstige schaduwzijden moeten opmerken. De oude bestuursvormen die zonder pardon terzijde werden geworpen, beschermden waarde-

¹⁾ *La domination française en Belgique* (1895), I, 335.

volle sociale instellingen. De nieuwe leidende klasse die met de nieuwe bestuursvormen naarboven kwam, stond in veel opzichten, en in Vlaanderen vooral door de taal, minder vertrouwd tegenover de bevolking, meer op een afstand. De centralisatie was dodend voor veel eigens en onafhankelijks.

Duitsland; Rambaud

De achterlijkste landen, Spanje, Dalmatië, waar men nog het diepst in feodale leef- en denkwijzen vastzat, bleken voor de Franse hervormingen het moeilijkst toegankelijk. Niet in het achterlijke, maar in het verlichte Europa werden zij grif aanvaard. In West-Duitsland, in Italië, in Holland — maar daar was hun strekking uiterst beperkt ¹⁾ — bestonden een beschaving en een maatschappelijk bewustzijn, die zeker mee door de Franse „philosophie” geprikkeld waren, maar die toch hoofdzakelijk uit eigen en algemeen Europese stromingen en tradities leefden (de Franse „philosophie” was immers ook ver van uitsluitend Frans; ik herinner maar aan de Engelse bijdrage). Het was vooral hun verstrikt zijn in politieke versnippering dat het die volken moeilijk maakte de aanloop tot grondige hervorming te nemen, en hierover hielp de Franse verovering heen. Wie zal zeggen dat als zij was uitgebleven, de beschaving en de vooruitgang geen andere weg gevonden zouden hebben? Een betere misschien. Daar waren werkelijk in die landen wel geesten die leiding geven konden. Wij hebben al verscheiden Fransen gehoord, die de Duitse beschaving van toen tot haar voordeel contrasteerden met de Franse zoals zij onder Napoleon geworden was. Er waren vóór de Franse Revolutie in vrijwat Europese landen hervormingsgezinde „verlichte despoten”

¹⁾ Onze historiografie is gewoon de voordelen van de inlijving te accentueren. Men moet daarbij bedenken dat wat wij eraan dankten, hoofdzakelijk politieke hervormingen waren: de eenheid eindelijk resoluut doorgevoerd en een daarbij passende administratie. Op sociaal gebied hadden de Fransen ons niet veel te brengen, het privilegedom zoals zij dat in hun eigen land hadden moeten overwinnen, was bij ons al eeuwen tevoren gaan kwijnen en gedeeltelijk uitgestorven; door de Hervorming waren bij ons de problemen van kloosterwezen, kerkelijke goederen en verhouding van de katholieke hierarchie tegenover de staat niet meer aanwezig. De Franse inlijving heeft daardoor in ons land niet zo'n sociale omwenteling betekend als in verscheiden andere landen.

geweest; en in ons land een veelbelovende burgerbeweging. Wie zal de verhaasting van het ontwikkelingsproces door het gewelddadig ingrijpen van de Franse Revolutie en Napoleon teweeggebracht afwegen tegen de onheilen die er het gevolg van geweest zijn, tegen de misslagen en de ruwheden en de onnodige breuken met het verleden, tegen de verscherping van nationale tegenstellingen — vooral de Duitse haat tegen Frankrijk, die als een vloek op Europa (en wel het zwaarst op Frankrijk!) gelegen heeft? Ook de reactie, waar Driault het zo graag over heeft — „de Heilige Alliantie der vorsten” na de omkeer is hem een schrikbeeld —, zou misschien nooit die scherpe vormen aangenomen hebben. Overigens moet het gezegd, dat zij in de meeste landen erg meeviel. Tegen de burgerlijke vrijheden die voor Napoleon alles geweest waren, was zij maar bij uitzondering gericht. Tegen de politieke vrijheden ja, tegen de vrijheid van nationaliteiten als de Polen en de Italianen; maar men moet wel danig scheef redeneren om op die twee punten Napoleon als een lichtend voorbeeld daartegenover te durven stellen (wij hebben niettemin al enkele Franse historici zo gehoord, en zullen Driault nog horen).

Laat ons nog één bekend boek inzien, dat de Franse overheersing in Duitsland behandelt. Het verscheen in 1897 en de schrijver was Alfred Rambaud.¹⁾ Wat wordt ons hier verteld van het geval Palm?²⁾ Dat Napoleon het bevel gaf tot de arrestatie niet alleen, maar tot het doodvonnis (met de overwegingen erbij!); dat de ongelukkige boekhandelaar van Neurenberg niets ergs misdreven had; dat de daad in Duitsland diepe ontroering en verontwaardiging wekte en krachtig bijdroeg tot de opkomst van het Duits saamhorigheidsgevoel over de kleine staatsgrenzen heen, en het fel tegen de Fransen richtte tevens, — 't wordt alles onverbloemd megedeeld. De conclusie is dan niettemin in een geschiedwerk, en het werk van een universitair geleerde, ietwat verrassend. „De dood van een onschuldige, of als men wil een aan het feit zo weinig evenredige tuchting,

¹⁾ *La domination française en Allemagne*; het tweede deel heet: *L'Allemagne sous Napoléon Ier (1804—1811)*. De schrijver is: Professeur à la Faculté des Lettres de Paris. ²⁾ Vgl. hiervóór, 35.

is wel geschikt om het menselijk gevoel in opstand te brengen. Maar wij moeten gehard zijn tegenover zulke zaken, wij die sedert" (in de oorlog van '70 natuurlijk) „Duitse generaals Franse steden om een krantenartikel met plundering en bombardement hebben zien dreigen.”¹⁾

„Wanneer wij de dictator”, aldus Rambaud, als hij tracht de balans op te maken,²⁾ „in Westfalen, in Beieren, in Polen de vrijmaking der boeren, de vrijheid van het geweten, de gelijkheid tegenover de wet zien proclameren; wanneer wij het wetboek van de *Constituante*, de *code Napoléon* geworden, voet zien krijgen aan de Rijn en aan de Weichsel, dan hebben wij het recht er trots op te zijn voor de Franse Revolutie, die door de gehele natie gemaakt is.” De Rijn-Duitsers die de Franse revolutionairen in 1792 met gejuich hadden binnengehaald, erkenden dan ook in de Napoleontische regelingen de verwezenlijking van een deel van hun programma. Maar de eeuwige oorlogen waren niet in overeenstemming met de beginselen van 1789, zij waren de persoonlijke politiek van de Keizer. „En nu zegge men niet dat zijn overwinningen nodig waren om de nieuwe beginselen te verbreiden. Frankrijk had maar sterk binnen zijn grenzen van Rijn en Alpen behoeven te zijn, en de Franse beginselen zouden hun weg in Europa wel gevonden hebben. . . . Zo zou de propaganda langzamer maar zekerder gegaan zijn, en de vrijheid en de gelijkheid waren niet blootgesteld aan de wisselvalligheden van de oorlog en zouden niet bezweken zijn in Duitsland, na Leipzig, omdat een despoot door andere despoten verslagen werd. West-Duitsland, dagelijks meer gelijkend op Frankrijk, dagelijks verder vooruit op Oost-Duitsland, zou zijn vrienden en medeburgers niet in Berlijn of Wenen maar in Parijs gezien hebben. Het tijdvak van nationale haat en de afschuwelijke nationale oorlogen zou niet hebben kunnen aanbreken. Wat uit de grote crisis geboren werd, zou niet het Pruisische Duitsland zijn geweest, waarvoor wij de erfvijand blijven, maar het Franse en democratische Duitsland, met ons in een gemeenschappelijk politiek geloof verenigd, mede-erfgenaar van de Revolutie.”

¹⁾ Blz. 33. ²⁾ Blz. 47r.

Napoleon uit naam van de Revolutie aanvaard als wetgever, maar verworpen als oorlogsman. Een heel andere beschouwing alweer dan die van Driault met zijn: „De Revolutie is agressief van aard”¹⁾; en met zijn: „L’humanité est ainsi faite que la force de l’épée est parfois nécessaire au triomphe des idées.”²⁾ Maar die welmenende en vredelievende Rambaud vindt het toch voor de Rijnlanders maar het best dat zij Fransen worden. En hij staat met leedwezen en, wat erger is in een historicus, zonder begrip tegenover de nationale verheffing van het Duitse volk tegen de Franse overheersing.

Fichte, die in 1792 de Franse Revolutie verwelkomde, voer uit tegen Napoleon in zijn *Reden an die deutsche Nation*. „Die evolutie van de grote wijsgeer was die van geheel het liberale Duitsland. Dat deed in 1813 goed zijn plicht. Maar wat won de vrijheid erbij?”³⁾ Aldus Rambaud, en hij komt op tegen de gangbare Duitse beschouwing, die de nationale maatstaf pleegt aan te leggen en alleen goede Duitsers ziet in wie kneededen tegen de veroveraar, en wie hem aanhingen verwerpt. „Er is niets onderends voor Duitsland in het feit van onze hegemonie”, oordeelt hij; en merkt op dat het Napoleontisch stelsel door staatslieden, vorsten, geleerden en letterkundigen, industriëlen en boeren aanvaard was. Maar men behoeft zijn eigen boek maar te lezen om te begrijpen hoe volslagen onhoudbaar het niettemin was. Ik vermeldde de indruk al, die de executie van Palm maakte. Hoe kon de Duitse opinie onverschillig blijven voor de pogingen tot gewapend verzet in 1809? Hoe kon het in Westfalen op den duur eervol gevonden worden om geregeerd te worden door een losbol als Jérôme, die enkel maar de broer van de gewelddenaar was; die geen Duits kende; op verscheiden van wiens ministeriële departementen alles in het Frans verhandeld werd; terwijl de geheime politie onder een Fransman stond, die geen Duits kende? . . .⁴⁾

Komen wij, na het probleem zo een keer of wat uit andere gezichtshoeken te hebben beschouwd, tot Driault terug, dan

¹⁾ Vgl. hiervoór, 359. ²⁾ *La politique orientale de Napoléon*, 5. ³⁾ Blz. 478.
⁴⁾ Blz. 286, 264.

begrijpen wij beter hoe grenzenloos simplistisch diens voorstelling is. Niemand zal ontkennen dat de Franse Revolutie en de Franse verovering onder Napoleon een geweldige stoot hebben gegeven aan de ontwikkeling van nieuwe maatschappelijke en staatkundige vormen in de rest van ons werelddeel. Maar Driault's tegenstellingen tussen het verlichte, rijpe Frankrijk en het achterlijke, onder vorsten zuchtende, onontwikkelde „Europa” getuigen van een ietwat naieve nationale eigenwaan en niet alleen van gebrek aan begrip voor de gevoelens van andere volken, maar van onkunde omtrent hun geschiedenis. Eigenlijk dacht hij daarover ongeveer, ik zei het reeds, als de door Madelin geschetste keizerlijke ambtenaren. En zijn toenemende neiging om Napoleon als de bevrijder der naties en wekker van hun nationaliteitsgevoel te verheerlijken, zonder zich af te vragen of dit zijn bewust streven was dan wel de onbedoelde uitwerking van de druk die hij op hen legde, stelde zijn historisch inzicht aan al zeer wilde afdwalingen bloot.

Langs het bellend vlak: deel IV

Ik heb in het begin van dit hoofdstuk gezegd dat ik Driault's opvatting zoveel mogelijk uit zijn eerste boeken zou trachten te reconstrueren. Ook dat is moeilijk geweest, omdat hij dezelfde beschouwing al maar rondwentelt en telkens de accenten anders legt. Maar ofschoon reeds toen in die scherpe en kritische geest een neiging aan het licht kwam om zich te verliezen in een Napoleon-mystiek — dat hij allengs alles, alle zelfbeheersing, alle oordeel, in de Romeins-keizerlijke verbeelding zou wegwerpen en boeken schrijven die zijn eerste lijnrecht tegenspraken, dat zullen zijn vrienden van de *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, al moeten zij weleens het hoofd over hem geschud hebben, moeilijk hebben kunnen voorzien. (Hij ging trouwens spoedig zijn eigen weg: in 1911 werd hij de eerste hoofdredacteur van de *Revue des études napoléoniennes*.)

Het derde deel van zijn *Napoléon et l'Europe*, dat in 1917, midden in de oorlog, verscheen, staat nog op de grens (ik heb

er hiervóór¹⁾ al plaatsen uit aangehaald die bedenkelijk aandeden); met het vierde deel, van 1924, is de grens overschreden. Driault is het slachtoffer geworden van het systeem dat hij al jaren tevoren aan het opbouwen was, hij is tegen de omgang met Napoleon en zijn keizerlijke dromen op den duur niet bestand geweest; maar de stoot die hem zijn evenwicht definitief heeft doen verliezen, was (dat zal in het laatste kapitteltje nog duidelijker worden) de eerste wereldoorlog.

De stijl, altijd wat brokkelig, kort van adem, kleurloos maar scherp en raak, is nu driftig, hakkend, nerveus geworden. Het vierde deel opent met een recapitulatie van heel het systeem, met alle trekken sterker aangezet. Ik zal trachten uit een goede dertig bladzijden de treffendste zinnen te lichten.

„*De historische traditie van de keizerlijke titel . . .* De geschiedenis was streng voor de eerste Keizers, Tacitus en Suetonius voor de Tiberiussen en de Nero's: dat komt omdat zij hen slechts door hun misdaden en hun despotisme kenden; zij leefden te dicht bij hen, zoals wij bij Napoleon, om hun historische functie goed te beoordelen.” (De lezer weet nu, dat misdaden en despotisme de schrijver niet meer zullen storen.) „De keizerlijke gedachte is door de eeuwen heen geen accident geweest, uit persoonlijke eerezucht geboren; zij was een van de fundamentele wetten der wereldgeschiedenis. Dat is zij en dat zal zij zeker nog lang zijn, altijd . . . Die stuwende gedachte (idée-force) ontmoet tegenspraak, hinderpalen. Het begrip individuele vrijheid vindt er zijn rekening niet bij — ogenschijnlijk tenminste. Het begrip nationaliteit vindt er zijn rekening niet bij — maar misschien is ook dat maar voor het oog zo . . . De universele, menselijke Revolutie van 1789, met haar nieuw politiek geloof, voortgekomen uit de christelijke lering, van de gelijkheid van alle mensen voor de dood en voor God . . . zal haar orgaan vinden, haar veroveraar . . . „*De Romeinse opvoeding van Frankrijk . . .*” — Gallië is de beste leerling van Rome geweest . . . Een Frankisch Middellandse-Zee-rijk . . . De Merowingen en de Karolingen, barbaren als zij nog waren, hadden de wetten van Rome met aandoenlijke ijver nage-

¹⁾ Blz. 368, 370.

volgd . . . Pangermanistische historici hebben onophoudelijk het verdrag van Verdun van 843 uitgebuit . . . Dat (daarbij geconstitueerd) groter Lotharingen dreigt, zolang het niet Frans is, Frankrijk met de dood. De Rijnlinie is een voorwaarde voor het normale leven van Frankrijk . . . Germanië had niets Romeins . . . De Keizers waren vreemdelingen in Rome, barbaren . . . Frankrijk schiep de wet van het evenwicht, toevlucht der zwakken . . . Het evenwicht is als politieke organisatie. minder dan het Rijk . . . Het Rijk is het best voor de vrede, wijl het hem oplegt . . ." (Of dat werkelijk zo goed is voor de vrede, mag ieder voor zich beoordelen).

Nu volgt de toepassing op Napoleon: „Al wat hij aanraakte, werd aanstonds tastbaar en groot in de geschiedenis." Zelfs in de controversie met de Paus, waarin Driault totnogtoe veel begrip voor het kerkelijke standpunt getoond had, trekt hij nu voor Napoleon partij: er was wèl een Keizer van Rome! „er was zelfs een Romeinse Keizer". De weldaden aan Italië bewezen worden opgehaald. Maar zijn grootste weldaad was Austerlitz. „Daar wierp hij eindelijk omver, na tien eeuwen, het Heilige Roomse Rijk, de vijand der volkeren, de Bastille van Europa, de slagboom tegen de Revolutie. Hij gaf er, zonder het *misschien uitdrukkelijk*" (ik cursiveer) „te willen, hun vlucht aan de verdrukte nationaliteiten . . . Westfalen, een kolonie van de Franse geest." Zoals Karel de Grote Duitsland door het Christendom binnen de beschaafde wereld zocht te brengen, zo hij, „een andere *Charlemagne*, met helderder geest en meer genie", door de Revolutie-leer, en daarmee zal het eindelijk zeker wel lukken . . . Even krijgt Lavisse, de grote universitaire historicus van die generatie, een tik op de vingers, omdat hij Napoleon's rijk „een onverdraaglijk anachronisme" genoemd had. Driault, die in vroeger dagen Napoleon om zijn onbegrip voor de nationaliteiten en om zijn verwaarlozen van Engeland buiten zijn tijd gesteld had,¹⁾ wil daar nu niet van horen. Het onverdraaglijk anachronisme is het Heilige Roomse Rijk dat hij vernietigde: „zodoende verzekert hij het bestaan der nieuwe naties; hij roept ze op, hij laat ze reeds leven, om

¹⁾ Vgl. hiervóór, blz. 353 vlg.

te beginnen onder zijn voogdij, want zij zijn nog broos en zullen door zijn val met de dood bedreigd worden.”

Behoef ik te zeggen dat dit een geloofsbelijdenis is, maar geen geschiedenis? „De Keizer”, zegt Lavisse¹⁾ met een weldadig aandoende evenwichtigheid, „dekt de Revolutie met een archaeologische mantel . . . maar de Revolutie is in hem. Haar dient hij, zijns ondanks en tegen zich, wanneer hij, Europa verdrukkend omdat hij daar behagen in schept, de ziel van het Spaanse volk en die van het Duitse volk wakker roept.” *Zijns ondanks en tegen zich*. Dat wist Driault eens ook. ²⁾ Toch krijgen wij nu dat kleurig prentje van de Keizer de naties koesterend. Pure legende van St. Helena! Voor Nederlandse of Vlaamse lezers is het onnodig de dwaasheid ervan te betogen.

Later, bij een bespreking van de Europese verhoudingen in 1810, verdedigt Driault heel het tuitel en onbestaanbaar bouwwerk van de Keizer in Duitsland. De grootheid van het moderne Duitsland is van Napoleon afkomstig. (Had hij ook dat gewild? Het wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar het schijnt de bedoeling.) Toch lijkt (aldus de schrijver) zijn Duits werk minder geslaagd dan zijn Italiaans; men zou zeggen dat zijn „génie latin” er zich minder op zijn gemak gevoelde. Maar hij werd er onderbroken, — en, met die verontschuldiging veroorlooft de schrijver zich ook hier een dithyrambe: „Son génie latin, avec un peu de temps, y eût parfaitement suffi. Le génie latin suffit à toute organisation; il est capable d’ordonner les pires chaos, même le chaos germanique.” ³⁾

Waren er aanvankelijk in Driault’s behandeling van het thema „profeet der Revolutie” nog tegenstrijdigheden op te merken, die zijn nu opgelost. Maar hoe? Langs de weg van bewondering voor het groots verschijnsel, meegesleept door merkwaardige en indrukwekkende parallellen (dat toch maar parallellen waren), is de man die zich tegen Sorel’s determinisme scheen te stellen, die Napoleon’s grootheid zag in de vrijheid, in de persoonlijkheid, van zijn politiek, zelf in het determinisme

¹⁾ In de twee bladzijden aan Napoleon gewijd in zijn *Vue générale de l’histoire politique de l’Europe*, 1890. ²⁾ Vgl. hiervoor, 368. ³⁾ IV, 168. Het ware „universalisme” van N’s doelstelling, zoals men dat bij Vandal vindt (vgl. hiervoor, 262 en noot op 264), betoogt Driault, de nationalist, nooit consequent.

teruggeleden. Eerst waren het maar losse uitingen over het noodzakelijke, het providentiële, van Napoleon's ingrijpen in Europa, over zijn taak als agent van de grootste en heilzaamste Revolutie die de mensheid gekend heeft, althans na die van het Christendom. Napoleon handelde bewust of onbewust, het scheen de schrijver niet heel klaar te zijn, en het ergste is dat het hem onverschillig was. Nu is het systeem gesloten. Napoleon is onschendbaar geworden. Wie zich tegen hem stelt, stelt zich buiten de geschiedenis. Alle liberale oppositie in Frankrijk, alle nationale oppositie daarbuiten, wordt zinloos — of als ze een zin heeft, reactionair. Napoleon, zelfs zonder dat wij ons verdiepen in zijn mentaliteit of bedoelingen, wordt de uitverkoren kampioen van de vergoddelijkte Revolutie, van de Franse gedachte, dat wil zeggen van verlichting, vooruitgang en beschaving.

Nog één kleine reserve, als een overschot van schrijvers andersdenkend verleden: Napoleon *wilde* al dat schoons *misshien* niet; of neen, hij *wilde* het wel, maar wilde het misschien niet *uitdrukkelijk* . . .¹⁾ Het vierde deel was nog niet Driault's laatste werk. Dààrin valt ook van die reserve niets meer te bespeuren.

De bekeerling: deel V; „Le vrai visage”

In het vijfde deel, *La chute de l'empire*, slaan wij met belangstelling het hoofdstuk over het congres van Praag op. En wat vinden wij? Titel: „Le congrès dérisoire”. Een aanhaling uit Napoleon's correspondentie, die correspondentie waarvan Driault twintig jaar vroeger zo goed wist dat de Keizer er zichzelf nooit een ongelijk in toekende, dat hij er altijd een vredelievend gezicht in vertoonde, dat men hem niet op zijn woord behoefde te geloven.²⁾ En dan de conclusie: „La guerre en effet était inévitable. Les Alliés la voulaient, et Napoléon ne pouvait pas capituler.” Men zou de schrijver zijn artikel tegen Sorel nogeens in handen willen duwen! . . . (al beschouw ik dat ook niet als het laatste woord over de kwestie).

¹⁾ Vgl. hiervóór, blz. 384. ²⁾ Hiervóór, 348.

1814, 1815 — het pathos en de smart van Houssaye, Arthur-Lévy en Masson verenigd, halen nauwelijks bij de aandoening waarmee Driault de ondergang en het verraad, de heldhaftigheid en het versagen beschrijft. Maar met het laatste hoofdstuk, „La légende de Napoléon”, hervindt de schrijver al zijn moed, al zijn geloof. Hij is als die oudgediende waar Balzac van vertelde, die niet kon aannemen dat de Keizer dood was.¹⁾ Napoleon leeft nog. Napoleon is het Volk verpersoonlijkt voor Actie. Hij is Democratie, in de zin van populair gezag. Er bestaat in Frankrijk, zegt Driault, tegenstelling tussen de consulaire of keizerlijke democratie en de parlementaire Republiek. „De Universiteit heeft partij gekozen voor het parlementair regiem; gesticht door Napoleon heeft zij de gecentraliseerde kracht die zij hem dankt, gebruikt om in al haar graden de leer der parlementaire vrijheden tegen de autoritaire democratie te verkondigen.” Men zou hier van de schrijver een *peccavi* verwachten, want wij zagen hoe hij met zijn schoolboek daaraan meegedaan had. Maar hij concludeert slechts, dat dit twee zijden van de democratie zijn, die moesten samenstemmen. Met Mme. de Staël, die hij eens in bescherming nam tegen haar biograaf Gautier,²⁾ heeft hij nu gebroken. Hij spot met de enkele ideologen, haar verre discipelen, voor wie de dode Napoleon nog een boeman is. Frankrijk, roept hij uit, weet beter, Frankrijk heeft de glorie van Arcole en van Marengo, van Austerlitz en van Jena, van Montmirail en zelfs van Waterloo, niet verloochend. In de oorlog (de eerste wereldoorlog), waaraan Engeland meedeed om de Duitse handel te vernietigen (men ziet dat Driault, die de schouders placht op te halen over de in Frankrijk zo gangbare anglophobie, nu, als volledig Bonapartist, eraan mee doet!), en Amerika zo laat mogelijk, om zeker te zijn dat het er een goede zaak aan hebben zou . . . (de Engelsen, sedert 1914 meer dan ooit de Duitsers, de Russen sedert 1917 definitief als barbaren onthuld, en blijkbaar ook de Amerikanen, hebben het verkorven; alleen de Fransen blijven over . . . of misschien . . . de Latijnen? . . .) — in die oorlog „is het de grote dode die in de *Invalides* slaapt, die de regering

¹⁾ Vgl. hiervóór, 19. ²⁾ Vgl. hiervóór, 183.

tot actie dwingt wanneer Frankrijk het wil voor zijn heil of voor zijn grootheid. Dans le péril suprême, elle met Gallieni au gouvernement à Bordeaux.”¹⁾ Men herinnert zich, dat ook Masson zich verbeeldde dat het Napoleon was die de oorlog gewonnen had . . .

Het vijfde deel van *Napoléon et l'Europe*, waarmee het werk in 1927 besloten was, zal geen groot publiek bereikt hebben. In zijn opzet toch was het bestemd voor wetenschappelijke lezers, al zullen die zich bij de lectuur van het laatste deel de ogen wel eens hebben uitgewreven. Maar een jaar of wat later gaf Driault een populair werkje in het licht, *Le vrai visage de Napoléon*, dat zijn eigen figuur wel aardig afrondt.

Ofschoon geheel op effect geschreven, en dat niet zonder talent (of misschien krijgt men die indruk vooral door het vuur waarvan het doorgloeid is), voelt men meteen op iedere bladzijde de grondige kenner. De problemen worden alle krachtig aangevast en het punt waar het om gaat met zekere toets betast. Alleen — het is in alle opzichten het precieze tegendeel van het schoolboek van 1903. Geen woord van kritiek meer op de Consul-Keizer.

Brumaire, waarvan toen de lelijke kanten naarvoren worden gebracht, wordt nu bejubeld, geheel in de trant van Vandal, behalve dat uitdagend zeggen (klaarblijkelijk tegen hem, al wordt hij niet genoemd) dat Brumaire, waardoor de Revolutie gered werd, geen daad van contra-Revolutie was.²⁾ De centralisatie, indertijd zo geestdodend geacht (en nog in *La politique orientale* van 1904 een ernstige grief), is thans een van de grootste scheppingen van Bonaparte, onverwoestelijk. „Een Romeins werk, gemaakt met goed Frans materiaal, met verscheiden eeuwen ervaring en klassieke opvoeding; sterk ineengemetseld door de wil van de Eerste Consul, schijnt het deel aan de eeuwigheid te hebben.”³⁾ Het Concordaat — maar dit verdient nog een uitweiding.

In zijn boek over *Napoléon en Italie* (1906) had Driault over het beleid van Bonaparte een opmerking gemaakt die wij nog

¹⁾ V, 431. Vgl. 227. ²⁾ Blz. 83. ³⁾ Blz. 111.

niet zijn tegengekomen, en die toch in de moderne geschiedschrijving verbreid genoeg is om er even onze aandacht aan te schenken. Bonaparte wilde een schikking met de kerk. Maar hij wilde tevens, voorgelicht door Talleyrand, de Gallicaanse beginselen hooghouden. Wat een vergissing beging hij! (aldus Driault). Want terwijl hij de mond vol had van de leer van Bossuet, trof hij met de Paus een regeling die er de ontkenning van was. De kracht van het Gallicanisme toch ligt in de zelfstandigheid die het toekent aan de bisschoppen en hun concilies. Het is wel waar, dat de staat al onder Lodewijk XIV getracht had (en hetzelfde verschijnsel zou Driault in Duitsland en Oostenrijk bij het Febronianisme hebben kunnen aanduiden) zich met die zelfstandigheid te verbinden, zich ervan te bedienen; maar de onmisbare bron was toch geweest de overtuiging der nationale theologen van de goddelijke oorsprong van het episcopaat, waardoor de Paus maar *primus inter pares* scheen. Bonaparte bracht zelf het Gallicanisme de doodsteek toe, toen hij met de Paus overeenkwam dat diens geestelijke oppermacht het uit de *Constitution civile* ontstane schisma helen zou. Gallicaans zou geweest zijn om met de Franse bisschoppen een regeling te treffen: *constitutionnels* en *anti-constitutionnels* in een concilie verenigen en verzoenen: „dat zou misschien de manier geweest zijn om eens en vooral in Frankrijk een nationale katholieke kerk te stichten.” (Het *misschien* moet veel bedekken: wij kunnen ons voorstellen hoe neuswijs Vandal deze kritiek op de Eerste Consul gevonden zou hebben, daar immers zo'n verzoening tussen als revolutionair door de gelovigen geschuwde *constitutionnels* en de veelal geëmigreerde *anti-constitutionnels*, in wie de regering gevaarlijke contra-revolutionairen zag, zonder tussenkost van het opperhoofd der kerk onmogelijk moest blijven.) Beide partijen dwingen hun waardigheden in handen van de Paus neer te leggen om zich, voorzoveel bruikbaar, door hem opnieuw te laten institueren, dat was in ieder geval een oplossing die de kerk ultramontaans moest maken, wat zij dan ook in haar hart meer en meer geworden is.

Ik gaf al aan op wat grond men deze voorstelling zou kunnen bestrijden. Toch zijn de mislukking van het Concordaat nog

in Napoleon's eigen dagen en het steeds meer ultramontaans worden van de Franse kerk verschijnselen, die wel aanleiding geven om tegenover de beweerde wijsheid van Bonaparte's politiek in deze extra-kritisch te staan. In *Le vrai visage* is van het vroeger inzicht niets meer te vinden en alles wat de Eerste Consul gedaan heeft, is wel gedaan.¹⁾

Wij merken altijd weer op hoe sterk de weerslag van de tijdsgebeurtenissen zich in het werk der historici doet gevoelen. De Bolsjewisten zijn voor de Driault van *Le vrai visage* nog de verraders van 1917, de vernielers van alle samenleving. En het ver vooruitziend vernuft van Napoleon wordt er te vuriger om gehuldigd: hij immers had Europa willen verenigen om weerstand aan het Slavische barbarendom te bieden...²⁾ Driault is geobsedeerd door de oorlog die hij beleefd heeft, de bruutheid van de Duitsers, de schoonheid van de behaalde overwinningen, de Marne schoner dan Austerlitz, de gebleken heldenmoed van het volk, groter soldaten nog dan die van de *Grande Armée*. Hij herdenkt de plechtigheid in 1921, een eeuw na de dood van de held. „Le soir, aux Invalides, le maréchal Foch, généralissime des armées alliées, tenant en ses mains l'épée d'Austerlitz, salua, lui aussi” (na de Minister van Oorlog Barthou en na de President van de Republiek Millerand), „le Grand Empereur couché devant lui dans son sarcophage de porphyre: „Sire, dormez en paix. De la tombe même vous travaillez toujours pour la France . . .”” Enzovoorts.

Inderdaad raakte die herdenking in 1921 zozeer in handen der reactionairen, dat Herriot, op dit ogenblik voorzitter der Nationale Vergadering, zich genoopt voelde om uit het herdenkingscomité te treden.

¹⁾ Blz. 112 vlg. Vgl. voor heel de kwestie hiervóór, 109. ²⁾ Blz. 230.

VI

DE TEGENSTELLING AAN HET EINDE

STROMINGEN EN TEGENSTROMINGEN

Anti-militaristische tendenties

Wanneer ik hiervóór schreef dat in de jaren vóór en na 1900 het koor der bewonderaars de boventoon voerde, en van de hardnekkigheid sprak waarmee een katholiek schrijver daartegenin zijn wanklanken liet horen, ¹⁾ dacht ik aan de historische literatuur van littéraire allure die in Frankrijk (gelijk in Engeland) een zoveel machtiger verschijnsel is dan bij ons, een soort die tegelijk historisch oorspronkelijk zijn kan en een breed publiek bereiken en vormen. Wij vernamen behalve van Grandmaison onder de apologieën en verheerlijkingen door toch van een heel getal schrijvers scherpe en onafhankelijke kritiek; ik vermeldde uitingen van dien aard van Lavissee, Bourgeois, Rambaud, Muret, Guyot, Conard, Coquelle, Caron, Godechot. Het mag wel even onderstreept worden, dat die allen, op Coquelle na, tot de wereld der universitaire vakhistorici behoren en ik zal aanstonds laten zien — aan werken die in een afdeling gewijd aan het probleem der buitenlandse staatkunde geen plaats konden vinden — hoezeer in die wereld een heel andere kijk op Napoleon overheerste dan die van de Houssayes, de Massons, de Vandals en de Sorels.

't Was slechts in hùn kring dus — ik mag wel zeggen de kring der *Académie*, en die tegenover de kring der *Université* stellen, hoeveel qualificaties en restricties zo'n uitspraak eigenlijk zou vereisen — 't was slechts in de kring der schrijvers van littéraire allure dat zich na Taine de *détracteurs* weinig meer doen horen. En inderdaad is met wat ik ter verklaring van die zo opvallende herleving der *légende* hiervóór omtrent tijdsomstandigheden en geestesgesteldheid opmerkte, ²⁾ alles niet gezegd. Hoe waar het ook is, dat er zich in de jaren negentig onder letterkundigen en denkers een bewuste, een stelselmatige wending naar tra-

¹⁾ Vgl. hiervóór, 200. ²⁾ Blz. 162.

ditie, gezag, nationalisme vertoonde, die de Napoleon-cultus bevorderde, het ontbrak daaronderdoor nooit aan tegenstromingen en door de Dreyfus-zaak kregen die sterke aanwas. Maar in het algemeen gesproken hebben liefde en bewondering meer scheppend vermogen dan haat en afkeer, en bovenal: dan kritiek; in ieder geval brengen zij gemakkelijker de verbinding tot stand met het grote lezerspubliek, en de belangstelling in Napoleon, juist ook nu de figuur verder in de tijd aan het wegglijden en de onmiddellijke politieke betekenis van de beschouwingwijzen misschien wat aan het verflauwen was, was een belangstelling in de *grote* Napoleon, vroeg naar het boeiende, verheffende of aangrijpende schouwspel meer dan naar de koele, nuchtere, afbrekende analyse.

Ondertussen is het een feit dat de traditionele verbinding van het Franse radicalisme met krijgshaftigheid omstreeks de overgang der eeuw verslapt scheen te zijn. Men had die traditie nog verpersoonlijkt gezien in Gambetta na de eerste nederlagen in 1870; dat zij niet dood was, zou weldra blijken in Clemenceau; en de gebeurtenissen van onze eigen tijd bewijzen haar ongeschokte leefkracht. Maar juist toen kwam ertegenin een anti-militaristische, internationalistische stemming op, die de oude liberale, humanistische afkeer van Napoleon nog versterkte. In de Dreyfus-zaak vloeiden die stromingen een ogenblik samen en in Anatole France, de scepticus, de spotter, maar die toen plotseling en als zijns ondanks in de strijd voor het geschonden Recht werd meegesleept, ziet men ze verenigd. Hem — ook een *académicien*, maar een zwart schaap in die blanke kudde — willen wij even over Napoleon horen.

Anatole France

Men slaat natuurlijk eerst zijn satyrische geschiedenis van Frankrijk, *L'île des Pingouins* (1908), op, en men zal daarin een paar vermakelijke bladzijden aantreffen, waarin hij toch eigenlijk maar met de Napoleontische legende solt. Een Maleis reiziger vindt het eiland — geen *île*, maar een *insulel*¹⁾ — in

¹⁾ Vgl. hiervóór, 352: „tot in de vormen der taal toe.”

een beklagenswaardige toestand. Men vereert er daarom een zekere Trinco, de oorzaak van alle ellende, niet minder: wat was hij een geweldige vechtersbaas! De vreemdeling zegt nuchter, dat er niets buitengewoons aan vechten is; dat doen zijn landgenoten ook. Maar de Pingouins zijn van hun trots op die overwinningen, die hun niets opgeleverd hebben, niet af te brengen: „Glorie wordt nooit te duur betaald.”

Heel wat dieper gaat evenwel een passage in *La révolte des anges* (1914). In zijn paganistisch *discours sur l'histoire universelle* geeft de afvallige engel Nestaire-Alaciel, die voor de mensen zo'n teer hart heeft, van Napoleon een schets, in haar beknoptheid en vanuit haar eenzijdigheid wonder rijk aan historische suggestie.

„Wat hem”, zegt de engel, „zo bij uitstek geschikt tot overheersen maakte, was dat hij geheel in het ogenblik leefde en buiten de onmiddellijke werkelijkheid niets bevatten kon. Zijn genie was ruim en ondiep. Zijn begrip, onmetelijk van omvang, maar van een gemeen en grof allooi, omvatte al het menselijke zonder er boven uit te stijgen. Hij dacht hetzelfde als elke grenadier van zijn leger, maar hij dacht het met voorbeeldeloze kracht . . . Hij was te slim om de oude Jahweh niet in zijn spel te gebruiken: die was nog een macht op aarde en leek op hem door zijn geest van geweld en heerszucht. Hij dreigde hem, vleide, liefkoosde hem om beurten. Zijn stedehouder zette hij gevangen en vroeg hem met het mes op de keel de zalving, die sedert Saul in de oudheid de koningen sterk maakt. Hij herstelde de eredienst van de Demiourgos” — zo noemde Alaciel verachtelijk Jahweh —, „zong Te Deums te zijner ere en liet zich door hem als God op aarde erkennen in catechismusjes die door het Rijk verspreid werden. Zo verenigden zij hun donder, en het geraas was oorverdovend.”

Université tegenover Académie

Maar laat mij bij de geschiedschrijvers blijven. Ik stelde de *Université* al tegenover de *Académie*. Inderdaad had bij de bewonderaars de *Université* een slechte naam. Wij zagen dat Masson

mèt de advokaten en de journalisten-letterkundigen, de professoren noemde als een derde groep van haters van Napoleon; en Driault (die het weten kon!) verzekerde dat de *Université* een traditie van anti-Napoleontische beschouwing koesterde. ¹⁾ „Van de lagere school tot de hogeschool”, zegt hij ook nog, ²⁾ „gebruikte men zijn vernuft om de schoonste bladzijden van onze geschiedenis te verscheuren, men verbrijzelde het blok van de nationale eenheid. Ce fut une oeuvre mauvaise, une oeuvre de mutilation, evenals wanneer men uit onze verbeelding het beeld van de Rijn” (van Elzas-Lotharingen en de *revanche!* van het Rijnland!) „trachtte weg te wissen.” De verleden tijd hangt samen met Driault's overtuiging dat de Napoleon-verguizing plaats gemaakt had voor een beter en patriotischer begrip. Een illusie, zoals wij zien zullen.

De universitaire historici hebben zich inderdaad niet onbetuigd gelaten. Het is een sterke, onafgebroken stroom van wetenschappelijke studies, van monografieën, van handboeken. Om er niet onder bedolven te raken zal ik mij alvast tot meer algemene werken bepalen en ook daar nog een keus moeten doen. Er is verscheidenheid van inzicht genoeg, en toch ook een treffende overeenkomst. De Napoleontische legende heeft op die universitaire schrijvers geen vat; van Napoleon-cultus geen sprake; in het algemeen gesproken is dat werk gespeend van nationalistisch of autoritair a-priorisme. En hierbij overzie ik het gehele tijdvak van het begin der eeuw tot aan de tweede wereldoorlog. De eerste wereldoorlog, die de voorwaarden voor een nieuwe bloei van de cultus scheen te scheppen, en die inderdaad in 1921 voor heel wat opgewonden proza mee verantwoordelijk was (wij hoorden er al een staaltje van), deed zich daar nauwelijks gevoelen. Het evenwicht van een enkeling als Driault mocht er door worden aangetast, de universitaire geesteshouding handhaafde zich. De historici maken zich van Trinco niet zo gemakkelijk af als Anatole France, maar met alle pogingen om de Napoleontische episode ook positief te waarderen, met alle fijne schakeringen en onderscheidingen, is

¹⁾ Vgl. hiervóór, 190 en 387. ²⁾ *Napoléon et l'Europe*, V, 421 (1927).

toch het vakoordeel niet wat wij van zoveel enthousiasten hebben vernomen.

Het verschijnsel zal te meer treffen als ik na een vijftal universitaires — een zesde bewaar ik voor het slot — drie *académiciens* onder de loupe ga nemen en bij hen, zelfs bij Hanotaux, wiens oordeel ten slotte zeer onafhankelijk is, zodat men het als een overgang tot de universitaire kijk zou kunnen beschouwen, de traditie van Vandal en Sorel in volle leefkracht aanwezig blijkt.

En toch, het vakoordeel? Ik wil mij hoeden tegen het misverstand alsof ik bij de schrijvers die ik nu bespreken ga, slechts wetenschappelijke methode en objectiviteit heb aangetroffen. De wetenschappelijkheid van hun methode is zeker niet iets louter uiterlijks; zij disciplineert ook de geesteshouding. Maar het zou dwaasheid zijn te miskennen dat die schrijvers met hun eigen, andere, a-priorismen tot Napoleon komen, dat zij hem afmeten met standaarden van geestelijke vrijheid, van cultuur, van menselijkheid, van sociale vooruitgang, dat zij in de politiek over het algemeen links staan. Bij sommigen overweegt anti-clericalisme, bij anderen liberalisme, of socialisme. Het is zeldzaam dat men met scherp toekijken een schrijver politiek niet vrij nauwkeurig „plaatsen” kan.

VIJF UNIVERSITAIEN

EERSTE HOOFDSTUK

ALPHONSE AULARD

De vestiging van het despotisme

Aulard, die ik het eerst behandelen wil, heeft als kenner van de Revolutie-periode veel invloed geoefend en school gemaakt. In 1886 benoemd als eerste bezetter van een nieuwe leerstoel voor de geschiedenis der Revolutie aan de Universiteit van Parijs, kwam hij na veel bronnenuitgaven en détail-studies in 1901, toen hij de vijftig voorbij was, met een groot samenvattend werk, *Histoire politique de la Révolution française*. Leider van de nieuwe historische studie-richting die de gebeurtenissen objectief wetenschappelijk, „historisch en niet politiek”¹⁾, zou bestuderen en waarderen, wordt Aulard’s voorstelling, ofschoon steunend op een ontzagwekkend en streng geschilderd en geordend feitenmateriaal, inderdaad door een scherp omliggende ideologie beheerst, en beheerst op een tyrannieke wijze. Bonaparte behandelt hij in het boek tot aan de Keizerkroning: daarmee is naar zijn mening de Revolutie definitief ten einde, een beschouwing waarin reeds een oordeel ligt opgesloten. Mignet ging tot 1815; Thiers zag in de plechtigheid in *Notre-Dame* de Revolutie zelf bekroond, maar Quinet achtte er de Revolutie ontijdig mee afgesloten.²⁾ Ook voor Aulard is Napoleon de man die de Revolutie stuitte, die zelfs een reactie naar het *ancien régime* inzette, de vrijheid afschafte en de gelijkheid aantastte. Zijn hoofdstukken over het Consulaat geven weinig

¹⁾ Volgens een Frans beoordelaar: vgl. G. Kalf, *De verklaring der Franse Revolutie bij haar voornaamste geschiedschrijvers* (dss. 1920), 176. ²⁾ Carlyle, wil ik even opmerken, achtte de Revolutie geëindigd door generaal Bonaparte’s „whiff of grapeshot” van 13 Vendémiaire (5 October) 1795, en besluit daarmee dus zijn boek.

anders dan de geschiedenis van de ontsporing der Revolutie van de geleidelijke afbraak der vrijheid en de vestiging van het despotisme.

De brutaliteit van het geweld gebruikt op de 19de Brumaire was, zegt Aulard, onbedoeld, en aanvankelijk leek Bonaparte zich zo klein en onschuldig mogelijk te maken om het zich te doen vergeven. De publieke opinie liet zich inderdaad geruststellen, maar de middelen daartoe nodig bewezen, hoe weinig zij wilde wat Bonaparte in werkelijkheid in zijn schild voerde: 't waren verzekeringen van onbuigzaam republikanisme, van onveranderlijke trouw aan de beginselen der Revolutie; de generaal stak zich in civiel; zijn minister van politie (Fouché) brandmerkte nogmaals de *émigrés*. Maar het zo gewekte vertrouwen misbruikte hij om een constitutie door te dringen die hem practisch alleenheerser maakte. De opmerking die ik uit Driault's schoolboek naarvoren haalde, over de schijnvertoning van het plebisiet om die constitutie goed te keuren, ¹⁾ kan uit Aulard's boek (dat twee jaar ouder was) geput zijn. Heel de voorstelling wijkt zo scherp mogelijk af van Vandal's spontane volksgeestdrift die als vanzelf tot de dictatuur drong. Overigens heeft Aulard de registers der (immers openlijk en schriftelijk uitgebrachte) stemmen zorgvuldig nagegaan; onder de 1562 tegenstemmers wijst hij een paar bekende *ex-Conventionnels* aan, maar onder de drie miljoen vóór-stemmers waren er naast „bijna heel de intellectuele élite” van Frankrijk óók zulken: „die republikeinen meenden vóór de Revolutie en de republiek tegen de monarchie en 't *ancien régime* te stemmen” . . . ²⁾

De centralisatie van de wet van 23 Pluviôse is volgens Aulard een instrument van despotisme en de kritiek erop in het Tribunaat heeft zijn volle sympathie. Toch had de wet aanvankelijk, erkent hij, goede gevolgen, dank zij Bonaparte's bekwaamheid en zijn genie. „C'est peu à peu qu'elle devint brutale et despotique, à mesure que le maître lui-même se transformait de bon despote en mauvais despote.”

Die transformatie kondigt zich alras aan. Aanvankelijk geen hofhouding; beelden van beroemde mannen ter opluistering

¹⁾ Vgl. hiervóór, 345. ²⁾ Blz. 711.

van Bonaparte's woning: Demosthenes zo goed als Alexander, Brutus zo goed als Caesar, Frederik de Grote maar ook Washington, Mirabeau . . . De dagelijkse omgeving van de nieuwe machthebber bestond uit Revolutiemannen, liberalen, intellectuelen van het *Institut*. Maar na de verwerving van het Consulaat voor het leven begon de Consul op vorstelijke voet te leven en reeds toen was hij er op uit voor zijn hofhouding oude adellijke namen, gerallieerde royalisten, te vinden.

De kneveling van de pers, de uitdrijving van de oppositie uit het Tribunaat, de instelling van de buitengewone rechtbanken en militaire commissies — al die stappen naar het despotisme die wij al kennen, komen bij Aulard geen aandacht te kort.

Interessant is zijn verklaring van de populariteit die Bonaparte ondertussen won bij de Parijse werkliedenstand. De liberale oppositie waarmee de naam van Mme. de Staël verbonden is, vol afkeer van dat despotisme waarvoor zij zo naïef de weg hadden geopend door hun toejuichen van de staatsgreep,¹⁾ een oppositie van *salons* en wetgevende lichamen, dacht, als zij steun zocht, aan generaals; want de generaals, die wij ons onwillekeurig in hun latere gedaante van hovelingen en maarschalken voorstellen, waren toen nog goed republikeins. Die liberalen dachten niet aan het arbeidersvolk, want dat had zich van de politiek afgewend, de dictator had hun hart gewonnen. Waarlijk niet omdat hij zich als „een soort democratische Caesar” voordeed.²⁾ „Integendeel. Hij behandelde de werklieden steeds als minderen. Door een wet van het jaar XI en een decreet van het jaar XII (1803 en 1804) plaatste hij hen onder toezicht van de politie, verplichtte hen tot het bezit van een boekje zonder hetwelk zij als vagebonden zouden worden gearresteerd, verbood nogmaals, op gevangenisstraf, alle vereniging, alle staking, en belastte de prefect van politie met de berechting van loongeschillen. 't Was een terugval in het *ancien régime*, toen de *code Napoléon* bepaalde dat in die geschillen de patroon op zijn woord geloofd zou worden. Ofschoon het plebisciet de basis van het nieuwe regiem was, vertoont Bona-

¹⁾ Blz. 761. ²⁾ Blz. 765.

parte hier als elders de neiging om de gelijkheid te vernietigen en de Franse maatschappij in een politiek en sociaal geprivilegieerde burgerklasse en een ondergeschikte plebejerklasse te verdelen.”

Maar de arbeiders beklagden zich niet, merkten zelfs de tegenspraak met de beginselen van 1789 niet op. „Hun liefde voor Bonaparte werd opgewekt en onderhouden door materiële en morele voordelen.” De eerste bestonden hierin, dat de Eerste Consul ervoor zorgde dat Parijs goed voorzien werd van levensmiddelen, en tegen lage prijs; bakkers en slaggers werden met dat doel onder toezicht gesteld. De industrie herleefde, er was werk, de lonen gingen op; later dreef de conscriptie die nog meer in de hoogte. En wat de morele voordelen betreft („ou si l'on veut, chimériques”, voegt de van chauvinisme afkerige schrijver eraan toe), „Bonaparte verwierf voor Frankrijk schitterende krijgsroem en het patriotisme van de Parijse werkman was zeer chauvinistisch geworden. Tevens was hij hartstochtelijk anti-royalistisch en in Bonaparte begroette hij de leider van de Revolutie, de weldoende dictator indertijd door Marat voorspeld en aangeropen, de beschermer van het nieuwe Frankrijk tegen de Bourbons.”

Wij hebben over de werklieden nog weinig gehoord. Aulard citeert uit politierapporten om te laten zien, hoe zij doof bleven voor alle aansporingen van de liberalen en onder alle omstandigheden zich door de propaganda van Bonaparte lieten meeslepen: tegen de samenzweerders, tegen de Engelsen, en ten slotte vóór het keizerschap en de erfelijkheid.

Aulard's conclusie is voor het recht begrip van heel de Franse negentiende eeuw belangrijk: „Die gedweë en volledige onderwerping van de Parijse werklieden aan een meester veroordeelde de republikeinse *bourgeois* tot onmacht: hun oppositie werd niet meer dan een kinderachtige *fronde de salons*. Van toen dagtekent de breuk tussen de liberalen en het volk: lange jaren zouden de democratie en het algemeen kiesrecht onbestaanbaar schijnen met de vrijheid.”

Belangrijk is ook Aulard's behandeling van de kerk-kwestie. Dat zijn standpunt diametraal tegenovergesteld is aan dat van Vandal, zal men vantevoren al wel begrijpen. Maar ook van d'Haussonville wijkt hij sterk af. Zeker, hij meent evenals deze dat het regiem van scheiding van kerk en staat, zoals Bonaparte het aantrof, gehandhaafd had kunnen en moeten worden. Maar waar d'Haussonville dit wilde omdat alleen daaronder de godsdienst en de kerk waarlijk bloeien konden, wilde Aulard het omdat het de kerk belette sterk te worden en staat en maatschappij zoals de Revolutie die gevormd had te bedreigen. In zijn voorstelling vinden wij zuiverder dan bij Quinet de geest terug van de atheïstische intellectuelen van het *Institut* en van de Raad van State (waar gelachen werd bij de meer „mystieke” passages, toen de Eerste Consul er het Concordaat voorlas).

Wat was de toestand op religieus gebied? Evenals Vandal vestigt Aulard de aandacht op de verdeeldheid: daar was de voormalige „constitutionele” kerk, die zeer zeker de meerderheid der gelovigen niet achter zich had, maar niettemin, door de kwaliteit ook van haar priesters, nog een kracht, en dan de voormalige *réfractaire*, die sedert kort weer onderverdeeld was in gerallieerd („de belofte” afgelegd hebbende) en royalistisch; bovendien de Protestanten en de Joden. En dan de vrijdenkers en rationalisten, onder wie de cultus van de theophilanthropie altijd nog voortbestond, maar reeds in „de reactie volgende op Marengo” kreeg de politie instructie hen niet langer te beschermen en na een „beeldenstorm” in een theophilanthropische kerk „vermoedelijk uitgevoerd door Katholieken” werd bij decreet van 4 October 1801, nog vóór het in werking treden van het Concordaat, de dienst onderdrukt. „De mode”, zegt Aulard, was niet meer met de vrijdenkerij, maar de godsdienstig gestemde zielen als Chateaubriand en zijn bewonderaars waren het niet, die de altaren der andere diensten omvergeworpen wilden hebben. „Slechts de intrinsigente pauselijke priesters beschouwden de voortzetting van

het liberale scheidingsregiem als onverdraaglijk." De schrijver zelf noemt de verdeeldheid onder de Katholieken zonder omwegen een voordeel. De katholieke kerk was „de geduchtste kracht van het verleden, waartegen de Revolutie te worstelen had”, en nu de Revolutie erin geslaagd was die in drie groepen te breken, was de staat, met gesecculariseerd onderwijs, gesecculariseerd, vrij en meester.

Hoe kwam Bonaparte ertoe een regiem dat voor de staat zo gunstig was, prijs te geven? Het was niet omdat er een onweersstaanbare stroming in de publieke opinie ten gunste van een Concordaat dreef. Integendeel, als er een vrije pers geweest was, zou er een bijna algemeen verzet tegen het denkbeeld aan het licht zijn gekomen. Gedurende de lange onderhandelingen was het de pers verboden over godsdienstkwesties van wat aard ook te spreken. — Ook niet omdat zijn eigen godsdienstig gevoel er hem toe bewoog. Aulard haalt, ten bewijze dat het Napoleon aan godsdienstig gevoel ontbrak, de bekende uitspraken aan: „ik voor mij zie in de godsdienst niet het mysterie van de transsubstantiatie, maar het mysterie van de sociale orde”; en: „De maatschappij kan niet bestaan zonder ongelijkheid van bezit, en die ongelijkheid kan niet gehandhaafd worden zonder de godsdienst . . . (Men moet aan de arme kunnen zeggen:) „God wil het zo; er moeten armen en rijken in de wereld zijn, maar hiernamaals, en gedurende de eeuwigheid, zal de verdeling anders zijn.””

De drijfveren van Bonaparte waren dus van politieke aard. Hij wilde door de Paus de gewetens beheersen en zijn dromen van wereldheerschappij verwezenlijken. Hij wilde ook afkomen van de kerk der voormalige constitutionelen, onder wie de democratische tendentie te sterk was naar zijn smaak (door de verkiezingen, die de *constitution civile* had ingevoerd). En hij wilde Lodewijk XVIII zijn laatste middel van inwerken op de Franse opinie ontnemen en de Vendée definitief tot rust brengen.

En zou dat Concordaat aan de kerk, zoals d’Haussonville wilde, geen voordelen hebben opgeleverd?! Het bracht haar, ook al werd dat niet formeel uitgedrukt, feitelijk in de positie van staatskerk terug. Het heelde het schisma dat haar vermogen

om op staat en maatschappij te drukken verlamde. En het bezorgde haar aanzienlijke geldelijke voordelen, waaraan trouwens de praktijk van de Consul-Keizer nog ruimschoots toevoegde. Ook op onderwijsgebied (wij weten het al) ging Napoleon verder dan het Concordaat voorschreef; in 1808 deed hij het wereldlijk beginsel te niet en voerde in zijn nieuw gestichte *Université* „de beginselen van de katholieke godsdienst” als grondslag in. Dit alles tegen de geest in van de intellectuelen en hoge ambtenaren, die na de staatsgreep van 1799 zijn voornaamste medewerkers waren geweest. Maar al dergelijke oppositie schoof hij driftig terzij als komende van „ideologen”; het is tekenend dat hij de klasse der „sciences morales et politiques” van het Instituut in 1803 ontbond om aan die geesteshouding een centrum te ontnemen. En ten slotte kwam hij met zijn kerkpolitiek toch bedrogen uit. De kerk bleek niet dat willig werktuig dat hij zich voorgesteld had, en door zijn eigen politiek had hij haar macht in de Franse samenleving ontzaglijk versterkt.

„In het geheel van het door Bonaparte min of meer bewust verrichte werk van afbraak en reactie” (aldus ¹⁾) besluit Aulard zijn hoofdstuk) „verschijnt het Concordaat als de contra-revolutionaire daad bij uitnemendheid.”

¹⁾ Blz. 747.

TWEEDE HOOFDSTUK

A. L. GUÉRARD

Deze schrijver zou men op het eerste gezicht als weinig typisch kunnen wraken. Guérard was Fransman, maar hij was half verengelst, schreef in het Engels, en was hoogleraar aan een Amerikaanse universiteit. Maar het hoofdstuk „Napoleon” in zijn *French Civilisation in the Nineteenth Century*¹⁾ is in zijn beknoptheid een voortreffelijke samenvatting van wat ik de oppositionele beschouwing zou willen noemen: nuchter in de goede zin van het woord, dat wil zeggen onbeneveld door romantiek of propaganda en reclame, maar doortrokken van eerbied voor humanistische en culturele waarden.

Alle motieven die wij al kennen, van oorlogszuchtigheid, hoogmoed en uitsluitend geloof in geweld, van geestdwang door middel van Concordaat, *Université*, perscensuur, van ondermijning van onafhankelijkheid door op de spits gedreven bureaucratische centralisatie, van reactionaire tendenties in wetgeving en sociale opbouw, van vulgair vertoon en onwaardig snobisme in de geïmproviseerde hofhouding, komen in die schets te pas. En toch is het beeld niet, zoals die van Lanfrey en van Taine, zonder lichtpunten. Guérard erkent iets schoons in de eerste opzet van het Consulaat en in het constructieve werk toen ondernomen, al ziet hij meteen de gevaren die alles bedreigden: „Bonaparte's ambitie was aan geen inwendige rem onderworpen: hij kende geen scrupules, had een beperkte cultuur en een mateloze verachting voor „ideologie” en *imponderabilia*.”

Toch eindigt hij met de opmerking dat het karakter van de keizerlijke periode, van het oogpunt van de cultuurhistoricus gezien, meer samengesteld is dan men gewoonlijk aanneemt.

¹⁾ A. L. Guérard, „agrégé de l'Université.” Het besproken boek verscheen in Engeland in 1914.

Door het drukkende namaak-classicisme heen vertonen zich tekenen van een bevrijdende zucht naar nieuw en hoger leven, en in die jonge Romantiek was de nieuwe Caesar, hoewel Italiaans van afkomst en klassiek van gelaatstrekken, en in weerwil van zijn Romeinse aspiraties en de practische aard van veel van zijn werk, mee een factor. „De contrasten en gevaren van zijn avontuurlijke loopbaan, zijn gedurig heimwee naar het ongrijpbare, fonkelende Oosten, zijn fatalisme en zijn bijgelovigheid, de somberheid en vereenzaming van zijn almacht, dit waren alles tekenen van een romantische geestesgesteldheid of aanleidingen ertoe. En dat vond uitdrukking in zijn liefde voor Ossian, of beter nog, in plotselinge uitbarstingen van onacademische welsprekendheid die hem een briljante plaats in de Franse letterkunde geven.”

DERDE HOOFDSTUK

G. PARISET

In de grote geschiedenis van Frankrijk onder leiding van Ernest Lavisse, een van die collectieve werken die in de geschiedschrijving in zwang waren gekomen, verscheen in 1921, als derde van de tien lijvige deelen waarin de contemporaine geschiedenis behandeld werd (van 1789 af), van de hand van G. Pariset het deel over Consulaat en Keizerrijk. Het is een handboek van hoge kwaliteit; rustig, zakelijk en helder, maar volstrekt niet onpersoonlijk: er wordt een eigen opvatting met beslistheid in voorgedragen. Laat mij aan een paar hoofdpunten illustreren wat die opvatting is.

De buitenlandse politiek

Bonaparte's overwinning van Marengo en die van Moreau bij Hohenlinden leidden tot de vrede van Lunéville met Oostenrijk. Hohenlinden was een onmisbaar element in die situatie en in zover was Bonaparte er verheugd over; dat het Moreau's overwinning was, zat hem dwars: „hij kon het overwinnende generaals niet vergeven.”¹⁾ Hoe ook, 't is vrede, en de vreugde in Frankrijk was onbeschrijflijk. Sommigen vreesden echter reeds dat de Eerste Consul zijn succes voor eigen machtsuitbreiding en voor nieuwe avonturen zou gebruiken; maar zelfs de schuchterste vermaning in het Tribunaat vertoorde Bonaparte, het is dus moeilijk na te gaan hoe verbreid die bezorgdheid was. „Zoveel is zeker, dat Frankrijk diep en beslist vredelievend was; nooit is het minder militarist geweest dan onmiddellijk na zijn grootste militaire successen.” Zeker, men is trots dat het een glorieuze vrede is. „Maar de lotsbestemming van Holland, Zwitserland, Italië, de Duitse vorsten, gaat de

¹⁾ Blz. 51.

natie maar onrechtstreeks aan; het is haar genoeg dat de veiligheid van Frankrijk, voor altijd stevig binnen zijn natuurlijke grenzen bevestigd, niet meer bedreigd wordt. De verre combinaties van Bonaparte blijven haar vreemd. De natie was nog vermoeder dan ten tijde van het *Directoire*. Zij meende nu aan het doel te zijn aangeland. Maar de man die haar buitenlandse politiek reeds eigenmachtig bestuurde, had geen doel, omdat hij het steeds verplaatste, en telkens verder.”¹⁾

Wij hebben reeds geleerd dat Pariset de stelling van Sorel verwerpt, dat hij in Bonaparte's persoonlijke politiek de bron van de oorlogen zoekt, en dat hij die politiek niet gelijk Driault als de poging om een groots maar bepaalbaar plan te verwezenlijken ziet, maar gelijk Muret als het uitvloeisel van een geestesgesteldheid.

La terreur consulaire

Ik blader verder. De pacificatie van het Westen, van de Vendée. Pariset's voorstelling is dat de door het *Directoire* daarheen gezonden generaal, Hédouville, daar reeds met beleid aan werkte en met goed vooruitzicht op welslagen. Daar komt Bonaparte aan het bewind en zijn „manière forte” gaat de plaats nemen van de „manière prudente et habile” van Hédouville. Met ruwe hand grijpt hij in; de executie van Frotté, de leider der *chouans*, die meende zich op voorwaarden overgegeven te hebben, is misschien niet op het uitdrukkelijk bevel van de Eerste Consul geschied. In ieder geval had die nu wat hij wenste, „een daad van opzienbarende gestrengheid”: „délouement, sans utilité et trop tard.”²⁾ — Ik merk op dat deze manier van zien niets oorspronkelijks heeft; ik had haar reeds bij Lanfrey of bij Aulard kunnen signaleren. Maar er bestaat natuurlijk ook een andere beschouwing.

Laat ons Vandal er nog eens bij halen. Het is een leerzame vergelijking, omdat de voorstelling van de feiten vrijwel overeenkomt: de afwijking spruit geheel voort uit de geesteshouding ertegenover. Vandal ontkent niet dat de executie van Frotté

¹⁾ Blz. 55. ²⁾ Blz. 59.

een verraderlijke daad was; ook niet dat het geval niet geheel kan worden opgehelderd; maar hij is er op uit te laten zien hoe waarschijnlijk het is, dat de Eerste Consul er in 't geheel de hand niet in had, dat men hem, zoals hij zelf zei, „in die zaak bedrogen had”.¹⁾ Dat Bonaparte van het eerste ogenblik af meende dat de rust alleen door een indrukwekkend voorbeeld hersteld kon worden, heeft ook hij verteld, Hij heeft het ingeleid met de opmerking dat Hédouville „verzoenend, misschien te verzoenend” optrad.²⁾ En met hoeveel sympathie beschrijft hij „la manière forte” van Bonaparte! „Le système de Bonaparte est toujours de faire des exemples individuels et de les faire terribles, tandis que, se retournant vers les masses, il pardonne largement et rallie.”³⁾ In ieder geval „wilde hij het overschot van de rebellie stukslaan, dat het vernielend geluid in Frankrijk en buiten Frankrijk zou weerklinken.” Maar als hij de kwestie der verantwoordelijkheid bespreekt, herinnert Vandal daar niet aan.⁴⁾

Pariset ziet de gewelddaad in het kader van zoveel andere, van heel een systeem. Men verwijt, zegt hij, het *Directoire* de proscriptie-maatregelen na Fructidor en spreekt van de „terreur fructidorienne”; evenzo zou men van de „terreur consulaire” kunnen spreken.⁵⁾ Waar Pariset in het bijzonder aan denkt, zijn de speciale rechtbanken die de Eerste Consul tegen sterke oppositie van Tribunaat en Wetgevend Lichaam in doorzette, om in onrustige departementen het verzet te onderdrukken; een instelling die niet met de aanleiding verdween, maar die, nog uitgebreid zelfs, heel het Consulaat en heel het Keizerrijk door bestond.

Wat het geval van de proscriptie na de aanslag met de helse machine betreft, Pariset verbindt er de beschouwing aan, dat de bereidheid van het publiek om in de schuld der Jacobijnen te geloven een bewijs is voor de doeltreffendheid van Bonaparte's propaganda, die er steeds op gericht was hen als de ergste boosdoeners voor te stellen en dan tevens de republiken met hen over één kam te scheren. „Wilt gij dat ik u

¹⁾ *L'avènement de Bonaparte*, II, 143. ²⁾ *A. w.*, I, 488 vlg. ³⁾ *A. w.*, II, 124
⁴⁾ Voor Lanfrey bestaat er natuurlijk geen twijfel of Bonaparte is persoonlijk voor de terechtstelling van Frotté verantwoordelijk geweest; II, 79. ⁵⁾ *Blz.* 77.

aan de Jacobijnen uitlever?" dat woord moest in Bonaparte's mond al zijn daden van willekeur verontschuldigen. — Ik herinner eraan hoe reeds Mme. de Staël had opgemerkt, dat de Jacobijnen Bonaparte als boeman dienden.

De steeds erger wordende geestelijke onvrijheid, de sluwheid waarmee, in verscheiden tempo's om de Revolutie-gedachte niet al te zeer voor het hoofd te stoten, van 1806 tot 1808 de nieuwe adel ingevoerd werd, de verstikkende centralisatie, aan dat alles en nog veel meer zou ik kunnen laten zien wat een nadruk Pariset legt op het dwangzieke en hardhandige niet alleen, maar op het stelselmatig anti-liberale, het vrijheidhatende karakter van het Napoleontisch regiem. Laat mij alleen nog iets zeggen over zijn behandeling van de *code*.

De code; vergelijking met Thiers en Vandal

Wij hebben de *code* reeds zoveel malen horen noemen, vooral door Driault, het mag weleens gezegd worden, dat ook daaromtrent, zowel wat het aandeel van Bonaparte in de samenstelling, als wat strekking en inhoud betreft, de meest uiteenlopende opvattingen zijn voorgedragen.

Ik ga ditmaal eerst nog veel verder terug dan Vandal en sla Thiers nogeens op. Bij hem is het een lofzang. Het wetboek zelf is onovertroffen en onververbeterlijk. Het werk van de bekwaamste juristen, „geleid door een chef, die weliswaar krijgsman was, maar een superieure geest, de kunst verstaande om hun twijfelingen door te hakken en hen aan de arbeid te houden”, was het een mooie samenvatting van het Franse recht, van alle feodaal recht gezuiverd.

De kritiek in het Tribunaat, waar het eerste ontwerp zeer slecht ontvangen werd, bespreekt Thiers met niets dan gering-schatting en spot.¹⁾ Die revolutionaire dogmatici wilden wetgeven alsof het een volslagen nieuw land gold; die letterhelden, verzot op nieuwsoortige en oorspronkelijke inzichten, verbeelden zich de juristen de les te kunnen lezen. In werkelijkheid had de woordvoerder van de Raad van State, Portalis, gelijk

¹⁾ I, 327 vlgg.

met zijn betoog dat men het oude recht niet schrappen kon, dat men het slechts moest codificeren en tevens aan de nieuwe begrippen en door de Revolutie ontstane verhoudingen aanpassen. „Het was”, oordeelt Thiers, onmogelijk het anders of beter te doen.” Zeker, men zou in dat uitgebreide werk hier of daar een woord door een ander hebben kunnen vervangen, een tijdverdrijf waar vergaderingen van houden, maar laat „die hevige en slecht onderlegde tribunen” eens los op die duizenden artikelen! dat zou zijn om er de brui aan te geven.

Wat de rol van Bonaparte betreft, het is de bewondering die zij Thiers inboezemde, welke hem tot de hiervóór reeds aangehaalde passage¹⁾ leidde over Bonaparte's glorierijke verschijning aan de ingang van zijn bewind. „De Eerste Consul die elk van de aan dit onderwerp gewijde zittingen van de Raad van State bijwoonde, legde in zijn voorzitterschap een methode en een helderheid, vaak een diepte van inzicht aan den dag, waarover iedereen versteld stond. Gewoon als hij was legers te leiden en veroverde gewesten te regeren, was men niet verwonderd een bestuurder in hem te vinden . . . Maar dat hij de kwaliteit van wetgeven bezat, was verrassend.”²⁾ Hij had zich op de hoogte gesteld door zijn mede-Consul Cambacèrès om een paar rechtsgeleerde werken te vragen en „hij had ze verslonden, evenals de boeken van theologische aard waarvan hij zich tijdens zijn bemoeienis met het Concordaat voorzien had. Weldra, de algemene beginselen van het burgerlijk recht in zijn hoofd ordenend, en aan die enkele haastig vergaarde noties zijn grondige mensenkennis parend en de volmaakte raakheid van zijn geest, had hij zich in staat gesteld die belangrijke arbeid te ordenen en hij had aan de discussie zelfs een groot aantal juiste, nieuwe en diepzinnige gedachten bijgedragen. Soms leidde zijn onvoldoende kennis van die materie hem tot het verdedigen van wonderlijke denkbeelden, maar hij liet zich door de geleerden die hem omringden weldra in het rechte spoor brengen, terwijl hij hun aller meester was als het erom ging uit de strijd der tegengestelde meningen de natuurlijkste en redelijkste conclusie te trekken.”

¹⁾ Vgl. hiervóór, 52. ²⁾ Thiers, I, 317a.

Op die twee punten van de oppositie van het Tribunaat en van het van Bonaparte uitgegane aandeel in de voorbereiding verneemt men bij Pariset wel heel andere klanken. „De Tribunen zeiden, en niet zonder reden, dat de ontwerpen overhaast waren, onvoldoende overwogen, en dat het nodig was ze te herzien. Maar vooral, zij zeiden en bewezen, dat die ontwerpen een achteruitgang waren bij de Revolutie-wetten, die ten bate van het oude recht werden opgeofferd.”

En van Bonaparte heet het heel koeltjes: „Hij zat voor op talrijke zittingen en mengde zich hartstochtelijk in de debatten. Met een altijd wakkere geest, altijd levendig en op dreef, zette hij zijn ideeën uiteen over *la mort civile*, de vrouw, het gezin, de echtscheiding, de adoptie, de bastaardij, over alle mogelijke dingen.”¹⁾ En dat is al.

Hoeveel lager gestemd is ook de lof voor het wetboek zelf! Het had, zegt Pariset, de pretentie de maatschappij vast te leggen, of althans haar voor zeer lang te bepalen, maar in werkelijkheid was het afgekeken van een overgangstoestand en raakte met hem spoedig uit de tijd. Hij ontkent overigens niet dat het grote verdiensten had en ook hij vindt die in de fusie die het tussen het overgeleverde recht en de nieuwe begrippen tot stand bracht. „Het heeft enige van de essentiële rechten van de Revolutie veilig gesteld.” Maar de makers van de *code*, Cambacérès bijvoorbeeld, waren in tien jaar tijds tot grootheid en rijkdom gekomen en hun idealen, in de Revolutie-tijd dynamisch, waren statisch geworden. De Revolutie was geëindigd. Er zijn nog mensen zonder bezit, maar het wetboek is niet voor hen gemaakt. De artikelen die hen betreffen, zijn weinig talrijk en nooit welwillend. „Het wetboek waarborgt burgerlijke gelijkheid en burgerlijke vrijheid; in die zin is het democratisch.” Maar het heeft ook een ondemocratische kant: „Het is het wetboek van de bezittende klasse.”

Helderheid van indeling en van stijl is een grote verdienste van het werk. En hoe hard en onvolledig de oude conceptie ons lijken moge, in het West-Europa van de vroege 19e eeuw betekende het een geweldige vooruitgang. Men behoeft het

¹⁾ Blz. 165.

maar met het Pruisische Landrecht van 1794 te vergelijken. Vandaar de betekenis die het in de veroverde gebieden krijgen kon. Aldus Pariset.

Er zijn hier verscheiden inzichten uitgedrukt, die 'n halve eeuw nadat Thiers schreef gemeengoed waren geworden. Dat blijkt als men ze ook bij een schrijver die zo ver van Pariset afstaat als Vandal, terugvindt. „Een compromis tussen het nieuwe en het oude recht, tussen het gewoonrecht en het geschreven recht, tussen de „philosophische” en de juridische geest, offerde de *code* soms wat er in het éne zowel als in het andere systeem goed was op, om ze te gemakkelijker overeen te brengen. Het deed aan de geest der Revolutie hier en daar te ver gaande concessies, reageerde dan weer te sterk tegen hem, maar niettemin, in weerwil van zijn onvolkomenheden en leemten, vatte het de grootste som van natuurlijke en redelijke billijkheid samen, die mensen nog in hun wetten hadden kunnen besluiten. . . . Het scheidt de vooruitgang niet, het registreert hem, legt hem vast, het stabiliseert hem. In de *code* neemt de gloeiend hete materie vaste en onverwoestelijke vormen aan; door hem wordt in dat opzicht de Revolutie brons en graniet.” In wezen democratisch, zegt Vandal nog, toch op veel punten *bourgeois*: precies Pariset.

Maar men zal tevens opgemerkt hebben, dat Vandal bij alle vermelding van reserves de bewondering waarvan heel zijn boek leeft, intact houdt. En zo is ook zijn oordeel over het aandeel van Bonaparte verschillend. (Van de oppositie in het Tribunaat maakt hij, met zijn eerbied voor het resultaat en zijn minachting voor de praters, zelfs geen gewag.)

Hij merkt ten eerste op, dat Cambacérès veel conservatiever was dan Bonaparte, en zegt dan: De grote juristen deden alles bijeen het werk, „maar zij zouden het niet gedaan hebben zonder Bonaparte, die hen in positie gebracht had om het te voltooien. Hij was het die heel die arbeid bezielde, hem op gang bracht, gaande hield en tot het doel voerde. Het resultaat was geheel doortrokken van de geest die hij aan zijn tijd opgelegd had, dat is te zeggen van een gedachte van fusie tussen verschillende systemen en van een wil tot toenadering.”

Men heeft in mijn aanhalingen Vandal kunnen herkennen: de algemene gedachtengang van zijn werk doet zich tot in alle onderdelen gevoelen en zijn stijlvermogen suggereert verbanden van breder inzicht. Mij persoonlijk treft het contrast tussen zijn conclusie over de *code* na de schijnbaar royale toegevingen aan de kritiek als lichtelijk vals. Daarentegen lijkt zijn beoordeling van de bijdrage van Bonaparte, ofschoon misschien *more suo* wel iets verfraaid, mij billijker dan de wel wat al te schrale van Pariset.

VIERDE HOOFDSTUK

JULES ISAAC

Een schoolboek

Het schoolboek van Driault dat ik hiervóór besprak, maakte deel uit van een *Cours complet d'histoire*, samengesteld „conformément aux programmes du 31 Mai 1902”, voor „les classes de première”; vóór mij ligt een deel van de „cours complet”, samengesteld „conformément aux programmes officiels du 3 juin 1925”; het is gedateerd 1929. De schrijver heet Jules Isaac, „professeur agrégé d'histoire au Lycée Saint-Louis”. Ik wil het enkel even inkijken om vast te stellen, dat het in zijn behandeling van Napoleon's figuur en bewind niet welwillender is dan zijn voorganger het boek van Driault, en dat het dus de beste weerlegging levert van de bewering van de latere Driault, als zou de Franse schooljeugd nu de schoonste bladzijden van Frankrijks geschiedenis niet meer door slechte vaderlanders verminkt vóór zich krijgen.¹⁾

De geschiedenis van de *machine infernale* en haar naspel wordt vrij uitvoerig verteld. „Bonaparte profiteerde van de gelegenheid om zich van de republikeinen te ontdoen . . . Hij maakte weinig omslag met de wettelijke waarborgen die de individuele vrijheid beschermden. 't Was als een herleving van de revolutionaire *Terreur* en van de monarchale *Raison d'Etat*.” Een illustratie vertoont een prent uit de tijd zelf, waarop een have-loze, grimmige Jacobijn de lont van een tonnetje met buskruit en schroot aansteekt: men kan eruit zien, zegt het onderschrift, hoe de regering het publiek in de waan bracht dat de aanslag een Jacobijns komplot was.²⁾

Napoleon en het geestelijk leven; het onderwijs. „De enige zorg van Napoleon was gehoorzame onderdanen en goede

¹⁾ Vgl. hiervóór, 396. ²⁾ Blz. 264 vlg.

beroepsmensen te hebben. Hij had geen zweem van het inzicht dat het intellectuele leven zich met vrijheid voedt, en hij drukte het soms naïeflijk uit: „Men klaagt dat wij geen literatuur hebben, dat is de schuld van de minister van binnenlandse zaken.”¹⁾

Van het hoofdstukje over 't Concilie van 1811 behoef ik alleen de titel aan te halen: „La persécution religieuse.” Thiers zou er niets van begrijpen dat men die zaken op een republikeinse school zo voorstelde, en Masson zou briesen dat men al een „professeur” en een Jood moest zijn om een dergelijke laster over de grote Keizer uit te braken. Een paar van de grofste brieven van Napoleon met bevelen rakende de behandeling van de Paus in zijn gevangenschap worden onder de „teksten” gegeven.

De buitenlandse politiek van Napoleon; zijn verantwoordelijkheid voor de oorlogen. De stelling van Sorel wordt uiteengezet, en haar bestrijding. Dat de schrijver het eens is met de bestrijders blijkt duidelijk en in die geest is trouwens zijn relaas van de gebeurtenissen, dat volgt, gesteld. Ik stip alleen de onderhandelingen van 1813 aan, waarvan Isaac opmerkt dat Napoleon meer aan oorlog dan aan vrede dacht en dat de mogendheden geen ogenblik overwogen hadden Frankrijk van de natuurlijke grenzen te beroven. Driault wordt hier aangehaald — maar welke Driault? Niet die van *Napoléon et l'Europe* deel V, maar die van het artikel in de *Revue d'histoire moderne et contemporaine* twintig jaar vroeger. Wel mocht de schim van Driault verzuchten:

The evil that men do lives after them,
The good is oft interred with their bones . . .

Eén opmerking nog, vóór ik een ander schrijver ter hand neem, namelijk dat deze schoolboeken, zowel dat van 1903 als dit van 1929, een bijzonder hoge dunk van het Franse geschiedenisonderwijs geven. Het is vooral die durf om de leerlingen in de problematiek van de geschiedenis in te leiden, die mij bewonderenswaardig voorkomt.

¹⁾ Blz. 287.

VIJFDE HOOFDSTUK

CHARLES SEIGNOBOS

De nuchterheid tot systeem verheven

Karakteristiek zijn de bladzijden (het zijn er niet meer dan een tiental) door Seignobos aan Napoleon's bewind gewijd in zijn *Histoire sincère de la nation française*. Seignobos schreef dit aardige boekje tegen het einde van zijn leven (omstreeks 1930). Hij was hoogleraar in Parijs en had naam gemaakt door zijn droge maar kundige en onafhankelijke geschiedenis van de beschaving en zijn voortreffelijk deel over het tijdvak van Napoleon III in Lavisse's *Histoire de la France contemporaine*. Droog zou men ook zijn *Histoire sincère* kunnen noemen, alle vlucht van verbeelding en alle kleur en warmte van stijl ontbreken er aan; toch komt het woord niet in de gedachten bij een zo pretentieloos werk, waarin een man van uitgebreide kennis en die veel nagedacht heeft, de verbanden en consequenties aanwijst die hem bij zijn studie allengs als de essentiële zijn voorgekomen, en die steeds de dingen doodeenvoudig, zonder ooit naar effect te streven, bij hun naam noemt.

Dat hij daarbij van een bepaalde levensphilosophie uitgaat, zal dadelijk blijken, en ook dat het er één is aan welke getoetst Napoleon geen heel goed figuur slaat. Nog vóór hij hem ten tonele voert, vraagt hij zich af, of de wanorde in het openbare leven en in de financiën, die in Frankrijk onder het *Directoire* bestaan zou hebben, niet evenals de losbandigheid, „overdreven is om het belang van het reorganisatiewerk van Bonaparte te verhogen.”¹⁾ Wat het bestuursstelsel aangaat, dat onder het Consulaat werd ingevoerd, maar dat men niet als Bonaparte's werk mag beschouwen, die in zijn eerste tijd dergelijke maatregelen aan de deskundigen moest overlaten — Seignobos

¹⁾ Blz. 381.

besluit zijn beschrijving van dat stelsel aldus: „een gecentraliseerd systeem van regeringsagenten, tegenovergesteld aan het electief zelfbestuursregiem dat de Revolutie geschapen had. De natie had part noch deel meer in het beleid van haar zaken, noch in de keuze van haar plaatselijke leiders. De Fransen hielden op burgers te zijn om weer onderdanen te worden, niet meer van de koning, maar van de regering.”

In wat hij over het Concordaat zegt, herkennen wij de gedachte van Driault.¹⁾ Bonaparte schiep de voorwaarden die de Franse geestelijkheid ultramontaans moesten maken. en begeerde toch haar bij het Gallicanisme te houden.

Waarin bestaat voor Seignobos het bizondere van Napoleon dat de bewondering, de geestdrift, van zoveel aanhangers verklaart? Men kan het niet nuchterder uitdrukken: „Zijn wonderbaarlijke activiteit, zijn verbazende snelheid van beslissing, zijn ongelooflijk geheugen voor details, de zekerheid van zijn praktisch oordeel . . .” En wat stond daar niet alles tegenover! „Zijn despotische aard verdroeg geen activiteit onafhankelijk van de zijne. Hij verfoeide de liberalen, die hij de ideologen noemde. Hij had geen begrip voor belangeloze toewijding aan een zaak en schreef alle daden aan eigenbelang of ijdelheid toe . . . In Corsica opgevoed, vóór zijn land in de Franse eenheid was opgegaan, kwam Napoleon er nooit toe zich werkelijk Fransman te voelen.” Seignobos voert voor die ons al zo lang bekende opvatting een ons nieuw bewijs aan: „Je désire” (schreef Napoleon in zijn testament) „que mes cendres reposent sur les bords de la Seine, au milieu de ce peuple français que j’ai tant aimé.” — „Geen Fransman zou eraan gedacht hebben dat zo uit te drukken”, zegt Seignobos, en de opmerking is treffend juist. Men weet dat de pakkende volzin desalniettemin in de grafkamer van de *Invalides* aan de wand geschreven staat, en dat hij zijn uitwerking op het Franse volk nooit gemist heeft.

„Zijn regeerwijze”, gaat Seignobos voort, „sloot niet aan bij de Franse traditie. In zijn geboorte-eiland had hij slechts de *clan*-solidariteit leren gevoelen en zo miskende hij, in Frankrijk en daarbuiten, de kracht van het nationaal besef.”

¹⁾ Vgl. hiervóór, 389. Seignobos, *Histoire sincère*, 387.

„Aangezien hij door geen innerlijke morele teugel weerhouden werd, ging hij tot het punt waar zijn macht door een onoverkomelijk beletsel werd tegengehouden.” Zijn heerschap-
pij berustte ten slotte op niets dan wapengeweld en moest vallen toen hij al zijn legers achtereenvolgens had opgeteerd.
„Van zijn militaire verrichtingen behield Frankrijk niets, het verloor er de veroveringen van de Republiek bij. In Europa bleef een diep wantrouwen tegen de Fransen achter, die men als een oorlogszuchtig volk beschouwde, en in Frankrijk een Napoleontische legende, die de binnenlandse rust verstoorde en de natie ten slotte in een buitenlandse avonturenpolitiek stortte.”

Aan het slot van zijn boekje komt de schrijver op die laatste gedachte terug en zegt dat in de achter ons liggende periode het vooroordeel van een vechtgraag en grillig Frankrijk, gegrond op de oorlogen van Lodewijk XIV en van de beide Napoleons en op de Parijse revoluties van de 19e eeuw, in het buitenland begint te verflauwen. „Het Franse volk begint gezien te worden als wat het in werkelijkheid is, een verstandig, redelijk en vreedzaam volk.”¹⁾

Ik betwijfel of het Franse volk verstandiger, redelijker en vreedzamer is dan een ander; vechtgrager of grilliger zou ik het zeker niet willen noemen, maar het heeft zijn onverstandige, onredelijke en voor zijn burens lastige perioden inderdaad gehad — het is, om bij ons onderwerp te blijven, wel een willig werktuig in Napoleon's hand en na zijn dood een goedgegelovige dupe van de legende geweest. De gedachte die het de moeite waard is door te denken in dit besluit van Seignobos, lijkt mij deze, dat een volk in de loop der geschiedenis heel verschillende verschijningen maken kan.

¹⁾ Blz. 491.

DRIE ACADEMICIENS

Ik zei hiervóór, dat ik na de vijf Universitaires drie *académiciens* behandelen zou. Het voorbeeld van Anatole France bewees al, dat men tot de *Académie* behoren kan en Napoleon niet zeer hoog stellen. Van de derde van het nu aan de beurt komend drietal zal men dra opmerken dat zijn bewondering lang niet onvermengd is. Wel klinkt zijn toon anders dan die van de universitaires, 't is of men eraan voelt dat hij meer dan zijn gemeenschap met de geest van Vandal en Sorel geleefd heeft. Niettemin, de ware kijk der *Académie* vindt men eer bij Bainville en vooral bij Madelin, en ik heb het beter geacht hier van de chronologische volgorde af te wijken en Hanotaux's werk na dat van de twee anderen te behandelen. Mijn laatste schrijver, de rasechte universitair Georges Lefebvre en die toch zich van het andere inzicht veel eigen gemaakt heeft, sluit te goed bij hem aan om er hem van te scheiden.

ZESDE HOOFDSTUK

JACQUES BAINVILLE

De schrijver en de Action française

Bainville's *Napoléon*, van 1931, is wel de meest gelezen biographie van Napoleon van onze tijd. Het boek stelt ons even voor een moeilijkheid die ons doorgaans bespaard is gebleven. Moeten wij de schrijver onder *vóór* of onder *tegen* rangschikken? Ik heb hem eerder terloops al genoemd onder de bewonderaars die toegang tot de *Académie* hadden gekregen, maar als men in zijn conclusie leest dat het „behalve voor de glorie, behalve voor de kunst”, vermoedelijk beter was geweest als Napoleon nooit geleefd had,¹⁾ zou men denken dat wij integendeel met een *détracteur* te doen hebben. De toon van het boek is echter doorlopend anders. Op welk van de punten die gemeenlijk aanleiding tot bezwaar geven, wij het ook op de proef stellen — de oorlogen, de centralisatie, de terreur-methoden, de geestelijke onvrijheid, de poging om de kerk te onderwerpen — wij zullen altijd ofwel apologie of de meest volmaakte onverschilligheid aantreffen. Maar die negatieve bewijsvoering is niet de enige die wij kunnen toepassen. Het hele boek is, afgezien van alle instemming of afkeuring met de richting der politiek, van bewondering voor de figuur doortrokken. De grootheid, de schoonheid van de figuur, de bevrediging die zij aan het „kunst”-besef van de beschouwer schenkt, dat levert de positieve inhoud van Bainville's biografie. Lanfrey of Quinet zouden het boek met afschuw verworpen hebben.

En inderdaad, de schrijver was geen Bonapartist, maar hij was ook allermintst een liberaal. Hij was een royalist. Zijn leider was Maurras, tot wiens geestelijke voorgangers Barrès behoort; maar de *Action française* had de Franse traditie waar

¹⁾ Blz. 581.

zij met deze al haar kracht uit putten wilde, meer uitsluitend dan hij aan het oude koningschap vastgeknoopt. Zo moest zij Napoleon wel verwerpen in zoverre dat zij hem als een onderbreking, als een afwijking moest beschouwen. Maar daar zij weinig geneigd was, zedelijke normen bij de beoordeling van politieke of historische verschijnselen voorop te stellen en de leuzen van geestelijke vrijheid of recht haar minder zeiden dan die van vaderland, macht, orde, kon zij een zwak voor de sterke man, voor de grote verschijning toch ongehinderd uitvieren. Houssaye, of Masson, of Driault, zouden met Bainville's boek niet tevreden geweest zijn, maar de overheersende indruk die de lezer ervan ontvangt, is toch wel degelijk zo, dat het onder de rubriek *voor* thuishoort.

De *Action française* was te extreem, en haar oplossing voor alle kwalen van Frankrijk: *le Roi*, te onwettelijk, dan dat zij zich in de praktische politiek anders dan door verdacht maken en opstootjes aanrichten kon doen gelden. Maar zij vond toch in zekere Franse vooroordelen en stemmingen aanknopingspunten en kon ver buiten haar eigen kleine kring een mentaliteit kweken. Daarbij was naast Maurras een populair schrijver van grote intellectuele en stylistische begaafdheid als Bainville een kracht van betekenis. Vóór *Napoléon* had hij met zijn korte *Histoire de France* reeds een geweldige lezerskring gewonnen. Naderhand, nadat zijn *Napoléon* hem de deuren der *Académie* geopend had, in 1935, kort vóór zijn betrekkelijk vroege dood, verscheen er van zijn hand nog een geschiedenis van *La troisième République*. Het boekje is van belang om de geest van de schrijver te leren kennen. In zijn *Histoire de France* had hij het over de Dreyfus-zaak gehad zonder met een woord zich over schuld of onschuld uit te laten. Het hoofdstuk *La „révolution dreyfusienne”* in het jongste boek is minder discreet. Voor wie met de bijzonderheden van *l'Affaire* bekend is, vormt het verbijsterende lektuur. De schuld van de Joodse officier wordt te verstaan gegeven met behulp van tendentieuze of halfware voorstellingen, verzwijgingen, verwringing van de motieven der voorstanders; en dat alles dwars tegen de evidentie van de feiten die in 1900 tot de vernietiging van het vonnis geleid

hebben in, zelfs versterkt als die was met het naderhand verschenen getuigenis van de Duitse militaire attaché Schwarzkoppen. Men vraagt zich, als men dat hoofdstuk leest, af: kan die man eerlijk zijn? Maar het is mogelijk het minder ongezoeten, en misschien zelfs juist, uit te drukken: Bainville behoorde evenals Barrès (ik haalde de woorden in verband met die laatste reeds aan¹⁾), tot hen voor wie „de objectieve waarheid” minder betekent dan hun eigen „organische, overgeërfde, gevoelsmatige waarheid.” Men vergete het niet als men zijn *Napoléon* leest.

Tragische grootheid in de greep van het noodlot

De Napoleon van Bainville is er een van tragische grootheid. De tragiek ontspringt aan de conceptie van een man met onbezweken geestkracht en met weergaloos talent optornend tegen een onmogelijke taak, een taak boven menselijke maat, ja boven *zijn* maat. Ogenschijnlijk succes, oogverblindend zelfs, maar voos, en in de eindrekening van geen waarde hoegenaamd, begeleidt hem jarenlang op al zijn tochten en ondernemingen en verhoogt het effect van een wreedaardig spel dat goddelijke machten met hem spelen. Hij moet verder, hij moet strijden, hij overwint en verovert, hij onderwerpt en overbluift, maar aldoor weet de beschouwer dat de katastrofe nadert, en hijzelf in weerwil van zijn vertoon van verzekerdheid en hoogmoed, zonder ooit te verslappen in zijn ongelooflijke daden, in zijn vindingrijke combinaties om het noodlot vóór te blijven, ook hij wordt beloerd door de vrees dat het nutteloos is en dat het alles eindigen zal in ondergang.

Het boek is van het begin tot het einde meer een rijk met bijzonderheden en aanhalingen gestaafde en geïllustreerde beschouwing dan een uit beschrijvingen en uiteenzettingen opgebouwd relaas. En wat de schrijver almaar wil doen gevoelen, dat is het broze, het ongemene, buitensporige en daarom tot eeuwige onrust gedoemde, het op den duur onhoudbare, van Napoleon's positie.

¹⁾ Vgl. hiervóór, 165.

Het begint al dadelijk na Brumaire. Men moet niet denken, zegt en onderstreept Bainville, dat Bonaparte nu meester was: wat een geduldig werken, wat een overleg en list, was er nog nodig om zover te komen. Als hij uit is op zijn veldtocht van Marengo, staat alles meteen op losse schroeven. Achter zijn rug in Parijs grote intrigues om in het geval van een nederlaag met een andere regering voor den dag te komen. Hij weet ervan en midden in de triomf van zijn terugkeer heeft hij stemmingen van bitterheid en grimmige mensenverachting. Maar de triomf is geweldig en wordt nog geweldiger als het volgend jaar, na Hohenlinden, de vrede verworven wordt waar iedereen naar snakte. Bainville beschouwt het Consulaat met opgetogenheid, en zonder één van de bedenkingen die wij kennen. Daar-entegen vinden wij bij hem de redenering terug,¹⁾ waarmee het autoritair regiem dat Bonaparte vestigde, aan de Revolutie kan worden vastgeknoot en de Revolutie zelf tevens zó gedeliberiseerd, dat een conservatief realist die de vrijheidsvrienden en republikeinen liefst buiten de Franse traditie sluit er geen last meer van heeft. „Hadden de Fransen van 1789 zich niet in hun verlangens vergist? Wat zij gewild hadden, was het niet, met de gelijkheid vóór alle dingen, gezag meer dan vrijheid?”²⁾ Bainville maakt die opmerking naar aanleiding van Bonaparte's keuze van Lebrun als een van zijn twee collega's in het Consulaat. Die keuze, naast Cambacérès, man van de Conventie en *régicide*, was kenmerkend voor zijn program. Lebrun toch, man op leeftijd reeds (toen hij in 1810 naar ons land kwam, was hij oud), was secretaris geweest van de kanselier Maupeou, die nog onder Lodewijk XV de „parlementen”, de geprivilegieerde gerechtshoven, die sta-in-de-weg voor een hervormingsgezinde monarchie, had afgeschaft; was die „revolutie”, zoals zij destijds geheten had, onder Lodewijk XVI niet ongedaan gemaakt, had Lodewijk XVI de moed en het inzicht gehad om op de baan van verlicht despotisme voort te gaan inplaats van de geprivilegieerde *noblesse de robe* terug te voeren in de positie vanwaar zij alle radicale maatregelen saboteren kon, dan zou wellicht de hele Revolutie van 1789

¹⁾ Vgl. hiervóór, 248 vlg. ²⁾ Blz. 158.

achterwege gebleven zijn. Door Lebrun knoopte Bonaparte bij die traditie van het achttiende-eeuwse verlichte despotisme aan, een nog lang niet vergeten traditie: de „ideologen” immers, met wie Bonaparte nog niet gebroken had, de intellectuelen van het *Institut*, waren de grillen der menigte moe, waren wars van democratie en (zogoed als indertijd hun meester Voltaire, had Bainville eraan toe kunnen voegen) voorstanders van het verlicht despotisme.

Tot zover kon heel de verschijning van de Eerste Consul niet rooskleuriger zijn afgeschilderd. Maar wat haar alle vaste grondslag ontnam, het was, volgens Bainville, de internationale positie. De vrede! daarop berustte alles. Bonaparte was in het oog der Fransen de bringer van die vurig verlangde vrede. Hij voelde zelf hoezeer zijn populariteit daaraan te danken was. Hij wilde vrede. Een ogenblik deelde hij de illusie dat Amiens menens was. Hoe anders die koloniale ondernemingen te verklaren: San Domingo, Louisiana, dat hij van Spanje verwierf, maar dat hij (vooral dit is tekenend) meteen aan de Verenigde Staten verkocht, toen de oorlog opnieuw onafwendbaar bleek. De oorlog was onafwendbaar, omdat Engeland niet berusten kon in Frankrijk's bezit van België, van Antwerpen; terwijl omgekeerd Frankrijk wel vrede wilde, maar een vrede met de natuurlijke grenzen, en niemand was minder dan Bonaparte in staat om de natuurlijke grenzen prijs te geven, daar men juist van zijn goed zwaard het behoud ervan verwachtte.

En daarmee hangt dan samen het gevoel van onveiligheid dat Napoleon ook ten opzichte van zijn binnenlandse politiek nooit verliet. De ervaring gedurende Marengo bleef hem altijd bij. Wie hij nog het minst vertrouwde, dat waren de generaals, onlangs immers zijn gelijken. Aanvankelijk behandelde hij hen met de uiterste behoedzaamheid, hoezeer hij ook de toon van gezag kon aannemen. Het Keizerschap was niet in de laatste plaats bedoeld om zich onbereikbaar boven hen te stellen. Alle ceremonieel aan het hof was dààrop berekend, en vooral die zorg om het civiel karakter van zijn eigen waardigheid te onderstrepen.

Maar met dat Keizerschap was hij er nog volstrekt niet.

„Nooit”, heeft Balzac geschreven, „overtuigde Napoleon volledig van zijn soevereiniteit hen die hij als meerderen of gelijken had gehad; noch hen die op het recht stonden: niemand achtte zich door de eed jegens hem gebonden.” — Napoleon zelf zei op St. Helena: „Ik was te plotseling uit de menigte opgestegen. Ik voelde mijn isolement. Zo wierp ik dan ook naar alle kanten reddingsankers (des ancras de salut) in de diepte der zee.” Reddingsankers, dat was het, meer dan praalzucht, of hoogmoed, of grootheidswaan: reddingsankers, daarvoor moesten de broers-koningen dienen (alleen, zij vervulden hun functie slecht!), een reddingsanker, dat was de wijding door de Paus. De schijn van legitimiteit zocht hij, maar zo hij hiermee de Katholieken won, hij wist heel goed hoezeer hij opnieuw de gevoelens van de Revolutiemannen kwetste (al had hij zich door het ombrengen van Enghien juist een onafwijsbare aanspraak op hun vertrouwen willen verschaffen); vandaar die kleine plagerijen en beledigingen die hij de Paus tijdens diens verblijf in Parijs aandeed: om het evenwicht te herstellen . . .¹⁾

Maar de fatale bedreiging komt van buiten. „Tien jaar”, bespiegelt Bainville als hij de verheffing tot het Keizerschap bespreekt, „terwijl het er nauwelijks tien geleden is sedert hij zich uit de onbekendheid is begonnen te verheffen; nog maar tien jaar, en het zal al afgelopen zijn. Het hijgend rythme van zijn levenslot wil het zo. Officiertje op zijn vijftiengste jaar, is hij, wonder boven wonder, op zijn vijfendertigste keizer. De tijd heeft hem bij de schouders gegrepen en duwt hem voort. Zijn dagen zijn geteld. Zij zullen met de snelheid van een droom vervloeien, zo wonderbaarlijk gevuld, door zo weinig rustpozen en stilstanden afgebroken, in een soort ongeduld om vlugger tot de katastrofe te geraken, bevracht ten slotte met zoveel grootse gebeurtenissen, dat die regering, in werkelijkheid zo kort, een eeuw geduurd schijnt te hebben.”²⁾ Ik geef de aanhaling omdat zij karakteristiek is: telkens last Bainville in zijn verhaal zulke passages in, telkens herinnert hij ons, dat er nog maar negen, nog maar acht, nog maar zeven jaar over zijn . . . Engeland heeft de tijd. Maar „men berekent

¹⁾ Blz. 241, 245. ²⁾ Blz. 239.

in Londen, men regelt er, alles reeds voor het ogenblik van zijn val." Die befaamde besprekingen van de Russische afgezant Novosiltsof met Pitt ¹⁾ (Bainville noemt de naam niet eens en houdt zich met onderhandelingen of precieze bepalingen niet op) worden hier met effect in het betoog ingevlochten: „op negen jaar afstand — want het zijn nu nog maar negen jaar, en het kort respijt dat hem het noodlot gunt, is sedert Senaat en volk hem het keizerschap opdroegen, al ingekrompen — wordt niet alleen zijn nederlaag voorzien, niet enkel worden de voorwaarden voor Frankrijk vastgesteld, maar de methode zelf, die manoeuvre van geleidelijk terugdringen waardoor Napoleon gedwongen zal worden afstand te doen, heel die politiek is van tevoren uitgestippeld, zodat men tussen 1813 en '14 de schetslijnen enkel zal hebben op te vullen." ²⁾ Het doel blijft altijd Frankrijk van de natuurlijke grenzen te beroven, maar men heeft nu de psychologie van het Franse volk leren kennen en zegt het niet meer. Men zegt dat men Napoleon bevecht en niet Frankrijk en wekt omtrent de grenzen listig misverstand.

Men begrijpt al dat in deze voorstelling de handelwijze van Talleyrand te Erfurt afgekeurd wordt. Bainville drukt niet zozeer op het *verraad*, als op de *vergissing*. Talleyrand meende een goed werk te doen, zelfs voor Napoleon zelf, door hem obstakels op te werpen die hem binnen „de wet van het mogelijke" zouden doen blijven. Alsof het aan Napoleon vrij stond gematigd te blijven, alsof hij niet, net als hij binnenslands al hoger had moeten grijpen om zich te doen eerbiedigen, buitenslands al verder moest gaan om het eerst verworvene, het dierbaar bezit van het Franse volk, de natuurlijke grenzen, te behouden! Talleyrand miskende de noodzakelijkheden van die ongelijke worsteling met Engeland en de open of verborgen beslotenheid van de mogendheden om Frankrijk binnen zijn oude grenzen terug te dringen. Het spel dat hij nu voor zo slim hield, was naief. En wat Napoleon betreft, die verliet Erfurt bedrogen en verraden, niet recht beseffend wat hem overkomen was, maar toch droefgeestig gestemd, zwijgzaam, nadenkend. „Die vervloekte Spaanse zaken kosten mij duur", verzuchtte hij. ³⁾

¹⁾ Vgl. hieróóf, 316 vlg. ²⁾ Blz. 253 vlg. ³⁾ Blz. 357 vlg.

Inderdaad, hij moest voor zijn Spaanse vergissing — Bainville ontkent niet dat hij daar misgetast had: hij had de Spaanse verhoudingen en het Spaanse volk beoordeeld naar zijn achttiende-eeuwse Franse denkbeelden, echt als een ideoloog, zegt hij niet onaardig ¹⁾ — hij moest voor die vergissing wel zwaar boeten, maar het was dat niet alleen. Niemand is zo verraden en heeft zo weinig gestraft, meent Bainville; maar waarom? „niet hij was zwak, maar zijn positie.” ²⁾

De tocht naar Moskou, wij kunnen het nu al raden, was onvermijdelijk; Napoleon had geen keus. Maar nu is zijn noodlot bijna vervuld. Hoe luid klinkt nu het motief dat Bainville gedurig heeft doen horen: „Tout ce que j'ai fait, est encore bien fragile”, zo uit hij zich nu zelf in de slede tot Caulaincourt. En tevens, hoe groot is in die rampspoed de figuur! De minachting die hij nu dieper dan ooit voor zijn ministers voelt, en voor de Senaat, omdat zij weifelen, omdat zij denken dat concessies het ongeluk kunnen afwenden en Engeland van zijn begeerde prooi, België, doen afzien, omdat zij aan dat scheiding maken tussen Keizer en land al is het maar schuchter en aarzelend geloof schenken — Bainville laat duidelijk doorschemeren dat hij ze ten volle verdiend vindt. ³⁾

Men zou verwachten Bainville's royalisme vooral bij de behandeling der jaren 1814 en 1815 in verzet tegen Napoleon te vinden. In zijn *Histoire de France* komt die verwachting uit. Bainville prijst er de politiek van Talleyrand en Lodewijk XVIII, die uit de ramp waarin Napoleon het land gevoerd had, nog zoveel wist te redden. De teleurstelling van het publiek over het verlies van de natuurlijke grenzen wreekte zich op hen en leidde tot die verbazingwekkende omkeer in 1815, toen de grote avonturier uit Elba kwam, zonder enige hoop om zonder nieuwe oorlog te kunnen regeren, voor een laatste wanhopige dobbelkans, en met als gevolg, na honderd dagen, een nieuwe, ergere ramp voor Frankrijk. „Tous ces événements”, schreef Bainville in 1924, ⁴⁾ „ont une couleur romanesque, un caractère passionnel. Ils échappent à la raison. Une folie de trois mois

¹⁾ Blz. 333. - Men vergelijkte het contrast met de voorstelling van Napoleon bij Taine: hiervóór, 142. ²⁾ Blz. 368. ³⁾ Blz. 469. ⁴⁾ *Histoire de France*, 439.

ramenait chez nous l'étranger, remettait en question ce qui avait été si péniblement obtenu en 1814." Hij somt dan de territoriale verliezen op die nu aan Frankrijk werden opgelegd en zegt: „Frankrijk had die rampen over zich gehaald toen het, toegevend aan een gevoelsopwelling, bewogen door de herinnering aan de dagen van roem, alles vergeten was om zich in de armen des Keizers te storten." En toch was de legende nog nauwelijks geboren: die tierde pas welig op het martelaarschap van St. Helena.

Hier spreekt inderdaad geen bewonderaar. Maar in zijn *Napoleon* onthoudt Bainville zich bijna geheel van politieke appreciatie van deze gebeurtenissen. „Hij had zijn ware vijfde bedrijf nog niet gehad", schrijft hij; ¹⁾ „te Fontainebleau was het gordijn verkeerd gevallen." Hij legt dan voornamelijk nadruk op de noodzaak waarin Napoleon zich bevond om de revolutionairen te vleien en de liberalen te vriend te houden en op de hopeloze scheefheid van zijn positie als constitutioneel Keizer. Steeds blijft hij de gang van zaken van de persoonlijke kant beschouwen. Na Waterloo, als Napoleon zich aan boord van het Engelse schip de Bellerophon wil begeven en een Frans generaal hem vraagt of hij hem vergezellen zal, antwoordt de Keizer („et comme c'est bien dit!"): „Neen generaal. Men moet niet kunnen zeggen dat Frankrijk mij aan de Engelsen uitgeleverd heeft." Bainville commenteert: „Un acteur, mais qui ne travaille que dans le genre élevé." ²⁾

Leesbaar, maar buiten de historische discussie

Men zal Vandal herkend hebben in de voorstelling van het Consulaat, maar vooral aan Sorel zal men herinnerd zijn. Inderdaad is heel Bainville's Napoleon — de verdediger der natuurlijke grenzen, de gevangene van dat vóór hem vastgesteld systeem, het slachtoffer van de vastbeslotenheid van Engeland en van „Europa", en van hun listige misleiding van de Franse publieke opinie — de Napoleon van Sorel. Het boek brengt geen oorspronkelijke visie, het is een popularisatie van

¹⁾ *Napoleon*, 525. ²⁾ *A. v.*, 556.

de voorstelling van anderen, en vooral van een ander. Het is pakkend geschreven, het is in zijn geconcentreerde vorm dramatisch, er gaat op onkritische lezers grote overtuigingskracht van uit, maar een bijdrage tot de historische discussie over Napoleon kan men het nauwelijks noemen.

Eigenlijk vormt het voor wie op de hoogte van de stand der literatuur over het onderwerp is, weinig minder verbijs-terende lectuur dan des schrijvers hoofdstuk over de Dreyfus-zaak in *La troisième République*. Ik heb het betoog over het verbreken van de vrede van Amiens weergegeven. Misschien heeft men zich afgevraagd, wat Bainville dan toch te zeggen heeft over Sebastiani's rapport omtrent Egypte en de publicatie daarvan in de *Moniteur*. Het antwoord luidt: niets; hij noemt het niet. Zo is het geen moeite om alle schuld op Engeland te schuiven! En dit is doorlopend Bainville's methode. Hij zwijgt alles dood wat niet in zijn stelsel past en van de wetenschappelijke kritiek op zijn gidsen Vandal of Sorel geoefend neemt hij geen notitie. Als men hem leest, is het of Guyot en Muret en Driault niet geschreven hadden. Het *Directoire* is nog net zo verachtelijk, Bonaparte vormt nog op alle punten een lichtend contrast: hij alleen wist dat men de Italiaanse bevolking niet moest plunderen, hij alleen begreep dat de Vendée gepacificeerd diende te worden, enzovoorts enzovoorts. De betuigingen van Napoleon over het Engelse gevaar worden argeloos als zijn diepste mening opgevat, van de weifelingen en onenigheden der mogendheden wordt geen gewag gemaakt — ik zou bladzijden kunnen vullen met de opsomming van punten die wij in de discussie naartoren hebben zien brengen, waarmee men zeker niet van ieder volgend schrijver instemming moet verlangen, maar die door Bainville worden terzijde geschoven op een werkelijk wat al te luchthartige manier. 't Is waar dat men door zich zo buiten de discussie te stellen en zich koppig aan een enkele leidende gedachte te houden een uitermate leesbaar boek kan schrijven (en in de *Académie* geraken); men kan er ook zijn eigen „organische waarheid” mee dienen; maar de objectieve waarheid niet.

Is die laatste opmerking niet zo vernietigend, dat het inconsequent van mij moet heten wanneer ik nog enige aandacht aan Bainville's geschrijf besteed? Neen, ik heb niet bedoeld hem te vernietigen, ofschoon ik wel zware reserves gemaakt heb. Zelfs in weerwil van zijn slaafse afhankelijkheid van Sorel kan men hem historische verbeelding niet ontzeggen. Hij heeft zijn Napoleon gezien, en hij heeft hem gezien in verband met een breder beeld (ook wel een zeer naar zijn bijzondere inzichten gefatsoeneerd beeld) van de geschiedenis van Frankrijk. En in ieder geval, wat ik nu nog wil aanduiden, is iets dat meer dan het vorige zijn eigen vinding is.

Er is behalve die van de gegrepenheid door het noodlot nog een gedachte waar het boek uit leeft. Op de tweede bladzijde reeds herinnert de schrijver aan Napoleon's eigen uitroep op St. Helena: „*Quel roman, pourtant, que ma vie*”, en hij geeft daarmee een *leitmotiv* van zijn werk aan. Het treffende van zijn conceptie is niet zozeer, dat hij getracht zou hebben het roman-karakter in het leven dat hij beschrijft te doen uitkomen. Ieder auteur, of hij moet al door de morele of politieke betekenis der gebeurtenissen te zeer in beslag worden genomen om aan de verschijning nog veel aandacht te schenken, zal door het wonderbaarlijke van de loopbaan gepakt worden en trachten die indruk op zijn lezer over te brengen. Maar Bainville heeft Napoleon's vermogen om zèlf door zijn eigen leven op die manier gepakt te worden tot een hoofdtrek van de persoonlijkheid gemaakt. Het was aan de tijdgenoten niet ontgaan. Mme. de Rémusat noteert de intense belangstelling die Napoleon voor zijn eigen levensgeschiedenis had. Talleyrand had een enkel maal het inzicht dat de grote man bewust aan „de roman van zijn leven” werkte. Chateaubriand, zijn vijand, noemde hem (niet in het pamflet van 1814!) „un poète en action.”

Bij Bainville is dit uitgewerkt tot het portret van een man die zijn ikheid verdubbelen kan, die zichzelf kan zien leven — gave van de artiest, van de intellectueel. Op wat een andere basis wordt hier de bewondering voor de mens Napoleon

gesteld dan door Arthur-Lévy, naar wiens zin hij niet teveel op een brave burgerman kon lijken! Een derde manier van zien was die van Lanfrey, die, ofschoon zo sterk verschillend van die van Arthur-Lévy — Napoleon de koude, berekenende egoïst, de volmaakt gewetenloze gelukzoeker — in dit opzicht, naar men zich herinneren zal, ¹⁾ diametraal aan Bainville's lezing tegenovergesteld was: Lanfrey immers ontzegde Napoleon juist het vermogen van onbevangen, belangeloze beschouwing van zijn eigen verschijning, van zijn eigen daden. Het merkwaardig is dat alle drie de opvattingen van de figuur, hoezeer zij elkaar schijnen uit te sluiten, de lezer de indruk geven van hem in aanraking met „een kant van de persoonlijkheid” te brengen. Zo zei ik het naar aanleiding van *Napoléon intime*. ²⁾ De Napoleon van Lanfrey, die zijn effecten berekent zelfs als hij het onschuldigst voor den dag schijnt te komen, is waarlijk evenmin uit de lucht gegrepen. Maar ook Bainville's Napoleon is juist in deze trek overtuigend waargenomen.

Op de avond dat hij als Eerste Consul de Tuilerieën betrokken had (op zichzelf een groot besluit) moet Bonaparte tot Joséphine gezegd hebben: „Allons, petite créole, couchez-vous dans le lit de vos maîtres.” Beroemd woord! en dat Bainville kenschetst als een van de meest tekenende die van hem worden overgeleverd. „Het onvoorziene, het fantastische, zelfs de ironie van de situatie zijn er goed in weergegeven, en niets daarvan ontsnapt aan die ongemeen rijpe jongeman, die soms, als hij er de tijd voor heeft, zich ziet leven, die in staat is tot beschouwingen over zijn lotsbestemming en zichzelf.” ³⁾

Bonaparte is Keizer geworden. „Een van zijn merkwaardigste trekken”, schrijft Bainville, „en hij dankt hem aan de overheersing van het intellect (l'intelligence) in zijn persoon, is zijn vermogen tot zelfverdubbeling. Niets van het ongelooflijke dat hem overkomt, verrast hem ooit . . . Hij leeft op voet van gelijkheid met zijn lot. Regeren gaat hem even natuurlijk af als wat ook. 't Is een hoofdstuk van de roman waarin hij is opgenomen. Niet dat hij vergeet, van waar hij afkomstig is, van waar hij is opgestegen en wat er alles is moeten gebeuren om dat mo-

¹⁾ Vgl. hiervóór, 86 vlg. ²⁾ Hiervóór, 189. ³⁾ Blz. 170.

gelijk te maken, hoe broos zijn heerschappij is; dat alles weet hij beter dan iemand en zonder er ooit door gehinderd te worden. Ook niet dat de grootheid zijn geest of zelfs zijn taal verandert. Bij plechtigheden majestueus, blijft hij in het intiem en menselijk verkeer wat hij tevoren was, bruusk, ironisch, nu eens op een afstand dan familiaar, minzaam of ruw, grof als het zo uitkomt. Voor hem geen dwang, terwijl hij zijn omgeving de wetten van een strenge etiquette oplegt . . . Napoleon is op de troon meer op zijn gemak dan als hij erop geboren was, omdat zelfs de tradities die hij in zijn hofhouding weer tot leven wekt, berekend en gewild zijn.”¹⁾

Tot het laatste toe blijft hij zo. Na de Russische ramp, in de slee met Caulaincourt: „Die gewaagde tocht is enkel maar een nieuw hoofdstuk in zijn avontuurlijk leven. Bonaparte verliet Egypte reeds onder soortgelijke omstandigheden, zich toevertrouwend aan de fortuin. Niets verbaast hem. Hij heeft altijd op alles gerekend. Gedurende die reis spreekt hij over zichzelf als over een vreemde, met die neiging om zichzelf te zien leven waaraan men de artiest herkent. Hij heeft Caulaincourt meegenomen alsof hij behoefte had, alsof hij nieuwsgierig was, zich onder vier ogen te vinden met de man naar wiens raad hij niet had willen luisteren . . . Men zou zeggen dat Napoleon een repetitie houdt voor het *Mémorial de Sainte-Hélène*, hij is met Caulaincourt al enigszins als later met Las Cases . . .”²⁾

Op diezelfde dag van het ironische woord tot Joséphine — en hoe ver uiteenliggende stemmingen dat gemoed bespande, ook dat wijst Bainville herhaaldelijk aan — had Bonaparte met de staatsraad Roederer de zalen van het oude koninklijke paleis doorwandeld, en toen deze, onder de indruk van de daar sluimerende herinneringen, tot hem zei: „Général, cela est triste”, had hij geantwoord: „Oui, comme la gloire.” Bainville’s commentaar is: „Sur le parvenu l’emportait l’homme de lettres, le poète qui sentait les choses.” De romanticus, zoals hij elders zegt (en zoals Guérard, naar wij zagen, al opmerkte).

Maar niet enkel in losse gezegden: in het hele leven, in de

¹⁾ Blz. 239 vlg. ²⁾ Blz. 467.

daden en overleggingen van de staatsman, vindt Bainville die intellectuele en artistieke kwaliteit. Zo in de eierzuchtige plannen van de Eerste Consul. De historische vormen waarvan zich „die machtige verbeelding” bedient, kunnen alleen bij een intellectueel, bij „un cérébral”, zo natuurlijk opkomen; die zin voor de historische grootheid was voorbereid door de stoute geestesvluchten, waaraan reeds het hard blokkende officiertje zich op zijn kamers te Auxonne had overgegeven. Zijn grootheid ontstelt hem niet en ze maakt hem niet belachelijk. Het is een natuurlijke daad voor hem, als hij de kardinaal-aartsbisschop de Boisgelin, die vijftientig jaar vroeger de preek bij de wijding van Lodewijk XVI gehouden had, uitkiest om als lofredenaar op het Concordaat hemzelf met Pepijn en *Charlemagne* te vergelijken.¹⁾

Of neem het toneel in *Notre Dame*, de 2de December 1804, wanneer Napoleon, in weerwil van de stelligste toezeggingen aan de Paus, deze op het kritieke ogenblik voorkomt door de kroon op te nemen en zichzelf op het hoofd te plaatsen. Wij hebben schrijvers gehoord, die vóór alles het bedrog opmerkten; andere voor wie blijkbaar de symbolische betekenis dat vergoedde. Bainville vergeet het om het schone gebaar. „Dat gebaar” (waarmee hij de goede Pius vóór was), „dat ons beschreven wordt als „à la fois impérieux et calme”, zo bestudeerd dat het er spontaan van scheen, bezielde als door een hem inwonende genius — die van de Republiek misschien —, dat gebaar wist hij zo nobel en zo groot te maken dat alle aanwezigen voelden dat het aan de geschiedenis toebehoorde.”²⁾

De romanticus, zei ik zoëven; een onverwachte combinatie met dat uiterlijk, met dat vertoon, van het scherpst gesneden Romeinse classicisme, met die Latijnse helderheid en precisie, waar Bourgeois en Driault hun (overigens verschillende) theorieën omtrent de doelstellingen der buitenlandse politiek uit afleidden! Als men zich goed voor ogen gesteld heeft, dat Napoleon die tegenstellingen in zich verenigde, verklaart dat alleen reeds rijke mogelijkheden van wijd uiteenlopende interpretaties. Maar Bainville wijst op nog een trek, die bij de andere

¹⁾ Blz. 198. ²⁾ Blz. 248.

onverwacht aandoet en die ons zowaar tot de Napoleon van Arthur-Lévy terugvoert. „Egypte”, schrijft hij, „dat is in de loopbaan van de generaal wat *Atala* was in die van Chateaubriand”, en hij bedoelt de romantiek van het exotische. Maar in die beroemde proclamatie tot de soldaten over „de veertig eeuwen” die „van de top der Pyramiden” op hen neerzagen, ziet hij heel oneerbiedig een sublimiteit die slechts door de epische toon aan het ridicule ontsnapt, en hij glimlacht om die „tegelijk Oosterse en burgerlijke zeggingswijze”, die stijl-effecten welke de *Joseph Prudhomme* in de Fransman strelen. Evenzo zegt hij van die nauwelijks minder beroemde proclamatie na Austerlitz („Soldats, je suis content de vous . . . Il vous suffira de dire: j'étais à la bataille d'Austerlitz, pour que l'on réponde: voilà un brave”): „Emphatische stijl, wel geschikt om de geesten met die burgerlijke en „volkse” romantiek te treffen, met dat genre schoorsteenstukken voor burgerhoushoudens (ce genre „sujet pour dessus de pendule” et „pompiers”) waarvan Bonaparte het geheim had ontdekt.”¹⁾

Hier kan overigens nog getwist worden over de vraag in hoever die rhetoriek die Béranger zo precies zou liggen, uit het diepst van Napoleon's ziel opwelde, ofwel een uiting was van een bewust, de techniek van zijn vak als een toneelspeler beheersend, kunstenaarschap — of, derde mogelijkheid waarmee men bij Lanfrey aan zou sluiten, van een enkel naar het doelmatige vragende berekening.

¹⁾ Blz. 271.

ZEVENDE HOOFDSTUK

LOUIS MADELIN

De schrijver

Louis Madelin kan tot de vakhistorici gerekend worden, ofschoon hij nooit een loopbaan onder de *Université* heeft gezocht; het is een schrijver van talent; hij belijdt de juiste conservatieve, godsdienstige en patriottische gevoelens. Het is dus geen wonder dat hij, met een werk over Fouché en een zeer bewonderde en on-revolutionaire geschiedenis van de Franse Revolutie tot zijn crediet, lid van de *Académie* geworden is. Maar van de vele „onsterfelijken” die wij ontmoet hebben, ¹⁾ lijkt hij mij toch, met al zijn charme, zijn kunde en zijn productiviteit, de minst markante persoonlijkheid.

Zijn *Fouché* dagtekent al uit het begin der eeuw. Ik zal al zijn werk niet opsommen (uit één van zijn boeken deed ik hiervóór ²⁾ al een aanhaling). In 1932 en '33 publiceerde hij in de *Histoire de France racontée à tous* van Funck-Brentano, waarin twintig jaar vroeger zijn *Révolution* al was verschenen, twee delen over *Consulat et Empire*. Ik zal mij in mijn beschouwing hoofdzakelijk daartoe bepalen, ofschoon hij kort daarna een veel uitvoeriger werk begon te publiceren, dat dezelfde stof nog eens moest behandelen, maar nu in twaalf delen, waarvan er echter vóór de oorlog nog maar vier verschenen waren.

Men zou uit Madelin's ietwat spotachtige beschrijving van de eigendunk der Napoleontische ambtenaren buiten het eigenlijke Frankrijk, die ik aanhaalde, de indruk hebben kunnen krijgen dat hij van zijn conservatief standpunt tamelijk afwijzend tegenover heel het bedrijf en heel de verschijning zou staan. Dat is allerminst het geval. Bij hem kan men geen ogenblik

¹⁾ Chateaubriand, Mignet, Thiers, d'Haussonville, Taine, Houssaye, Vandal, Masson, Sorel, Lavisse, France, Barrès, Bainville; aanstonds nog Hanotaux.
²⁾ Hiervóór, 371 vlgg.

aarzelen, zoals bij Bainville: hij is een bewonderaar, en terwijl Bainville Vandal en Sorel klakkeloos overneemt maar er iets van het zijne aan toevoegt, kan men van Madelin zeggen dat hij in de lijn van Vandal en Sorel voortwerkt: iets minder klakkeloos, maar ook minder van het zijne. Het resultaat is dat wij bij hem geen zeer belangrijke nieuwe gezichtspunten aantreffen. In hoofdzaken geeft hij een ons bekende voorstelling, en het eigene is bij hem niet als bij Bainville zozeer de dramatische, van geest doortrokken voordracht, maar de heldere, zaakrijke en kundige uiteenzetting. Zijn twaalfdelig werk zal daarom als het voltooid is, toch een bijdrage van betekenis zijn. Men mag nog zo veel bezwaar hebben tegen zijn opvattingen, in die brede behandeling zijn toch controverses van de laatste tijd en derhalve afwijkende inzichten wel verwerkt; de uitvoerige annotatie is bovendien zeer leerzaam. Maar het is ons hier vooral om de opvattingen te doen en die zal ik, gelijk gezegd, voornamelijk met behulp van een paar steekproeven uit het tweedelige handboek aanduiden.

Portret van de Bonaparte van 1799

Kort na het begin van *Le Consulat et l' Empire* geeft de schrijver een „portret” van Bonaparte, of beter gezegd van „le Bonaparte de l'an VIII.”¹⁾ Het zijn belangwekkende bladzijden; men kan er de geest waarin heel het werk geschreven is, precies uit aflezen.

„Bonaparte” (volgens een woord van Schopenhauer, die hem ontmoet had) „is de schoonste belichaming van de menselijke wilskracht.” Daarvan gaat Madelin uit. In zaken van staat leidt dat Bonaparte tot een geest van gezag. Maar dat gezag is hem slechts een voorwaarde tot orde. „Il avait l'ordre dans le sang.” Een zo geconstitueerd karakter zou volgens Madelin indien het door een gewone geest was geleid reeds een weldaad voor het Frankrijk van 1799 geweest zijn, „maar met een wonderbaarlijk begaafd, ingericht en machtig brein om die neigingen te regelen en voor te lichten werd de weldaad

¹⁾ I, 31—43.

onmetelijk." Een brede en diepe blik, een geest geneigd tot studie, belezen, steeds bezig, hard werkend: „een hartstochtelijk werker, was Bonaparte nog wel zo zeer de man van geestelijke arbeid als de man van actie." Altijd uit op feiten, feiten, feiten, die hij onvermoeid rangschikte en overdacht. Zijn geweldige verbeeldingskracht werkte niet in het ledig, zijn dromen waren geen loutere hersenschimmen: „zij werden onmiddellijk omgezet in concrete daden, in praktische maatregelen. C'est qu'il était extraordinairement réaliste."

Zo kon hij met zijn gezond verstand in de opgang van het Consulaat „het kwaad herstellen dat de uitzinnige ideologie van de *Assemblées* had aangericht." Zo was hij opportunist in zijn politiek. Maar vooral in de uitvoering toonde zich zijn realisme. Uit zijn medewerkers en ambtenaars wist hij alles te halen. Hij werkte hen soms dood, maar het was in het belang van *la chose publique*.

Wat nu de ideeën van deze ongewone man betreft, „zij beantwoorden aan wat oprijst uit de aspiraties van het land." Zij kwamen voort „uit zijn eigen aard, uit zijn studie van de geschiedenis en uit het schouwspel dat zich sedert tien jaren aan zijn ogen voordeed." Hij was een aanhanger van de Revolutie geweest, zelfs bijna een Jacobijn. Maar hij erkende nu, bij alle waardering voor sommige resultaten van de Revolutie, veel goeds in het *ancien régime*. „Hij meende — en terecht — dat de beweging van 1789 slechts was losgebarsten voor de gelijkheid. „De vrijheid", voegde hij eraan toe, „was slechts het voorwendsel ervan." "Wat hij voorts in de Revolutie zag, was (Madelin haalt hier Vandal aan) „het militaire en krijgshaftige, het veroverende en Romeinse". — „De natuurlijke grenzen verworven" (zo zegt Madelin zelf), „de Franse glorie verheven, de Franse hegemonie voorbereid, ziedaar ongetwijfeld, met *la carrière ouverte aux talents*, wat hem in de revolutionaire verrichtingen het schoonst voorkwam." De gelijkheid; de *tabula rasa* gemaakt door de vernietiging der oude provincies en waarop nu die gecentraliseerde staat kon worden opgebouwd, de droom reeds van Colbert, maar voor de verwezenlijking waarvan de koningen steeds op teveel weerstanden waren

gestuit; de natuurlijke grenzen tot een volkszaak gemaakt. Zo bezien achtte Bonaparte de Revolutie een weldaad en wilde graag doorgaan voor „de belichaamde Revolutie”. Geen partij wilde hij dienen, maar nationaal zijn. Hij had Frankrijk lief; en ook in het verleden: hij voelde zich verbonden met al zijn voorgangers, met het *Comité de salut public* en met de koningen. Man van gezag, had hij het land aan „de vergaderingen”, en evenzeer aan de pers. Maar dit wil niet zeggen, dat hij tegen het volk wilde regeren. „Hij was integendeel vast voornemens op de Democratie tegen de oligarchieën te steunen.” — „Hij wilde voor het volk van Parijs, met de zekerheid van brood,¹⁾ zielverheffende verstrooiingen. Het Legioen van eer zou hij weldra toekennen aan een brave mijnwerker, terwijl hij het aan de geldmannen onthield.” — „Geen van de oligarchieën verfoeide hij zozeer als die van de financiers, invloedrijk onder het *Directoire*.” Ook geen militaire oligarchie, ook geen priesterheerschappij, en evenmin een overheersing van „de advokaten”. — „Een meester, een chef, een soeverein scheidsrechter, hersteller, vervolgens bewaarder van de orde, die alle mogelijke uitpattingen van de tribune, van de pers en van het kiezersvolk (de kiesvergaderingen: les comices) zou tegengaan, ontworsteld aan de druk van maatschappelijke groeperingen, ziedaar de conceptie die de Eerste Consul zich van het gezag maakte.” En dan: „de verdediging der natie tegenover Europa en de verovering van een roemrijke vrede. Hij wil vrede.” Maar hij wil ook de natuurlijke grenzen behouden en hij weet dat Europa die aan Frankrijk misgunt.

Kanttekeningen bij „democratie” en „realist”; Napoleon en Rome

Een paar opmerkingen naar aanleiding van deze schets. Men ziet dat alle schaduwzijden ontbreken. Na de onheilen aangericht door „uitzinnige ideologie” breekt een gelukkige tijd aan van gezag, orde en gezond verstand. Madelin, die zich door zijn voorstelling van de Revolutie als niet om vrijheid gevende onmiskénbaar rechts plaatst (met Vandal en Bainville), verfoeit

¹⁾ Vgl. hiérvóór, blz. 401.

het parlementarisme blijkbaar evenzeer als zijn held; het is voor hem één met oligarchie, en hij discrediteert het nog door het in het bijzonder met de geldoligarchie te verbinden. *Tabularasa* door het wegvallen van de historische provincie-indeling, maar tevens door gelijkheid en onmacht van alle maatschappelijke groeperingen. Het is grappig, dat de schrijver van al die maatschappelijke groeperingen overheersing vreest, van de financiers, van de advocaten, van de priesters, van de generaals; maar met geen woord aanduidt dat de dictator, die al die verschillende machten naast, zelf wel eens misbruik van zijn almacht zou kunnen maken. Maar waarom vrezen voor Bonaparte! Bonaparte wilde vrede, zij het een glorierijke vrede met de natuurlijke grenzen (die „Europa” hem al in 1801/2 liet! — maar daarover zullen wij Madelin nog nader vernemen). En hij steunde op de Democratie.

Behoef ik te zeggen dat dit woord hier buiten zijn ware betekenis gebruikt wordt? Geen vrije pers en geen politieke discussie, maar het volk te vriend gehouden door brood en zielverheffende verstrooiingen (echter geen volksonderwijs van belang!) en door een ereteken voor een brave mijnwerker — onze generatie heeft zeker niet nodig erop gewezen te worden, dat dit geen democratie is.

Nog één punt. „Bonaparte was bij uitstek een realist.” Hoe is het mogelijk dit zonder reserve te stellen! Ik zou er Bainville's schets van de op artisticeit bedachte, van de aan zijn levensroman werkende Bonaparte mee in strijd kunnen brengen. Maar ik herinner aan de opmerking die reeds vroeg uit de liberale hoek gemaakt werd, dat Bonaparte's cynisme en mensenverachting (waarover Madelin zwijgt) hem blind maakten voor hogere drijfveren, voor belangeloze overtuiging en idealisme, die toch bij enkelingen en groepen ook feiten kunnen zijn. Ik herinner aan het bijzondere geval van zijn blindheid ten opzichte van het Spaanse volk, en in het algemeen van de nationale bewegingen die zich later in Europa tegen hem keerden. Bainville had het zeker bij het rechte eind, toen hij schreef dat Napoleon's Spaanse vergissing de vergissing was van een ideoloog; hij overschatte de universele aantrekkingskracht van

de hervormingsleuzen der Revolutie waarmee hij de Spanjaarden tegemoet trad; hij overschatte trouwens ook, gelijk zo dikwijls, de wonderdoende werking van zijn militaire macht, van intimidatie; hij handelde kortom volgens algemene beginselen zonder, zoals realistisch geweest zou zijn, op de bijzondere omstandigheden van het Spaanse geval te letten.

Maar ten slotte wil ik tegenover de realistische Napoleon van het portret in het boek van 1932 de heel andere figuur stellen die Madelin zelf in 1906 in zijn *La Rome de Napoléon* geschetst had. Men zou haast zeggen dat, evenals wij dat bij Driault opmerkten, een leven van Napoleon-studie de zelfstandigheid van Madelin tegenover de grote man heeft aangetast; al vertoont hij zeker lang niet zo'n extreem geval.

„Door een ongemeen treffend atavisme”, schreef hij in 1906, „had die Corsicaanse legerhoofdman Rome in zijn merg. Hij had er het bloed en het profiel van. Van de antieke Romein had hij de smaak voor het grote, de hartstocht om te heersen, de buitensporige verbeelding soms aan het onbarmhartigst realisme gepaard.” (Hoe verschillend van het latere portret, nietwaar?) „Hij draagt in zijn brein de Romeinse wet gegrift, en in zijn beslissingen, zijn stijl, zijn wijze van regeren heeft hij de Romeinse manier. Rome voelt hij instinctmatig als zijn ideale centrum . . . Lang heeft hij in gedachten op het Capitool gewoond. Hij heeft zich met Rome gevoed: lang vóór hij Caesar deed herleven, had hij hartstochtelijk studie gemaakt van Livius, Tacitus en Plutarchus en alle werken die de achttiende eeuw over Rome had voortgebracht, gelezen, maar met zijn machtig brein het kader van een toch zo grootse geschiedenis doorbrekend gaf hij boven het Rome van de goede *abbé* Rollin de voorkeur aan dat van de grote Corneille: zo'n groot onderwerp scheen hem slechts tot het domein te behoren van die geniale dichter, „die ik prins zou maken als hij nog leefde.””¹⁾

Bladzijden lang laat Madelin dan zien hoe Napoleon, vroeg en laat, „bezeten” was van Rome. Eerst, in zijn jonge jaren, zijn het Brutus en Scaevola, de Cato's en de Gracchen. Dan wordt het Caesar. In 1809 voerde hij een gesprek met Canova, die een

¹⁾ *La Rome de Napoléon*, 149.

beeld van hem boetseerde: „Quel grand peuple que ces Romains surtout jusqu'à la seconde guerre punique; mais César! ah César! ce fut le grand homme!” En als de beeldhouwer Titus noemt, Trajanus, Marcus Aurelius, roept de Keizer: „Ils furent tous grands, tous jusqu'à Constantin!” Engeland is Carthago, zijn eigen bestuur vergelijkt hij (wij weten het¹⁾) met dat van Diocletianus. Hij stelt zich ook graag in de plaats van anderen die met Rome te maken gehad hebben, van *Charlemagne* en van Karel V, (want zoals Madelin opmerkt: „c'est un grand gâcheur d'histoire que Napoléon, pour qui les règnes passés ne sont que le prélude au sien”); maar in de grond zijn die, en zelfs Constantijn, voor hem maar „halve Keizers, omdat zij de zwakheid gehad hebben Rome aan dat priestergrbroed (cette prétraille) te geven of te laten. De figuur die hem niet loslaat, dat is Augustus, met zijn lauwerkroon, die het Rome dat hij van baksteen gevonden heeft, van marmer achterlaat.” Het Rome van nu is zelfs niet van baksteen, hij acht het een bouwval, hij verontwaardigt zich over het slechte bestuur zowel als over de verwaarlozing van de oude monumenten. Grootse plannen maakt hij voor Rome, altijd in verband met zichzelf, of met de zoon van hem; hij gunt het aan niemand anders. De moeilijkheden die hij er ondervindt, de onwil van de Romeinen om zich door hem op zijn manier gelukkig te laten maken, grieven hem diep.

En dat alles van een afstand, want hij is er nooit geweest. Hij is er nooit geweest, omdat hij er niet komen wilde tenzij als onbetwist meester, erkend door de onttroonde Paus zowel als door de bevolking. Nooit kon hij afstand doen van die droom, tot het laatst toe hoopte hij Pius te kunnen pressen of overbluffen.

Maar — en dit is het punt waar het op aankomt — zijn droom, zijn geïdealiseerd Rome, het Rome van zijn lectuur en van zijn verbeelding, belette hem het echte Rome te onderscheiden of te begrijpen. „Hij hield de priesters voor laf en de Romeinen voor helden, omdat hij Rousseau en Plutarchus gelezen had.”²⁾ Hij deelde de misvattingen van zijn tijd en van zijn land ten

¹⁾ Vgl. hiervóór, 322.²⁾ *A.w.*, 161. Hoe anders dan bij Taine! Vgl. hiervoor, 322.

aanzien van de oude en de nieuwe Romeinen; maar zijn persoonlijke gevoelens gaven er een bijzondere felheid aan; geen Fransman was zo doordrongen van dwalingen op het punt van Rome als de Keizer.¹⁾ En dit zette een stempel op zijn politiek jegens de stad en jegens het pausdom. Het maakte hem nu te ruw en te driftig, dan weer te toegeeflijk, aarzelend.

Kortom, hij toonde zich op een politiek terrein van grote betekenis alles behalve realist!

Het Concordaat

Is het nodig Madelin's behandeling van het Concordaat te ontleden? Men begrijpt al vantevoren dat men bij hem de reserves noch van Quinet of d'Haussonville noch van Aulard zal aantreffen. Reeds in een bundeltje opstellen van 1913 had hij zich naar aanleiding van een werk van kardinaal Mathieu, dat tegenover d'Haussonville de geijkte Roomse opvatting stelde, over het Concordaat uitgelaten. Naar Madelin's voorstelling kwam Bonaparte tot zijn maatregel, en tegen hoeveel oppositie en tegenwerking in! eenvoudig omdat het Franse volk het wenste; het Franse volk wilde zijn priesters, en zijn klokken, en vrede met Rome, en hij had inzicht en moed genoeg om het terwille te zijn. Dat hij persoonlijk niet gelovig was, maakt zijn daad in het oog van Madelin enkel nog zoveel te verdienstelijker.²⁾

Er is in die redenering toch iets naïefs. De moderne critici van het Concordaat, zeker die van de richting van d'Haussonville, misgunnen het Franse volk zijn priesters, zijn klokken, en zijn vrede met Rome niet. De volksvreugde die de afkondiging begroette, is een feit, en een feit van belang. Maar is het niet duidelijk dat het volk de eigenlijke betekenis van de regeling zoals Bonaparte zelf die in zijn berekenende en naar zich toe rekenende geest zag, niet bevroedde, en dat wat het wenste en waar het blij om was op een andere manier tot stand had kunnen komen? Dat tenminste is het debat, maar daarover zal men bij Madelin geen licht vinden.

¹⁾ *A.w.*, 148. ²⁾ *France et Rome*, 351.

Maar ik laat dat punt rusten en beschouw Madelin's houding tegenover de vraagstukken van 's Consuls en 's Keizers buitenlandse politiek.

Vooraf één klein punt dat zelfs nog tot de periode van generaal Bonaparte behoort. Het betreft de behandeling van Venetië in 1797. Wij zagen ¹⁾ hoe schamper Quinet als een sophisme afwijst de latere bewering van Napoleon op St. Helena, dat hij de oude republiek aan Oostenrijk had uitgeleverd om het patriotisme van de Venetianen te sterken en hen voor hun Italiaanse toekomst op te voeden. Heel anders Madelin.

„Het is hem in de grond pijnlijk dat stuk van Italië aan de Oostenrijker uit te leveren; wij hebben daar een bewijs van — weliswaar licht, maar toch een aanwijzing — in de brief die hij nadat het offer te Campo Formio was volbracht, aan de Franse *chargé d'affaires* schreef: hij moest de burgers van Venetië tot berusting manen, maar Bonaparte voegt daaraan toe: „Qu' ils ne désespèrent pas de leur patrie.”” Men kan zich licht voorstellen hoe Lanfrey die opwekking, als hij ze gekend had, geïnterpreteerd zou hebben. Door en door karakteristiek voor Bonaparte, die de Venetianen verkoopt aan Oostenrijk maar tezelfdertijd zijn voorbereidingen al treft voor het geval dat hij nog een keer met Oostenrijk in strijd zou raken en hun steun zou kunnen gebruiken! Door en door karakteristiek vooral ook door dat volslagen beginselloze spel met de nationale gedachte, die hij vleit op hetzelfde ogenblik dat hij ze vertrap! . . . Madelin daarentegen neemt dit heel ernstig op. „„Qu'ils ne désespèrent pas!” en 26 December 1805 ontruikt het verdrag van Presburg Venetië aan Oostenrijk om het bij het „koninkrijk Italië” te voegen. Het lijkt of Bonaparte reeds in 1797 de toekomst doorschouwde.” ²⁾

Men kan uit deze behandeling van dat inderdaad „pijnlijke” geval van Venetië zien, wat een welwillend beoordelaar heel Napoleon's politiek in Madelin zal vinden. Men kan er ook

¹⁾ Vgl. hieróór, 82. ²⁾ *Histoire du Consulat et de l'Empire*, II, *L'ascension de Bonaparte* (1937), 375.

reeds uit afleiden, dat hij dat voorname onderdeel van de legende, Napoleon's oprecht gevoel voor de nationale strevingen, tegen alle evidentie van de feiten van zijn practische politiek in zal trachten staande te houden.

Het verbreken van de vrede van Amiens

Wat het centrale probleem van Napoleon's buitenlandse politiek betreft, zegt Madelin uitdrukkelijk dat „de stelling van Albert Sorel — hoe ook bestreden door Edouard Driault — hem na een nieuwe bestudering nog steeds juist toeschijnt.”¹⁾ Wij zullen dus, ik zei het al, geen belangrijk nieuw inzicht vinden maar het is toch de moeite waard eens op een paar punten na te gaan, hoe deze moderne schrijver zich door de werkelijk niet alleen van Driault afkomstige bezwaren heenslaat. Wij zullen daarbij bovendien nogmaals een overprikkeld nationalisme opmerken, dat ik geneigd ben, evenals in het geval van Driault op zijn latere leeftijd, aan de invloed van de eerste wereldoorlog toe te schrijven.

Bonaparte, om Madelin over het verbreken van de vrede van Amiens kort samen te vatten, wilde vrede. Hij verwachtte dat die pas gesloten vrede duren zou. Engeland daarentegen, dat Frankrijk's opbloeien met afgunst aanzag, wilde oorlog. (Precies Sorel, zoals men zich herinnert.²⁾) De bewering dat Bonaparte's voorwaarts dringen op het vasteland (Holland, Zwitserland, Piemont) Engeland verontschuldigde in het niet ontruimen van Malta, is dwaasheid. Zoals Bonaparte zelf opmerkte (ik volg hier het grote werk van 1939)³⁾: „dat alles wordt in het verdrag niet vermeld. Ik zie daarin slechts twee namen: Tarente, dat ik ontruimd heb, en Malta, dat gij niet ontruimt.”

Dit lijkt uitermate sluitend, maar het houdt geen rekening met de Engelse stelling, die in het toenmalig internationaal recht, in het staatsrecht van Europa, toch ongetwijfeld gangbaar was (ik wees daar hiervóór reeds op)⁴⁾, en die de Engelse regering

¹⁾ *Le Consulat et l'Empire*, I, 221. ²⁾ Vgl. hiervóór, 304. ³⁾ *Histoire du Consulat et de l'Empire*, VI (*Le Consulat*), 292. ⁴⁾ Vgl. hiervóór, 310 vlg. noot.

in haar instructies voor Lord Whitworth aldus formuleerde: „dat de Koning vastbesloten was nooit af te zien van zijn recht om zich in de zaken van het vasteland te mengen bij iedere gelegenheid dat de belangen van zijn eigen staten of die van Europa in het algemeen dat zouden vereisen.”¹⁾ Maar Bonaparte, zoals Madelin zelf zegt, zou de vrede van Amiens nooit gesloten hebben als die hem in wat ook de handen had kunnen binden.²⁾ Onze schrijver schijnt niet te begrijpen hoezeer hij zijn held daarmee als een onhandelbaar, een rustverstoring element in Europa qualificeert. Hij neemt vervolgens toch nog de moeite elk van de drie voornaam vastelandse machtsuitbreidingen van de Eerste Consul uit dit oogpunt te bekijken. Piemont en Zwitserland schuift hij schouderophalend opzij als van geen belang of niets nieuws; van Holland erkent hij dat het Engeland raken moest, maar, zegt hij, „wie wist niet dat Nederland in de loop van de laatste twee eeuwen Engeland's client in oorlog en in vrede geweest was!” En daarmee is dan ook de bezetting van ons land door Frankrijk goedgepraat — voor een publiek dat van de Nederlandse geschiedenis even slecht op de hoogte is als de schrijver tenminste!³⁾

Lastige feiten, als de zending van Sebastiani en de publicatie van zijn rapport over Egypte in de *Moniteur*, of de philippica tegen Lord Whitworth, worden door Madelin niet zoals door Bainville rustig verzwegen, maar hij weet ze toch wel onschadelijk te maken. Hij erkent dat het fouten waren van Bonaparte. (De zending zelf van Sebastiani evenwel bespreekt hij als iets doodnatuurlijks, slechts de publicatie noemt hij een fout; toch was reeds de zending voor de Engelsen niet verborgen gebleven en had hun omtrent de bedoelingen van de Eerste Consul bezorgdheid ingeboezemd.) Maar die fouten waren uitgelokt. Het was boos opzet van de Engelse regering geweest, toen zij in het najaar van 1802 Lord Whitworth uitkoos om naar Frank-

¹⁾ J. Holland Rose, *Life of Napoleon I*, I, 403. ²⁾ *Histoire du C. et l'E.*, IV, 307. ³⁾ De laatste twee eeuwen! In de zeventiende en achttiende eeuw dus. Zelfs voor de 18e eeuw is de bewering (in weerwil van Frederik de Grote's bekende uitspraak) volstrekt onhoudbaar. In 1787 was, zou men kunnen zeggen, een clients-*verhouding* ingewijd, maar die was door het vormen van de Bataafse Republiek vervallen.

rijk te gaan (Madelin, in het voorbijgaan opgemerkt, noemt hem hardnekkig, in allebei zijn boeken Withworth). „In plaats van een diplomaat geneigd om olie op de golven te gieten zond men een vertegenwoordiger van die Engelse *peerage*, het de vrede minst gunstig gezinde element, een hoge lord die in afwachting dat men hem zou kunnen verbreken gezworen had die vrede te verstoren, met het doel om in de mate van het mogelijke de grote arbeid van de Consul te belemmeren.” Madelin weet van Engelse geschiedenis blijkbaar al niet meer dan van Nederlandse. De scheiding in politieke gezindheid die hij tussen „hoge lords” en de overige Engelsen wil maken — een nagalm van het uitvaren tegen de Engelse aristocratie of oligarchie, waaraan Bonaparte zelf zo gaarne deed — gaat volstrekt niet op. Om Lord Whitworth’s persoonlijke gevoelens te staven voert de schrijver trouwens geen enkel getuigenis aan, en inderdaad was deze voor zijn post reeds aangewezen op een ogenblik dat de Engelse regering nog alle hoop had de vrede te kunnen behouden. Maar voor Madelin was het de houding van „ce grand seigneur”, met zijn hooghartig flegma, wat de eerste Consul prikkelde en ten slotte zijn bezinning deed verliezen. „Ce qu’un Withworth (*sic*) désirait, ce qu’avaient désiré ceux qui l’avaient choisi, était arrivé: le Premier Consul, s’exaspérant de plus en plus, avait commis des fautes.”¹⁾

Ik aarzel niet dit een kras staaltje van door partijdigheid verwrongen geschiedschrijving te noemen. Wij hebben zeker al heel wat malen gezien, hoe zucht om Napoleon schoon te wassen hand in hand met anti-Engelse gevoelens Franse schrijvers parten spelen kon. Mij treft dit echter dubbel onaangenaam in een boek dat zich aandient als een poging om heel onze moderne kennis van Napoleon samen te vatten, van een man ook die niet enkel een *académicien* is, maar een vakhistoricus van lange ervaring, werkend met geleerde (en ik zei het al, inderdaad zeer leerzame) noten, doorkneet in de literatuur over het onderwerp, deelnemend aan „de discussie.”

¹⁾ *Histoire du C. et de l’E.*, IV, 308 vlg. Vgl. ook 296; en Holland Rose, I, 403.

Het beneemt mij de lust om aan Madelin's beschouwingen over het oorlog-en-vrede-probleem in Napoleon's loopbaan verder veel aandacht te besteden. Het is steeds Sorel. Het is steeds de Europese coalitie die het op Frankrijk's natuurlijke grenzen toelegt en waartegen de Keizer die verdedigen moet. Ik merk in het voorbijgaan even op, dat Madelin de onttroning van de Spaanse Bourbons en 'de bezetting van Rome (waarop de inlijving en de wegvoering van Pius VII noodlottig volgen moesten) „les grandes fautes” noemt, maar dat hij voor het eerste althans een zondebok heeft gevonden, namelijk Talleyrand. 't Was Talleyrand, de gevaarlijkste raadsman, die, zonder dat men zijn bedoelingen geheel doorzien kan (maar Madelin wil ongetwijfeld doen verstaan dat hij Napoleon in 't verderf wou lokken), de Keizer de onttroning voorstelde als een aanknopen bij de traditie van Lodewijk XIV. Al moest diens afstammeling er het veld voor ruimen! . . . Maar Talleyrand bezat een verbazende slag, zegt onze schrijver, „om aan de ergste aanslagen — het was gebleken in het geval van de arrestatie van Enghien — een kleur van grote politieke gedachte te geven.”¹⁾ (Want ook voor het geval Enghien moet Talleyrand, niet bij Madelin alleen, als zondebok dienst doen.)

Iets meer alleen over de behandeling van het jaar 1814.

Wat een toestand, op het eind van 1813, na Leipzig! Na Leipzig, komende na de ramp van Rusland, en na de langgerekte ellende van Spanje. 4 November 1813 bevond zich al wat restte van de 300.000 man waarmee Napoleon in het voorjaar Duitsland binnengetrokken was, te Mainz: 60.000 man, en daarmee moesten de maarschalken trachten de Rijn grens te houden, terwijl de Keizer naar Parijs ging om nogmaals 300.000 man uit de grond te stampen. Bijna 200.000 man, 't is waar, lagen nog verspreid in garnizoenen tussen Weichsel en Elbe, en Napoleon trachtte hen terug te krijgen: te laat; zij waren afgesneden en alles kwam aan op de nieuwe legers die hij zou kunnen vormen.

Madelin verbeeldt zich²⁾ dat de Keizer bij zijn vertrek uit

¹⁾ *Le Consulat et l'Empire* (1932), I, 361. ²⁾ *A. v.*, II, 234.

Mainz „een gedachtenzware blik op de prachtige stroom geworpen zal hebben, op die Rijn die de troepen der Natie viermaal vóór hem” (1793, 1794, 1798 en 1799) „en die hijzelf aan het hoofd ervan nogmaals vier keer was overgestoken” (1805, 1806, 1809, 1812). „De troepen der Natie zouden pas honderd en vijf jaren later weer over de brug van Kastel trekken” (in 1918). „Wat Napoleon betreft, hij zou de Rijn nooit weerzien. Niets was verder van zijn gedachten, want die verbazingwekkende man vertrouwde nog dat hij steunend op een natie als Frankrijk, volmaakt bij machte zijn zou om met zijn genie, want dát was onvermoeid gebleven, de Fortuin te ontrukken wat zij hem, na zoveel gunsten, sedert twee jaar halsstarrig scheen te weigeren.

„Zou het land beantwoorden aan het vertrouwen van zijn grote leider; dat was heel de kwestie.” En Madelin aan het betogen dat de „uitputting” van Frankrijk na eenentwintig jaar oorlog volstrekt zo groot niet was, als de geschiedschrijvers gezegd en herhaald hebben. „Die eenentwintig jaar hadden het minder verliezen gekost dan een eeuw later vier jaren strijd zouden doen.” Dit is zonder twijfel juist. En ook de opmerking van Madelin dat Frankrijk uitgeput was omdat het meende het te zijn; dat het moreel uitgeput was. Hij zoekt dan de oorzaak daarvan in de omstandigheid, dat de oorlog zo lang van de grenzen verwijderd was geweest en men er met het hart geen deel meer aan nam. Ook dat het volk, ofschoon gehecht aan de Keizer, door het autoritaire regiem van alle initiatief beroofd was geworden en niet meer, zoals in de dagen van Danton, met *élan* antwoorden kon op de oproep tot een *levée en masse*; ook dat ziet hij. Toch heeft hij niets dan hoon voor de *Assemblées*, die na zo lange slaafsheid nu opeens Brutuszielen in zich ontdekten; en voor heel de burgerij, die opeens van liefde voor de vrijheid blaakte.

Voor Madelin, precies als voor Houssaye en voor zoveel anderen, is „heel de kwestie,” of het land „zijn grote chef” nogmaals de nodige honderdduizenden jongemannen zou opbrengen. Van de fouten van Napoleon is geen sprake meer; en trouwens als men met Sorel van mening is dat hij Frankrijk

steeds tegen een afgunstig Europa heeft moeten verdedigen, hebben die inderdaad weinig betekenis. Frankrijk's belang is in dit kritieke uur onverbrekkelijk met Napoleon verbonden. Hoe kreeg men het te voelen na zijn afstand, toen de nieuwe Koning de vrede van Parijs moest tekenen! Want die vrede kwam als een slag. Men was naief genoeg geweest te menen dat men door Napoleon op te offeren een krenkende vrede zou kunnen ontgaan. Hadden de bondgenooten niet tot driemaal toe verkondigd, dat zij geen oorlog tegen Frankrijk voerden? Maar Frankrijk beschouwde de natuurlijke grenzen als zijn recht, als een deel van zichzelf, en daarvan, van het Rijnland en van België, beroofde die vrede het.

Men voelt in heel Madelin's beschrijving van deze gebeurtenissen hoezeer ook hem het verlies van die streken ter harte gaat. Talleyrand zegt van de vrede: „Elle est très bonne, et plutôt noble.” „Het Land,” commenteert Madelin, „vond die vrede noch „goed” noch „nobel.” Het was nog trots op de glorie en op de veroveringen verworven door *la grande Nation*. Als men dit alles moest opgeven, dan was het de moeite niet waard de Keizer te hebben laten slachten . . .”

Als aanduiding van de stemming die weldra, in weerwil van de aanvankelijke voldoening over de *Charte* en het liberaal regiem dat daarmee te verwachten viel, de verdrijving van de nieuwe Koning en de Honderd Dagen mogelijk maakte, is dit voortreffelijk. Maar ik herhaal dat Madelin zelf over de natuurlijke grenzen niet anders denkt dan de vurigste aanhanger van het decreet der Conventie van het jaar 1794, en dit kleurt heel zijn voorstelling van de parlementaire oppositie tegen Napoleon, van Talleyrand, van Napoleon's eigen houding.

ACHTSTE HOOFDSTUK

GABRIEL HANOTAUX

De schrijver

Van Hanotaux bezitten wij slechts een fragment over Napoleon. Een aantal artikelen in de *Revue des Deux Mondes* van 1925 en 1926, tezamen wel een goede 380 bladzijden, maar het schijnt dat de schrijver het werk heeft laten liggen; het is onvoltooid en nimmer in boekvorm verschenen — jammer; want Napoleon wordt hier van ongewone kanten bekeken en het resulterend beeld is in weerwil van een zekere brokkeligheid en oneffenheid een van de pakkendste in heel de galerij.

Hanotaux, historicus van opleiding, daarna ambtenaar op Buitenlandse Zaken, was van 1894 tot 1898 minister van buitenlandse zaken geweest; als zodanig had hij getracht de politiek van uitbreiding in Afrika door te zetten op gevaar af van wrijving met Engeland, zeker met de ernstige bedoeling oorlog te vermijden, maar bereid hierbij in laatste instantie de factor van samenwerking met Duitsland uit te spelen. Het Fasjoda-incident was een uitvloeisel van die politiek, maar brak uit juist toen Hanotaux reeds demissionair was.

Behalve Thiers komt er op mijn lijst van schrijvers geen voor, die zo'n belangrijk aandeel in zaken van staat heeft gehad en tevens zo'n belangrijk historisch *oeuvre* nagelaten als Gabriel Hanotaux. Anders dan de meesten heeft hij van Napoleon of Napoleon's tijd niet zijn hoofdstudie gemaakt. Hij kwam tot hem pas toen hij de zeventig voorbij was, na een monumentaal werk over Richelieu en na een brede geschiedenis in vier grote delen van de eerste tien jaren der derde Republiek; ook over Jeanne d'Arc en nog verscheiden moderne onderwerpen heeft hij geschreven. Dit alles kan men in het werk over Napoleon

weerspiegeld zien. Vooral de man met eigen ervaring van grote staatszaken en de man die jaren lang in de intimiteit van Richelieu heeft doorgebracht, vindt men er in terug.

Antithetische voorstelling

Hanotaux' artikelen zijn een beschouwing over de tendenties van het bewind, en over de eigenaardigheden en kwaliteiten van Napoleon, veel meer dan een geschiedenis. Het eerste noemt hij *Du Consulat à l'Empire*.

Hij aanvaardt het Consulaat als een noodzakelijke en alles bijeen genomen heilzame oplossing. Zodra men dat doet, neemt de figuur van Bonaparte als vanzelf onder de grootste en vruchtbaarste regeerders van Frankrijk plaats, maar wat Hanotaux van de ware „bewonderaars” onderscheidt, is dat hij toch voor de tekortkomingen van de staatsman, voor de diep tot het wezen van zijn werk behorende fouten, die zich onvermijdelijk wreken moesten, allerminst blind was.

Ik zou uit een aantal uitspraken en passages van Hanotaux een voorstelling kunnen opbouwen, die de lezer zou doen uitroepen: Vandal! Geen woorden zijn hem te erg om zijn afschuw van het wanbestuur, van de hopeloze en uitzichtloze verwarring, van de „modderpoel” van het *Directoire* uit te drukken. Hij haalt Sir James Frazer aan, die de gebondenheid van primitieve samenlevingen beschrijft; de slaven van het verleden zijn die natuurmensen, door demagogen en dromers als vrij afgeschilderd, en hun maatschappij is iets minderwaardigs en vooral stagnerends. Maar soms geraakt een ongewoon man aan de hoogste macht en slaagt erin hervormingen door te zetten, waar anders een aantal generaties niet genoeg voor geweest zou zijn. En zodra de stam niet meer door de schuchtere en dikwijls strijdige raadslagen der ouden bestuurd wordt, maar aan de enkelvoudige leiding van een krachtige en vastberaden geest gehoorzaamt, wordt zij geducht voor de naburige stammen en slaat de weg van machtsuitbreiding in, die gunstig is voor de maatschappelijke, industriële en intellectuele vooruitgang. Dit past Hanotaux vervolgens op Bonaparte's verschijning als

Eerste Consul toe. „C'est l'heure du commandement.”¹⁾ De grote verrichting van Bonaparte is geweest dat hij in de stagnerende zaken de factor der beslissing heeft doorgevoerd. „Zijn werk bestaat in het scheppen van politieke instellingen waardoor de beslissing — van het centrum komende . . . — tot in de uiterste delen zonder hindernis zal worden doorgegeven en zonder wederwoord gehoorzaamd.”²⁾ Maar tevens, wat heeft hij met die besluitvaardigheid en die macht aanstonds grote dingen gedaan! Eerst Marengo en het vooruitzicht van vrede, en dan zijn het niet minder dan „mirakelen, die het troebele Revolutiemengsel de schok toebrengen nodig om het tot een vast en stevig bezinksel te doen stollen; het is het einde van de Revolutie en het overnieuw maken (la réfection) van Frankrijk. Waar de vergaderingen de kluts kwijt raakten, in redekavelingen en in bloed verzonken, daar gaat het bevel (le commandement) aan het werk. Die man alleen — en juist omdat hij alleen is — slaagt.”³⁾ De *Code*, het Concordaat . . .

Men zou haast denken weer met een lofredenaar van de autocratie te doen te hebben. Het is enkel een historicus erkennend dat op een bepaald ogenblik die verschijning gegeven was, en die haar binnen dat kader waarden kan, genieten zelfs van haar grootse allure. Hij maakt aanstonds reserves die men bij Vandal juist mist, en naarmate hij verder komt in zijn beschouwing schijnen de schaduwzijden in het beeld hem wel meer te beklemmen.

Om te beginnen merkt hij op, dat die bevelvoering (ce commandement) een krijgshaftig karakter moest dragen; dat was „fataal.” — „Men rekent op de nieuwe machthebber voor de veiligheid en voor de ontwikkeling van het nationaal domein.” Men zou na deze aanloop een betoog kunnen verwachten, dat Bonaparte persoonlijk niet voor de oorlogen van zijn bewind verantwoordelijk gehouden mag worden. Inderdaad maakt Hanotaux nog wel meer opmerkingen in die richting. „Zeker,” zegt hij, „de Keizer neigde tot de oorlog door zijn instinct, zijn beroep en zijn genie, maar bovendien werd hij ertoe gedreven door een kracht sterker dan zijn wil. Noch hij noch

¹⁾ *Revue des Deux Mondes*, 1925, deel XXVI, 91. ²⁾ Blz. 92. ³⁾ Blz. 98.

Frankrijk konden stil blijven staan; zij waren op gang en moesten verder tot het einde.”¹⁾ Maar aan een *betoog* van die strekking komt hij niet toe. Als men al een ogenblik denkt dat hij, met Sorel, een onverzoenlijke tegenstelling tussen Frankrijk en Europa ziet, dan schakeert hij die toch geheel anders. Hij ziet voornamelijk de tegenstelling tussen de oude feodale en de nieuwe egalitaire machten; over de natuurlijke grenzen spreekt hij nauwelijks. Engeland's vijandschap was, meent hij, onvermijdelijk om nog verscheiden andere redenen, en het Engelse imperialisme ontbreekt daaronder natuurlijk niet. Maar Hanotaux ziet toch ook, dat Bonaparte's pretenties op de vrije hand in vastelands Europa en op de overheersing van de Middellandse Zee een factor waren bij het weer uitbreken van de strijd. Een handelsovereenkomst zou de vrede misschien hebben kunnen redden, maar die was juist van Bonaparte niet te verwachten daar het hem aan economisch inzicht ontbrak, een grote zwakheid, zoals Hanotaux met nadruk zegt, ook later in de oorlog met Engeland.

„Napoleon”, besluit hij, „was dus aan de oorlog gewijd.”²⁾ En toch had hij wel vredelievende opwallingen. „Maar ongelukkig was de staatsman als het er op aankwam niet opgewassen tegen de oorlogsmansman.” En zo komt hij dan tot de uitspraak dat Napoleon zijn binnenlandse taak, een enorme liquidatie, overbelastte met een genadeloze worsteling buitenslands, met de bijkomstige onderneming van de verovering der wereld; een uitspraak die, daar zij de verantwoordelijkheid, of medeverantwoordelijkheid van Napoleon voor de oorlogen impliceert, in het strakke stelsel van Sorel geen plaats zou vinden en waartegen zich Vandal's verheerlijking van de zoeker naar wereldvrede zou verzetten.

Men zou in wat ik reeds aangehaald heb, innerlijke tegenstrijdigheid kunnen aanwijzen. Soms voert Hanotaux de oorlogen aan als een verontschuldiging voor het in de grond militair, voor het dictatoriaal karakter van heel Napoleon's bewind. „Men moet, om billijk te zijn, erkennen,” schrijft hij na opgemerkt te hebben dat er van de beloften van waarborgen

¹⁾ *A. w.*, XXIX, 267. ²⁾ *A. w.*, 275.

voor de vrijheid die bij de verheffing tot Keizer gegeven werden niets terecht kwam, en dat dit mee het gevolg was van Napoleon's geen tegenspraak duldende aard: „hij wilde niet”; — „men moet erkennen dat de onloochenbare noodzakelijkheden van een strijd tot het uiterste tegen Europa de man in dezelfde richting drongen als zijn temperament.”¹⁾ Dan weer zijn die oorlogen zelf mee door dat temperament veroorzaakt. „Het genie van de Keizer is en blijft militair . . . Met wat minder van dat gevaarlijk genie zou een energiek man zonder zoveel risico's en ellenden een heel andere partij hebben kunnen trekken van de introductie die de Revolutie hem in de zaken der wereld gaf. Het probleem van de algemene Europese restauratie na de Revolutie zou misschien opgelost zijn.”²⁾ Ik wil niet beweren, dat er geen meer synthetische voorstelling van Napoleon's staatkunde mogelijk is dan dit onverzoend naast elkaar plaatsen van het vóór en tegen; toch zit zelfs hier reeds iets bevredigends in voor wie zich ontworsteld heeft aan de aanvankelijk zo machtige bekoring van een ogenschijnlijk sluitend en strikt logisch systeem, waarin alles wordt afgeleid uit onpersoonlijke internationale krachten, of integendeel Napoleon optreedt als de vrijmachtige rustverstoorder; waarin hij slechts de opbouwer van een betere staat en een betere maatschappij is, ofwel niets dan de sluwe strever naar eigen macht en eigen voordeel.

Een portret van Bonaparte

In ieder geval is dus voor Hanotaux de persoon, het temperament, historisch belangrijk en ook hij heeft getracht een portret van Bonaparte te schetsen; een zeer pakkend portret is het geworden, onvergelijkelijk veel dieper en echter, naar mijn mening, dan dat van Madelin.

Maar een halve Fransman, daarmee begint Hanotaux, „een Fransman van buiten”, zoals Rousseau, aan wie hij zich als jongeling verslingert en in wie Hanotaux één van die vurige zielen ziet, „die aan Frankrijk zijn bezadigdheid, zijn geest,

¹⁾ XXIX, 281. ²⁾ XXIX, 278.

zijn redelijkheid niet vergeven kunnen, instinctmatige tegenstanders van Frankrijk's klassiek denken . . . door hen nadert het tijdperk der „philosophie” tot dat der romantiek.”¹⁾ Wij zijn hier al dadelijk ver van de wilskrachtige realist waarin Madelin Napoleon dacht te kunnen opsluiten. Zeker, ook Hannotaux ziet weldra een heel andere persoonlijkheid zich ontpoppen dan „de Werther, de René”, van het begin. „Op zijn eigen gebied, de oorlog, vertonen zich bij hem aanstonds een ongeëvenaarde, buitengemene, onfeilbare kracht en raakheid van geest . . . Ziedaar dus een heel andere Bonaparte dan de volgeling van Rousseau en Raynal, een heel ander mens dan de dromer en lezer van Ossian. Laat ons echter meteen zeggen, dat die aanvankelijke romantische neiging zich nooit geheel zal corrigeren. Met het verslappen van de veer zal zij weer verschijnen.”²⁾

Bonaparte's werkkraft is niet enkel maar een merkwaardige bijkomstigheid. „Steeds houdt hij oog en passer op de kaart; hij ziet in zijn geest en werkt zelfs in het ledig, al was het maar om zich in *training* te houden en zijn reflexen immer elastisch en klaar. Dat volledig opgaan in de taak is de *ratio* van zijn wezen, is heel zijn leven. — Ziedaar wat die buitengewone naturen onderscheidt. Zij gehoorzamen aan een plan, aan een hogere orde. God „heeft het hun bevolen”; „zij zijn daarvoor geboren”: zo drukte Jeanne d'Arc het uit. Zij gaan waar zij *moeten* gaan, zij *volgen* hun ster. Honderdmaal heeft Napoleon het gehad over zijn afhankelijkheid van een mysterieus wezen. . . . Wat is hij dan zelf, wat zijn de anderen, wat is het vergoten bloed, wat zijn gevoelens, vrouwen, menigten, als men let op die noodwendigheid? Werktuigen, werktuigen van het Noodlot. . . . Dat genieten van actie, die hartstocht voor haar resultaten, die jacht op een steeds hoger en onbereikbaar prooi, die verrukking in het onderwerpen van het leven, van verleden en toekomst, van de wereld, met een tot in 't oneindige uitgezet vermogen, om kort te gaan dat bovenmenselijk bestaan, spant de veer tot hij springt. 't Is een uitgemaakte zaak: die buitengewone wezens zijn eierzuchtig, want *daarvoor zijn zij geboren*.

¹⁾ XXVI, 68. ²⁾ XXVI, 75.

Maar het voedsel dat hun natuur verlangt, bestaat in de onderschikking, zelfverloochening en opoffering van anderen, en als zij dezen niet teruggeeft wat zij hun ontnemt, als zij hen verdrukt alleen om van de eigen kracht te genieten, dan wordt zo'n misbruik van meerderheid onverdraaglijk, tyranniek." Hanotaux schetst dan Bonaparte's eezuchtige dromen, en hoe zij hem kwellen. Richelieu had huilbuien in zijn jeugd, zo kon Bonaparte wanhopig zijn. Hij zocht, het Oosten lokte zijn verbeelding als een ontsnapping.

„La modération dans les conceptions fortes, telle est la qualité supérieure de l'esprit. De veer bedwongen, heerschappij over zichzelf, dat is de ware grootheid en dat moet het hoogste streven zijn . . ." Bij Napoleon blijkt een onevenwichtigheid in de onbeperktheid van zijn doelstelling. „Op den duur worden zijn scherpe geest, zijn practische zin, zijn klaar verstand omfloerst, verliezen zich in een tomeloze praatzucht, in uitbarstingen van wilde heftigheid, in hersenschimmige plannen waarin de romantiek van het begin terugkeert, in die wonderlijke onwil om de waarheid te zien of te erkennen, waarin zijn gebiedende bevelvoering het spoor bijster raken zal. Daar hij iedereen en zichzelf voorliegt, gaat men hem voorliegen. Hij klaagt dat men hem verraadt; hij heeft zichzelf verraden. Zo'n falen van de rijkste gaven die een sterveling ooit ontving, heeft een morele oorzaak. Bonaparte is altijd persoonlijk geweest, niet zozeer voor zichzelf misschien als voor zijn onderneming en ook voor de zijnen; Corsicaan als hij was, verloor hij zijn aanhang, zijn *clan* nooit uit het oog. Men vindt bij hem nooit die algehele onderwerping aan zijn plicht, die het algemeen welzijn eist, noch die zorg voor anderen, noch die menselijkheid, noch die nederigheid tegenover het leven, noch die zelfverloochening, die de enige onuitputtelijke hulpbronnen zijn en slechts van de mens zelf afhangen. Hij ziet altijd het voordeel en de winst, hij berekent te dikwijls het onmiddellijk belang zonder zich om de verre gevolgen te bekommeren." ¹⁾

Het opmerkelijke van dit beeld is, dat Hanotaux bij alle erkenning niet alleen van de grootheid van zijn verrichting

¹⁾ XXVI, 81 vlg.

voor Frankrijk, althans in de aanvang, toch tevens in hemzelf de oorzaken van zijn ondergang en van de gedeeltelijke mislukking van zijn werk ziet. Een bijkomstige oorzaak, maar die welbeschouwd ook aan die karakterfouten ontsprong, immers aan zijn ongeduld, zijn onvermogen om met de staatsgreep te wachten, acht hij de afhankelijkheid waarin hij zich plaatste, hij die de redder, de reiniger, wilde zijn, van de gemeenste overblijfselen van het door hem afgesloten tijdperk, van Fouché en Talleyrand. „Het drama, *le roman de sa vie*, ontleent aan die verfoeilijke complicatie weliswaar een meer ontroerend, een menselijker voorkomen. Hij is dus ook maar een mens! . . .”

Het Concordaat

Wat een bewondering niettemin voor de verrichtingen van de heerser. Tot 1807 toe althans, want dan komt er een keer, dan gaat de buitenlandse taak, de oorlogsinspanning, zo overheersen, zo'n druk op alles oefenen, dat de vruchtbaarheid van dat regiem gefnuikt wordt en dat die grote geest zijn eigen schoonste initiatieven bederft of afbreekt.

Om te beginnen het Concordaat. Hanotaux bespreekt dat als een gelovig Katholiek. Dat was d'Haussonville ook, maar bij Hanotaux geen van de reserves die de ander maakte. Toch is zijn houding ook niet die van Madelin. Dat het volk het wenste, is niet alles voor Hanotaux. Voor hem is het de verzoening van Frankrijk met zijn verleden en ofschoon Bonaparte in het Concordaat zeker „een bron van macht” zag — de 40.000 priesters, die voortaan zijn gezag zouden steunen, en die hem in het bijzonder tegen mogelijke aanslagen van de generaals zouden beveiligen —, Hanotaux vermeit zich niet, als Madelin, in de gedachte dat het de louter politieke daad was van een persoonlijk tegenover de godsdienst onverschillig man. Integendeel, „niets strekt die bovenmenselijke man meer tot eer dan zijn bezorgdheid om een regel te vinden die meerder is dan de mens. De onrust om het goddelijke kwelde hem tot aan zijn dood.”¹⁾ Hanotaux zegt dit naar aanleiding van de re-

¹⁾ Vgl. daarentegen hiervóór, 139, 199 vlg., 405.

geling van het onderwijs, maar in datzelfde licht ziet hij Bonaparte de maker van het Concordaat.

En wat de betekenis daarvan betreft, hij zoekt die zonder bezwaar in de bevestiging van de herleving van de godsdienstige zin, die anderen — op hun zo verschillende wijzen zowel d'Haussonville als Aulard — eveneens opmerken, maar die naar hun mening het Concordaat niet nodig had, of zelfs erdoor bekneeld of uit het spoor geleid werd.

Er komen uit een zienswijze als deze opvattingen voort, welke met die der van andere grondgedachten uit redenerenden niet te verenigen zijn. Voor Hanotaux is heel het rationalisme en sensualisme van Voltaire en Condillac, de volgelingen van Locke, iets zo „penibels” en „irritants”,¹⁾ dat hij het niet als een component van de nationale geest maar slechts als een dissolvent kan zien. De reactie die zich daartegen verheft, had haar oorsprongen al vóór de Revolutie, zie Rousseau, zie Swedenborg en St. Martin; zij was met andere woorden aanvankelijk niet dogmatisch katholiek, slechts godsdienstig, „mystiek.” Maar als de tijd rijp is, vindt dat alles toch vanzelf — aldus steeds Hanotaux — zijn traditionele vorm. „De godsdienst is een politiek . . . De mens in het algemeen en de Fransman in het bijzonder is geen metafysisch wezen.”²⁾ En daarom, toen men naar God begon te vragen, luidde het antwoord: „Maar dat is onze God. Niets eenvoudiger. „Ik ben van de godsdienst van mijn vaderen”: woord van stevig gezond verstand.” En zo leverde het Concordaat aan Bonaparte niet alleen de steun van die 40.000 priesters op, maar geen actiever medewerking had kunnen worden verkregen van alle geestelijke en materiële krachten om van een natie *la Grande Nation* te maken. „Waarom,” verzucht de schrijver, „moest de man wie die praktische eenstemmigheid ten goede kwam, zelf op zich nemen haar te verwoesten? Op de dag dat Napoleon zijn strijd met de Paus begon, brak hij met zijn eigen handen de eenheid en het Keizerrijk, zo teder is het probleem van het geloof, grondslag van de moderne maatschappij en klip waarop zij stranden kan.”³⁾

Dat alles wil zeggen dat Hanotaux de nationale eenheid

¹⁾ XXXIII, 562 vlg. ²⁾ XXXIII, 566. ³⁾ XXXIII, 571.

slechts in het katholicisme verwezenlijkt kan zien; Frans en katholiek zijn voor hem onverbrekkelijk verbonden termen. Een conceptie die Protestanten, Joden en vrijdenkers altijd als een aanslag op hun positie in staat en natie zullen afwijzen, en die ook katholieke gelovigen, die wat meer „metaphysisch” en wat minder „politiek” over hun geloof denken, zullen wantrouwen.

De staatsinrichting: „un homme est tout”

Tegenover de staatsinrichting die Bonaparte schiep, staat Hanotaux veel kritischer dan tegenover het Concordaat. Het wezen van die staatsinrichting is militair, zij is op oorlog berekend.¹⁾ Daarom: eenheid. „Een ganse generatie moet in dezelfde vorm (moule) gegoten worden,” zoals de Eerste Consul het zelf in de Raad van State uitdrukte. Daarom: gehoorzaamheid. „Mijn regering,” zei Napoleon zelf op St. Helena, „is de stevigst aaneengesnoerde, met de snelste omloop en onmiddellijkste daadkracht die ooit bestaan heeft. Niets minder was nodig in het aangezicht van de ontzaglijke moeilijkheden die ons omringden. . . . De prefecten waren keizertjes op kleine schaal.” Hij, en hij alleen, was de vertegenwoordiger van het volk, van het soevereine volk; het *Corps législatif* had eigenlijk *Conseil législatif* moeten heten; het vertegenwoordigde de natie niet. Die constitutionele uitleg gaf hij zelf in de *Moniteur* in 1808, toen zoals wij zagen, naar Hanotaux’ voorstelling de wervelwind hem al meesleepte en er van generlei matiging meer sprake was.

Dit was volstrekt niet wat men van hem verwacht had, laat staan in 1799, bij de staatsgreep, maar zelfs in 1804 niet, toen het Keizerschap werd ingesteld. Het Consulaat, zoals het geworden was, was een dictatuur; Hanotaux is bereid dit met de tijdgenoten toe te juichen.²⁾ „De anarchie is het onkruid dat de volle opbrengst van de oogst belemmert; alle geboorte heeft behoefte aan een geëerbiedigd en gehoorzaamd gezag om haar te beschermen. Bonaparte greep dus wijselijk naar de dictatuur

¹⁾ XXIX, 262 vlg. ²⁾ XXIX, 838 vlg.

en oefende haar, onder de toejuichingen der tijdgenoten, zo uit, dat hij door zijn administratief genie en de kracht van zijn administratie de orde verzekerde. Alleen, hij beging de fout die het merendeel der dictators begaat: hij wist aan zijn noodzakelijke macht geen redelijke tijdgrens te stellen. In plaats van zijn dictatoriaal bewind uit zichzelf te beëindigen, volgde hij het overal waar het hem heen lokte."

In 1804, toen de dictatuur van de zegepralende generaal vervangen werd door een voor de eeuwen bedoeld erfelijk Keizerschap, dacht men in politieke kringen niet anders dan dat het de bedoeling was het absolutisme — dat „ou-Franse krijgshaftige absolutisme," zoals Hanotaux op een andere plaats schrijft — te verzwakken. „Er tekende zich in de geesten een terugkeer af tot oude Franse tradities, dat is te zeggen tot de getemperde monarchie van Bodin en van Montesquieu. Zonder de minste neiging om in Engeland het voorbeeld van een parlementaire monarchie te gaan zoeken, zouden de bezonnen geesten, de mannen van ervaring, tevreden geweest zijn met een constitutie van autoritaire vorm, die niettemin ernstige waarborgen voor de vrijheid bood." De aanhalingen uit de officiële verklaringen waarmee de vertegenwoordigers der staatsvergaderingen zich op dat oogenblik tot Bonaparte richtten laten inderdaad aan duidelijkheid niets te wensen over: „Waarborgen van de openbare vrijheid; wij vragen het plechtig handvest dat in 1789 verlangd en beloofd werd; een getemperde monarchie volgens wat onze grootste publicisten schrijven"; zelfs Fontanes, de hoveling bij uitnemendheid, riep uit: „Non, citoyen premier Consul, vous ne voulez commander qu'à un peuple libre." ¹⁾ Later, op St. Helena, beweerde Napoleon dat de betere tijd, dat de verlichting van de druk gekomen zou zijn; maar in werkelijkheid heeft hij het nooit gewild. „Die ontspanning niet te hebben weten voor te bereiden, zich breidelloos aan zijn temperament te hebben overgegeven, dáarvoor draagt Napoleon voor de geschiedenis een zo zware verantwoordelijkheid. Zonder twijfel had hij begrepen, want hij begreep alles, maar hij ontweek, en per slot van rekening: hij wilde niet."

¹⁾ XXIX, 279 vlg.

De wetgevende vergadering in 1808 definitief achterafgesteld, Napoleon's *sénatusconsultes* en *décrets impériaux* kracht van wet toegekend door het Hof van Cassatie zelf, de persvrijheid sedert lang onderdrukt, alle overleg, alle beraadslaging uitgesloten, en als slotsom: „Un homme est tout” — een wrevelige opmerking die Napoleon zelf op een keer ontsnapte. „Het Keizerrijk,” zegt Hanotaux, „dat is de Revolutie zonder Constitutie, ofschoon men toch de Revolutie gemaakt had onder de kreet: Une Constitution ou la mort!” Wel een heel andere beschouwing over Napoleon en de Revolutie dan wij van Vandal of Masson vernomen hebben! „Het Keizerrijk is geen systeem, het is een feit.” Maar Hanotaux begrijpt de onhoudbaarheid van die staat van zaken ten volle. „Een wet,” schrijft hij, „heeft ontbroken aan de man die zich boven de wet had geacht.”

De administrator; un imaginatif, un illusioniste

„Napoleon was de eerste, en men zou kunnen zeggen de enige, administrator van het rijk. Eén van zijn ministers, die een volmaakt kommis was, Mollien, zegt: „Uit zijn legerkamp en op het ogenblik van militaire operaties wilde hij Frankrijk niet enkel alleen regeren maar administreren, en hij volbracht het.” ”¹⁾ Hij wilde op de meest methodische en nauwkeurige wijze ingelicht zijn. Zijn ambtenaren werden voortdurend door hem aan de teugel, of aan de ketting gehouden, en verplicht aan hem, argwanend en overstelpt met werk als hij was, reenschap af te leggen. Ook wanneer hij aan het hoofd van zijn leger uittrok, en zich op al groter afstanden verwijderde. Men begrijpt dat de oorlog dus een soort stilstand in de burgerlijke zaken veroorzaakte; en het was bijna altijd oorlog onder het Keizerrijk.

Napoleon werkt op zijn gegevens, zijn staten en rapporten, met nimmer falende nauwgezetheid; als er nachten voor nodig zijn, waakt hij de nachten door. „Maar het mecanisme van de mensen en dat van de dingen luisteren niet altijd: met zijn wens om hun een enige en rechtlijnige impuls te geven

¹⁾ XXIX, 597.

doet de meester ze soms ontsporen, trekt ze scheef. Niets is zo pakkend als het schouwspel van die worsteling tussen de sterkste wil die de wereld gekend heeft en de moeilijkste taak die ooit een mens op zich heeft genomen. Hoe onvergelijkelijk administrator Napoleon ook was, die onmogelijke taak om twee tegenstrijdige tijdvakken en twee aan elkaar tegengestelde histories aaneen te passen loopt hem soms over het hoofd. Hij was te hevig, te driftig . . . Dit is, naar ik meen, de kenmerkende trek: in weerwil van zijn wonderbaarlijke realistische activiteit blijft Napoleon *un imaginaire, un rêveur du grand*. Hij schiet zichzelf voorbij, hij heeft zich niet volledig in de hand. Hij is bij uitnemendheid *un visionnaire et un paroleur des choses*. . . . Als men in hem slechts de man van actie zien wil en als men blind blijft voor *l'illusionniste et le rhéteur*, dan zal men moeite hebben zijn tegenslagen te begrijpen — en zelfs zijn successen.”

Hanotaux last dan een prachtige beschrijving van Bonaparte in de Raad van State in, uit de *mémoires* van Molé. Deze noemt „’n onuitputtelijke *verve* de meest markante trek van zijn geest,” en toont hem in de vergadering verloren in gepeinzen, snuifjes nemend uit zijn gouden tabaksdoos, zozeer een man nadenkend in de eenzaamheid dat de aanwezigen zich doodstil hielden, maar dan pratend, pratend, en zijn praten was niets dan hardop denken. Vergelijk dat eens, zegt Hanotaux, „met onze andere staatslieden, met dat gesloten gezicht van Lodewijk XI, met die koele Richelieu, met dat bevroren bloed van Talleyrand, en men zal de afgrond kunnen meten die deze grote man scheidt van die andere grote mannen van onze eigen bodem.” Al pratend ontwerpt hij, besluit hij, maar te dikwijls verwaarloost of vergeet hij zijn ontwerpen en zijn besluiten, zó als ze hem ontvallen zijn; zijn correspondentie bevat naast de grootsheid en verscheidenheid van zijn scheppingen een bijna even groot getal de „*faux départs, de projets mal venus, de „ratés”*.”

En dit niet alleen in het bestuurswerk, maar evenzeer in de hoge politiek. „Men weet hoe Napoleon aan de koloniale droom verslingerd raakte, hoe hij hem opgaf na San Domingo, en hoe hij Louisiana aan de Verenigde Staten afstond; men weet wat een reusachtige conceptie het plan van de overtocht naar

Engeland was, steunend op de vloot-operatie van Villeneuve, alles uitlopend op Trafalgar; men weet hoe Napoleon achter-eenvolgens zijn hart verpandde aan de Pruisische alliantie, aan de Russische alliantie, aan de Oostenrijkse alliantie, en nergens een stevig steunpunt vond omdat hij niet tot de nodige offers besluiten kon; de man van het Concordaat sleept de Paus naar Fontainebleau: dat was noch logisch noch schoon.

„In de lopende administratie vermenigvuldigen zich die grillen, die windstoten, zwellen soms tot stormpjes; zijn agenten weten nooit of hij tevreden of ontevreden is, zij beven. Villeneuve was door de rukwinden van de Keizerlijke correspondentie van zijn stuk gebracht vóór Nelson's kanonnade hem verbrijzelde. De plannen zijn op het papier altijd groots, enkele worden uitgevoerd, maar hoeveel worden bij gebrek aan middelen opgegeven! Want Napoleon vraagt steeds en van allen geweldige en onmiddellijke uitvoering, maar plaatst meest niet dan middelmatige middelen schriel tot hun beschikking. Hij vergist zich moedwillig omtrent hun middelen,¹⁾ overdrijft ze in woorden, bekniptelt ze in feite, en vervolgens is hij verwonderd over het uitblijven van resultaten . . . Dat grootste gebrek dat een man van actie hebben kan, de wanverhouding tussen verbeelding en werkelijkheid zal hem te gronde richten . . . Men kan zeggen dat Napoleon's correspondentie geplaveid is met illusies en desillusies. En het zijn die wisselvalligheden, 't is die *montagne russe* van hoog en laag, van successen en mislukkingen, die de algemene vermoeidheid verklaren, met het einde in de afgrond rollende . . .

„In één woord, de grote man is overal groot, maar minder in het civiele dan in de krijgsg zaken. Zeker, ook daar is zijn werk schitterend, aangezien volgens het krachtigste en raakste woord dat hem misschien ooit ontvallen is, „il a désouillé²⁾ la Révolution,” en aangezien hij uit die vunzige modder van het *Directoire* het marmeren Frankrijk gemaakt heeft, dat een ogenblik de wereld verbaasd deed staan. Maar de grote administrator, meester van de begoocheling, heeft tussen al die schittering ook rijkelijk voor teleurstellingen en ruïnes gezorgd.

¹⁾ Vgl. hiervóór, 58. ²⁾ „Onduid”, zou men kunnen vertalen.

Hij zou gaver geweest zijn en zijn bijdrage tot de geschiedenis van Frankrijk groter en nog weldadiger, als hij met meer indulgentie voor de mensen en een beter oog voor de hinderpalen, zijn Corsicaanse onstuimigheid en machtige Florentijnse ambitie met wat Franse bezonnenheid had getemperd.”¹⁾

Ik heb Hanotaux lang aan het woord gelaten. Ik moet mij nog inhouden om niet verder te gaan met aanhalingen uit de bladzijden, waarin hij deze algemene waardering van de administrator Napoleon uitwerkt, het systeem in bijzonderheden vertoont, de medewerkers bespreekt. Ik bepaal mij tot een enkele opmerking over wat wij zojuist gelezen hebben. Het lijkt mij een van de gelukkigste schetsen van Napoleon aan het werk die ik ken. De fouten worden niet verkleind, ook in hun uitwerking niet, en toch blijft de indruk er een van grootheid, van ongemeenheid. En hoeveel overtuigender, hoeveel waarachtiger doet dit aan dan de schets van licht op licht die wij van Madelin gezien hebben. Vooral diens onvoorwaardelijke lof voor de *realist* Napoleon wordt naast dit aangrijpende beeld van de *illusionist* wel heel hol.

Wegbereider voor de eeuw der burgers

Het oorspronkelijkste gedeelte van Hanotaux' studies is dat over „La transformation sociale.”²⁾ Ik zal niet trachten zijn hele betoog over de opkomst van de burgermaatschappij van de negentiende eeuw weer te geven. De hoofdzak is dat hij tracht na te gaan, hoe uit de scherven van het *ancien régime* een nieuwe samenleving, uit één stuk, met eigen voorkomen, ordening, moraal en geesteshouding, te voorschijn kwam, en wat het aandeel van Napoleon daarbij geweest is.

„La grande pensée du règne: fusion,” zo had³⁾ hij al eerder met instemming aangehaald. Niet enkel de Revolutie in het oude ingepast, de burgerlijke vrijheden bevestigd en de godsdienst in ere hersteld, maar de maatschappelijke klassen dooreengerodert tot een nieuw mengsel. De *émigrés* teruggelokt en op-

¹⁾ *Revue des Deux Mondes*, XXIX, 602 vlg. ²⁾ *Revue des Deux Mondes*, XXXIII, XXVI, 99.

gaand in de nieuwe leidende stand. De mode, die de oude zwier en kleurigheid afschaft en alles dekt met stemmig zwart. Geld het enig onderscheidende, en allen hard werkend om het te bekomen. Reeds in de staatsinrichting had Hanotaux aangewezen hoe de burgermaatschappij was voorbereid. Het verkiezings-systeem van de Revolutie had plaats gemaakt voor een werken met door de regering zelf aangewezen „notabelen”; het eerste criterium dat voor het samenstellen van de lijsten in elk departement in 1805 werd vastgesteld, was dat van de hoogste aanslag in de belastingen; de prefecten moesten voorts rekening houden met geboorte, aanzien van de familie, enzovoorts. De Keizer legde daarmee, zegt Hanotaux, de grondslag voor de kaders van het „philippisme.”¹⁾

Is het niet verwonderlijk dat Napoleon de krijgsheld, Napoleon het romantisch genie, tevens de wegbereider was van dat stijve, statige, op bezit gestelde burgerdom, dat onder Louis Philippe, met de paraplu onder zijn arm, tot volle ontplooiing zou geraken? Weliswaar denkt Hanotaux er niet aan Napoleon als de enige of zelfs de voornaamste bewerker van de transformatie voor te stellen. Hij ziet haar als de verrichting van de gehele natie, reagerende op de verbijstering en verwarring en verscheuring van de crisis. Geen van haar afzonderlijke elementen heeft er de leiding bij gehad, ook de hogere burgerij niet, onder wie terughouding en afkeuring tegenover het Napoleontisch regiem wijd verbreid bleven. Napoleon zelf heeft het proces slechts kunnen bevorderen waar hij in de richting van de tijd ging; waar hij trachtte ertegenin te roeien, zoals toen hij zijn nieuwe militaire adel oprichtte, faalde hij. Maar op verschillende punten was hij inderdaad in sympathie met de veldwinnende stromingen en kon ze door aanmoediging, voorbeeld, maatregelen bevorderen.

Tegenover de financiers stond hij wantrouwend. Aan economisch inzicht ontbrak het hem geheel — wij zagen al hoeveel nadruk Hanotaux daar in ander verband op legt. Toch was er in ondernemers, in scheppers van dingen en van arbeidsgelegenheid, iets dat hem aantrok; de industrie had aan zijn

¹⁾ XXIX, 298.

regiem veel te danken, al was het maar half onbedoeld door het Continentaal Stelsel, en voor fabrikanten had hij een zekere achting. De Saint-Simonisten vergolden hem dat naderhand met woeker; wij lazén hier vóór de beschouwing van Leroux. ¹⁾ Maar vooral op twee punten vestigt Hanotaux de aandacht, waar Napoleon persoonlijk invloed oefende: „L'exemple du travail, et le souci de la respectabilité.” ²⁾

De arbeidzaamheid — daarover hebben wij al genoeg gehoord om te begrijpen hoe indrukwekkend zij was. Hanotaux vergelijkt het leven dat Napoleon leidde met dat van de koningen — hoe anders was het zelfs na hem weer met Lodewijk XVIII en Karel X! En die eerbied voor de arbeid, die gestadige, plichtmatige toewijding aan de dagelijkse taak, dat is een bij uitstek burgerlijke deugd, die in de nieuwe tijd pas recht verheerlijkt zou worden.

Wat het andere punt betreft: „Napoleon's persoonlijke zeden muntten niet uit; manieren had hij niet. Zijn veelvuldige minnarijen smaken naar het garnizoen. Hij strijkt de vrouwen onder de kin en werpt hun in 't voorbijgaan de wonderlijkste opmerkingen toe. Die gevoelens, die gewoonten, die toon heersen aan zijn hof. Er zit aan die praal een lelijke zelfkant.

„Dit toegegeven, *gedraagt* de meester zich, en hij wil *dat men zich gedraagt*. Geen erkende *maitresse*, geen uitgestald schandaal ... In de grond zijn de zeden niet veel verbeterd, maar men heeft er, op hoog bevel, een mom van fatsoen, van welstand, voor gehangen.”

Het tijdperk der preutsheid, van het fatsoen, van de schijnheiligheid, is ingewijd. En ook hier ziet men in Napoleon de tegenstrijdige tendenties van burgerdom en romantiek verenigd.

Trouwens, de krijgsheld, de veroveraar? Maar men kan in hem — en ook hiermee is hij wel echt een negentiende-eeuwer! — de Keizer der ambtenaren zien; wie werkte zo hard in het bureau als hij en was zo'n verslinder van regelmatig toegediende en volgens vast patroon opgestelde rapporten? En zelfs de Keizer der professoren kan men hem noemen, hem de hater van vrije gedachte, van ideologie! Want de *Université*, met haar

¹⁾ Zie hiérvóór, 356. ²⁾ XXXIII, 95.

straffe organisatie en hiërarchie van het onderwijzend personeel, is van al zijn scheppingen zijn meest eigene en tevens de duurzaamste geweest.

L'empire de recrutement

„1807,” aldus begint Hanotaux zijn laatste artikel, „est la date fatidique dans le règne de Napoléon.”¹⁾ 1807 is het jaar van Eylau en Friedland, gevolgd door die onverwachte ontknoping: Tilsit.

Gedurende zijn lange afwezigheid van Parijs greep er in de persoon van de Keizer een verandering plaats. Hij was plotseling gezet geworden, zwaarder, langzamer in zijn bewegingen, prikkelbaar daarbij: alleen in drift vertoonde zich zijn oude levendigheid. De bijna-nederlaag van Eylau, het harde werken op het slot Finkenstein om de plotseling dreigende ramp af te wenden — ofschoon hij gedurende het verblijf daar in de koude Oost-Pruisische winter toch ook de liefde gekend heeft: het is de tijd van het Poolse gravinnetje Walewska, de enige van zijn verhoudingen waar een romantisch waas over verspreid ligt; ofschoon hij er ook zijn geest vrij genoeg hield om zich in zaken des vredes te verdiepen en er bijvoorbeeld een befaamde en wezenlijk diepzinnige nota over het onderwijs schreef, die overigens nooit aan uitvoering toegekomen is — dat zware werken onder de dreiging van gevaar en met het bewustzijn van het ongeduld en de ontstemming in Frankrijk, daaraan schrijft Hanotaux die verandering toe.

Jena, die verplettering van het nog altijd roemrijke leger van Frederik de Grote, had zijn trots omhoog gejaagd en hem eerst recht grootse plannen doen maken. Hij wilde nu „de zee veroveren door de macht van het land,” zoals hij aan Joseph schreef. Dat wil zeggen, hij zag Rusland reeds omvergeworpen, daarachter het Oosten veroverd, en zo Engeland, dat hij van Berlijn uit in staat van blokkade verklaarde (het Continentaal Stelsel), op de knieën gebracht. Eylau bewees hem echter dat hij voor een zwaarder partij stond dan nog ooit in zijn leven.

¹⁾ XXXIV, 824.

Het was, zoals Hanotaux het uitdrukt, een waarschuwing van de Voorzienigheid; maar kon Napoleon er gehoor aan geven? Was een afbreken van de partij, was een geleidelijke terugtocht naar de Rijn, niet nog gevaarlijker dan een hervatten van de strijd? Zou zijn legende van onoverwinnelijkheid daartegen bestand zijn, zou niet heel zijn positie in Duitsland, en erger nog, in Parijs, erdoor aan het wankelen raken? Wij zien hier even de voorstelling van de fataliteit van Napoleon's altijd vërder gaan opduiken, maar hoeveel aannemelijker is zij in deze beperkte vorm dan bij Sorel! Hanotaux zegt niet meer, en het lijkt volmaakt juist, dan dat Napoleon, *nadat hij zich verblind door Jena eenmaal te ver gewaagd had*, niet terug kon. Op Finkenstein bereidde hij een nieuwe slag voor, het moest en het zou een overwinning zijn. Maar wat een probleem! Want Eylau was uitermate bloedig geweest. De *Grande Armée* was opgesleten, zij bestond nauwelijks meer. Hoe aan nieuwe troepen te komen? dat werd de dwingende, pijnigende vraag. Het lukte nog een keer. Friedland bracht Alexander tot vrede, tot Tilsit.

Maar wat was Tilsit? In afwijking van Vandal meent Hanotaux dat de Tsaar nooit iets anders wilde dan tijd winnen. Trouwens ook Napoleon niet. Als een triomfator kwam Napoleon in Parijs terug, maar aan zijn overspannen plannen hield hij taaï vast en in weerwil van de doorgestane angsten bleef hij een lijn volgen, die hem van moeilijkheid tot moeilijkheid ten slotte tot de katastrofe voeren zou.

Een lijn die, dat is 't punt waarop het bij Hanotaux aankomt, heel zijn binnenlandse politiek, en heel zijn politiek ten opzichte van de ingelijfde, onder invloed gebrachte, afhankelijke gebieden, onder druk zette en in het ongerede bracht. Maar dan ooit verkeerde Frankrijk „in een staat van beleg”; en heel het Napoleontisch Europa met Frankrijk. Alles werd ondergeschikt gemaakt aan de eerste en voornaamste behoefte van die duizelingwekkende politiek: mannen, soldaten. Het rijk werd „un empire de recrutement.”

Een verandering van personeel aan het centrum begeleidt die nieuwe koers. „De Keizer heeft zich in een politieke onder-

neming geworpen die niet meer klopt met de gedachte die men zich aanvankelijk van zijn nut voor de nationale zaak gemaakt had. Nu hij zich in het kolossale verliest en de maat, waaraan de Fransen zo hechten, overschrijdt, voorvoelen de schrandere lieden zijn val, terwijl de gedweeën, met hangend hoofd, hun leider volgen wàar hij ze voorgaat. De adelaar neemt met gestrekte vleugels zijn vlucht boven het groepje dat bij zijn opstijgen aanwezig was, en dat groepje valt in zekere zin vanzelf uiteen.”¹⁾ De schrijver bespreekt dan Joséphine, Fouché en Talleyrand. Hij haalt van die laatste de Straatsburgse nota van 1805 op, een stuk „volgepropt met profetieën”, en besluit dat de scheiding onvermijdelijk was, waar Talleyrand bij deze ontwikkeling in het onmogelijke geen vertrouwen meer in des meesters ster kon hebben. „Napoleon, die weet wat hij heeft aan de onverbiddelijke vrouwde van heel zijn loopbaan, durft hem niet met één slag neerslaan . . . Talleyrand, desalniettemin bevrijd van alle verbintenis tegenover een systeem dat in *zijn* loopbaan nooit anders dan een periode gevormd had, kan reeds zeggen, met volmaakte oprechtheid in overtroffen kwade trouw, wat hij later schrijven zou: „Ik verliet het ministerie, *volgens mijn wens*”.” Ik merk even op, hoe ook Hanotaux, oordelend over Napoleon’s politiek als wij hem zien oordelen, en vol bewondering voor de wijsheid van de nota van 1805, zijn weerzin tegen Talleyrand’s manoeuvres niet kan overwinnen. ’t Is waar dat hij ook nu met zijn veroordeling van Napoleon’s wijd uitstralende plannen bewondering verenigt voor de energie die deze, met tweederangs-, enkel maar volgzame en ijverige ministers, aan het gehele lichaam van zijn rijk wist mee te delen. „Une leçon de discipline, d’entraîn, d’enthousiasme se propage jusqu’aux limites de la France agrandie.”²⁾

Maar de hele politiek draait nu om „recrutement.” Reeds op Finkenstein had Napoleon besloten dat de vazal-staten voortaan hun volle quote zouden moeten leveren. Het ging immers om het verwezenlijken van die Europese eenheid, die tevens begiftigd werd met de ongehoorde weldaden van de Franse Revolutie, met wat Napoleon zelf „le beau idéal de la civilisa-

¹⁾ XXXIV, 835. ²⁾ XXXIV, 841.

tion” noemde.¹⁾ Dacht de wereld hierover zoals hij? Zelfs de koningen, zijn eigen broers, stellen zich teweer uit naam van de nationale belangen die zij zich geroepen achten te verdedigen. Dat is de reden, en niet (zoals Masson aannemelijk had trachten te maken) enig persoonlijk dynastiek gevoel na de geboorte van de Koning van Rome; dat tegensporrelen en Napoleon’s koppig vasthouden aan zijn grootse plannen en aan de eis van almaar weer nieuwe soldaten om ze uit te voeren is de reden, dat het federatieve rijk een eenheidsrijk worden moest, dat het rijk zich eeuwig moest uitbreiden en heel het vasteland opslokken.

Als hem een zoon geboren wordt, denkt Napoleon, volgens Hanotaux,²⁾ dat hij hem zal nalaten: „een verenigde, tot vrede gebrachte wereld, opgeheven tot *l’idéal de civilisation*. Maar het gaat daarbij volstrekt niet, zoals men gezegd heeft, om een nieuw Romeins Rijk. Napoleon heeft iets anders in zijn geest dan een herhaling van het verleden. Zijn oorspronkelijk genie is er niet één om na te bootsen: het schept. Hij zou het zeker een zware belediging gevonden hebben als men een parallel getrokken had tussen de dynastie die hij stichtte en de wel zeer gemengde reeks van de opvolgers van Augustus; ook Marcus Aurelius noch Diocletianus heeft hij zich tot model genomen.”

Tot het laatst toe zien wij bij Hanotaux onbarmhartige kritiek afwisselen met, of verenigd met, gulle bewondering. Het is niet onvermakelijk te eindigen met deze terechtwijzing wegens belediging van de grote man gericht tot Driault, wiens bekeerlingsijver hem, zoals wij gezien hebben, tot de grootste geestdrift van alle vereerders had gevoerd.

¹⁾ XXXIV, 832. ²⁾ 858.

NOG EEN UNIVERSITAIR

NEGENDE HOOFDSTUK

GEORGES LEFEBVRE

De schrijver en het werk

In de bekende *Histoire générale* van Halphen en Sagnac, *Peuples et civilisations*, is het 14e deel, onder de titel *Napoléon*, van Georges Lefebvre, „Maitre de conférences à la Faculté des Lettres de Paris”; datum: 1935. Dit is geen biografie van Napoleon, het is een handboek van wereldgeschiedenis voor het tijdvak 1799—1815. De schrijver weet dat hij veel behandelen moet, en hij heeft het behandeld, dat aan Napoleon ontsnapte of dat tegen hem over stond: de Angelsaksische landen bewaarden hun liberale traditie, het kapitalisme ontwikkelde zich, de burgerij bereidde zich voor tot de heerschappij, de nationaliteiten kwamen in verzet. De uniformiteit die Napoleon aan een deel van de wereld oplegde, was slechts schijn: daaronder vindt men de verscheidenheid al, die de 19de eeuw zal kenmerken. Maar gedurende dat korte tijdvak scheen alles voor hem te wijken, hij leidde de geschiedenis. Zo, eindigt de voorrede, verschijnt dit boekdeel onder zijn naam.

Inderdaad vindt men er Napoleon in met een verrassende volledigheid. Het boek is een handboek, zakelijk, gedrongen; maar het is, waar men het opslaat, doorlicht van oordeel, en de schrijver heeft zelfs ruimte gevonden om van tijd tot tijd afstand te nemen van zijn onderwerp en bredere beschouwingen in te vlechten.

Ik heb hiervóór al gezegd, dat ik er een ogenblik over gedacht heb Lefebvre onder het algemene hoofd van „de universitair” te behandelen. Hij is inderdaad een rasechte universitair, en in zekere zin kan men hem als een tegenvoeter van die typische (maar middelmatige) *académicien* Madelin beschouwen. Als ik aan mijn indeling *vóór* of *tegen* denk, kan ik

niet aarzelen en plaats hem onder die laatste rubriek. En toch! Zo goed als wij in Hanotaux een *académicien* met een sterk universitaire inslag vonden, is er in Lefebvre's visie iets dat zowel het vakhistorische als het partij-karakter van de typisch universitaire kijk te boven gaat. Wanneer ik hem als hekkensluiter van de *discussie* opvoer, wil dat niet zeggen dat ik meen dat die met hem afgelopen kan zijn; er is geen laatste woord in deze, er is geen einde. Maar wel is het mijn indruk dat bij hem, op harmonischer wijze dan ik dat reeds bij Hanotaux opmerkte (overigens zeker niet zonder diens invloed)¹⁾, de discussie zoals die tot toen toe gevoerd was, verwerkt is. Doorlopend merkt men, dat de problemen zoals die in bonte verscheidenheid door zijn voorgangers gesteld waren, zijn aandacht hebben gehad. Hij lost ze volgens zijn eigen denkwijze op; het boek is allerm minst een staalkaart van verschillende opvattingen geworden, maar in zijn eenheid is het rijk geschakeerd. En al zullen de ware vereerders van de Napoleontische traditie zijn voorstelling verwerpen, hij is vrij van *parti pris*, hij heeft een open oog voor de positieve verrichtingen en vooral voor de grootheid van de figuur.

Als ik eraan toevoeg, dat hij levendig en raak schrijft en zich een man van verbeelding toont, kan ik een gevoel van spijt niet onderdrukken, dat de universitair zich in een handboek heeft laten opsluiten en het grote werk in twaalf delen aan de *académiciens* overliet.

Nog een portret

Na Taine, Hanotaux en Madelin heeft ook Georges Lefebvre beproefd, hoezeer hij zich bewust was van de veranderingen die de jonge generaal in de zich almachtig wanende Keizer haast onherkenbaar maken, een portret van Napoleon te schetsen. ²⁾ Allerlei trekken zijn ons nu zeer vertrouwd geworden, maar in het geheel treft mij een bijzondere takt, een fijn evenwicht.

¹⁾ Ik ben door hem op Hanotaux opmerkzaam geworden: hij noemt diens verschillende artikelen in de *Revue des Deux Mondes* in zijn hoofdstuk-bibliografieën.
²⁾ Blz. 60-66.

„ . . . Zijn brein is een van de volmaaktste die er ooit geweest zijn: zijn steeds wakkere aandacht grijpt onvermoeibaar feiten en ideeën, zijn geheugen registreert ze en deelt ze in; zijn verbeelding speelt er vrijelijk mee en vindt door een voortdurende, geheime spanning zonder te verflauwen de politieke en strategische stellingen die zich hem bij plotselinge ingeving openbaren, te vergelijken met die van de wiskunstenaar en de dichter, bij voorkeur 's nachts in een plotseling ontwaken; zelf spreekt hij van *l'étincelle morale*, van *la présence d'esprit d'après minuit*. Dat geestelijk vuur verlicht door de fonkelende ogen het bij zijn opkomst nog „zwavelig” gelaat van „le Corse aux cheveux plats.”¹⁾ Dat is het wat hem onsociabel maakt, en niet, zoals Taine heeft willen doen geloven, een zekere brutaliteit als van een ietwat geschonden *condottiere*, wild op de wereld losgelaten. Hij deed zich recht toen hij zei: „Je suis même assez bon homme”; hij heeft zich edelmoedig en zelfs beminnelijk getoond voor zijn onmiddellijke omgeving. Maar tussen gewone stervelingen . . . en Napoleon Bonaparte, die geheel inspanning en concentratie was, bestond er geen gemene maat en geen waarachtige gemeenschap. Uit deze lichamelijke en verstandelijke gesteldheid rees die onweerstaanbare drang naar actie en overheersing welke men zijn eierzucht noemt. Hij heeft zichzelf scherp gezien: „Men zegt dat ik eierzuchtig ben, dat is een vergissing . . . of tenminste: mijn eierzucht is zo innig met mijn wezen verbonden dat zij er niet van te scheiden is.” Hoe zal men het beter zeggen? Vóór alles is Napoleon een temperament.”

De schrijver merkt dan op, hoezeer het officierschap Bonaparte paste. Bevelen, dat strookte met zijn aard, en hij bracht in Italië en in Egypte, en zelfs in Frankrijk, het militaire stelsel in de regering over. Raadplegen, dat kon hij, maar niet beraadslagen of discussiëren, vandaar zijn haat tegen de „ideologen”, terwijl hij de verwarde, tuchteloze en toch geduchte menigte haatte en verachtte.

Maar er waren andere personen in hem dan de soldaat; die verscheidenheid maakt hem zo boeiend. Er was de achter-

¹⁾ Zie hiervóór, 23 vlg., het gedicht van Auguste Barbier.

afgezette, die naderhand van zijn fortuin genoot. Er was, edeler trek, de man die alles weten en begrijpen wilde. Na zijn studieuze jeugd in het actieve leven getreden bleef hij *un cérébral*. Zelfs al wil hij nu practisch zijn, hij is nog een typisch acht-tiende-eeuwer, rationalist en *philosophe*. Hij wantrouwt de intuïtie en gelooft in de kracht van de redenering. „In zijn conceptie van de eenheidsstaat, uit één stuk gemaakt volgens een eenvoudig en symmetrisch plan, is hij geheel klassiek. Op sommige ogenblikken openbaart zich het intellectualisme in hem zelfs door zijn scherpste trek: de verdubbeling van de persoonlijkheid, het vermogen zich te zien leven en weemoedig over zijn eigen lot te bespiegelen.” Volgt onder meer het door Roederer opgetekende woord in de Tuilerieën.¹⁾ „Zo glijdt langs een treffende omweg uit het intellectualisme de romantische droefgeestigheid van Chateaubriand en de Vigny in die krachtige en strenge geest. Maar het is nooit meer dan een flits en hij herneemt zich meteen.”

Realist? In de uitvoering, in de slag om op de hartstochten en belangen der mensen te spelen, ongemeen! Hij heeft scherp gezien wat in de Revolutie de natie ter harte ging en bij zijn despotisme paste. „Om de Fransen te winnen heeft hij zich tegelijk als de man des vredes en als de krijgsgod aangediend.”

Maar realist slechts in de uitvoering! „Er leeft nog een ander in hem, die enige trekken van de held bezit en die reeds op de krijgsschool in hem geboren schijnt te zijn uit zijn verlangen om de wereld waarin hij zich veracht voelde te beheersen en vooral om zich op één lijn te stellen met de half legendarische figuren van Plutarchus en Corneille. Wat hij boven alles verlangde, was glorie.” Alexander, het Oosten; Caesar, Augustus, *Charlemagne* . . . Hij put uit die historische herinneringen geen gedragsregels, zij bevruchten slechts zijn verbeelding en delen aan de handeling een onuitsprekelijke bekoring mee. „Hij ontvlamt niet zozeer voor de verrichtingen van zijn helden als voor het louter geestelijk vuur waarvan die getuigen. Artiest, dichter van de actie, voor wie Frankrijk en de mensheid slechts werktuigen waren . . . Daarom is het ijdel naar het doel te

¹⁾ Vgl. hierováór, 435.

zoeken dat Napoleon aan zijn politiek stelde, en de grens waar hij zou hebben opgehouden: hij heeft er geen . . . Zo vinden wij dus in een psychologische vorm dat dynamisme van temperament weer, dat bij de eerste opslag treft. 't Is de romantische Napoleon, een kracht die zich uitviert en voor wie de wereld maar een aanleiding is tot gevaarlijk handelen. De realist daarentegen herkent men . . . ook hieraan, dat hij bij het vaststellen van zijn doel rekening houdt met het mogelijke en . . . weet waar hij op moet houden."

Maar ook de omstandigheden zijn er verantwoordelijk voor, dat Napoleon aan de werkelijkheid ontsnappen kon. Hij was maar laat Frans geworden en had zich nooit met de tradities en belangen der natie geheel meer vereenzelvigd. „Il est resté en lui du déraciné. Du déclassé aussi: ni tout à fait gentilhomme, ni tout à fait peuple, il a servi le Roi et la Révolution sans s'attacher ni à l'un ni à l'autre." Zo kon hij zich aanvankelijk met zo'n succes boven de partijen stellen, maar ook: „noch in de oude noch in de nieuwe orde vond hij beginselen die hem als norm en perk hadden kunnen dienen. Hij werd niet, gelijk Richelieu, ingetoomd door dynastieke trouw, die zijn wil aan het belang van zijn meester ondergeschikt zou hebben; hij werd het ook niet door burgerdeugd die hem in dienst van de natie zou hebben gesteld.

„Geslaagd soldaat, leerling der *philosophes*, verfoeide hij feodaliteit, burgerlijke ongelijkheid, godsdienstige onverdraagzaamheid. In het verlicht despotisme zag hij een verzoening van gezag en politieke en sociale hervormingsactie; hij werd er de laatste en doorluchtigste vertegenwoordiger van: in die zin was hij de man van de Revolutie. Maar zijn doldriftig individualisme aanvaardde nimmer de democratie en zo heeft hij die grote verwachting van de 18e eeuw, die het revolutionair idealisme bezielde, van zich gestoten: de hoop op een mensheid die eens beschaafd genoeg zou zijn om haar eigen meester te zijn."

Zelfs de zorg voor zijn eigen veiligheid weerhield hem niet: hij droomde immers slechts van groot en gevaarlijk heldendom. Een zedelijke breidel? Neen: „in het geestelijk leven had hij met de rest der mensen geen gemeenschap. Al kende hij hun

hartstochten en wendde ze wonderbaarlijk knap voor zijn oogmerken aan, hij hield zich uitsluitend aan die welke in staat stellen de mensen dienstbaar te maken en hij heeft gesmaald op alles wat hen tot offervaardigheid verheft: godsdienstig geloof, patriottische geestdrift, vrijheidsliefde, want daarin zag hij hinderpalen voor zichzelf. In zijn jeugd was hij voor die gevoelens ontvankelijk geweest: zij leiden immers licht tot heroïsch handelen. Maar de omstandigheden hebben hem anders gericht, hebben hem in zichzelf opgesloten. In de verblindende en gruwelijke vereenzaming van de wil tot macht heeft maat geen zin.”

Het is op grond van deze schets al mogelijk Georges Lefebvre vrij nauwkeurig te plaatsen. Hoe zorgvuldig hij zich ook met moderne schroom, van het gebruik van morele termen onthoudt, men vindt trekken die op geestelijke afstamming van Mme. de Staël wijzen. Als hij vaststelt dat Napoleon in zijn zelfverheffing geestelijk vereenzaamd raakt, komt hij zelfs met Taine samen, wiens overdrijving hij overigens afwijst. Hij staat de opvatting voor, dat Napoleon de hoogste idealen waaruit de Franse Revolutie leefde, die van democratie en menselijke waardigheid, verwierp, en scheidt zich daarmee af van de conservatieven als Vandal en Madelin, zelfs van Thiers. Wanneer hij zo'n nadruk legt op het ontbreken van een einddoel in Napoleon's politiek, op zijn mateloosheid, stelt hij zich tegenover Sorel en Driault tegelijk, en terwijl hij, alles tot „temperament” herleidend, nogmaals zijn geestverwantschap met de oude *détracteurs* van Mme. de Staël tot Lanfrey en Taine toe aan den dag legt, komt zijn moderne geesteshouding uit in zijn werken met het begrip „romantisch.” Wij troffen dat bij Guérard, Bainville en Hanotaux reeds aan; evenals Guérard en Bainville helpt het Lefebvre de grootheid en schoonheid van de verschijning te, zien, waarvoor de Barnis en de Lanfreys stekeblind waren; maar evenals Hanotaux duidt hij het politiek zeer ongunstig, en in zijn gebruik van de term en vooral ook in zijn begrenzen van de kwaliteit „realist” klinkt duidelijk een polemische bedoeling tegen Madelin door.

Als wij het boek nader beschouwen, zullen wij aan het beeld — ik bedoel niet van Napoleon maar van de schrijver — toch nog verscheiden trekjes kunnen toevoegen.

De dictatuur

Lefebvre's gereserveerde houding tegenover Napoleon was in zijn boek al eerder gebleken, waar hij in een overzicht van oorlogstoestand en vredesmogelijkheden in 1799 het *Directoire* ter sprake brengt. Zijn voorstelling is erop berekend het gebruikelijke contrast, dat reeds door Armand Lefebvre en Thiers was aangegeven en door Vandal zo pakkend uitgewerkt, te verzwakken. Hij verklaart de slechte reputatie van het *Directoire* uit de onmogelijke financiële toestand die het van de Conventie geërfd had: de waardeloze assignaten ingetrokken, een staatsbankroet, alle crediet weg, niets dan de opbrengst der belastingen om de oorlog mee te financieren. Het worstelde echter manmoedig met die bezwaren, voerde belangrijke verbeteringen in het belastingstelsel in. Ook op administratief gebied staan goede hervormingen op de creditzijde van die veelgemaakte regering: weldra zou de Eerste Consul er zijn voordeel mee doen. Maar inflatie kon niet vermeden worden: 't leger leed daaronder, vandaar de militaire gebetenheid op „de advocaten.” Heel de verslapping van het bestuur, van de politie, van de orde, kwam mee daaruit voort. Die geldnood verklaart bovendien, waarom het *Directoire* tot zijn afpersing van de bezette gebieden kwam, en de oorlog uit de veroveringen voedde. Lefebvre laat niet na er aan toe te voegen, dat de generaals zichzelf bij dat systeem niet vergaten.

Met heel die voorstelling sluit hij aan bij het voorgaande deel in de serie, waarin het *Directoire* door niemand anders dan Guyot¹⁾ behandeld was. Overigens erkent hij de onmacht van die regering om voor dringende problemen wezenlijk afdoende oplossingen te vinden, en dat er dus in leidende politieke kringen en in het algemeen bij de intellectuelen ongeduld en misnoegen bestonden en een stemming om het met een krachti-

¹⁾ Vgl. hiervóór, 295.

ger, meer samengedrongen, zoal geen eenhoofdig, bewind te beproeven. De 18de Brumaire is dus in zijn voorstelling geen toeval, het is op zichzelf geen gebeurtenis om zich, zoals bijvoorbeeld Lanfrey deed, ernstig over te ontstellen: „een innerlijke noodzaak dreef de Revolutie tot de dictatuur, en niet voor het eerst” (de schrijver denkt natuurlijk aan Robespierre). „Ook dat zij uitliep op de dictatuur van een generaal, was geen toeval. Maar het gebeurde dat die generaal Napoleon Bonaparte was, wiens temperament, meer nog dan zijn genie, zich niet gewillig in vrede en matiging schikken kon. Zo was het toch iets onvoorzienbaars wat de schaal deed overslaan naar de kant van de *guerre éternelle*.”¹⁾

Maar vóór ik tot een weergave van Lefebvre's opvatting over het vraagstuk van oorlog en vrede kom (welker hoofdtrekken men op grond van deze en vorige aanhalingen al voorspellen kan), eerst nog iets over de uitbouw van de dictatuur binnenslands, en over heel het constructieve werk van de Eerste Consul.

Ik verbond de schrijver zoëven aan Mme. de Staël; maar het is nodig op te merken dat hij tegenover de practische politiek van de grote woordvoerster van het liberalisme zeer kritisch stond. Hij onderstreept er gedurig het burgerlijk klassekarakter van. De Jacobijnen, zegt hij, wilden in 1799, gelijk in 1793, een democratische dictatuur. Maar de ideologen van het *salon* van Mme. de Staël niet, zij wilden zelfs geen democratie. Mme. de Staël vatte hun programma samen en het kwam neer op „een vertegenwoordigend stelsel, dat de macht zou verzekeren aan de notabelen van het geld en van het talent.” In de woorden van Lefebvre was dat niet anders dan „de dictatuur van het burgerdom,” en daar zij die daarop aanstuurden zich slechts tot het leger konden wenden²⁾ — het volk sloten zij immers uit — vonden zij zich opeenmaal onder een heel andere, onder een persoonlijke dictatuur. Die geweldig belangrijke bestuurs-hervorming, die de uiterste centralisatie invoerde, en de benoeming van alle ambtenaren, tot dan toe verkozen, in de handen van de Eerste Consul legde, was mogelijk, omdat de Revolutie alle groepsweerstand had weggevaagd, omdat de extreme

¹⁾ Blz. 58. ²⁾ Vgl. hiervóór, 400.

decentralisatie op democratische grondslag van de *Constituante* het land tegenover het buitenlands gevaar verzwakte, en omdat de ideologen, liberalen, gezeten en ontwikkelde burgers, de notabelen met andere woorden, die ofschoon verlost van het democratisch gevaar en in het bezit van alle baantjes, toch niet tevreden waren, zich altijd lieten temmen met Bonaparte's: *Voulez-vous que je vous livre aux Jacobins?*" Mme. de Staël, „die gedacht had Frankrijk door middel van Bonaparte, of althans van Benjamin Constant, te regeren," beproefde oppositie: 5 Januari 1800 hield Constant zijn met haar overlegde rede in het Tribunaat. „Meteen werd de heerser boos en ieder een zocht dekking." 1)

De methoden van de dictator waren die van een *terroriste* 2): — Lefebvre zegt het zonder omwegen, en wij hebben gezien dat dit woord bij de universitaires haast traditioneel was geworden. 3) Hij schrijft dit naar aanleiding van de pacificatie der Vendée, maar de proscriptie der Jacobijnen na de aanslag met de helse machine, en de instelling van bijzondere rechtbanken en militaire commissies als een gewoon middel van bestuur, dienen hem om deze voorstelling te versterken. „Il faut du sang," verklaarde Bonaparte in de Raad van State, toen het over de behandeling (berechting is het woord niet) van de na de aanslag verdachte, maar naar wij weten onschuldige, Jacobijnen ging. 4)

Tegenover volksonlusten trad de Eerste Consul niet minder hardhandig op. Er waren er, nog jaren lang, want de financiële toestand die het *Directoire* zo had dwars gezeten werd volstrekt niet onmiddellijk verholpen, en daarom was het bij een mislukking van de oogst moeilijk graan van buiten te verkrijgen. Ofschoon Bonaparte, zoals wij al weten, door organisatie van het bakkersbedrijf zijn best deed om de broodvoorziening van Parijs op peil te houden, waren er nog telkens tijden van schaarste met de gewone begeleidingen van onrust. Dat de agitatie niet zo'n ernstige vorm aannam als in 1789, toen het brood ook duur was, ofschoon nog niet eens zo duur als in 1801 en 2, kwam niet alleen, volgens Lefebvre, omdat zij ditmaal niet tevens door politieke en sociale troebelen gevoed werd,

1) Blz. 59; 80 vlg. 2) Blz. 83. 3) Vgl. hieróór, 410 vlg. en 417. 4) Blz. 131.

maar ook doodeenvoudig doordat de repressie juist krachtig georganiseerd was. „Zo kon de volksofwinding enkel de bezittende klasse nog meer aan Bonaparte verbinden: hij werd het bolwerk van de maatschappij.” De crisis hielp hem daarom niet weinig om het Consulaat voor het leven te verwerven, in 1802.¹⁾

Het Concordaat

Ook tegenover het meest befaamde constructieve werk van Bonaparte in zijn gelukkigste jaren staat Lefebvre meer kritisch dan bewonderend. Een paar woorden over het Concordaat en over de *code*.

Wat de schrijver in het Concordaat in de eerste plaats naar voren brengt, is wat wij het eerst bij Driault opgemerkt vonden²⁾: zoals hij het bondig uitdrukt,³⁾ kwam zich tot de Paus wenden om de Franse bisschoppen af te zetten neer op het toebrengen van een doodslag aan het Gallicanisme. Maar, zegt hij, die oude Franse traditie was Bonaparte volslagen vreemd. Hoe scherp wijkt zo'n oordeel af van dat van Masson, die erin glorieerde dat zijn held haar door zijn excerpt van Gerson had ingezogen!⁴⁾ Volgens Lefebvre zag Bonaparte niets dan de meest onmiddellijke praktische voordelen: het was de enige manier om af te komen van een lastig contra-revolutionair element, terwijl hij tevens, zich sterk genoeg wanende om de Roomse kerk in toom te houden, de religieuze renaissance wenste aan te wenden om de contra-revolutionaire aristocratie en burgerij voor zich te winnen. De godsdienst werd in de goede kringen weer *de bon ton*; Chateaubriand, „voelende hoe de wind woet,” „bewees het Katholicisme met de artistieke kwaliteiten ervan.” Fontanes, meer politiek aangelegd, zag het wijder in: „het herstel van de eredienst had een sociale betekenis en moest de nieuwe klasse-indeling schragen.” Dit was ook Bonaparte's diepste bedoeling.⁵⁾

De toon van zo'n bladzijde verschilt wel scherp van die waarop Madelin, maar vooral waarop de persoonlijk gelovige

¹⁾ Blz. 119. ²⁾ Vgl. hiervóór, 389. ³⁾ Blz. 120. ⁴⁾ Vgl. hiervóór, 198. ⁵⁾ Hoe verschillend over die bedoeling en over B's houding tegenover de godsdienst geoordeeld wordt, zal men zien als men de op blz. 460 hiervóór vermelde passages nogeens opslaat.

Hanotaux het Concordaat bespreekt. De toon is de aanduiding van een algemene geesteshouding van de schrijver tegenover de grote religieuze, staatkundige en maatschappelijke vraagstukken, die bij deze maatregel betrokken waren. Maar daarvan is een verschillende waardering, en zelfs een verschillende interpretatie, van Bonaparte's handelwijze het noodwendig gevolg.

De code in Frankrijk

Een algemene geesteshouding, anti-burgerlijk, socialistisch, bepaalt eveneens de beoordeling van de *code*; het is dan ook geen wonder dat, wanneer men hier met conservatieven als Vandal en Madelin vergelijkt, de accenten heel anders blijken te vallen.

De beroemde uitspraak van Bonaparte in de Raad van State, dat de Fransen door de Revolutie tot even zovele „zandkorrels” waren gemaakt, en dat het zijn streven was om „op de bodem van Frankrijk enige blokken van graniet te werpen ten einde richting aan de publieke geest te geven,” wordt door Madelin zonder bedenken aanvaard en bewonderd. „Les „masses de granit” ” is de titel van een hoofdstuk van zijn grote werk.¹⁾ De maatregelen waarmee Bonaparte het buitensporige individualisme van de postrevolutionaire samenleving wilde tegengaan, waren de instelling van het Legioen van Eer, de regeling van het onderwijs, en de *Code*. De storm van oppositie die tegen het Legioen van Eer opstak, wordt door Madelin beschreven als een curieus staaltje van het nawerken van revolutionaire wanbegrippen. Men zag er een corporatie, opnieuw een categorie van geprivilegieerden, in. Wat het onderwijs betreft, weidt hij eerst uit over de jammerlijke verwaarlozing waarin de Eerste Consul het aantrof en waaruit hij het ophief; haalt dan uit zijn denkbeelden eromtrent de wens om het dienstbaar aan de nationale eenheid te maken naarvoren, zijn nadruk leggen op moraal en tucht, zijn eerbied voor de klassieken (*wij weten voor sommige klassieken*)²⁾ naast voorkeur voor de

¹⁾ *Histoire du Consulat et de l'Empire*. IV, 166 vlgg. ²⁾ Vgl. hiervóór, 150.

exacte wetenschappen, alles zonder enige analyse of kritiek met de hartelijkste instemming. „Ondertussen waren nog veel andere weldaden op komst; er werd gewerkt aan de wetboeken.” De beschouwing waarmee Madelin de *code civil* inleidt, gaat over niets dan de hoge bedoelingen van zedelijk herstel die de Eerste Consul bezielde en het werk zelf noemt hij „een van de schoonste gedeelten van het gebouw.”¹⁾ Zijn bespreking ervan is uitvoerig en belangwekkend; hij zet de kritiek erop geoeffend wel uiteen, maar slechts om op te merken dat elk menselijk werk zulke kritiek moest uitlokken, en laat, waar hij kan, uitkomen dat de reactionaire trekken die men erin aanwijst, niet aan Bonaparte maar aan de juristen te wijten waren. Zijn besluit is, dat dit grootste van de granietblokken tevens Napoleon's hoogste ertitel bij het nageslacht vormt.

Hoe anders reeds Hanotaux! „De Keizerlijke politiek,” schrijft deze,²⁾ „dochter van de politiek der Revolutie, was weinig gelukkig als het erom ging de rechten der zwakken, der armen, der alleenstaanden te beschermen. De maatschappij is een pyramide die, op haar grondslag, het volk, rustende, met heel haar gewicht erop drukt; laat het aanvaarden en berusten, dat is zijn deel. Men heeft het zijn politiek recht en de burgerlijke gelijkheid verzekerd, dat is genoeg: wat zijn economische rechten betreft, zijn recht op leven, arbeid en hoger welvaart, noch de staat noch de natie bekommeren er zich om. De eigendom, dat is al.” Hanotaux rekent dit niet zozeer Napoleon als de publieke opinie aan: na de Revolutie bestond er een heilige afschrik voor wanorde, men riep om subordinatie, en tegelijk koesterde het Franse volk nog een diepe haat tegen alle maatschappelijke uitzondering of privilege. „Opbotsend tegen dat gevoel heeft Napoleon in weerwil van zijn grote plannen van reconstructie en consolidatie niets duurzaam voor de eigenlijk gezegde massa gedaan. Zijn tijd was hem te sterk. De nieuwe maatschappij, door de fameuze granietblokken geenszins saamgeklonken, bleef een stofwolk van mensen, in het kader van een in vakjes gedeelde, strakke en ziellose administratie. Over dat stof heerste het Keizerlijk absolutisme zonder tegenstand.”

¹⁾ A. w., IV, 183. ²⁾ *Revue des Deux Mondes*, XXIX, 295.

Als hij verderop de instelling van de keizerlijke adel behandelt en de apologie van St. Helena aangehaald heeft, dat „oude, in hun deugd aangetaste naties” niet zonder „titels, linten, onschuldige snuisterijen” te regeren zijn, roept hij uit: „Wat zijn wij daar ver van de granietblokken! . . .”¹⁾

Laat ons nu zien, wat Lefebvre van dit alles vindt. Hij begint met op te merken, dat achter de schilderachtige uitspraak in de Raad van State de bedoeling schuilt „belangenbundels te scheppen die door voordeel en eerbewijzen aan het regiem verbonden zullen zijn en die het in ruil de gehoorzaamheid der volksklasse kunnen verzekeren, dank zij de invloed die zij op de loontrekkers oefenen.” Bemiddelende lichamen, corporatieve groeperingen, zeker; „maar hij en hij alleen zou de sociale lichamen scheppen.”

„Zoals Bonaparte haar opvatte, berustte de sociale hiërarchie op de rijkdom, en dat kon niet anders, omdat hij de macht gegrepen had in verstandhouding met de burgerij. De ideologen hadden weliswaar door onderwijs op staatskosten verkrijgbaar te maken het talent naast het vermogen willen stellen in de leiding van de staat. Maar de verkregen rijkdom heeft een natuurlijke neiging om zich die voor te behouden, en evenals zij wantrouwde Bonaparte de „lieden van talent” zolang zij arm waren: zij vormden een revolutionaire gist . . .” (Hierin ligt al een kritiek op de onderwijsregeling opgesloten. Verderop leidt Lefebvre zijn bespreking daarvan in met de opmerking, die alles aanstonds in een andere toonaard zet dan we bij Madelin vernamen: „Het openbaar onderwijs zoals Bonaparte het ontwierp, was in overeenstemming met die maatschappelijke organisatie en met de autoritaire aard van het gezag.” — Hij vervolgt zijn beschouwing over de maatschappelijke hiërarchie:) „Wanneer Bonaparte zich uitgeeft voor de vertegenwoordiger der Revolutie, is het steeds om haar te verkleinen tot de afschaffing der privileges, waarvan het gevolg is de komst-tot-de-macht van de census-burgerij. Als zijn despotisme afloopt, zal men gewaar worden dat het sociaal regiem van het jaar X de grondslagen van de Juli-monarchie gelegd had.”²⁾

¹⁾ A. w., 302. Vgl. nog hiervóór, 72. ²⁾ *Napoléon*, 133 vlg. — Vgl. voor het laatste de opmerkingen van Hanotaux, hiervóór, 468.

„Het Burgerlijk Wetboek was de bijbel van dat regiem.” Wat Napoleon’s persoonlijk aandeel betreft, merkt Lefebvre heel sobertjes op, dat zijn onmiddellijke belangstelling bij de bewerking zich tot wat het gezin betreft bepaalde: „Hij was erop uit het vaderlijk gezag en dat van de man te versterken” (Madelin ontkent dit met zoveel woorden), „niet erkende natuurlijke kinderen van hun erfdeel te beroven en dat van wel erkende te verkleinen, ook om de echtscheiding te behouden, dit met het oog op zichzelf.”

De *Code*, zo vervolgt de schrijver, bezit gelijk heel het werk van Napoleon een tweeledig karakter. Hij bevestigt de verdwijning van de feodale aristocratie en aanvaardt de sociale beginselen van 1789 . . . Uit dien hoofde heeft Europa er het symbool van de Revolutie in gezien en heeft hij, overal waar hij ingevoerd is, de essentiële regels van de moderne maatschappij gebracht. Ook al is die trek heden verouderd, men zou de geschiedenis van het Napoleontisch tijdvak miskennen, als men er zijn volle frisheid niet aan teruggaf, en men zou zich buiten staat stellen de draagwijdte van de Franse overheersing te begripen. Maar de *Code* bevestigt ook de reactie tegen de democratische opbouw van de Republiek. Ontworpen met het oog op de belangen van de burgerij is hij er vóór alles op uit het recht van eigendom te wijden en te heiligen; hij beschouwt het als een natuurrecht, voorafgaande aan de maatschappij, absoluut en aan de persoon gebonden.

Het staatsbelang zoals Bonaparte en zijn juristen het opvatten, is hun ander richtsnoer. Op grond daarvan wordt bijvoorbeeld onteigening mogelijk gemaakt. Het gezag van het gezinshoofd wordt versterkt, maar tegelijk wat recht van beschikking na de dood aangaat, beperkt. „Maar voor hen die niets bezitten, heeft de *Code* niets te zeggen behalve om hun persoonlijke vrijheid te beschermen door verpanding of verhuring van diensten voor onbepaalde termijn te verbieden. De arbeid vrij verklaren en de staatsburgers gelijk wat hun rechten betreft, laat hij in feite, zoals de *Constituante* dat gewild had, de loonarbeid aan alle wisselvalligheden van de economische concurrentie over en ziet er een koopwaar in als iedere andere. Hij wijst

het denkbeeld af, dat in 1793 het hoofd had opgestoken, de staatsburger een recht om te leven toe te kennen. Zelfs doet hij ten nadele van de loontrekker te kort aan het beginsel der juridische gelijkheid, want in loonkwesities wordt alleen de patroon op zijn woord geloofd . . .

„De *Code* is dus de vrucht van de ontwikkeling der Franse samenleving in zover die de burgerij het aanzijn heeft gegeven en aan de macht gebracht . . .”

Dit is, zoals men zal opmerken, heel iets anders dan het loflied van Madelin. Ook deze erkent, zo goed als Vandal,¹⁾ het burgerlijk karakter van het befaamde wetboek en dat het, zoals Lefebvre nog voortgaat te betogen, een compromis is tussen het oude recht en nieuwe begrippen van de Revolutie. Maar de twee eerstgenoemden bezwaart dat niet in het minst. Als men het verschil tussen de uiteenzettingen van de twee conservatieve en de socialistisch-gezinde schrijver niet in politieke maar in historische termen wil aanduiden, zal men vooral moeten wijzen op de meerdere aandacht die bij de laatste, op het voorgaan van schrijvers als Aulard, Jaurès en Mathiez, niet alleen de vrijheidstrevingen van de Revolutie in haar eerste fase ontvangen (daarop had sedert Mme. de Staël een onafgebroken rij van liberalen en radicalen geweest), maar ook de sociale strevingen in haar tweede fase, in 1793. Slechts wanneer men die stilzwijgend of schouderophalend voorbijgaat, kan men de *Code* voorstellen als een natuurlijk en volgroeid product van de grote beweging die Bonaparte in zijn hoede nam. Zoekt men in die strevingen evenwel een integrerend, een belangrijk, een bij uitstek hoopvol onderdeel van de grote beweging, dan versterkt dat nog de spijt die men reeds over het tenietgaan van de politiek-democratische aspiraties kan gevoelen en ziet men vanzelf in Bonaparte zoveel te meer de man die de Revolutie in haar loop afgeleid of gestuit heeft, de man van de reactie.

De Code buiten Frankrijk

Maar Lefebvre, zoals reeds Mignet,²⁾ maakt onderscheid

¹⁾ Vgl. hiervóór, 415. ²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 28.

tussen de *Code* in Frankrijk en de *Code* in het aan Frankrijk onderworpen Europa. Ook daar is zijn beschouwing echter ver verwijderd van de kritiekloze geestdrift van Driault. Zij staat in het middelpunt van zijn relaas over de werking van het Napoleontisch regiem in de buiten-Franse gebieden, een relaas dat zich onderscheidt door zakelijkheid en kennis. Een menigte monografieën— ik noemde er hiervóór enkele ¹⁾— van Fransen en buitenlanders, hebben de schrijver in staat gesteld boven de algemeenheden en oppervlakkigheden van vorige generaties uit te komen ²⁾. Zo ergens dan kan men hier met handen tasten, dat de discussie iets opgeleverd heeft.

Le grand Empire, aldus begint Lefebvre, ³⁾ waarvan Napoleon meer en meer een politieke eenheid zocht te maken, moest tevens over zijn gehele breedte dezelfde instellingen en dezelfde sociale structuur krijgen als *l'Empire français*. „In de eerste plaats moest, in zijn gedachten, de invoering van zijn regerings-systeem zijn heerschappij bevestigen. Het ging hem ter harte dat zijn macht en die van zijn vazallen en bondgenoten onbetwist zou zijn: intermediaire lichamen, privileges, feodaliteit moesten verdwijnen, opdat allen de onmiddellijke onderdanen van de staat zouden zijn; het was ook gewenst dat het erfrecht de grote fortuinen zou verdelen, ⁴⁾ dat de aristocratie de creatuur der soevereinen zou worden en de priesters hun ambtenaren. Tevens lagen alle leden van *le Grand Empire* onder een verplichting die de voorrang had boven welke ook: het leveren van geld en manschappen.” (Men herinnert zich Hanotaux' term: „l'empire de recrutement”). „Het *ancien régime* met zijn chaotische en langzame administratie, mobiliseerde de hulpbronnen van een land niet vlug genoeg; daarom moest er *tabula rasa* gemaakt worden en de Napoleontische bureaucratie ervoor in de plaats komen. Uit dit gezichtspunt is de Keizer zelfs wel tot verovering gedrongen door de begeerte om de methoden te doen zegevieren, die een bondgenoot als b.v. Karel IV van Spanje niet naar waarde wist te schatten.” (Wij zien hier een redelijke en nuchtere interpretatie van de „regeneratie”-politiek, die een

¹⁾ Vgl. hiervóór, 374 vlgg. ²⁾ Men zie zijn bibliografieën, blz. 430, 440, 437, enz. ³⁾ *Napoléon*, 427. ⁴⁾ Vgl. hiervóór, blz. 368.

man als Prins Napoleon — om alleen hem te noemen — voldoende verontschuldiging vond voor de onttroning der Spaanse Bourbons.)

Bovendien, vervolgt Lefebvre, zag Napoleon in de vernieuwing van administratie en maatschappij een middel om burgerij en boeren voor zich te winnen, en hij haalt de brief van Jérôme aan die ik hiervóór reeds vermeldde.¹⁾ Het voornaamste van de sociale politiek waarmee hij het grote Rijk aaneen dacht te kunnen smeden, was in de *Code* belichaamd. Maar „de naijverige hartstocht waarmee hij die *Code* heeft zoeken te verbreiden, wordt niet door realisme alleen verklaard . . . De intellectuele vorming die hij uit de 18e eeuw meebracht, boezemde hem een oprechte afkeer in tegen feodaliteit, onverdraagzaamheid en het wanordelijk empirisme der oude administraties. Hij vatte het werk der verlichte despoten op, maar ofschoon zijn taak door de traditie die zij hadden nagelaten niet weinig vergemakkelijkt werd, hij overtrof hen allen door de stoutmoedigheid en snelheid van zijn optreden. Daarbij hechte zijn autoritaire geest aan zijn werk een karakter van volmaaktheid.” Lefebvre illustreert dit onder meer met een aanhaling uit nog een andere brief aan Jérôme: „Ik vind het belachelijk dat gij mij aankomt met de oppositie van het volk van Westfalen . . . Als het zijn eigen geluk afwijst, is het volk anarchistisch, het begaat een vergrijp, en de eerste plicht van de vorst is het te straffen.” — „De uitbreiding der Franse instellingen,” bespiegelt de schrijver, „is één van de vormen geweest van zijn machtsbegeerte.”

Toch, vervolgt hij, hield de Keizer vaak wel degelijk rekening met de omstandigheden, hetgeen overigens aan de inwerking van het systeem niet altijd ten goede kwam. De verbonden vorsten moesten ontzien worden; zelfs in Italië, dat in 't algemeen gesproken zijn invloed het diepst onderging, liet hij nog verbrokkeling voortbestaan. „Al was het verrichte werk, gezien de korte duur van de Napoleontische overheersing, enorm, het bleef fragmentarisch. En dat was niet het ergste: ook op sociaal gebied kwamen opportuniteitsoverwegingen in

¹⁾ Vgl. hiervóór, blz. 59.

botsing met het „systeem.” Daar hij geld nodig had en het buitengewone domein wilde uitbreiden, kwamen de goederen van afgezette vorsten, van uitgewekenen, van de geestelijkheid hem goed te pas; daarvan nu maakten tienden en feodale schattingen een voornaam deel uit; ging het aan die te laten varen?” Buiten Frankrijk was het ook onmogelijk voldoende ambtelijk personeel voor de nieuwe administraties buiten de adel te vinden; ¹⁾ de adel was bovendien onmisbaar voor de hoven van zijn koningen. „Maar zo werd het onmogelijk de agrarische hervormingen zo radicaal door te voeren als nodig geweest zou zijn om de boeren te winnen, gelijk die de Franse boer met de Revolutie hadden verbonden. Trouwens, Napoleon stelde overal de „Jacobijnen,” die vurig vóór radicaal optreden in deze geweest zouden zijn, terzijde, haalde in Frankrijk de oude adel aan en zocht een dynastieke verbintenis voor zichzelf; in het *Empire* was de Revolutie een feit waarvoor hij de verantwoordelijkheid van zich wijzen kon; in *le Grand Empire* moest hij haar op zich nemen, en die tegenstrijdigheid nestelde zich in het hart van het systeem. De boeren werden opgeofferd: de schattingen aan de grondbezitter (en soms zelfs de tienden) werden afkoopbaar gesteld” (in plaats van geconfisqueerd). „Dit was voor de Franse invloed zowel als voor de Napoleonische hervormingen de steen des aanstoots.”

Het probleem van oorlog en vrede

Lefebvre laat zijn verhaal van de verbreking van de vrede van Amiens voorafgaan door een korte samenvatting van de discussie, waarvan Napoleon's buitenlandse politiek het onder-

¹⁾ Ik behoef nauwelijks te zeggen dat dit voor ons land niet opgaat. Trouwens, zoals ik hiervóór reeds opmerkte (blz. 378, noot), heet de kwestie van de feodaliteit weinig, en voor ons had de Franse inlijving, en zelfs heel de Franse invloed van 1795 af, niet die diepgaande betekenis welke zij elders had. Lefebvre is zich daar misschien niet voldoende van bewust. Wanneer hij schrijft, dat bij ons „l'essentiel avait été fait par la République” (blz. 441), bedoelende: de Franse Republiek, overdrijft hij de onmiddellijke Franse inwerking op onze binnenlandse ontwikkeling niet weinig; ten eerste was veel van „het essentiële” bij ons al lang vóór de Franse Revolutie ontstaan, maar wat er tussen 1795 en 1810 gedaan werd, was voor een goed deel Nederlands werk; de grote inbreuk daarop was de eenmaking van het recht door de Franse code, en dat geschiedde onder Louis.

werp is geweest. De tijdgenoten en zijn eerste geschiedschrijvers, zegt hij, spraken van zijn „ambitie” als de bron van al zijn oorlogen, maar naderhand heeft men dat te eenvoudig gevonden, en er zijn allerlei hypothesen opgesteld, al of niet in overeenstemming met de Napoleontische legende. Hij geeft ze alle weer zonder namen te noemen en vervolgt dan (de namen tussen haakjes zijn door mij ingevoegd):

„In elke daarvan vindt men een deel van de waarheid, die evenwel alle te buiten gaat. Het is waar, dat zij die Bonaparte aan de macht brachten de natuurlijke grenzen wilden bewaren en dat men om dit te behouden in de verzoeking kon komen ze te overschrijden (*Sorel*); maar het is niet juist, dat dit het enige of het zekerste middel was om ze te beschermen en dat hij bij het uitbreiden van zijn veroveringen slechts aan het belang van de natie gedacht heeft. Het is waar, dat Engeland zijn standvastige en hardnekkige vijand geweest is en dat het door hem neer te slaan definitief over Frankrijk gezegevierd heeft (*Masson, Vandal, ook Sorel*); maar als hij het volgens een rijpelijk overwogen plan alleen op Engeland gemunt had, zou zijn continentale politiek heel anders geweest zijn (*opgemerkt reeds door Driault*); zelfs de blokkade (het Continentaal Stelsel), waarvan men veel werk maakt (*Sorel; vgl. hiervoor blz. 328*), is hem door de samenstelling van *le Grand Empire* aan de hand gedaan, veel meer dan dat zij daartoe zou hebben geleid. Niets zou de nieuwe Alexander meer behaagd hebben dan een avontuurlijke rit naar Constantinopel of naar Indië (*Bourgeois*), maar het merendeel van zijn ondernemingen is aan die droom enkel in de geest verbonden. Het staat vast, dat hij zich met Karel de Grote en met Caesar vergeleken heeft en dat hij een neiging had de wereld van het Westen politiek te federeren (*Driault*), maar de intellectuele begeerte om het verleden te herstellen was niet wat hem tot actie dreef. In het aanklagen van de haat die de verbondenen aan de soldaat van de Revolutie gezworen hadden, legt de legende een scherpe blik aan den dag, en het is opmerkelijk dat zoveel geschiedschrijvers dit over het hoofd hebben gezien (*wij zagen reeds dat Hanotaux hier de nadruk op legde en zullen nog zien dat Georges Lefebvre zelf er veel waarde*

aan becht); maar hij heeft zich niet tot het defensief bepaald.

„Er is geen redelijke verklaring die de buitenlandse staatkunde van Napoleon tot eenheid kan herleiden; hij heeft tegelijkertijd oogmerken achtervolgd die, in het ogenblik tenminste, tegenstrijdig waren. In laatste instantie moeten wij tot zijn „ambitie” terugkeren. De tijdgenoten weliswaar, die de theatrale toestel, van een overladen rijkdom, schreeuwerig in zijn nieuwhed, onder ogen hadden, evenals de galante avonturen, de twisten van een hebzuchtige familie en de diefstallen van de dienaren, haalden, zonder het genie te ontkennen, het alles neer tot het peil van de gewone mensen. Op een afstand wordt het beeld reiner en zijn geheim laat zich raden: de heroïsche aantrekking van het gevaar, de betoverende verleiding van de droom, de onweerstaanbare drang van het temperament.”¹⁾

De verbreking van de vrede van Amiens

Men ziet hoe nauw deze beschouwing samenhangt met het portret. Er is in de voorstelling van Lefebvre, hoe onmiddellijk ook op een veelheid van feiten gebaseerd, een sterke eenheid. Men begrijpt natuurlijk al, dat hij van een redenering die de schuld voor het verbreken van Amiens op de Engelsen leggen zou, niet weten wil. Toch verkleint hij de Engels-Franse tegenstelling zoals Bonaparte die aantrof, geenszins, en zijn uitvoerige uiteenzettingen over de economische en sociale verhoudingen in het Engeland van de *Industrial Revolution*, ofschoon minder hel gekleurd dan die van zijn naamgenoot bijna een eeuw tevoren,²⁾ doen sterk gevoelen wat een dynamische geest er toen in Engeland heerste en hoe die zich in imperialisme omzette. Onwil om de Nederlanden in het bezit van Frankrijk te laten was bovendien een oude Engelse traditie, die daar in alle oprechtheid als defensief werd aangevoeld. Als Lefebvre, op een vroegere plaats in zijn boek reeds,³⁾ betoogt dat het bij het optreden van de Eerste Consul mogelijk geweest zou zijn een vrede op de bestaande toestand, dat wil zeggen met

¹⁾ *Napoléon*, 144 vlg. ²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 43. ³⁾ Blz. 56 vlg.

behoud van de natuurlijke grenzen, te consolideren, gaat hij dan ook uit van de mogelijkheid om er Pruisen en Oostenrijk in te doen berusten; het laatste door een afzien van Italië. Zonder bondgenoot op het vasteland had Engeland geen kans. En inderdaad, na Lunéville kwam Amiens.

Men behoeft niet te geloven, zegt Lefebvre, voor wie de tegenstelling tussen de oude orde en de nieuwe door Frankrijk vertegenwoordigde van de Revolutie immers zo'n betekenis heeft, „dat Europa, zo fel vijandig aan de regicide Republiek, er voor altijd van zou hebben afgezien haar die verbazende veroveringen geheel of gedeeltelijk te ontnemen. Maar zo dient de kwestie niet gesteld. In 1799 gelijk immer was het probleem voor een staatsman niet om de loop der geschiedenis om te wenden” (men voelt de polemische bedoeling tegen Sorel); „het ging er slechts om of Frankrijk kans had zich voor één of twee decenniën vrede te verzekeren met behoud van de natuurlijke grenzen en adem te scheppen om ze met nog groter kracht dan tot dusver te kunnen verdedigen. Dat het antwoord bevestigend moet luiden, is niet twijfelachtig.”

Hier is gezegd — onmiddellijk erop volgende wordt het trouwens met zoveel woorden uitgedrukt — dat het Bonaparte's, tekortschietende staatsmanskunst geweest is, zijn „temperament,” waardoor Frankrijk op de baan van nieuwe oorlogen en ten slotte in rampen en het verlies van de natuurlijke grenzen gesleept werd. Dat het Bonaparte was, en niet de oorlogszuchtige geest of stemming van het Franse volk, daarop legt de schrijver alle nadruk. Zelfs dat de Conventie in 1794 en 1795 door constitutie en decreet het land voor eeuwig op de natuurlijke grenzen had zoeken vast te leggen, werd door tijdgenoten afgekeurd, en een van de ideologen die in zijn blindheid aan de voorbereiding van de 18de Brumaire meehielp, schreef zelfs in *La Décade philosophique* dat hiermee de eeuwige oorlog en de vernietiging van alle Fransen gedecreteerd was. In ieder geval dacht niemand eraan, de natuurlijke grenzen te overschrijden. Italië was Bonaparte's persoonlijk speelterrein, en in het algemeen: het was Bonaparte.

Wat een schitterende positie bekleedde de Eerste Consul,

toen hij de vrede van Amiens had gesloten. „Het Franse volk verlangde vóór alles vrede; Bonaparte had hem hun geschonken. Het was gehecht aan de sociale verrichtingen van de Revolutie; Bonaparte had ze bewaard. Voldaan en trots op zijn leider, had het nog niet het besef, dat deze zijn macht wilde misbruiken en zich doeleinden stelde, die met hun eigene strede. Maar het volk wilde niet, dat die leider Koning zou worden en nog minder dat hij een adel zou scheppen, terwijl Bonaparte in zijn hart met de Republiek en de gelijkheid gebroken had. Gestreeld door het bereiken van de natuurlijke grenzen, begeerde het volk geenszins daarbuiten te gaan, terwijl zijn meester ze reeds overschreden had en de oorlog onvermijdelijk maakte. Het zag in hem enkel de nationale held, op het ogenblik dat hij al ophield dat te zijn.”¹⁾

Het is na een dergelijke inleiding onnodig Lefebvre's zeer nauwkeurig relaas van de diplomatieke betrekkingen die tot Amiens en de verbreking van Amiens leidden, nog in bijzonderheden na te gaan. Ik merk slechts op — om het verschil met Madelin te illustreren — dat hij van de publicatie van het rapport van Sebastiani zegt: „Cette provocation confond l'esprit.”²⁾ Zijn conclusie is niettemin:

„Er is over de verantwoordelijkheid voor de breuk harts-tochtelijk geredetwist. De provocaties van Bonaparte zijn onweersprekelijk, maar het is niet minder waar dat Engeland het verdrag brak en het initiatief voor een preventieve oorlog nam, zodra het op Rusland rekenen kon. Het rechtvaardigde zijn handelwijze met bezorgdheid voor het Europees evenwicht. Maar dat dit zich over de oceaan uitstreckte, daarvan mocht geen sprake zijn: die was immers door de God van de bijbel geschapen om Engels te zijn. Tussen Bonaparte en Engeland was het in werkelijkheid niet anders dan de botsing van twee imperialismes.”³⁾

Het Keizerschap; de Derde Coalitie; 1813

De oorlog, door de samenzweringen, die Engeland aanmoe-

¹⁾ *Napoléon*, 141. ²⁾ *Napoléon*, 156. Vgl. hiervóór, 448. ³⁾ *A. w.*, 158.

digde, leidde tot de moord op Enghien, deze tot de uitroeping van het Keizerschap en de wijding in *Notre Dame*. „Het theatraal karakter van de wijding, die David afbeelden zou, mocht Napoleon's gemoed van verrukking doen zwellen,” zo schrijft Lefebvre¹⁾ in een karakteristieke passage, „het voegde niets toe aan zijn prestige. Het volk bekeek met een sceptisch oog de vreemdsoortige stoet en de veelvuldige, heel de maand December door elkaar opvolgende feestelijkheden. Niemand geloofde dat zijn macht er door geconsolideerd was. Door de monarchie te herstellen en het aristocratisch karakter van het regiem te onderstrepen, had hij zijn zaak nog meer van die der natie gescheiden . . . Onder het volk was de geest der Revolutie niet bezweken. Napoleon had het verleid door het vrede te beloven, hij had zich volledig meester weten te maken door de oorlog weer op te wekken. Nu verhinderde niets hem meer zich aan zijn eigen aard over te geven: de keizerlijke verovering, het despotisme en de aristocratie krijgen ruim baan, onder de ogen van de verwonderde en ongeruste natie, maar die geen keus heeft dan om, uit lijfsbehoud, de zegen van de Caesar te volgen.”

Ieder keer weer wrijft Lefebvre dat in, en laat het in zijn zorgvuldig relaas van de diplomatieke onderhandelingen uitkomen: de oorlogen zijn Napoleon's werk, Frankrijk werd er blindelings in gesleept en moest tegen wil en dank al verder mee. Ik zal hem in de bijzonderheden van het ontstaan van de Derde Coalitie en van het uitbreken van de landoorlog in het najaar van 1805 evenmin volgen als ik dat ten opzichte van de vredebreuk na Amiens gedaan heb. Maar ziehier zijn nogmaals tegen Sorel gerichte conclusie — tegen de door Bainville en Madelin vlak tevoren slaafs gevolgde Sorel! —:

„Men heeft de Derde Coalitie als een weloverwogen poging voorgesteld om Frankrijk van zijn natuurlijke grenzen te beroven. Dat de bondgenoten het zijn veroveringen geheel of gedeeltelijk ontnemen zouden, als zij erin slaagden het te overwinnen, dat spreekt vanzelf. Maar wat men eigenlijk zou moeten aantonen, is dat Engeland in 1803, Rusland en Oostenrijk

¹⁾ *A. w.*, 163.

in 1805, slechts met dat oogmerk de wapenen hebben opgevat, en dat heeft men niet gedaan, zelfs niet wat het eerste land betreft. Om te beginnen werd de geest van agressie, ook al laat die zich niet ontkennen, door gevoelens en belangen onderhouden waarmee men" (versta steeds: Sorel en zijn volgelingen, die slechts van de natuurlijke grenzen praten) „generlei rekening houdt: de economische overwegingen en het maritiem imperialisme van de Engelsen, de grootheidswaan en de persoonlijke naijver van Alexander, de vijandigheid van de Europese aristocratie, zo invloedrijk in Wenen, die door oorzaken van sociale aard gevoed werd." (Ik merk nogmaals op, dat de factoren van economische en van sociale aard in Lefebvre's geest een voorname plaats innemen, hetgeen aan zijn voortreffelijke en nauwgezette overzichten van de internationale verwickelingen een onmiskenbaar moderne klank verleent). „Wat nog meer in het oog springt, is dat Napoleon, als deed hij het erom, die stille kwaadwilligheid geprikkeld, alle mogendheden verontrust en zelfs het slappe Oostenrijk tot het uiterste gedreven heeft. Zonder nog van de belangen der Franse natie te spreken, ook eenvoudigweg van het gezichtspunt van zijn persoonlijke politiek was het niet onontbeerlijk voor het handhaven van zijn gezag om de hertog van Enghien te laten oplichten en het Keizerrijk in te stellen, om Engeland vóór zijn tijd gaande te maken, de Oosterse ambities van Rusland te verschrikken en vooral (Oostenrijk te prikkelen door) de Italiaanse republiek in een erfelijk koninkrijk om te zetten of Genua in te lijven. Ofschoon hij de revolutionaire geestdrift van de Girondijnen niet deelde, heeft hij de koningen en de aristocratie getart op dezelfde wijze waarvan men hun een verwijt gemaakt heeft, en de rumoerige politiek van inmenging voortgezet, die het *Directoire* op zoveel geringschattende kritiek te staan is gekomen.

„Wat er zij van dit alles, de vorming van de Derde Coalitie heeft na de verbreking van de vrede van Amiens zijn lotsbestemming voorgoed haar richting gegeven. Niet dat zijn falen van nu aan vaststond, zoals men" (*Armand Lefebvre, Sorel, Bainville . . .*) „te verstaan geeft: er zijn nog heel wat andere misslagen en onvoorzienbare toevallen nodig om hem tot zijn ondergang te

doemen. Maar er restte geen andere uitweg dan de verovering van de wereld.”

Het mooie van Lefebvre's boek ligt hierin dat hij deze algemene visie op Napoleon en zijn bewind sterk weet voor te dragen en er gedurig aan herinnert, zonder daarom de oneindige veelheid der feiten die elk bijzonder geval bepalen en schakeren te verwaarlozen. Het Engelse imperialisme, de Oostenrijkse reactie, de persoonlijke politiek van Alexander, het wordt volstrekt niet verdoezeld om de verantwoordelijkheid van Napoleon zoveel te scherper te laten uitkomen. Zowel Lanfrey als Sorel worden in de uiteenzetting van Lefebvre begrijpelijk, zonder dat daarom de lijnen van zijn eigen boek verflauwen of verward raken.

Als een enkel voorbeeld wijs ik op de aardige bladzijde waar hij Wellington en Napoleon tegenover elkaar stelt. Van de eerste onderstreept hij „de aristocratische laatdunkendheid,” vertelt van zijn hoge toon tegenover zijn officieren, zijn gering-schattende beschrijvingen van zijn soldaten als „het schuim der aarde,” „een troep schavuiten” en zo meer. „Tenminste,” vervolgt de schrijver, „bond rastrots hem nauw aan zijn kaste en aan het land waarvan deze, in zijn ogen, de wettige eigenares was. Hij heeft nooit een andere gedachte gehad dan hen te dienen, en de dorheid van zijn verbeeldingloze en affectie-loze ziel heeft hem bewaard voor dat romantisch individualisme dat Napoleon te gronde gericht heeft, maar aan zijn genie een eeuwige bekoring bijzet.”¹⁾

Kenmerkend is ook zijn behandeling van het jaar 1813, die even ver verwijderd is van de al te simplistische anti-Napoleon-voorstelling in het artikel van de Driault van 1906, als van de even simplistische pro-Napoleon-voorstelling in het boek van de Driault van 1927.²⁾ Metternich wordt geschetst als werkende aan Napoleon's ondergang; dat Napoleon niet zonder vechten in Metternich's voorstellen treden kon, wordt erkend; maar boven de omstandigheden van het ogenblik blijft de schrijver indachtig aan Napoleon's fouten van vroeger, die tot die dwang-situatie geleid hadden.³⁾

¹⁾ *Napoléon*, 424. ²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 336, 386. ³⁾ *Napoléon*, 532.

Geestelijk leven; ontoereikendheid van het Napoleontisch ideaal

Het is onmogelijk een handboek volgepakt met feiten en waarin de schrijver zijn opvattingen, zijn oordeel, meest slechts met een woord of een bijzin te kennen geeft, samen te vatten; ik wil vóór ik van Lefebvre afscheid neem, nog een paar grepen doen om een denkbeeld te geven zowel van de rijkdom van zijn behandeling der stof als van de geest waarmee hij het verschijnsel Napoleon behandelt. Ik kies daartoe uit het eerste hoofdstuk (*La France impériale*) van zijn vijfde boek (*Le monde en 1812*) de twee laatste paragrafen: *Le gouvernement des esprits* en *L'évolution sociale et l'opinion*; samen ruim twintig bladzijden, ¹⁾ en de kennismaking zal tot enige hoofdpunten bepaald blijven.

„De geesten in slaap wiegen door het verbieden van alle kritiek en het koesteren der belangen,” dat was Napoleon's eerste middel om een volgzame publieke opinie te verkrijgen, maar het was niet het enige. Hij had zelf in de positieve macht van de geest, zelfs boven het zwaard, bijwijlen een helder inzicht, en al dadelijk moest het Concordaat hem dienen om de gelovigen tot een gewillige, een blijde gehoorzaamheid te laten opvoeden.

Ook nu treft in de wijze waarop Lefebvre deze zaken bespreekt, een volkomen gebrek aan sympathie met de kerk. Hij geeft bijzonderheden over de voordelen die zij vond in de verhouding, voordelen aan geld en gunsten en invloed, en over de strijd die in 's Keizers omgeving vóór en tegen haar belangen gevoerd werd, met Fontanes en Portalis de jongere (die op een zo opzienbarende wijze in de volle Raad van State afgesnauwd zou worden) als haar pleitbezorgers en Fouché als de op het Revolutie-standpunt gebleven anti-clericaal. Ten slotte waarschuwt hij, „dat men de invloed van de kerk op de bevolking niet moet afmeten aan de materiële voortgang van de kerk: in veel streken was de onverschilligheid groot en in de steden was er steeds een publiek te vinden om *Oedipe* ²⁾ of *Tartufe* toe te klappen. Er is reden om te geloven, trouwens, dat Napoleon

¹⁾ *Napoléon*, 396—418. ²⁾ Voltaire's eerste tragedie (1718), waarin men steeds een aanval op priesterlijke aanmatiging heeft willen zien.

er niet op gesteld was Frankrijk diep te herkerstenen; hij had zijn maatregelen getroffen om vat te hebben op dat deel van zijn onderdanen die vóór alles naar de priester luisterden; om meer was het hem niet te doen."

Het succes van die politiek werd dan nog aangetast door het conflict met de Paus. Reeds in zijn bespreking van de Keizerwijding kon men opmerken dat Lefebvre weinig vatbaar is voor de bekoring van de persoonlijkheid en de verschijning van Pius VII. ¹⁾ Hij stelt nu onmiddellijk vast, dat het conflict tussen Keizer en Paus geen religieuze oorsprong had, een opmerking die Napoleon zelf en na hem zijn apologeten steeds gemaakt hebben. Zeker, „Pius VII nam de Keizer de Organieke Artikelen kwalijk en veel meer nog de tegenover de geestelijkheid in het koninkrijk Italië gevolgde gedragslijn; maar het zou nooit tot een breuk gekomen zijn als de Paus geen wereldlijk vorst geweest was." Een gevolg van het conflict was ongetwijfeld „dat de geestelijkheid, die Napoleon door het Concordaat van royalisme en contra-Revolutie had losgemaakt, er toe terugviel, maar de meerderheid zag ertegen op, haar oppositie tot uitersten te drijven en zodoende de verkregen voordelen te verspelen. En zolang de eredienst niet onderbroken werd en de pastoors niet verjaagd, trok de bevolking er zich weinig van aan. Het conflict verlevendigde de hoop der royalisten en begunstigde hun intrigues; in zichzelf volstond het niet om het regiem te schokken." Men vergelijkte deze schatting van het geval eens met die van Hanotaux, voor wie de breuk met de Paus, dat wil zeggen met God, het einde van Napoleon betekende. ²⁾

In zijn beschrijving van de *Université* legt Lefebvre vooral nadruk op de onvolkomen uitvoering en resultaten van het grote plan. Ten dele was dat gevolg van geldgebrek, maar dat was niet alles. Het volk liet de hervormer geheel terzijde; uit de burgerij kreeg hij door zijn scholen wat hij in de eerste plaats wilde: bekwame ambtenaren; maar een ideaal dat een ganse generatie had kunnen bezielen en aan hem verbinden, had hij niet te geven. Dat blijkt niet alleen uit het onderwijs, maar uit

¹⁾ *Napoléon*, 163. ²⁾ Vgl. hiervóór, blz. 459.

de kunst en letterkunde, die zijn aanmoediging met geen bloeitijdperk beloonden.

Zoals Lefebvre deze gedachte uitwerkt, komt zij neer op een tamelijk grondige negatie van de Napoleontische episode. Hij erkent, dat het Napoleon aan de financiële en technische middelen ontbrak, waarover latere dictaturen beschikten om hun propaganda te organiseren. — een teken des tijds, die opmerking! de parallel kon in een boek van 1935 niet geheel achterwege blijven! in het boek van een „linkse” schrijver tenminste, want in Madelin’s nog later werk zal men er vergeefs naar zoeken. — „Maar,” gaat hij voort, „met zijn pretentie om een dynastie te stichten en een universele heerschappij had hij niets te leren waaraan de Fransen iets hadden. Zij die hem tot het eind met een trouw en belangeloos gemoed gediend hebben, verdedigden in zijn persoon de natie en de Revolutie. De anderen konden de legitimiteit van generaal Vendémiaire, ¹⁾ zelfs al had de Paus hem gezalfd, niet *au sérieux* nemen. Zo heeft hij de geest kunnen bedwelmen en onderdrukken, maar is hem niet meester kunnen worden. De twee polen van het denken zijn de traditie en de Revolutie gebleven.”

Maatschappelijk leven: de fusie mislukt

Wat ik uit de tweede der genoemde paragrafen wil halen, is hoofdzakelijk een opmerking die deze laatste gedachte ondersteunt. In zijn politiek van maatschappelijke reconstructie toont Lefebvre ons Napoleon hinkend op twee gedachten. Fusie — wij zagen hoe hoog Vandal, en na hem Hanotaux, met die leuze ophadden. Het was Hanotaux zeker niet ontgaan, maar Lefebvre legt er eerst de volle nadruk op, dat de fusie welke de heerser het naast aan het hart ging, die tussen de Revolutiegedachte en de gedachte van de Legimiteit, die tussen de nieuw opgekomen leidende stand en de teruggekeerde en gerallieerde *émigrés*, niet werkelijk gelukt is.

¹⁾ Die bijnaam, ontleend aan Bonaparte’s onderdrukken van de royalistische opstand tegen het juist in ’t leven komende *Directoire*-regiem in 1795, had in royalistische mond natuurlijk een bijzonder ongunstige klank.

Napoleon mocht nog zo ver gaan in zijn verloochening van de denkbeelden van 1789 („niets dan wapenen in de handen van ontevreden, eierzuchtigen en ideologen,” noemde hij ze op het laatst tot Molé); hij mocht zijn hof vullen met de dragers van oude namen en hen vleien door het herstel van oude gebruiken (sedert 1811: „les préséances marquées par le fauteuil, le tabouret, et le nombre des chevaux au carrosse, l’habit de cour, la révérence . . .”); hij had hen niet werkelijk verzoend. De twee aristocratieën, al poogde de Keizer ze zelfs door huwelijken te verbinden (een middel dat hij trouwens over heel de linie graag toepaste: men weet dat de prefecten in onze departementen meisjes met goede bruidschat moesten noteren om door passende huwelijken met Franse jongelui de leidende stand in het geheel te amalgameren), bleven elkaar wantrouwig en geringschattend bezien. Zelf voelde hij zich temidden van die *ci-devants* weinig op zijn gemak; zij loerden op de val van „Bonaparte.” En inderdaad, hij wilde niets minder dan hun waarachtig herstel: dat hij de machtigste der verlichte despoten had kunnen worden, dankte hij immers alleen aan het feit dat bij zijn optreden de Franse aristocratie vernietigd was. In de provincie, waar de oude families moesten aanzien hoe nieuwelingen hun voormalige goederen bezaten, was het met de slechte verstandhouding nog wel zo erg. „De sociale revolutie heeft een afgrond geopend die niets kan overbruggen; de oude en de nieuwe aristocratie blijven lang elkaars vijanden en Napoleon mag zeggen en doen wat hij wil, in de loop van de 19de eeuw zal de democratie van hun onenigheid profiteren om nogmaals te zegevieren.”

Geheel in de geest van Hanotaux betoogt Lefebvre dan, dat Napoleon’s actie slechts blijvend vrucht gedragen heeft, waar hij in de richting van de maatschappelijke ontwikkeling zelf werkte. En in het bijzonder door de kansen die hij aan de *bourgeoisie* gaf. Eveneens in overeenstemming met Hanotaux toont hij die burgerij, die zich na de 18de Brumaire overal in de baantjes nestelde, als naar de geest volstrekt niet gewonnen. Bijwijze van reactie tegen ’t despotisme komt het Engelse parlementarisme zelfs weer in de mode. In dit verband spreekt Lefebvre

van de intellectuele oppositie van Mme. de Staël en van Chateaubriand en knoopt daaraan een opmerking vast, die haast zou doen betwijfelen of ik wel gelijk had hem, al was het ook toen reeds met reserve, tot de geestelijke nakomelingschap van Mme. de Staël te rekenen. „Die gevallen,” zegt hij, „hebben slechts anecdotische betekenis,” en hij acht het van groter belang aan een honderdtal minder bekende aanwijzingen — zoals de vermetele uiting van oorlogsmoetheid van de Kamer van Koophandel van Lyon — vast te stellen, dat iedereen in afwachting leefde, dat men het gevoel van duurzaamheid van het regiem niet had.

Men heeft hiervóór misschien opgemerkt, niet alleen dat hij de burgerlijkheid van Mme. de Staël's politiek onderstreepte, maar dat ook Chateaubriand's motieven bij het schrijven van *Le génie du christianisme* op een laag peil gesteld werden. Die neiging om dichters en intellectuelen, evenals naar wij zagen de Paus, wat neer te zetten, en liever naar Kamers van Koophandel te luisteren, past zeker niet best in de lijn der liberale ethici die wij aan Mme. de Staël kunnen vastknopen.

Besluit: de betekenis van Napoleon

Ontoereikendheid, mislukking — na wat wij al gehoord hadden over misvattingen, misslagen en misleiding, rijst de vraag of Lefebvre's oordeel over Napoleon, behalve dat hij de verschijning onweerstaanbaar groots en boeiend vindt, niet louter negatief is? Laat mij tot antwoord — en tevens tot slot — een korte samenvatting geven van zijn besluit.

Na het falen van zijn geweldige onderneming, zo schrijft hij ongeveer, is de Keizer in de verbeelding der dichters een tweede Prometheus geworden, wiens vermetelheid door de goddelijke macht gestraft is, het zinnebeeld van het menselijk genie woestelend met het noodlot. Sommigen hebben hem integendeel tot de speelbal van een historisch determinisme willen maken — ten onrechte: het Keizerschap en de veroveringen buiten de natuurlijke grenzen waren zijn persoonlijk initiatief. Zelfs de opvatting dat dit noodzakelijk ten ondergang moest voeren —

die anders voor de lering van aspirant-Caesars en voor het heil van de mensheid haar nut zou hebben — is niet vol te houden.

„Zijn persoonlijke eierzucht is niet verwezenlijkt, maar hij heeft niettemin diepe sporen nagelaten. In Frankrijk heeft hij de nieuwe staat, door hem met meesterhand zijn administratieve kaders te geven, bevestigd. De Revolutie van 1789 had de burgerij tot de macht geheven, maar de democratie had haar die vervolgens” (1793/4) „betwist. Onder voogdij van de Keizer hebben de notabelen haar herwonnen; hun rijkdom en hun invloed zijn toegenomen; bevrijd van de bedreiging van de zijde des volks hebben zij zich opgemaakt te regeren en het liberalisme te herstellen. In Europa strekten de verbreiding der Franse denkbeelden, de invloed van Engeland, de voortgang van het kapitalisme en gevolgelijk van de burgerij, tot hetzelfde resultaat. Napoleon heeft die ontwikkeling danig verhaast door het *ancien régime* te vernietigen en de beginselen der moderne orde in te voeren.” Door zijn territoriale herschikkingen en door zijn hervormingen heeft hij ook de reeds beginnende ontwakning der nationaliteiten bevorderd. Het opkomend kapitalisme werd door zijn Continentaal Stelsel beschermd. De reeds gistende Romantiek vond in hem een held voor haar dichters. Overal was zijn invloed aanzienlijk, waar hij zich in de richting der Europese cultuurstromingen deed gelden. „Wil men het historisch determinisme te pas brengen? Hier ziet men het aan het werk.”

Zo wordt het ook verklaarbaar dat zijn legende zo snel is opgeschoten. „Niettemin, er bestaat tegenspraak tussen zijn persoonlijke strevingen en wat er in zijn werk duurzaam geweest is en door de legende is vastgehouden. Hij was meer en meer vijandig aan de Revolutie geworden, zelfs zo, dat hij, als hij tijd gehad had, ten slotte de burgerlijke gelijkheid ten dele verloochend zou hebben — toch is hij in de volksverbeelding de held der Revolutie geworden. Hij heeft van een universeel Keizerrijk gedroomd, en evenwel is hij voor de Fransen de verdediger der natuurlijke grenzen gebleven, terwijl de liberalen van Europa” (in Italië, in Polen, in België, zelfs in West- en Zuid-Duitsland, zelfs in Spanje) „hem tegenover de koningen

der Heilige Alliantie hebben gesteld als de verdediger der nationaliteiten. Hij had het strafste despotisme ingesteld, en men heeft in zijn naam de constitutionele Bourbons bestreden. Hij is de afgod der romantici geweest, terwijl hij door zijn denkwijzen zowel als door zijn literaire en artistieke smaak puur klassiek was . . .

„Alleen de romantici vergisten zich niet geheel, want hij was klassiek slechts door zijn cultuur en de vormen van zijn intellect. De drijfveer van zijn handelen was de verbeelding, de onbedwingbare stuwkracht van het temperament. Dit is het geheim van de bekoring die hij eeuwig op de mensen zal uitoefenen. Al was het maar in de voorbijgaande en troebele vurigheid van hun jeugd, zij zullen altijd door de romantische machtsdroom vervolgd worden. Er zullen er immer, als de helden van Barrès, zich komen exalteren voor het Graf.”¹⁾

Dit besluit, van hoe brede blik het ook getuigt, kan het mijne niet zijn. En het is waarlijk niet dat ik nodig heb mij mijn inleiding in de herinnering terug te roepen, met de beschouwingen waarvan het slecht stroken zou indien ik eindigde met wiens visie ook op Napoleon zonder meer te aanvaarden. Neen, ik mis in Lefebvre's slotsom iets. Laat mij, zonder te trachten (want dat zou geheel buiten de opzet van dit boek gaan) mijn eigen visie ervoor in de plaats te stellen — laat mij aangeven wat.

Ik mis er ten eerste, veel meer dan in zijn „portret” en in veel andere passages van zijn boek, de geest van Mme de Staël in. Ik verlang werkelijk naar een verenging van de geschiedenis tot een moreel rechtsgeding, zoals wij die bij Barni en Lanfrey aantreffen, niet terug. De moderne afschuw van grote woorden en gemakkelijk sentiment die Georges Lefebvre kenmerkt, valt te waarderen, vooral wanneer die, zoals bij hem, met een zo scherp geoefend oog voor zakelijke en materiele factoren samengaat. Die kwaliteiten behoeden hem trouwens niet alleen voor

¹⁾ Vgl. hiervoór, 165 vlg. — Ik heb geen kans gezien Lefebvre's woord *s'exalter* door een Nederlands woord weer te geven. Had ik geschreven: „zich het hoofd op hol brengen”, dan had ik een schakring van gezonde Hollandse nuchterheid aangebracht, die bij de Fransman ontbreekt.

verdwalen in ethiek, zij stellen hem ook op zijn hoede tegenover de verleidingen van chauvinisme en romantiek, waarvoor wij zoveel anderen hebben zien bezwijken. Zelfs van die romantiek, waarvoor hij toch een zo treffend begrip aan den dag legt, en die hem zelfs zo na ligt, dat hij, met zijn zo geheel andere politieke gezindheid, als zijn allerlaatste woorden over Napoleon Barrès en zijn jongelieden bij het Graf heeft kunnen aanhalen. Maar al is de romantiek, opgevat in de zin waarin Lefebvre het woord gebruikt, ook een nog zo diepe menselijke trek; al is het een verdienste van zijn werk, dat hij haar in de voorstelling van de Napoleon-figuur recht heeft kunnen doen, ik meen toch dat zij op het laatst meer krijgt dan haar toekomt.

Ik zou ook de tegenstrijdigheid die de schrijver zelf opmerkt tussen Napoleon's bedoelingen en wat hij bereikt heeft, scherper willen trekken en bijvoorbeeld ten aanzien van de ontwakings der nationaliteiten meer uitdrukkelijk willen vastgesteld zien, dat de Keizer die bevorderde enkel door ze te onderdrukken, dat hij ze in waarheid miskende, hoogstens bijwijlen poogde ze aan zijn eigen oogmerken dienstbaar te maken. Strekt het woord determinisme, dat Lefebvre hier langs een omweg binnensmokkelt, niet evenzeer om de persoonlijke verantwoordelijkheid in het historisch proces te bemantelen?

En zo kom ik nogmaals terecht op wat ik in zijn besluit mis. Ik zou de eeuwige postulaten van eerbied voor de menselijke persoonlijkheid, van zin voor geestelijke vrijheid, van hoog idealisme, van waarachtigheid, in de eindsom mee verrekend willen hebben. Het lijkt soms wel, of voor Lefebvre het constateren van burgerlijk klasse-oordeel bij Napoleon's tegenstanders in diens eigen tijd een afdoende reden is om hen te wraken. Voor hem wordt de democratie slechts gedragen door „het volk”, — het volk, dat evenwel alles zwiingend, bewonderend zelfs, zonder begrip, over zich liet gaan.

Dat de discussie lustig voortgaat, weten wij: Madelin zal de laatste niet wezen van zijn lijn. Onderschikken van sociale en geestelijke behoeften aan macht en glorie, aan gezag en orde — of zoals Lefebvre het zou uitdrukken, aan eigen klassebelang — eerbied voor de kerk, ófwel als een voornaam middel

van sociaal behoud ofwel uit oprechte godsdienstige overtuiging — met dergelijke neigingen tot Napoleon komende zullen tot in lengte van dagen Fransen een andere opvatting van deze en gene van zijn daden en ten slotte van heel zijn figuur voorstaan dan Lefebvre. Maar ook van het standpunt dat ik aangaf, zal er, zelfs al kan men zijn voorstelling meestentijds aanvaarden, althans op zijn waardering, op zijn beschouwing, nog heel wat te zeggen zijn. De discussie gaat voort.

BIJLAGEN

I Stendhal

Stendhal betuigde aldoor de vurigste bewondering voor Napoleon. Een paar keer zette hij er zich toe diens leven te beschrijven, of althans zijn eigen herinneringen aan hem te boek te stellen, speciaal in 1817 en 1837. Hij is er nooit mee klaargekomen en pas lang na zijn dood zijn die geschriften uitgegeven. Ik bepaal mij in het hierna volgende tot enige aanhalingen uit *Mémoires sur Napoléon*, zoals het laatste werkje getiteld is.

Napoleon, „de grootste man die de wereld sedert Caesar heeft gezien”; „naarmate meer van de waarheid bekend werd, des te groter zal Napoleon worden”. Als men zijn opvatting van de figuur gaat analyseren, wordt men echter door de ergste tegenstrijdigheden getroffen.

In de *Mémoires* geeft hij een gedetailleerde beschrijving alleen van de Italiaanse veldtochten, en hij zegt met zoveel woorden, dat „het waarlijk poëtische en volstrekt edele deel van Bonaparte's leven een eind neemt met de bezetting van Venetië” (1797). Hij wacht zich wel te zeggen: „met de uitlevering van de Venetiaanse Republiek aan Oostenrijk”, dat verraad legt hij ten laste aan het laaghartige Directoire. Niettemin: hier eindigt Napoleon's heroïsche periode. Toch onderstreept hij in zijn voorrede als de grootheid van Napoleon uitmakende („liefde voor Napoleon is de enige hartstocht mij gebleven”) het feit dat hij „het volk beschaafd heeft door het eigendomsrecht te geven”. Ook, dat hij het voor iedereen mogelijk heeft gemaakt het Kruis van het Legioen van Eer te verkrijgen. „De waarachtige stichters van het huidige Frankrijk zijn Danton, Siéyès, Mirabeau en Napoleon”. Hier denkt hij dus wel zeker aan de latere Napoleon, aan de Eerste Consul en Keizer. En terwijl Napoleon in andere passages enkel de ontembare en onovertroffen krijgsman is, de belichaming van een energie omtrent welker doelwit men zich

het hoofd niet moet breken, wordt er hier beslag op hem gelegd voor de nieuw-gegoede middenklassen, die in 1830 aan hun trekken kwamen. En dit ofschoon Stendhal geenszins blind is voor Napoleon's vrees voor de Jacobijnen en uitdrukkelijk zijn zwak (toen hij Keizer was) voor ex-royalisten en aristocraten betreurt.

Zowel in zijn verering voor de „*professeur d'énergie*” als in zijn verheffing van Napoleon tot de ontbinder van de oude orde kan men Stendhal verbinden met historici van zijn eigen tijd en van later (wij zullen treffende voorbeelden tegenkomen in Madelin voor de eerste en in Thiers voor de tweede geesteshouding). Zijn plaats nemen in zo conventioneel-Franse tradities en dan de in zijn geest heersende onoplosbare verwarring op een zo essentieel punt zal alleen verrassen als men de ietwat opgeschroefde reputatie voor „intelligentie” en „onafhankelijkheid” aanvaardt, die het mode geweest is in opeenvolgende generaties van intellectuelen voor Stendhal na zijn dood in 1842 te cultiveren.

II Jules Michelet

De twee laatst behandelde werken, van Lanfrey en van d'Haussonville, hebben dit gemeen dat de auteurs gebonden bleven aan de invloed van Thiers. Dit is niet het geval met twee schrijvers die zich met het Napoleon-probleem maten in de periode beginnende met de val van Napoleon III, maar wier opvattingen gevormd waren (evenals die van alle anderen die ik tot dusver in deze afdeling besproken heb) onder de inwerking van het zo bar tekortschietend caesarisme van de neef: Michelet en Taine.

Ik zal kort zijn over Michelet. Na zijn veeldelige geschiedenis van Frankrijk bij het einde der Middeleeuwen onderbroken te hebben om eerst de Revolutie te behandelen, had hij in de vroege jaren zestig de leemte aangevuld — en met niets ontziende smaad de koningen van de zeventiende en achttiende eeuw afgemaakt. Nu, op zijn oude dag, in 1872 en 1873, schreef hij nog drie delen, het eerste en tweede gaande over het Directoire en de opkomst van Bonaparte, het tweede en derde over de periode van de Eerste Consul en Keizer, van Brumaire tot Waterloo.

In de voorrede tot het eerste deel had hij gezegd dat hij zijn gemoed ging luchten en het strenge oordeel uitspreken dat hij heel zijn leven over Napoleon gekoesterd had, terwijl anderen „toekeken zonder te zien”. Inderdaad, *non* is Napoleon voor hem enkel de zelfzuchtige avonturier, de verrader van de Revolutie en van de volken. Maar vijfentwintig jaar vroeger had hij toch wel degelijk de opvatting gedeeld, destijds gangbaar onder de aanhangers van de Revolutie-traditie, dat Napoleon haar kampioen in Europa geweest was. In zijn boek over de Revolutie (1851) had hij de Belgen berispt om hun verzet tegen de eisen hun door de Keizer gesteld. „Toen Frankrijk, voor de Belgen en voor de wereld, de oorlog ondernam die het tussen 1792 en 1815 tien miljoen van zijn zonen zou kosten, stond het hun niet

heel wel om, tegenover die verschrikkelijke plenging van Frans bloed, over een klein beetje Belgisch geld te mopperen". Van 1792 tot 1815! Ook Napoleon's oorlogen werden dus gevoerd omderwille van België en van de wereld!

Nu daarentegen ziet hij de jeugdige Bonaparte reeds in zijn Italiaanse veldtochten „oorlog voeren *tegen* de volken". „Le glorieux traître de Campo Formio" verlaagde zich tot een optreden als „de toegewijde dienaar van Oostenrijk". De inlijving van Genua bij Frankrijk en de uitlevering van Venetië aan Oostenrijk waren „misdaden". Bonaparte was een „verdorven ziel".

Michelet gelooft nog vurig in de Revolutie als de bringer aan de mensheid van een boodschap van bevrijding; Frankrijk is naar zijn opvatting nog het verkoren land dat eeuwige bewondering en dankbaarheid verdient; het Engeland van Pitt daarentegen het tehuis van laag materialisme en sluwe berekening. Maar na het Schrikbewind was de grootmoedige Franse natie tot een inzinking van morele vermoedheid en onverschilligheid vervallen, waarvan de beginselloze Bonapartes (hij denkt aan Napoleon en Lucien) gebruik maakten „om de afgrond van Brumaire te graven, die voor ons en voor Europa vijftien jaar gruwelijke oorlogvoering en de dood van drie miljoen mannen betekende". Hij is nog overtuigd dat „de oorlogen van de Revolutie de waarachtigste menselijke broederschap geenszins uitsloten", maar hij erkent nu dat hun vervolg onder Napoleon tot een noodlottige scheiding leidde tussen het begrip Frankrijk en het begrip Europa (anders in zijn geest synoniem). Wanneer de catastrofe daar is en Alexander van Rusland met de zegevierende bondgenoten Parijs nadert, kan Michelet zelfs er zich toe brengen om met instemming het „schone en zware woord" te citeren dat de Tsjaar bij die gelegenheid uitsprak: „Ik kom om Frankrijk met Europa te verzoenen".

Ondertussen is Napoleon's gehele loopbaan in een harts-tochtelijke stijl vol uitroepstekens overzien, en het werk heeft meer van een volgehouden requisitoir dan van een geschiedenis. Er wordt Napoleon niets gelaten. De vulgariteit van zijn aard wordt toegelicht met anecdoten die de schrijver soms zo weer-

zinwekkend voorkomen dat ze hem nauwelijks uit de pen willen. Zijn militaire successen komen volgens hem even dikwijls voort uit geluk als uit bekwaamheid. Hij beklemtoont de lafhartigheid door de namaak-grote man aan den dag gelegd op de 18e Brumaire, nogmaals ten overstaan van vijandige menigten op zijn tocht naar Elba na de eerste afdanking, en tenslotte bij de slag van Waterloo en in de driftige dagen volgende op de nederlaag. Lafhartigheid samengaande met een krankzinnig egotisme. Napoleon dacht niet aan de veiligheid van Parijs of van Frankrijk, enkel aan hoe hij de opvolging aan zijn zoon kon verzekeren en zijn bezittingen behouden. Toen in de laaiende discussies in Parijs Lucien opperde dat de kleine koning van Rome uitgeroepen zou worden, uitte Lafayette, in zijn verontwaardiging, „een vreselijk woord, waarlijk een vonnis waarmee die noodlottige familie voor altijd geschandvlekt zal blijven: „Wat hebt gij van Frankrijk terechtgebracht?”

De Engelsen — zelfs met hen is Michelet nu haast verzoend — begingen een ongelukkige vergissing. Door hem op St. Helena op te sluiten voorzagen zij hem van „een indrukwekkend toneel, vanwaar de schurk het medelijden van het publiek kon bemachtigen en met behulp van leugens een bloedige herhaling voorbereidde van al de rampen van het keizerrijk”.

JAARTALLEN

- 1769 15 *Aug.* Napoleone Buonaparte geboren.
- 1779 *April.* Naar de mil. academie te Brienne in Champagne.
- 1784 *Oct.* Naar de militaire academie te Parijs.
- 1785 *Sept.* Luitenant; naar Valence.
- 1786 *Sept.-Juni* 1788. Met verlof in Corsica.
- 1788 *Juni-Sept.* 1789. Bij zijn regiment te Auxonne.
- 1789 *Sept.-Febr.* 1791. In Corsica, neemt deel aan de partijstrijd daar, weldra in oppositie tegen zijn vroegere afgod Paoli, die in Juli 1790 op het eiland kwam. Leider van de Frans- en Revolutie-gezinde partij.
- 1791 *Febr.-Juni.* Opnieuw te Auxonne, met Louis.
Juni-berfst. Te Valence.
Herfst-Mei 1792. Weer in Corsica.
- 1792 20 *Juni.* Ziet het binnendringen van het volk in de Tuilerieën aan.
10 *Aug.* Ziet evenzo het oproer, waarvoor Lodewijk XVI bij de *Législative* vlucht.
21 *Sept.* De republiek uitgeroepen. (Nieuwe jaartelling en revolutionaire kalender begint.)
- 1793 3 *Maart-April.* Nogmaals in Corsica, vanwaar hij vluchten moet naar Provence.
Aug. Schrijft *Le souper de Beaucaire.*
16 *Sept.* Ontvangt het kommando over de artillerie bij het beleg van Toulon (royalisten en Engelsen).
17 *Dec.* Val van Toulon. Bonaparte blijft in het Zuiden, in actieve dienst, nauw samenwerkend met Robespierre junior.
- 1794 *April.* Bonaparte generaal van de artillerie.
24 *Juli.* (10 Thermidor an II). Val van Robespierre. Bonaparte gearresteerd; 20 *Aug.* vrijgelaten en in zijn functie hersteld.
Aug./Sept. Expeditie tegen Corsica verijdeld door de Engelsen.

1795 *Mei*. Aangesteld voor expeditie tegen de Vendée, blijft in Parijs hangen.

22 *Aug.* (30 Thermidor an III). De Conventie bekrachtigt nieuwe grondwet (constitutie van het jaar III), waarbij 5 Directeuren berustende op *Conseil des Cinq Cents* en *Conseil des Anciens* worden ingesteld; de vrije verkiezing echter 5 Fructidor uit vrees voor royalistische reactie beknot en $\frac{2}{3}$ meerderheid aan *Conventionnels* verzekerd.

5 *Oct.* (13 Vendémiaire an IV). Bonaparte helpt Barras, gemachtigd door de Conventie, een royalistisch oproer in Parijs bedwingen.

30 *Oct.* De 5 Directeuren door de nieuwe Raden verkozen.

1796 23 *Febr.* Bonaparte krijgt het bevel over het voor Italië bestemde leger.

9 *Maart*. Bonaparte trouwt Joséphine.

eind April. Bonaparte dwingt Koning van Sardinië door bedreiging van Turijn tot wapenstilstand.

15 *Mei*. Bonaparte doet zegevierende intocht in Milaan (na Lodi). Alle Italiaanse vorsten onder invloed en gebrandschat.

1797 2 *Febr.* Bonaparte neemt Mantua na een langdurig beleg en na alle pogingen tot ontzet te hebben afgeslagen (Castiglione, Arcole, Rivoli).

Pasen. Anti-Frans oproer te Verona. Door Bonaparte aangegrepen om de Republiek Venetië omver te werpen.

18 *April*. Bonaparte ondertekent de preliminairen van Leoben met de Oostenrijkers.

Zomer. Bonaparte met Joséphine in het kasteel Mombello bij Milaan. Cisalpijnse Republiek gevormd.

$\frac{3}{4}$ *Sept.* Staatsgreep van Fructidor. (Augereau afgezant van B.)

17 *Oct.* Vrede van Campo Formio, onder sterke invloed van Bonaparte. Oostenrijk erkent Frankrijk's „natuurlijke grenzen”, de Cisalpijnse en Ligurische Republieken, en verkrijgt zelf Venetië. Congres te Rastadt voor regeling der Duitse aangelegenheden.

2 *Nov.* B. aangesteld tot opperbevelhebber van het leger tegen Engeland.

10 *Dec.* Triomfantelijke ontvangst van B. door *Directoire*.

1798 Febr. B. overtuigt zich op een inspectiereis van de onuitvoerbaarheid van het invasieplan en wendt nu zijn aandacht definitief naar Egypte.

12 April. Het *Directoire* besluit tot een expeditie naar Egypte en draagt Bonaparte het bevel op.

19 Mei. Afvaart.

10 Juni. Malta genomen.

1 Juli. Ontscheping te Alexandrië.

21 Juli. Overwinning bij de Pyramiden.

1 Aug. Nelson vernietigt de Franse vloot bij Aboukir.

najaar. Toenemende spanning tussen Frankrijk en Oostenrijk (Duitse zaken, Rastadt; Italiaanse zaken) en Frankrijk en Rusland (Malta en Egypte).

Dec. Tweede Coalitie, gevormd door Paul van Rusland, met Turkije, Engeland, Oostenrijk en Napels.

1799 voorjaar en zomer. Franse nederlagen: aartshertog Karel werpt de Fransen uit Duitsland, Soeworof uit Italië. — Royalistische bewegingen in Frankrijk.

Febr. Bonaparte trekt Syrië binnen; vruchteloos beleg van St. Jean d'Acre.

25 Juli. Bonaparte, terug in Egypte, verslaat de Turken bij Aboukir.

22 Aug. Hij verlaat Egypte.

25 Sept. Massena verslaat de Russen bij Zürich.

Oct. Brune verslaat Engelsen en Russen, Bergen - Castricum.

9 Oct. Bonaparte landt bij Fréjus.

9/10 Nov. (18/19 Brumaire an VIII) Bonaparte werpt het *Directoire* en de wetgevende lichamen omver; voorlopig driemanschap ingesteld: Bonaparte, Sieyès, Roger-Ducros.

24 Dec. Nieuwe constitutie afgekondigd (constitutie van het jaar VIII), door Bonaparte op het heel anders bedoeld ontwerp van Sieyès gemaakt. Alle macht aan een Eerste Consul, geflankeerd door twee andere; Senaat, Tribunaat (het enige lichaam dat openbare bespreking voert), *Corps Législatif*; Raad van State. Bonaparte Eerste Consul, met Cambacérès en Lebrun als collega's.

1800 *Jan.* Constitutie bij plebisciet goedgekeurd.
 18 *Febr.* (28 Pluviôse an VIII). Wet op het plaatselijk bestuur.
zomer. Commissie voor *Code civil* geïnstalleerd.
Mei-Juni. Successen van Moreau tegen de Oostenrijkers in Beieren.
 15 *Mei.* Bonaparte trekt de St. Bernard over.
 14 *Juni.* Marengo (feitelijk gewonnen door Desaix, die sneuvelt)
 geeft Bonaparte de heerschappij over Noord-Italië. — Kléber
 vermoord in Egypte.
 25 *Sept.* De Engelsen nemen Malta.
 3 *Dec.* Moreau vernietigt de Oostenrijkers bij Hohenlinden.
 24 *Dec.* Aanslag op Bonaparte bij de Opera (*machine infernale*).
 26 *Dec.* Paul I van Rusland vormt Verbond der Neutralen
 tegen Engeland.

1801 8 *Jan.* Vrede van Lunéville: Oostenrijk en het Duitse
 Rijk herstellen de vrede van Campo Formio en erkennen de
 nieuw gevormde republieken. Vrede met Napels volgt.
 8 *Febr.* Pitt vervangen door Addington.
 23 *Maart.* Paul I vermoord: Alexander I.
 25 *Juni*, 2 *Sept.* Franse capitulaties in Egypte (Caïro, Alexandrië).
 15 *Juli.* Het Concordaat ondertekend.
 10 *Sept.* En geratificeerd.
 1 *Oct.* Preliminair van vrede tussen Engeland en Frankrijk;
 onderhandelingen beginnen te Amiens. — Weldra sluit ook
 Alexander van Rusland vrede.

1802 *Jan.-April.* Expeditie naar San Domingo; Toussaint
 L'Ouverture omvergeworpen en gevangen.
Jan. Bonaparte te Lyon bekleed met het presidentschap der
 Cisalpijnse (voortaan Italiaanse) Republiek.
Maart. Bonaparte laat, in weerwil van de constitutie van het
 jaar VIII, door de Senaat de oppositionele leden uit Tribunaat
 en Wetgevend Lichaam verwijderen.
 25 *Maart.* Vrede van Amiens.
April. Het Concordaat, samen met de Organieke Artikelen,
 door het Wetgevend Lichaam goedgekeurd.
 15 *Mei.* Legioen van Eer gesticht.
 2 *Aug.* Plebisciet overweldigend ten gunste van Consulaat voor

het leven. Constitutie van het jaar X: macht van de Consul nog vergroot, ook die van de Senaat ten opzichte van Tribunaat en Wetgevend Lichaam.

11 *Sept.* Piemont ingelijfd.

1803 30 *Jan.* Sebastiani's rapport over Egypte in de *Moniteur*.

13 *Maart.* Bonaparte vaart uit tegen Lord Whitworth.

24 *Maart.* De Duitse Rijksdag bekrachtigt. (*Reichsdeputationshauptschluss*) het Franse ontwerp voor de reorganisatie van het Duitse Rijk: mediatisaties en secularisaties (uitwerking van de vredes van Campo Formio en Lunéville).

3 *Mei.* Verdrag tot verkoop van Louisiana aan Veren. Staten.

11 *Mei.* Lord Whitworth verlaat Parijs.

2 *Dec.* Het leger bijeengetrokken in het kamp van Boulogne ontvangt de naam armée d'Angleterre.

1804 *Febr.-Maart.* Samenzwering ontdekt, Moreau, Pichegru, Cadoudal gearresteerd; Enghien opgelicht.

21 *Maart.* Enghien gefussilleerd.

27 *Maart.* *Code civil* definitief vastgesteld.

18 *Mei.* Napoleon door de Senaat tot Keizer uitgeroepen; constitutie van het jaar XII, waarbij ook aan het Tribunaat geheime zitting wordt opgelegd, bekrachtigd door plebisciet.

11 *Aug.* Frans II neemt de titel Keizer van Oostenrijk aan.

Dec. Spanje (Godoy) in oorlog met Engeland.

2 *Dec.* Keizerwijding en -kroning in *Notre Dame*.

1805 30 *Maart*—18 *Aug.* Villeneuve, met opdracht van Napoleon om de weg naar Engeland vrij te maken, kruist tussen Cadiz en de Antillen zonder Nelson te treffen.

11 *April.* Russisch-Engels verbond.

26 *Mei.* Napoleon kroont zich te Milaan als Koning van Italië.

4 *Juni.* Hij lijft Genua in.

9 *Aug.* Oostenrijk treedt toe tot het Engels-Russisch verbond: Derde Coalitie.

18 *Aug.* Villeneuve valt ontmoedigd te Cadiz binnen.

24 *Aug.* Kamp van Boulogne opgebroken, het Franse leger rukt Duitsland binnen.

- 20 *Oct.* Capitulatie van Ulm (Mack).
 21 *Oct.* Villeneuve, door Napoleon gelast Napels te gaan ontzetten, bij Trafalgar door Nelson vernietigend verslagen.
Nov. Napoleon trekt Wenen binnen.
 2 *Dec.* Austerlitz: Tsaar Alexander zet de oorlog voort, terwijl Keizer Frans om vrede vraagt.
 18 *Dec.* Conventie van Schönbrunn, waarbij Napoleon Pruisen afkoopt, en tegelijk compromitteert, met Hannover.
 26 *Dec.* Vrede van Presburg. Oostenrijk moet Venetië afstaan aan Napoleon's koninkrijk Italië en trouwens heel het schiereiland aan diens invloed laten; tegelijk krijgt Beieren o.m. Tirol, Wurtemberg, Oostenrijks Zwaben, Baden de Breisgau; het Duitse Rijk ontbonden.

1806. 30 *Maart.* Joseph Koning van Napels (en Sicilië; maar op Sicilië zitten de Bourbons onder bescherming van de Engelse vloot), Murat Groothertog van Kleef en Berg; in Italië hertogdommen ingericht voor ministers en maarschalken

5 *Juni.* Louis Koning van Holland.

12 *Juli.* Rijnbond gesticht onder Napoleon's protectoraat.

zomer. Vredesbesprekingen met Engeland (Fox) en Rusland; Napoleon spiegelt Engeland Hannover voor en Rusland de Balearen.

6 *Aug.* Frans II legt het Duitse Keizerschap neer.

15 *Sept.* Pruisen treedt toe tot de Russisch-Engelse Coalitie: Vierde Coalitie.

14 *Oct.* De Pruisische legers vernietigd bij Jena en Auerstädt.

11 *Nov.* Decreet van Berlijn (Continentaal Stelsel).

28 *Nov.* Eerste Franse troepen in Warschau.

1807 8 *Febr.* Eylau; bloedig en onbeslist.

voorjaar. Napoleon te Finkenstein; Walewska.

14 *Juni.* Friedland: Napoleon overwint.

24 *Juni.* Tilsit: Napoleon en Alexander ontmoeten elkaar op een vlot in de Njemen.

9 *Juli.* Vrede: Koninkrijk Westfalen en groothertogdom Warschau gevormd; Alexander belooft ontruiming van Moldavië

en Wallachije en staat Corfu aan Napoleon af; vage Oosterse en anti-Engelse afspraken.

Juli-Sept. Denemarken door de Engelse vloot geweld aangedaan.

18 *Sept.* Napoleon schaft het Tribunaat af.

Oct. Alexander verklaart Engeland de oorlog.

25 *Oct.* Napoleon sluit een geheim verdrag met Spanje om Portugal te verdelen.

30 *Nov.* Junot bezet Lissabon.

17 *Dec.* Decreet van Milaan, gericht tegen neutrale handel en bedoeld om de blokkade van Engeland waterdicht te maken.

Dec.-Maart 1808. Murat bezet geleidelijk Noord-Spanje.

1808 2 *Febr.* Napoleon schrijft aan Alexander: grootse plannen om India te veroveren.

Febr. Miollis bezet Rome.

17 *Maart.* Stichting van de *Université impériale*; Fontanes grootmeester.

18 *Maart.* Oproer te Aranjuez: Karel IV tot afstand gedwongen ten gunste van zijn zoon Ferdinand.

eind April. Het Koninklijk echtpaar, Godoy, en Ferdinand komen te Bayonne om hun geschil aan Napoleon voor te leggen.

2 *Mei.* Oproer te Madrid, door Murat bloedig bedwongen (*Dos Mayos*).

10 *Mei.* Karel IV en Ferdinand (de laatste onder bedreiging) staan hun rechten aan Napoleon af; deze benoemt Joseph; Murat wordt koning van Napels.

20 *Juli.* Joseph doet zijn intocht in Madrid.

23 *Juli.* Dupont capituleert te Baylen aan Spaanse *guerilleros*.

30 *Juli.* Joseph wijkt uit Madrid.

Aug. De Engelsen krijgen vaste voet in Portugal.

Sept. Napoleon eist, op grond van een onderschepte brief, van Pruisen het ontslag van Stein.

24 *Sept.-24 Oct.* Napoleon en Alexander komen samen te Erfurt; Talleyrand waarschuwt Alexander en bemoedigt Oostenrijk.

begin Nov. Napoleon trekt Spanje binnen.

4 *Dec.* Madrid hernomen.

16 *Dec.* Van Madrid uit verklaart Napoleon Stein vogelvrij.

1809 voorjaar. Oostenrijk verstaat zich met Engeland over nieuwe oorlog: Vijfde Coalitie; Alexander staat terzijde.

19—23 *April.* Napoleon levert slag tegen aartshertog Karel in de buurt van Regensburg.

28 *April.* Schill verlaat Berlijn om een opstand in Westfalen uit te lokken.

13 *Mei.* Napoleon bezet Wenen.

21 *Mei.* De Franse troepen hebben het zwaar te verduren bij Aspern en Essling.

29 *Mei.* Andreas Hofer neemt Innsbruck op de Beieren.

6 *Juli.* Napoleon herstelt zijn geschokt prestige door Wagram.

Juli. Napoleon vaardigt van Schönbrunn bevelen nepens de Paus uit.

29 *Juli.* De Engelsen vallen in Walcheren.

14 *Oct.* Oostenrijk sluit vrede te Wenen, staat Illyrië af aan Napoleon.

Dec. Dreigementen van Napoleon tegen de onafhankelijkheid van Holland; Louis, in Frankrijk, ontvangt eisen van gebieds-afstand.

15 *Dec.* Joséphine verklaart openlijk haar aanvaarden van de scheiding; twee dagen vroeger reeds had Napoleon Caulaincourt opgedragen de Tsaar dringend om de hand van zijn jongste zuster te verzoeken.

1810 Jan.-Febr. Franse troepen bezetten Walcheren, vervolgens Bergen-op-Zoom, Breda, Dordrecht.

8 *Febr.* Napoleon organiseert militair bestuur in het na de vrede met Oostenrijk ogenschijnlijk bedwongen Spanje.

9 *Febr.* Na ontwijkend antwoord uit Rusland vraagt Napoleon om de hand van de aartshertogin Marie Louise. Hij weigert Alexander toezegging te doen omtrent de toekomst van het groothertogdom Warschau.

21 *Febr.* Andreas Hofer gefusilleerd te Mantua.

11 *Maart.* Huwelijk met de handschoen te Wenen.

16 *Maart.* Louis stemt toe in een verdrag van afstand van Brabant, Zeeland en land tussen Maas en Waal.

1 *April.* Huwelijk van Napoleon en Marie Louise ingezegend

te St. Cloud.

9 *Juli*. Geheel Holland ingelijfd.

20 *Aug.* Bernadotte wordt Koninklijk prins van Zweden.

1 *Oct.* Massena, gelast de Engelsen uit Portugal te verdrijven, bezet Coimbra; Engelsen verschansen zich achter Torres Vedras.

10 *Dec.* Oldenburg (zwager van Alexander), een aanmerkelijk deel van Westfalen, Bremen, Hamburg en Lübeck, ingelijfd.

31 *Dec.* Oekaze van Alexander begunstigt de (reeds lang oogluikend toegelaten) Engelse handel.

1811 *winter en voorjaar*. Massena teruggedreven.

Febr. Napoleon, verstoord over Bernadotte's onafhankelijk optreden, weigert hem Noorwegen.

3 *Mei*. Massena verslagen bij Fuentes de Onoro; Wellesley beloofd met de titel hertog van Wellington.

Juni. Concilie in Parijs.

5 *Aug.* De meerderheid van het Concilie laat zich pressen tot een decreet om aan 's Pausen institutie-recht termijn te stellen.

15 *Aug.* Op zijn verjaarsreceptie spreekt Napoleon onheilspellende woorden tot de Russische gezant (Oldenburg, Polen). Hij begint een veldtochtplan tegen Rusland te ontwerpen.

1812 *voorjaar*. Militaire en diplomatieke voorbereiding.

Jan. Napoleon laat Zweeds Pommeren bezetten.

12 *Febr.* Pruisen verplicht zich tegenover Napoleon tot 20.000 man hulptroepen en vrije doortocht.

14 *Maart*. Oostenrijk belooft 30.000 man voor flankdekking tegen uitzicht op territoriale voordelen.

Maart. *Cortes* te Cadiz kondigt constitutie voor Spanje af.

Maart-April. Bernadotte verkrijgt van Alexander toezegging van Noorwegen in ruil voor Zweedse hulp tegen Napoleon.

begin Mei. Napoleon te Dresden. 600.000 man tegen Rusland.

28 *Mei*. Instructies voor De Pradt als gezant te Warschau: de Poolse geestdrift opwekken, maar tegelijk wilde Napoleon Oostenrijk's gevoeligheid ten opzichte van Galicië ontzien.

22 *Juli*. Marmont door Wellington verslagen bij Salamanca; Soult moet het beleg van Cadiz opbreken om Madrid te dekken.

7 *Sept.* Napoleon verslaat de Russen bij Borodino, waar zij

trachten hem de weg te versperren.

14 *Sept.* Intocht in Moskou.

23 *Oct.* Mislukte *putsch*-poging van Malet in Frankrijk.

25 *Oct.* Terugtocht uit Moskou begint.

26/27 *Nov.* Overtocht van de Berezina, sterk door de Russen betwist.

5 *Dec.* 100 km beoosten Wilna verlaat Napoleon het leger, Murat het opperbevel overdragende; het is Ney die de terugtocht dekt. Ramp van Wilna.

18 *Dec.* Napoleon bereikt Parijs.

31 *Dec.* De Pruisische generaal York sluit met de Russen de conventie van Tauroggen (neutraliteit van zijn troepen).

1813 10 *Jan.* De Senaat belooft N. 350.000 nieuwe lotelingen.

25 *Jan.* Pius VII, te Fontainebleau, laat zich door Napoleon pressen tot de ondertekening van preliminatieën voor een nieuw Concordaat.

22 *Febr.* Eugène ontruimt de Oder-linie en weldra Berlijn.

28 *Febr.* Pruisen sluit met Rusland het verdrag van Kalisch. Oproep (uit Berlijn) van de Russische generaal Wittgenstein tot de Duitse bevolking.

Maart. Eugène ontruimt ook Saksen. De Fransen houden stand aan de Elbe.

24 *Maart.* Pius VII neemt zijn handtekening terug, Napoleon stoort zich hier echter niet aan.

7 *April.* Narbonne naar Wenen gezonden om Silezië aan te bieden in ruil voor hulp tegen Rusland en Pruisen; Metternich stelt echter gewapende bemiddeling voor.

25 *April.* Napoleon neemt het bevel over het hoofdleger bij Erfurt op zich.

2 *Mei.* Lützen: Saksen heroverd.

8 *Mei.* Napoleon trekt Dresden binnen.

21 *Mei.* Bautzen, een minder besliste overwinning.

4 *Juni.* Wapenstilstand (aangeboden door Tsaar en Koning van Pruisen), onder bemiddeling van Oostenrijk: tot 28 Juli, verlengd tot 10 Aug.

14 *Juni.* Conventie van Reichenbach: Engeland onderneemt

Rusland en Pruisen te subsidiëren; grondslag van de Zesde Coalitie.

21 *Juni*. Joseph en Soult (Madrid reeds ontruimd) worden door Wellington verslagen bij Vittoria: Joseph vlucht naar Frankrijk.

27 *Juni*. Oostenrijk verbindt zich om met Rusland en Pruisen samen te gaan, als Napoleon vóór het eind van de wapenstilstand de Oostenrijkse bemiddelingsvoorwaarden niet aanneemt.

28 *Juni*. Napoleon ontvangt Metternich te Dresden. Na aanvankelijk tegenstrubbelen aanvaardt hij de bemiddeling en een congres te Praag.

28 *Juli*. Eerst nu echter kan Caulaincourt te Praag verschijnen.

12 *Aug*. De termijn verstreken zijnde, verklaart Oostenrijk de oorlog aan Napoleon. Diens antwoord, concessies bevattende, komt eerst de volgende dag.

18 *Oct*. Na zware gevechten om Dresden slag bij Leipzig, waarin Napoleon nederlaag lijdt. De Zuid-Duitse bondgenoten vallen af. Het leger moet terugvallen op Mainz. Italië, N.W. Duitsland en Holland gaan nu verloren.

Nov. Metternich laat Napoleon uit Frankfort voorwaarden toekomen: de natuurlijke grenzen. Napoleon vervangt Maret-Basano door Caulaincourt als min. van buitenl. zaken.

1 *Dec*. De bondgenoten, ongeduldig, werpen in een manifest de schuld voor het mislukken der onderhandelingen op N.

21 *Dec*. De invasie van Frankrijk begint.

1814 7 *Febr*. Congres te Chatillon; Metternich, ongerust over de plannen van Pruisen, wil een schikking; Alexander wil doorzetten. Napoleon kan echter in de nieuwe eis van de grenzen van 1792 nooit toestemmen. 18 Maart gaat het congres uiteen. — Ondertussen heeft Napoleon successen behaald bij Champaubert, Montmirail, Chateau-Thierry, Montereau, Craonne, Reims.

20 *Maart*. Napoleon over de Seine geworpen; terwijl hij naar Lotharingen trekt, rukken de bondgenoten tegen Parijs op.

31 *Maart*. Val van Parijs. Napoleon te Fontainebleau.

3 *April*. De Senaat verklaart Napoleon van de troon vervallen.

4 *April*. Marmont loopt over naar de bondgenoten.

6 *April*. Napoleon doet afstand.

11 *April*. Verdrag van Fontainebleau, waarbij Napoleon Elba aanneemt.

3 *April*. Artois, als *lieutenant-général du royaume*, en Talleyrand, als minister van buitenl. zaken, tekenen een conventie, waarbij Frankrijk in beginsel tot de grenzen van 1 Jan. 1792 wordt teruggebracht.

28 *April*. Napoleon, na smadelijke bejegeningen onderweg van de zijde der bevolking, scheept zich te Fréjus naar Elba in.

30 *Mei*. Vrede van Parijs, die conventie van 23 April bevestigt.

4 *Juni*. Lodewijk XVIII „octroyeert” de *Charte*. Heel het jaar toenemende onrust in Frankrijk over de reactionaire tendenties van het hersteld regiem.

1 *Nov*. Officiële opening van het Congres van Wenen; Talleyrand had zich reeds als vertegenwoordiger van Lodewijk XVIII en van het beginsel der legitimiteit doen gelden.

1815 3 *Jan*. Engeland, Oostenrijk en Frankrijk (Talleyrand) verbinden zich tegen Rusland en Pruisen in zake Saksen-Polen.

1 *Maart*. Napoleon landt in de buurt van Antibes.

13 *Maart*. De bondgenoten te Wenen doen Napoleon in de ban.

18 *Maart*. Ney, die Lodewijk XVIII beloofd had hem de usurpator in een ijzeren kooi aan te voeren, werpt zich bij Auxerre in Napoleon's armen.

20 *Maart*. Napoleon betreft de Tuilerieën.

22 *April*. Nieuwe liberale grondwet, ontworpen door Benjamin Constant: „*l'Acte additionnel*”.

1 *Juni*. *Champ de Mai*.

7 *Juni*. Nieuwe Kamers geopend; sterke liberale oppositie.

12 *Juni*. Napoleon verlaat Parijs om zich aan het hoofd van het leger te stellen. Plan: toeslaan vóór de komst der Russen en Oostenrijkers, en de Engelsen en Pruisen scheiden. Dat laatste mislukt: Quatre-Bras.

18 *Juni*. Napoleon verpletterd bij Waterloo.

21 *Juni*. Napoleon terug in Parijs. De Kamer weigert met hem samen te werken.

22 *Juni*. Napoleon doet afstand. Fouché voorzitter van het uit-

voerend comité der Kamer, dat met de bondgenoten in gesprek treedt.

25 *Juni*. Napoleon verlaat Parijs op last van Fouché en trekt zich terug in La Malmaison.

29 *Juni*. Bij de nadering der Pruisische troepen en gewaarschuwd door Fouché, gaat hij naar Rochefort om overzee te ontkomen: dit blijkt onmogelijk.

8 *Juli*. Lodewijk XVIII terug in Parijs.

15 *Juli*. Napoleon geeft zich over aan de Engelsen: de *Bellerophon* brengt hem naar Plymouth.

7 *Aug.* Verscheept op de *Northumberland*, die hem naar St. Helena moet brengen; vergezeld van Bertrand en Möntholon met hun vrouwen, Gourgaud, en Las Cases.

17 *Oct.* Landt in St. Helena.

9 *Dec.* Betrekt Longwood, na een verblijf in The Briars.

1816 14 *April*. Sir Hudson Lowe, de nieuwe goeverneur van het eiland, verschijnt.

31 *Dec.* Las Cases verlaat St. Helena.

1821 5 *Mei*. Napoleon sterft.

1840 12 *Mei*. Regeringsverklaring (Thiers) aan de Franse Kamer dat Louis Philippe, na bekomen toestemming van de Engelse regering, het stoffelijk overschot uit St. Helena zal laten halen.

15 *Dec.* Bijzetting in de *Invalides* (Guizot is nu eerste-minister).

ALPHABETISCH REGISTER

(Namen van schrijvers afzonderlijk op blz. 527 vlgg.)

- Addington**, H., premier v. Engeland, 302, 303.
- Adriatische Zee**, 267, 270, 271, 353.
- Aken**, vrede v. A. 307; 350, 351, 353.
- Alexander de Grote**, 400, 475, 490.
- Alexander I**, Keizer v. Rusland, 33, A's schuld aan de oorlog v. '12: 87, 88, 262, 326, 327; 174, 206, 229, 260, A. te Erfurt 263, 374; 264, 270, 271, 272, A. te Tilsit 273; verwijdering van N. 274, 275; 309, A. en ontstaan 3de coal. 316, 317, 318, 495; bevrijder der volken in '12: 324—326; 328, 330, begeert N's ondergang in '13: 333; Sorel over A. 339; 349, 355, 469, G. Lefebvre over A. 495, 496.
- Alpen**, de, 34, 260, 317, 380.
- Amerika** (Ver. Staten), 137 n., 306, 387, 425, 463.
- Amiëns**, vrede van, en de vredebreuk daarna, visie van Mignet 27; 42, A. Lefebvre 43; Thiers 52, 54, 55; Barni 73; 255; Lanfrey 261, 262; Bourgeois 267; Sorel 300—309; Philippson 301, 302; critiek op Sorel (Muret, Coquelle) 310—313; A. in Engel. in discredit door annexatie Piemont 314; 327, Lenz 340 n.; Bainville 425, 430; Madelin 445—447; 489, G. Lefebvre 491—493; 494, 495.
- Amsterdam**, 145, 372, 373.
- Ancona**, 267.
- Antillen**, de, 307.
- Antwerpen**, 43, 296, 308, 319, 425.
- Aranjuez**, 97, 99.
- Arcole**, slag bij, 170, 182, 387.
- Arragon**, 218.
- Arras**, Atrecht, 374.
- Artois**, graaf van, na 1824 Koning Karel X v. Frankr., 56, 62n., 467.
- Athene**, 78, 90.
- Attila**, 281.
- Augereau**, maarschalk, 92.
- Augustus**, Keizer, 442, 471, 475.
- Austerlitz**, slag bij, visie v. Thiers 53, 259; 109, 164, 170, 206, 260, 269, 315, 327, 332, 351, 353, visie v. Driault 384; 387, 390, 435.
- Auxonne**, Bonaparte in garnizoen te A., 196, 199, 434.
- Azië**, 275, 308, 354, 364.
- Bacciochi**, Felix, echtgenoot van Elisa Bonap., 204, 222.
- Baden**, groothertogdom, 56, door huwelijk nauwer aan N. verbonden 206.
- Balearen**, de, 271.
- Balkan**, de, 275.
- Barcelona**, 145.
- Barras**, Directeur, 89, 92, B. en de staatsgreep v. Brum. 237, 238, 241.
- Barthélemy**, Directeur, 91, 92.
- Barthou**, minister, 390.
- Bataafse Republiek**, zie Nederland.
- Bautzen**, slag bij, 61, 332.
- Baylen**, capitulatie van, 217.
- Bayonne**, samenkomst te, afzetting der Sp. Bourbons: visie v. Bignon 34; A. Lefebvre 47; Thiers 57; Lanfrey 95—101; Prins Napoleon 169; Joseph te B. 216, 217; Vandal 263; Madelin 448.
- Bazel**, 317.
- Becket**, Th., 200.
- Beieren**, naijverig op O'rrijk 45; 205 band met N. versterkt door huwel. Eug. de Beauharn. 206; 380.
- België**, verlies v. B. moeilijk te accepteren voor Fransen 30, 341, 450; 130, 145, annexatie v. B. oorzaak voortdurende oorlog 286, 296, 301 (Sorel), 425, 428 (Bainville); Engel. berust in 1802 in de annexatie 302; 308, 317, 319, 325n., 327, 328, 334, 343, 346, verlies B. aan N. te wijten 355; 370, het Fr. bestuur in B. 377, 378; 502.
- Beresina**, 330.
- Berg**, groothertogdom, 185, 205, 206, 217.
- Berlijn**, 272, 295, 338, 380, 468.
- Bernadotte**, maarschalk, 83, 325.
- Berthier**, maarschalk, 334, 335.
- Beurnonville**, generaal, 47.
- Bidassoa**, 217, 375.
- Biscaye** 218.
- Boisgelin**, kardin. de, 434.
- Bologna**, 123.
- Bonifacius VIII**, 102, 130, 199.
- Bordeaux**, 388.
- Bossuet**, 84, catechismus v. B. 123,

125; 127, 135, 150, 389.
Boulangier, generaal, 162.
Boulogne, invasiebasis 56, 262, 268, 271, 315.
Brindisi, 268.
Broglië, de, bisschop v. Gent, 127.
Broglië, hertog van, 115.
Brumaire, staatsgreep v. 18/19 Br.: 10, 33, A. Lefebvre over Br. 40—42; 75, Quinet 76, 77; 78, 81, 83, Lanfrey 89, 92, 94, 95; Mme de Staël 182, 183; Lucien's rol 202; 233, Vandal 234, 236—241; 244, 253, Driault 345, 388; 358, 371, Aulard 399; 424, G. Lefebvre 479; 492, 500.
Brune, maarschalk, 81, 299.
Brutus, 400, 441.
Burgos, 217.
Byzantium, 135.

Cadix, 145.
Caesar, Julius, 86, 104, 150, 183n., 290, 350, 400, 441, N. over C. 442; 475, 490.
Cambacérés, 102, C. en de Code 411, 412, 413; 424.
Campo Formio, vrede van, 44, Bonap.'s aandeel 53; Lanfrey over C. F. 89; 90, C. F. oorzaak v. een nieuwe oorl. 240, 253; 307, 444.
Canossa, 120.
Canova, 441.
Caprara, kardinaal, 121, 122, 123.
Carnot, Directeur, 91, 21.
Caroline Bonap., 201n., 204, 205, 213, 216.
Carthago, 328.
Catalonië, 218, Fr. bestuur over C. 376.
Catharina II, keizerin v. Rus., 288, 290, 306.
Caulaincourt, Fr. gezant in Moskou, 143, 173, waarschuwt in '11: 326, 327; 330, voor vrede in '13: 331, 333, 336—339; Sorel over C. 338, 343; 428, 433.
Cavour, 116.
Chabrol, prefect, 129, 130, 131.
Champagny, minister, 37.
Championnet, generaal, 298.
Charlemagne, zie Karel de Grote.
Chatham, lord (Pitt de oudere), 309.
Châtillon, congres van, 346.
Cisalpijnse Republiek, 305, wordt koninkrijk Ital. 314; 315.
Clemenceau, 394.

Clemens VII, 102.
Cleopatra, 183n.
Code civil, mening v. Thiers 52, 410, 411; N's eigen mening 59, 215; Quinet 76, 78; 245, Driault 356, 369, 369; 372, 380, Aulard 400; Pariset, Vandal 412—414; Hanotaux 453, 483; Madelin 483; G. Lefebvre 484—489.
Colbert, 438.
Columbus, 290.
Concordaat van 1801/2, mening v. Mignet 27; Bignon 52; A. Lefebvre 42; Mme de Staël en Barni 73; Quinet 78, 79—81; 83, 101, 108, 109, 111, 114, 115, d'Haussonville 116—120, 125; Thiers 52, 118—120; 154, 138, 139n., 202, 245; Vandal 250—253; 297, 302, 373, 377; Driault 388—390; Aulard 402—404; Guérard 405; 411, Seignobos 418; 434, Madelin 443; Hanotaux 453; 458—460; 464, G. Lefebvre 481, 482, 497, 498.
Concordaat van Fontainebleau, ontwerp, 114, 115, 134n.
Condillac, 459.
Consalvi, kardinaal, 121, 122, 123, 138n.
Constant, Benjamin, 10, 36, 480.
Constantijn, keizer, 83, 84, 85, 148, 199, 352, 362, 366, 442.
Constantinopel, 269, 272, 273, 274, 352, 353, 354, 362, 364, 490.
Continentaal stelsel, beschouwing v. Bignon 35; aanleiding tot moeilijkheden met de Paus 110; Frankrijk en het C.s., stimulans voor de industrie 323, 467; 468, G. Lefebvre 490, 502.
Coppet, 79, 106.
Corfu, 269.
Corsica, 143, 186, de jonge Bonap. over C. 196; 197, 207, 208, 418.
Craonne, slag bij, 174.
Cromwell, O., 285, 290, 304.

Dalberg, aartsbissch. v. Mainz, 321.
Dalmatië, 270, 274, het Fr. bewind in D. 376, 377; 378.
Dante, 83.
Danton, 285, 449.
Dantzig, 145.
David, 352, 494.
Davison, secretaris v. Koningin Elisabeth v. Engel., 102n.

Davout, maarschalk, 60.
Demosthenes, 400.
Diderot, 304.
Diocletianus, keizer, 148, 322, 362, 366, 442, 471.
Directoire, het, 18, het D. en de vrede v. Campo Formio 44, Quinet over het D. 76, 77; Lanfrey 90; 91, 92, gevangenneming v. Pius VI 117; Vandal 233—235, 240, 244; 237, 253, 266, het D. en de tocht n. Egypte 267, Sorel 287, 289, 290, 297, 301; Guyot en Muret 295—299; 315, 340, 342n., 347, 358, 372, 408, 409, Seignobos 417; Bainville 430; 439, Hanotaux 452, 464; G. Lefebvre 478; 480, 495, 499n.
Donau, de, 262, 315.
Dresden, N. te D. in 1812: 324, 326, 330; onderhoud N.—Metteru in 1813: 333, 334; 337.
Dreyfus-zaak 163, Barrès en de D. 164, 165; 191, 192, 394, Bainville 422, 430.
Duitsland, 10, 11, de vrede v. Tilsit 33; verontrust door executie v. Palm 35, 379; 42, 44, 53, 59, indruk Spaans fiasco 99; 111, 132, 169, 224, 260, 264, 268, 269, 270, N. over D. 292; 302, 308, 311n., 316, door Fr. revol. en N. tot nieuw leven gewekt 321, 322; door Alexander opgezet in '12: 325; 327, 328, 329, enthousiasme in '13: 331, 333; 337, 339, 343, 346, 351, 353, 354, 363, de Fr. overheersing in D. 379—381; 384, N. grondlegger grootheid moderne D. (Driault) 385; 389, 448, 451, 469, 496.
Dumouriez, generaal, 325.
Dupont, generaal, 188, 217.
Dusseldorf, 205.

Egypte, 10, 18, 43, 45, rapport v. Sebastiani 55, 311; 81, tocht naar E. 93 (Lanfrey), 182 (Lévy), 267 (Bourgeois, het Mémoires); 118, 198, 202, 236, 237, 253, 268, 271, 274, 287, 292, 307, 309, 310, 311, 361, 430, 433, 446, 474.
Elba, 63, 64, 222, 278, 330, 428.
Elbe, de, 206, 273, 339, 353, 448.
Elisa Bonap., 201n., 204, haar karakter 205; E. na N's val 222.
Elizabeth, Koningin v. Engel., 102n.
Elzas, 170, 317 364, 396.
Engeland, 10, bewondering v. Mme

de Staël voor E. 11; N. over E. 15 292, 442; 19, V. Hugo's afschuw 23; 33, 34, 42, Lefebvre's en Bignon's afschuw 43; 87, 91, 106, 127, de val v. Pius VII toegejuicht 137n; 198, 206, vredesmogelijkheid in 1806: 210; 219, de ervijand v. Frankr. (Masson) 224, 277, 278; 225, 226, 227, 239, de voornaamste vijand v. N. (Bignon, A. Lefebvre, Thiers) 260, 261; E. tot vrede dwingen doel v. N's polit. 263—265 (Vandal), 286, 301 (Sorel); oorlog met E. slechts voorwendsel 268, 271, 272 (Bourgeois), 329, 348, 349 (Driault); de vrede in 1802: 302, 303 (Sorel); breuk met Frankr. in 1803: 54—56 (Thiers), 305, 306, 310, 311 (Sorel), 425 (Bainville), 445, 446 (Madelin), 491—492 (G. Lefebvre); 308, 309, Sorel's houding t.o.v. E. 312; ontstaan 3de coal. 314, 316, 318 (Sorel, Driault), 495 (G. Lefebvre); 333, 335, 340n, 350, 354, 356—358, Driault's houding t.o.v. E. 361, 387; 362, 364, 384, 393, 405 n., 426, 428, 430, 451, 454, 461, 464, 468, 490, 502.
Enghien, moord op hertog van, mening v. Bignon 36; Thiers 55—57, 94; Langfrey 102; d'Hausonville 120; 143, Mme de Rémusat 155; Lévy 184; Bainville 426; Madelin 448; G. Lefebvre 494, 495.
Erfurt, bijeenkomst te E. in 1808; ontmoeting met Goethe 103; Alexander te E. 263, 374; 274, 427.
Essling, slag bij, 244.
Etrurië, 205.
Eugène de Beauharnais, 74, 123, 186, 201 n., 206, E. na N's val 222.
Eugénie, keizerin, 167.
Eylau, slag bij, 272, 273, 468.

Fasjoda-incident, 312, 451.
Febronius, 136.
Ferdinand, kroonprins v. Spanje, 96—98, N's plan tot herstel van F. 218, 219.
Fère-Champenoise, la, slag bij, 174.
Fesch, kardin., 113, 125, 196, 201n., opkomst, carrière 202.
Florence, 112, 129.
Foch, maarschalk, 52, 390.
Fontainebleau, abdicatie te F. 19, 171

429; ballingsoord v/d Paus 114, 115, 464; 171, 174, 188, 330.
Fontanes, hofpoëet, 7, 8, 38, 461, F. over het Concordaat 481; 497.
Fouché, min. v. politie, 95, 101, 102, verraad in '15: 178; 399, 436, Hano-taux over F. 458; 470, anti-clericalisme 497.
Frans II, keizer v. h. Duitse Rijk (na 1804 zich noemende Frans I, keizer v. O'rijk), bemiddelt in 1812: 331; verontrust door volksgeestdrift in 1813; 333; 351.
Frans I, koning v. Frankr., 106.
Frederik II, koning v. Pruisen, 86, 198, 288, 290, 291, 293, 400, 446n., 468.
Frederik Willem III, koning v. Pruisen, 174.
Friedland, slag bij, 170, 273, 327, 468, 469.
Frotté, leider der Chouans, executie v. F. 408.
Gallië, 286, 383.
Galliëni, generaal, 388.
Gambetta, 282, 394.
Genève, 71.
Gengis, Khan, 214n.
Genua- 290, annexatie v. G. 314—316, 320, 495.
Goday, Spaans minister, 96, 97.
Goya, 99.
Gregorius VII, 130, 136, 199.
Grenoble, 110.
Griekenland, 90, 198.
Guizot, minister, 48, 106, 285.
Guyana, 92, 95.
Haag, Den, 373.
Habsburg, 268, 270.
Haller, bankier, 299.
Hamburg, 145, opstand in H. in '13: 333, 337, 338, 373.
Hannover, keurvorstendom, 206, onderhandeligen over H. in 1806: 270, 271.
Hédouville, generaal, optredende in de Vendée 408, 409.
Hendrik IV, Koning v. Frankr., 106.
Hendrik VIII, Koning v. Engel., 112.
Hessen, 185, 206.
Hoche, generaal, 83, 287, Sorel over H. 292, 293.
Hofer, Andreas, 74, 185, 186.

Hohenlinden, slag bij, 42, 407, 424.
Holland, zie Nederland.
Hortense de Beauharnais, 201n.
Hudson Lowe, 14.

Illyrië, 274—276, 330, 331, 334, 337, 359, 368.
Indië, 18, 198, 274, 306, 307, 364, 490.
Ionische eilanden, 90, springplank n.h. O. 91, 267.
Ionische Zee, 353.
Iran, 364.
Isidorus, 199.
Istrië, 270, 274.
Italië, 10, betekenis v. de Fr. overheersing 17, 378; 18, 33, 42, 44, N. en de wedergeboorte v. I. 45, 359; 51, 55, 74, 77, 82, 89, 91, 92, 109, 111, 122, 130, 169, 201, 221, 237, 253, 260, 264, 266, 269, 270, 279, Bonap. als „proconsul” in I. 287; N's mening over I. 292; 295, 296, 297, 299, 301, 302, 308, 310, N. koning v. I. 314; 315, 320, 327, 328, 329, 335, 336, 339, 343, 346, 349, 350, 351, 355, 363, 384, 407, 444, 474, 488, 498, 502.

Jacobijnen, de, als boeman 13, 243, 409, 410, 480; 41, Qunet over de J. (1800): 93—95 (Lanfrey), 185; 235, 251 (Vandal), 480 (G. Lefebvre); Taine over de J. 141; Vandal 233; beheersen de Cinq Cents 236; 239, 324, G. Lefebvre 479; J. door N. terzijde gesteld 489.

Japan, 224.

Jeanne d'Arc, 451, 456.

Jérôme Bonap., N's wijze raadgevingen 59; 169, 201n., 202, in ongenade 203; N's gevoelen voor J. 204, 205; 2de huwel. 206; Koning v. Westfalen 211—213; 214, 216, 222, 225, 381, 488.

Joseph Bonap., 60, 99, 175, 201, grandseigneur, beschermer v. schrijvers en intellectuelen 202; J. als opvolger erkend, zijn aanmatiging, verhouding tot royalisten 203; 204, 206, J. Grand-Electeur 207; koning v. Napels, Josephistische legende, 208—211; 212, J. in Spanje 98, 213, 216—220, 374—376; J. na N's val 222; 225, 226, J. en de onderhandeligen te Amiens 303; Italiaanse

- koningskroon aangeboden 320; 325 n., 368, 468.
Joséphine de Beauharnais, 64, ongedigverklaring huwel. 110; 181, 186, N's genegeheid voor J. 187; 201, 204, 206, 288, 432, 433, 470.
Joubert, generaal, 83.
Jourdan, maarschalk, 220.
Jozef II, keizer v. h. Duitse Rijk, 136.
Jozua, 306.
Julius II, 130.
Junot, maarschalk, 60.
Justinianus, keizer, 78, 83.

Kalisch, verdrag v. K. 331; manifest v. K. 331, 334.
Karel de Grote, Keizer, 109, 110, 112, 127, 196, 199, 320, 350—353, 356, 357, 358, 361, 362, 363, 366, 384, 434, 442, 475, 490.
Karel IV, Koning v. Spanje, onttroond 96—98; 487.
Karel V, keizer v. Duitsland, 102, 442.
Karintië, 270.
Kerkelijke Staat, 101, 109, bezetting in 1808: 110; 117, 134.
Keulen, 44, 308.
Kleber, generaal, 93.
Kleef, 185, 205.
Kroatie, 274.

Lafayette, 177.
Landau, 172.
Lauter, rivier, 317.
Laybach, 373.
Lebrun, Consul naast Bon., Bainville over L. 424, 425.
Leipzig, slag bij, 29, 221, 306, 338, 370, 380, 448.
Leoben, de preliminair van, Bonaparte's aandeel 53.
Letitia Bonaparte, 201n., ontevredenheid, gierigheid 204; L. na N's val 222.
Ligurische Republiek, zie Genua.
Limborg, 260.
Lissabon, 145.
Lodewijk XI, Koning v. Frankr., 463.
Lodewijk XIV, Kon. v. Fr., 96, 105, 135, 146, 150, 231, 268, 290, 304, 307, 389, 419, 448.
Lodewijk XV, Kon. v. Fr. 142, 231, 424.
Lodewijk XVI, 96, 123, 142, 424, 434.
Lodewijk XVIII, 172, 278, 339n., 403, 428, 467.
Lodi, slag bij, 182.
Lombardije, 308, 327, 351.
Londen, 295, 302, 314, 316, 427.
Longwood, 14.
Lotharingen, 170, 317, 384, 396.
Louis Bonaparte, N's hardheid 59, 60; 201n., als opvolger erkend 203; 204, N's gevoelens voor L. 205; 206, 210, identificeert zich met zijn volk 42, 213; het einde v. zijn koningschap 215, 216; 220, 369n.
Louisiana, 43, 305, 425, 463.
Louis Philippe, Koning v. Frankr., 48, 81, 466.
Lübeck, 337.
Lucien Bonaparte, 201, L. tijdens de staatsgreep v. Brum. 202, 239; in ongenade 203, 206; 212, 213, L. na N's val 222; Vandal over L. 241.
Lucca, 204.
Lunéville, vrede van, beschouwing v. A. Lefebvre 42—46, 260, 261, 286; Thiers over L. 52, 54; 111, 173, Lanfrey 261; 268, 307, 309, 314, 315, 320, 351, 407.
Lützen, slag bij, 61, 362.
Lyon, 202.

Maastricht, 319.
Mably, 200, 201.
Madrid, 98, 216, 217, 219, 374, 375.
Maghella, Napolit. minister, 220.
Mainz, 44, 351, 448, 449.
Malta, oorlogsfactor in 1803: 55, 267, 311, 445; 268, 271.
Mantua, 74.
Marat, voorspelt weldoende dictator 401.
Marcus Aurelius, Keizer, 442, 471.
Marengo, slag bij, 42, 52, 170, 184, 244, 250, 253, 309, 332, 387, 402, 407, 424, 425, 453.
Maret, min. v. buitenl. z., 331, 332, 336, 338.
Maria Stuart, 102 n.
Marie Louise, Keizerin, 110, 186.
Mariembourg, 179.
Marigny, abbé de, 198.
Mark, graafschap, 205.
Marmont, maarschalk, 62, 172, 376.
Marne, slag aan de, 390.
Masséna, maarschalk, 58, 81.
Maupeou, kanselier, 424.
Mère, Mme, zie Letitia.

Metternich, onverschilligheid over het lijden v. Pius VII 136, 137; 153, onderhandelingen zomer '13: 169 (Prins N.), 275, 276 (Bourgeois), 330—338 (Sorel), 346 (Driault), 496 (G. Lefebvre).

Middellandse Zee, 45, 267, 274, 292, 307, 308, 314, 327, 328, factor in Romeinse conceptie 351, 353; 364, 454.

Milaan, 314, 315, 351.

Millerand, president, 390.

Miollis, goeverneur v. Rome, 102.

Mirabeau, 146, 290, 400.

Moldavië, 269.

Molé, minister, 463, 500.

Mollien, minister, 462.

Mombello, 182, 288.

Monk, generaal, 172.

Montalembert, graaf, 116.

Montenotte, 129.

Montholon, 101n.

Montmirail, slag bij, 170, 387.

Moreau, generaal, 42, 83, 407.

Moskou, 19, 145, 275, 349, 364, 428.

München, verdrag v. M. 311n.

Murat, 60, M. in Spanje (1808): 97—100, 102; 185, 204, hebzucht, dubbelhartigheid, intrigues in 1806: 205; wordt koning v. Napels 213; 214, 216, 217, M. in Napels, intrigues, verraad 220—222.

Napels, koninkrijk, in de steek gelaten na Austerlitz 34; 60, 96, 102, 206, Joseph's koningschap 208—211; 213, 216, 217, 218, Murat's koningschap 220—222; 262, 268, 270, 298, 314, 327, 368, 369, 372, 373.

Napoleon III, keizer, 49, verering voor N. 69; 70n., Quinet anti N. III 81; 116, 161, 162, 168, 233, 356, 417.

Narbonne, Fr. gezant in Wenen, 331, 336.

Navarre, 218.

Necker, 9.

Nederland, 33, bezetting N. factor in vredebreuk v. 1803: 55, 305, 313 n., 445, 446, 491; 81, 206, 210, 264, N's mening over N. 292; 327, 328, 329, 334, 343, 369, betekenis Fr. inlijving 378, 489n.; 407.

Nelson, 464.

Nero, keizer, 106.

Neurenberg, 35, 379.

Nijmegen, vrede v. N. 307.

Niemen, 273.

Nicaea, concilie v. N. 84.

Noord-Brabant, annexatie v. N. 218; 317, 341.

Noordzee, 328.

Noorwegen, 334.

Novosiltsof, Russisch afgezant, 314, de instructie voor N. 316—318; 331, 427.

Oder, 272.

Oldenbarnevelt, 135.

Onderwijspolitiek, mening v. Bignon, 37, 38; Taine 148—152; Thiers 150, 151; Aulard 404; Guérard 405; Isaac 415, 416; Madelin 482; G. Lefebvre 484, 498.

Oostenrijk, 33, A. Lefebvre over de vrede v. 1801: 42—45, 261; 46, spanning met O. in 1804: 56; Venetië uitgeleverd 82; 90, 266, 444; 109, 136, 137, 222, 262, 269, vrede v. Presburg 270; 274, 288, 296, 301, 302, 305, 308, ontstaan 3de coal. 313—316, 495; 327, 329, 330, O. in Dec. '12: 331; bemiddelt in '13: 332—339; 342, 351, 354, 375, 389, 407, 492.

Otranto, 268.

Otto, Fr. gezant in Wenen, 331.

Pacca, kardin. 101, 133 n.

Palm, boekhandelaar, fusillering v. P. 35, 185, 186, 379, 381.

Parijs, 10, 18, 19, 22, 32, stemming in '13: 61; 62, 74, 82, 101, 110, 112, 114, 120, 122, 129, 171, 172, 174, 176, 2de vrede v. P. 182, 211, 221, 232, 236, 266, 271, 272, 297, 298, vrede v. P. 307; 330, 351, 353, 380, 398, bijzondere zorg voor voedselvoorziening v. P. 401, 480; 426, 439, 448, 1ste vrede v. P. 450; 468, 469.

Parma, 186.

Pauline Bonap., 201n., 204, N's gevoelens voor P. 205; P. na N's val, de laster der bloedschande 222, 223.

Pepijn de Korte, 290, 434.

Perzië, 198, 272, 364.

St. Petersburg, 145, verdrag v. S.P. (1805): 314; 315, 359.

Philippeville, 179.

Philips de Schone, koning v. Frankr.

- 102.
- Piacenza**, 186.
- Piemont**, annexatie v. P. oorlogsfactor in 1803: 55, 310, 311, 314, 445, 446; 315, 327
- Pilnitz**, 325.
- Piombino**, 204, 205.
- Pitt**, W., de jongere, 210, vredesopgingen in 1796/97: 296; P. en de vrede v. Amiens 302, 303, 310; 309, 311, ontstaan 3de coal. 314; 361, 427.
- Pius VI**, 108, 117, 373.
- Pius VII**, 32, 57, 101, concordaat, conflict met N. 108—137; 225, 252, 373, 434, 442, 448, 498.
- Pius IX**, 116, 138, 139.
- Polen**, N. speelt met P. 264; 275, 279, 288, door Alexander opgezet in '12: 325; ool. factor in '12: 327, 328; 334, verdelingsplan in '13: 337; 339n., 342, 343, 349, 353, 359, 364, 380, 502.
- Portalis**, minister v. erediens, P. en het Concordaat 80; de „keizerl.” catechismus 123; 127.
- Portalis**, staatsraad, scene tegen P. 112, 169; 410, pleitbezorger voor de Kerk 497.
- Portugal**, Eng. landing 97; 350.
- Potemkin**, 306.
- Pozzo di Borgo**, Russ. gezant, 229.
- Praag**, vredesonderh. te P. in 1813, Thiers over P. 61, 261, 330; Prins N. 169, 330; 173, Bignon, A. Lefebvre 261, 330; Bourgeois 275, 330; Sorel, Driault 335—340, 346, 386; Isaac 416.
- Pradt**, abbé de, 153.
- Presburg**, vrede van, Bourgeois over P. 270, 271; 274, 444.
- Provence**, de, 315.
- Pruisen**, de vrede v. Tilsit 33, 273; 43, 45, 46, Thiers over de vernietiging v. P. 53; 96, 205, 206, 260, 270, ontstaan oorlog v. 1806: 271, 272; 274, 279, A. Lévy over P. in 1806: 280, 288, 301, 308, onrust over anexatie Piemont 314; 327, 329, 330, afval v. P. 331; P. in de zomer v. '13: 333—338; 342, 350, 353, 354, 492.
- Pyreneën**, de, 34.
- Réal**, min. v. politie, 127.
- Reichenbach**, besprekingen te R. (1813): 334.
- Rennes**, 164.
- Richelieu**, kardinaal, 146, 451, 452, 456, 463, 476.
- Richelieu**, hertog van, 179.
- Riga**, 145.
- Rijn**, de, 34, 44, 260, 287, 315, 317, 318, 319, 342, 343, 380, 396, 449, 469.
- Rijnbond**, de, Chateaubriand over de R. 322; 330, 331, 336, 337, 349, 350, 353, 355.
- Rijnland**, het, verlies van het R. moeilijk te accepteren voor de Fransen 30, 341, 450; 33, 63, annexatie hinderpaal voor definitieve vrede (Sorel) 286, 301; Engel. berust in de annexatie (1802): 302; 317, 319, 328, 343, verlies R. aan N. te wijten 355; 370, 396.
- Rijswijk**, vrede van, 307.
- Rivoli**, slag bij, 170.
- Robespierre**, 146, 239, 281, 479.
- Rochejaquelein**, De la, 63.
- Roederer**, staatsraad, 245, 433, 475.
- Rollin**, abbé, 197, 441.
- Rome**, 32, 34, 78, 101, 102, 109, annexatie v. R. 110, 111; 115, 116, 117, 119, 121, 122, 125, 127, 128, 138, 149, 199, 252, 327, N. en het antieke R. 350, 361, 366, 441, 442, 443; 352, 353, 373, 383, 384, 443, 448.
- Rome**, de koning van, 111, 127, 172, 178, 225n., 353, 471.
- Rusland**, 33, trekt troepen terug uit Napels na Austerl. 34; 43, 45, spanning met R. in 1804: 56; 114, 128, 145, 221, 222, 226n., 262, 264, 267, 269, 270, 271, 272, 288, 301, 304, 308, 309, ontstaan 3de coal. 313—316, 495; 327, 328, 330, 331, R. in de zomer v. '13: 333—339; 342, 354, 355, nawerking v. Fr. inval 359, 368; 448, 468, 493.
- Saarlouis**, 179.
- Saint-Cloud**, 234, 236, 237, 238, 240.
- Saint-Just**, 146.
- Saksen**, 334, 338.
- San Domingo**, 43, 305, 425, 463.
- Sardinië**, koninkrijk, 290.
- Savary**, minister v. politie, zijn rol in de afzetting der Sp. Bourb. 97, 99; 102, 105, 143, 175.

Save, 274.
Savona, 110, 112, 113, 114, 131, 132, 133, 136.
Savoaien, 301.
Scaevola, Mucius, 441.
Schoenbrunn, 101, 110, 271.
Schwarzkoppen, von, 423.
Sebastiani, rapport van S. 55, 311, 430, 446, 493.
Selim, sultan v. Turkije, 272, 273.
Servië, 359.
Sicilië, 210, 221, 271.
Siéyès, S. en de staatsgreep v. Brum. 236, 238, 240; instelling prefecten 246.
Sint-Helena, 14, 21, 45, 52, 65, 70, 82, 99, 100, 144, 164, 169, 196, 280, 281, 306, 309, 321, 348, 357, 385, 426, 429, 431, 444, 460, 461, 484.
Stéphanie de Beauharnais, 206.
Sully, 293.
Swedenborg, 459.
Syrië, 361.
Talleyrand, stelt Frankr. en N. tegenover elkaar 34, 285, 286; T. en de breuk met Engel. in 1803: 55; Bayonne 1808; 98, 448; T. te Erfurt 103, 374, 427 (critiek v. Bainville); 155, T. in 1814: 172—175, 178 (Houssaye), 346 (Driault), 428 (Bainville), 450 (Madelin); N's lankmoedigheid t.o.v. T. 188; 205, 222, de staatsgreep v. Brum. 238; T. in 1805, Straatsburgse nota 269; 272, 303, 333, Sorel over T. 343; 389, 431, Hanotaux over T. 458, 463, 470.
Tarente, 268, bezetting v. T. 314; 445.
Theodosius, Keizer, 83, 85.
Tiberius, Keizer, 34.
Tilsit, vrede van, visie v. Bignon 33; Thiers 53; 57, 105, 206, Bourgeois 273, 328; Sorel 328; 346, Driault 349, 355; 354, 468, Hanotaux 469.
Titus, Keizer, 442.
Toscane, 60, 205.
Toulon, 89.
Toussaint l'Ouverture, 305.
Trafalgar, slag bij, 46, 262, 464.
Trajanus, keizer, 442.
Trier, 44.
Triëst, 145, 338.
Turgot, minister, 30.
Turkije (Ottomaanse-, Turkse rijk), 198, belangrijke factor in N's poli-

tiek (Bourgeois) 268—275; 308, 328, 349, 352, N's aspiraties (Driault) 354.
Ulm, capitulatie van, 269, 315.
Utrecht, vrede van, 307.
Valence, 196.
Vendée, de, 41, 126, 403, pacificatie v. de V. 408 (Pariset), 430 (Bainville), 480 (G. Lefebvre).
Venetië, de vredes v. Campo-Formio en Lunéville 44; Bonap.'s onscrupuleus optreden 82, 90, 266, 287, 288, 444; 91, 92, 197, 253, 276, 290, 296, 327, 339n.
Verdun, verdrag van, 384.
Villeneuve, admiraal, 188, 464.
Vincennes, 184.
Vittoria, 217, slag bij V. 219, 333.
Vlaanderen, 63, 260, 343.
Wagram, slag bij, 101, 110, 327.
Walewska, gravin M., 468.
Wallachije, 269.
Warschau, 29, 145, groothertogdom W. 273, 330, 331, 338, 353.
Washington, G., 304, 400.
Waterloo, slag bij, 53, 63, 65, 176, 226, 306, 361, 370, 387, 429.
Weichsel, de, 272, 329, 364, 380, 448.
Wellington, de hertog van, G. Lefebvre over W. 496.
Wenen, 156, congres v. W. 278, 333; 320, 331, 334, 380, centrum Europ. aristocratie 495.
Westfalen, koninkrijk, 59, 167, 185, vorming v. het koninkr. 206; 211, 337, 380, 381, visie v. Driault 384; 488.
Wezel, 205.
Whitworth, lord, scène met W. 55, 311; 446, 447.
Willem I, koning der Nederlanden, 113, 137.
Willem III, koning v. Engel., 308.
Wilna, Alexander te W. in 1812: 324, 326.
Zeeland, annexatie v. Z. 218; 317.
Zeeuws-Vlaanderen, 260.
Zuidelijke Nederl., zie België.
Zweden, 325 n., steunt opstand in Duitsland in '13: 333; 334.
Zwitserland, ingrijpen in Z. oorlogsfactor in 1803: 54, 310, 311, 445, 446; 71, 75, veldtocht v. Masséna 81; 198, 407.

NAMEN VAN SCHRIJVERS

(Schrijvers van wie werken of uitingen over Napoleon worden besproken, zijn met een * gemerkt.)

- Alison Phillips, W.**, 318n.
Amelot de Houssaie, 197.
***Aulard, A.**, 153n., 248, 250, 398-404, 408, 443, 459, 486.
***Bainville, J.**, 171, 341, 420, 421-435, 437, 439, 440, 446, 477, 494, 495.
***Balzac, H. de**, 18-19, 21, 237, 267, 277, 387, 426.
***Barbier, A.**, 23, 27, 144, 174, 474n.
***Barni, J.**, 71-74, inzets revol. niet alleen burgerl., ook polit. rechten 249; 503, 504.
***Barrès, M.**, 164-166, 421, 423, 503.
Barrow, J., 198, 200, 201.
Bartstra, dr. J. S., 120, 299n.
***Béranger, L.**, 20-21, 435.
***Bignon, L. P. E.** baron, 29-38, 39, 40, 43, 45, 46, 49, 52, 53, 94, 95, 102n., wrelds, etatistisch standpunt van B. 108; B. over N's buitenl. polit. 259-261; 313n., 330, aan N. verlies natuurl. grenzen te wijten 341.
Bodin, J., 461.
***Bourgeois, E.**, 266-276, 285, 296, 301, 310, 313, 328, 330, aan N. verlies natuurl. grenzen te wijten 341; 345, 347, critiek v. Driault 348, 349, 350; 354, 393, 434, 490.
***Bourrienne**, 153, 156, 183n., 267.
Busken Huet, C., 154 n.

***Carlyle, Th.**, 191, 398n.
***Caron, P.**, 228n., 279n., 393.
Champion, E., 248, 249.
***Chaptal**, 187n.
***Chateaubriand**, 7-9, 12, 13, 16, 20, 21, 23, 52, 74, Thiers over Ch. 104; 105, 106, 154, 156, Ch. over de Rijnbond 322; 402, 431, 435, 475, 481, G. Lefebvre over Ch. 501.
Chuquet, A. 17n (Chuquet's belangrijke boeken over N. zijn hier niet behandeld.)
***Conard, P.**, 376, 393.
***Coquelle, P.**, 313n., 393.
Corneille, 11n., 150, 201, 440, 475.
Coxe, W., 198.
***Crétineau-Joly, J.**, 138n., 139n.

***Driault, E.**, 183n., 208n., 276, 279, contra Sorel over de 3de coal. 313-321; contra Sorel over le grand Empire 328, 329; contra Sorel over de onderhandel. v. '13: 330-340; aan N. verlies natuurl. grenzen te wijten 341, 355, 370; 344-390, 396, 399, 408, 415, 416, 418, 422, 430, 434, 441, 445, Hanotaux contra D. 471; 477, 481, 487, 490.
Duvernoy, abbé, 198, 200, 201.
Eckermann, 107.
Ernouf, J. A., baron, 29.

Faguet, E., 248, 249.
***Ferrero, G.**, 51n.
***Fichte**, 74, 79, 381.
***France, Anatole**, 164, 165, F. over Houssaye 180n.; satire op N. 394; 397, 420.
Frazer, Sir. J., 452.
Fruin, R., 50n., 168n., 236, 334n.
***Fugier, A.** 376n.
Funck-Brentano, Fr., 436.

***Gautier, P.**, 106n., 183n., 387.
Gerson, J., 198, 201, 481.
Godechot, J. 299n., 393.
Goethe, ontmoeting met N., 103, 104; 107.
***Gonnard, Ph.**, 101n.
Gorce, P. de la, 167n.
***Grandmaison, G. de**, de intellectuele vorming v. N. 200, 201; 374-376; 393.
Groen van Prinsterer, G., 168 n.
Grotius, 155.
***Guérard, A. L.**, 405-406, 433, 477.
***Guyot, R.**, contra Sorel 294-300; 313, 393, 430, 478.

Halphen, L., 472.
***Hanotaux, G.**, 139n., 167n., 397, 420, 451-471, 473, 477, 482, 487, 490, 498, 499, 500.
Hanoteau, J., 336n.

***Haussonville, d'**, 69n., 84n., 108-

- 139, Vandal contra H. 251, 252;
402, Aulard contra H. 403; 443, 458,
459.
- Hegel, 79.
- *Holland Rose, J., 226n., 446n., 447n.
- *Houssaye, H., 171—180, 181, 226,
230, 231, 232, 253, 294, 346, 387,
422, 449.
- *Hugo, Victor, 21—23, 70.
- *Isaac, J., 451—416.
- Jaurès, Jean, 486.
- Kalff, G., 398 n.
- Kant, Immanuel, 71, 79.
- *Krause, Duits filosoof, 264n.
- *Lacour-Gayet, G., 183n.
- Lamartine, 71.
- Lamenais, 81, 116, 138.
- *Lanfrey, P., 85—107, 140, 152, 229,
230, 234, 236, 240, 241, 242, L.
over N's buitenl. polit. 261, 262,
265; 326, 405, 408, executie v.
Frotté 409n.; 421, 432, 435, 444,
477, 479, 496, 503.
- *Lauzac de Laborie, L. de, 377.
- *Las Cases, graaf, 14, 99, 101n., 281,
433.
- *Lavissee, E., Driault contra L. 384;
385, 393, 407, 417.
- *Lecestre, L., 69n., 130n.
- *Lefebvre, A., 39—47, 49, 52, L's
fatalistische beschouwingwijze 53,
261, 265, 286; 93, 95, 121n, N's
buitenl. polit. 259—263; 303, 313n.,
319, 478, 495.
- *Lefebvre, G., aan N. verlies natuurl.
grenzen te wijten 341; 420, 472—505.
- *Lenz, M., 340n.
- *Leroux, P., 356, 467.
- *Lévy, A., 182—189, Marson over L.
192; 193, 207, 213, L. over de inter-
ventie in Spanje 215; L. over Pauline
223; N's buitenl. polit. 279—281,
287; 294, 348, 387, 432, 435.
- Livius, 441.
- Locke, 459.
- Macpherson, 182.
- *Madelin, L., 93n., 171, satyre v. M.
371—374; 382, 420, 436—450, 455,
456, 458, 465, 472, 473, 477, 481,
482, 485, 486, 493, 494, 499, 504.
- Manger, dr. J. B., 264n.
- *Masson, F., 171, 190—228, 229, 230,
N's buitenl. polit. 277—279; 294,
303, 347, 350, 356, 357, 361, 369,
388, 396, 416, 422, 462, 471, 481, 490.
- *Mathieu, kardinaal, 138, 443.
- Mathiez, A., 248—250, 486.
- Maurras, Ch., 421, 422.
- Michelet, 75.
- *Mignet, M., 27—28, 48, 73, 93, 119,
355, 398, 486.
- *Miot de Mérito, 153, 156, 209, 290n.
- Monod, G., 345.
- Montesquieu, 150, 201, 461.
- Motley, J. L., 236.
- *Muret, P., 225n., critiek op Sorel
294—300, 312; 348n., critiek op
Driault 362—367; 393, 408, 430.
- *Musset, P. de, 17.
- *Napoleon, Prins, leidt uitg. v. N's
brieven 69; 96, critiek op Taine
152—156; 167—170, 181, 191, 199,
330, 488.
- Ossian, N. dweept met O. 182, 407,
456; 288.
- *Pariset, G., 407—414.
- *Philippson, M., 301, 310, 313.
- *Pisani, abbé, 376.
- Plutarchus, 201, 441, invloed op Bon,
442; 475.
- *Presser, dr. J., 208n., 223n.
- Quack, dr. H. P. G., 356n.
- *Quinet, E., 74, 75—84, 85, 87, 93,
104, 107, 116, 120, 135, 139, 140,
142, bewondering voor Eng. 164;
234, 249, 284, 362, 398, 421, 443, 444.
- *Rimbaud, A., 59n., 60n., 185n.,
379—381, 393.
- *Ranke, L. von, 265, 340n.
- Raynal, abbé de, 198, 200, 456.
- *Rémusat, Mme. de, kritiek op haar
mémoires 153—156; A.-Lévy 183;
186, 204n., 233, 346, 431.
- Renan, E., 162.
- *Rocquain, F., 59n., 69n.
- Romein, dr. J., 3.
- Rousseau, J. J., doorbreekt classi-
cisme 10; Quinet over R. 77; 139n.,
invloed op Bon. 196, 197, 200, 442,
455, 456; 304, 322, 374, 459.
- Sacy, S. U. de, 50n.

Sagnac, Ph., 472.
 Sainte-Beuve, Ch. A., 39n., 65, 70n.
 Schelling, 79.
 Schopenhauer, A. 437.
 *Seeley, J. R., 349.
 *Seignobos, Ch., 417—420.
 Shakespeare, 11n.
 Smith, Adam, 201.
 *Sorel, A., 88n., 141n., 171, 173n., 183n., 262n., 265, 266, 276, 277, 282—344; Driault contra S. 347, 348, 369; 350, 357, 361, 362, 363, 372, 385, 386, 397, 408, 416, 420, 429, 430, 431, 437, 445, 448, 449, 454, 469, 477, 490, 492, G. Lefebvre contra S. 494, 495; 496.
 *Staël, Mme de, 7, 9—13, Bignon over S. 36; 52, 62, 70, S. over het Concordaat 73; 74, bewondering v. Quinet 79; 87, 88, 104, 105, 106, 107, 115, S. over de keizerl. catechismus 122; 140, 154, 155, 156, bewondering voor Engel. 164; critiek v. Levy 181—184; 186, verhouding tot Joseph 209; 230, 231, S. over de Jacobijnen 243n, 410; Sorel over S. 183n., 284; 305, 365, Driault over S. 183n., 387, 400; 477, G. Lefebvre 479, 480, 501; 486, 503.
 *Stendhal, H. Beyle, 16—17, 19, 21.
 Suetonius, 383.
 *Sybel, H. von, 340n.
 Tacitus, N.'s afkeer van T., 34, 103, 150; 106, 383, 441.
 *Taine, H., 140—157, 161, 162, bewondering voor Engel. 164; 166, 167, 170, Lévy contra T. 181, 183, 186—188; Masson over T.'s werk 191; 193, 223, 249, 282, 283, Sorel over T. 285; 304, 305, 365, 393, 405, 428n., 473, 474, 477.
 Texte, J., 10n.
 *Theiner, pater, 138, 139.
 Thibaudet, A., 165n., over Masson 227.

*Thiers, A., populariteit van zijn werk 39, 48—65, 69n., 70, critiek v. Barni 71—74; 78, 84, 85, 88, 93, 94, de proscriptie der Jacob. (1800): 95; 99, 100, de ontvoering v. Pius VII 101, 102; N's ontmoeting met Goethe 103; de letterk. tijdens N. 104, 105; werelds, etatistisch standpunt, anti-clericalisme 107, 135, 137; 108, het Concordaat 118—120; kardinaal Caprara 121—123; het Fr. episcopaat 125, 128, 129; het ontwerp Concord. v. Fontainebleau 133, 134; 140, het onderwijs, de Université 150, 151; 172, 175, 176, 188n., 203, 211, Joseph Bonap. 219, 220; 227, N's buitenl. polit. 259—263, 285; 302, 303, 306, 313n., 321, 330, aan N. verlies natuurl. grenzen te wijten 341; 398; de Code 410, 411; 413, 416, 451, 477, 478.
 Thomas, A. L., 150.
 Thorbecke, J. R., 246n., 264n.
 Tocqueville, Alexis, graaf van, 72, 283.
 *Tolstoi, graaf L., 51.
 Tott, baron de, 197.
 *Treitschke, H. von, 236, 340n.
 *Vandal, graaf Albert, 88, 94n., 95n., 171, 226n., 229—255, N's buitenl. polit. 262—265; 266, 268, 273, 277, 279, 285, 289, 294, 299, 323n., 326, 340n., 348, 356, 357, 361, 369, 385n., 388, 389, 397, 399, 402, de executie v. Frotté 408, 409; de Code 413, 414; 420, 429, 430, 437, 438, 439, 452, 453, 454, 462, 469, 477, 478, 482, 486, 490, 499.
 Vulabelle, A. T. de, 62n.
 Vigny, Alfred de, 475.
 Voltaire, 10, 11n., 198—200, 304, 425, 459, 497n.
 Wieland, 103.
 Zola, E., 162.

TITELS VERSCHENEN BINNEN DE AAA-SERIE

- Andriessen, L. en Schönberger, E. *The Apollonian Clockwork*, 2006 (ISBN 90 5356 856 5)
- Appel, R. en Muysken, P. *Language Contact and Bilingualism*, 2006 (ISBN 90 5356 857 3)
- Bal, M. *Reading Rembrandt*, 2005 (ISBN 90 5356 858 1)
- Belinfante, A.D. *In plaats van bijtjesdag*, 2006 (ISBN 90 5356 890 5)
- Bennis, H. *Gaps and Dummies*, 2005 (ISBN 90 5356 859 x)
- Blom, H. *De muiertij op De Zeven Provinciën*, 2005 (ISBN 90 5356 844 1)
- Bruggen, C. van *Hedendaags fetisjisme*, 2006 (ISBN 90 5356 891 3)
- Dehue, T. *De regels van het vak*, 2005 (ISBN 90 5356 845 x)
- Dijksterhuis, E.J. *De mechanisering van het wereldbeeld*, 2006 (ISBN 90 5356 892 1)
- Engbersen, G. *Publieke bijstandsgeheimen*, 2006 (ISBN 90 5356 852 2)
- Engbersen, G.; Schuyt, K.; Timmer, J. en Waarden, F. van *Cultures of Unemployment*, 2006 (ISBN 90 5356 846 8)
- Geyl, P.C.A. *Napoleon*, 2006 (ISBN 90 5356 893 x)
- Goedegebuure, J. *De schrift herschreven*, 2005 (ISBN 90 5356 847 6)
- Goedegebuure, J. *De veelervige rok*, 2005 (ISBN 90 5356 848 4)
- Hugenholtz, B. *Auteursrecht op informatie*, 2005 (ISBN 90 5356 849 2)
- Idema, H. en Haft, L. *Chinese letterkunde*, 2005 (ISBN 90 5356 842 5)
- Janssens, J. *De middeleeuwen zijn anders*, 2005 (ISBN 90 5356 850 6)
- Kohnstamm, D. *Ik ben ik*, 2006 (ISBN 90 5356 853 0)
- Komter, A. *Omstreden gelijkheid*, 2006 (ISBN 90 5356 854 9)
- Meijer, M. *In tekst gevat*, 2006 (ISBN 90 5356 855 7)
- Oostindie, G. *Ethnicity in the Caribbean*, 2005 (ISBN 90 5356 851 4)
- Pinkster, H. *On Latin Adverbs*, 2005 (ISBN 90 5356 843 3)
- Schöffner, I. *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden*, 2006 (ISBN 90 5356 895 6)
- Tilburg, M. van en Vingerhoets, A. *Psychological Aspects of Geographical Moves*, 2006 (ISBN 90 5356 860 3)
- Vries, J. de *Barges and Capitalism*, 2006 (ISBN 90 5356 897 2))